

University of Mysore

Oriental Research Institute Publications

SANSKRIT SERIES No 92

GENERAL EDITOR

SRI H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.

Superintendent, Oriental Research Institute, Mysore -

श्रीमदप्पय्यदीक्षितप्रणीतः

प्राकृतमणिदीपः

महोदयपुरीस्थप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थाप्रधानपण्डितेन .

तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्येण

प्रणीतया

प्राकृतमणिदीपदीक्षित्याख्यया

टिप्पण्या समलंकृत. सुवन्तान्तो भागः प्रथमः

PRĀKRTAMANIDĪPA

OF

APPAYYADĪKSITA

WITH THE GLOSS

PRĀKRTAMANIDĪPADĪDHITI

OF

VIDVAN T T SRINIVASAGOPALACHARYA,

EDITED BY

VIDVAN T T SRINIVASAGOPALACHARYA

First Resident Pandit, Oriental Research Institute, Mysore

MYSORE

PRINTED BY THE SENIOR ASST DIRECTOR AT THE GOVT BRANCH PRESS

1953

PREFACE

INDIAN grammarians have divided the Āryan languages and dialects that were current in the country broadly into Samskṛt and Prākṛt. While Samskṛt is the representative of the old Indo-Āryan languages, Prākṛt is the name given to Mid Indo-Āryan languages and dialects, traces of which are found in the religious and secular literature of the period from 5th century B.C. to the 11 century A.D., such as the Pāli Canon of the Hinayāna, the Prākṛt Canon of the Jains, the lyrics, the epics and the plays and the Prākṛt grammars. These Prākṛt languages are said to exhibit three different stages of growth: early, middle and later periods. To the early period belong the old Prākṛt of the inscriptions (3rd century B.C. to 2nd century A.D.), the Pāli of the Hinayāna and other Buddhist works like the Mahāvamsā and the Jātakas, the Prākṛt of the old Jain Sūtras and the Prākṛt of the early plays of Aśvaghosa. The Māhārāṣṭrī, the Śaurasēnī, the Māgadhī, etc., are found in the plays of later writers like Kālidāsa and, in the Prākṛt grammars, in the dialects of the early Jaina works, and the Paisaci of the Brhatkatha. The Apabhramṣā belongs to the later period.

Among these languages and dialects, Māhārāṣṭrī has been regarded as the Prākṛt par excellence. Dandi, in his Kavyādarśa, has expressed the same opinion in the verse:

“महाराष्ट्रभर्या भार्या प्रकृतं प्राकृतं विदुः”

Almost all Prākṛt grammarians give rules, at the outset, for Māhārāṣṭrī, their special rules for each of the other

But Namisādhū, the famous commentator of Rudrata's Kāvya-lankara (II-12) gives a different explanation of the word Prakṛta. He considers that the Prakṛta or the basis of these languages and dialects is not Samskṛt, but the natural language of the common people, free from the rules of grammar as distinguished from the language of the cultured or refined people. Or it is the language 'created of old' (प्राक् कृतं), the language in which Mahāvīra spoke and from which all others are derived. It has taken different shape in different regions. It is the language of the people, from which the refined language Samskṛt emerged. This explains why the Śāstrakāra spoke of Prakṛt first.

“सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचन-
व्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । ‘आरिसवयणे सिद्धं
देवानं अद्भुमागहा वाणी’ इत्यादिवचनाद्वा प्राक् पूर्वं कृतंप्राकृतं
वालमहिलादिस्तुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघ-
निर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समा-
सादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्रोति । अत एव शास्त्र-
कृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि ।”

No doubt, more than 95 per cent of the words in Prakṛt are traceable to their Samskṛt origin. Yet there are words which are really relics of the language of the people. Namisādhū's explanation,* therefore, has considerable plausibility. How then should Hemacandra's derivation 'प्रकृतेरागतं प्राकृतं' be understood? It might be that the Prakṛt grammarians were not at all keen on tracing the origin of these languages but on bringing out a grammar of the vast literature in the languages which was before them. They simply adopted the form and terminology of the Samskṛt grammar since they were quite familiar

* His explanations are not accepted by later writers like Vāgbhata. They give a late origin to Samskṛt, which is against the traditional view.

technique, has some rules on Prākṛt because he is interested in the Prākṛt occurring in the dramatic treatises. But the first systematic grammar on the Prākṛt languages is the Prākṛta Sūtras of Vararuci-Kātyāyana in twelve chapters. Kātyāyana is the best representative of the Eastern school. He is followed by Kramadīvara, Lankēśvara, Rāmatarka-vāgīśa, and Mārkaṇḍeya. The oldest commentary on Prākṛta Sūtra of Kātyāyana is that by Bhāmaha. It is known as Piākṛtaprakāśa, also as Manōrama. To the Western school belongs the Prākṛta Sūtra of Vālmīki. It has been commented on by Trivikrama, Lakshmidhara and Sumharāja. Hemacandra also follows Vālmīki.

A doubt has been raised regarding the authorship of the Sūtras and the identification of Vālmīki with the author of the Rāmāyaṇa. Lakshmidhara, in his commentary on the Sūtras, ascribes the Sūtras to Vālmīki. But the tappanī or gloss in the printed edition of the Vṛttī of Trivikrama ascribes them to Trivikrama himself. The latter view is untenable as Trivikrama himself in his Vṛttī on 2-1-46 states 'केचित्तु एकमेव सूत्रमाहः'. If the Sūtras were by Trivikrama this Vṛttī on the Sūtra cannot be properly explained. Vālmīki should, therefore, be considered as the author of the Sūtras. The question now arises whether the sage Vālmīki, author of the Rāmāyaṇa was the author of these sūtras. Mallikāmāruta and Śambhuraḥasya, no doubt, ascribe a Prākṛt grammar to him, but there are no adequate proofs to assume the present work to be by him. It may be by a later writer of the same name.

The Prākṛtamandīpa, also known as Prākṛtamandīpikā, a commentary on the Sūtras of Vālmīki, is now published for the first time with a gloss by the editor, Śrī T. T. Vidvan Śrīnivasagopalachar. The work is ascribed to Chinnabommabhūpa, one of the Vijayanagar vassal kings.

॥ श्री ॥

॥ श्रीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

टिप्पणीसाहितस्य प्राकृतमणिदीपस्य प्रस्तावना.

यदुपज्ञमेव सकलं वाङ्मयमिन्धे समस्तभुवनेषु ।

जयतु श्रीहयवदनं धागीशाख्यं च तत्परं ब्रह्म ॥

अथि भोः पण्डितप्रकाण्डाः सुविदितमेवैतत्समेषां तन्नभवताम् ,
यत्किल धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चतुर्विधाः पुमर्था यथास्वाधिकारविशेष-
मभिलष्यन्ते मानवैरिति । ते च पुरुषार्था बहुविधवाङ्मयगुम्भितवहु-
प्रबन्धपरिचिन्तनेनाद्धानान्धतमसमपाकृत्य संसाधनीया इत्यविवादम् ।
अत एव च तत्तादृशाज्ञानसंतमसविनाशने वाङ्मयाज्ज्योतिषो नान्य-
त्किञ्चन जागर्ति हि जगतीतल इत्यभिसंधायोक्तं महाकविवरेण्येन
दण्डिना—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

(काव्यादर्श—१-४)

इति । तथा लोकव्यवहारस्सर्वोऽपि वागधीन एव । तदप्युक्तं तेनैव
दण्डिना—

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

(काव्यादर्श—१-३)

इति । अवाङ्मनसगोचरमहिम्नो वाङ्मयस्य परिशीलनादेव
हि कर्तव्ये प्रवृत्तिर्कर्तव्यान्निवृत्तिश्चोपपद्यते । तदिदं हि वाङ्मयं
प्रभुसंमितं सुहृत्संमितं कान्तासंमितमिति त्रिधा विभज्यते विपश्चितः ।
प्रभुसंमिताद्वेदात्सुहृत्संमितादितिहासपुराणादितश्चोपजायमानं कर्तव्यौ-
न्मुख्यादिकं न तथा हृदयंगमं, यथा कान्तासंमितात्काव्यादित्यभिप्रेत्योक्तं
विद्यानाथेन—

यद्वेदात्प्रभुसंमितादाधिगतं शब्दप्रधानाच्चिरं

याच्चर्थप्रवणत्पुराणवचनादिष्टं सुहृत्संमितात् ।

इत्यभिधाय, पुनरपि तत्रैव ब्रह्मणा दैत्यसांत्वनावसरे—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।
 कर्मभाषान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥
 नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चापि भावनम् ।
 त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभाषानुकीर्तनम् ॥
 धर्मा धर्मप्रवृत्तानां कामाः कामार्थसेविनाम् ।
 निग्रहं दुर्विनीतानां मत्तानां दमनक्रिया ॥
 देवानामसुराणां च राज्ये लोकस्य चैव हि ।
 महर्षीणां च विज्ञेयं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम् ॥
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविबर्धनम् ।
 लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥

इत्यादिना भाषाद्वयमिश्रदृश्यकाव्योपयोगिनाट्यशास्त्रोपदेशप्रयोजनमभ्यधायि । तथाऽत्रैव प्राकृतमणिदीपवृत्त्युपोद्घातेऽपि—

सूक्ष्मार्थं ग्राहयितुं मन्दानपि नाटकं मृदुपाथः ।
 तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिश्रम् ॥

इति संस्कृतप्राकृतभाषाद्वयमिश्रितदृश्यकाव्यप्रशंसनमकारि ॥

कतिचित्प्राकृतभाषामयप्रबन्धानिर्देशः.

इदं चैकस्मिन्नपि दृश्यकाव्ये षण्णामपि प्राकृतभाषाणां प्रायशो दर्शनामिप्रायेणोक्तम् । नैतावता दृश्यकाव्यान्वेष्येव प्राकृतभाषाणां परमं स्थानमिति विज्ञायते । यतः किल स्तोत्रकाव्यादीन्यपि पृथक्पृथक् प्राकृतभाषासूपलभ्यन्ते । यथा—श्रीमद्देवान्ताचार्य-जैनाचार्यादिभिः प्रणीता अच्युतशतक-कायस्थितिस्तोत्रादयः स्तोत्रप्रबन्धाः, शातवाहन-प्रवरसेन-वाक्पतिराजादिप्रणीता गाथासप्तशती-सेतुबन्ध-गौडवधादयः काव्यप्रबन्धाः, गणधरसुधर्मस्वाम्यादिकृता अनुयोगोत्तराध्ययनाचाराङ्गप्रश्नापनासूत्रादयो जैनदर्शनसूत्रप्रबन्धाः, तद्रथाख्यारूपास्तथा कथारूपाश्च यद्वहः प्रबन्धाः प्राकृतभाषायामुपलभ्यन्ते । जैनमतानुयायिभिः प्रायशस्सर्वत्र प्राकृतभाषालक्षणलक्षिता क्वचित्कचिन्मागधीलक्षणलक्षिता अर्धमागधीभाषा च तदीयदार्शनिकग्रन्थेषु समाहता परिदृश्यते । एवमपभ्रंशभाषायां हरिमद्रसूरिविरचितं धूर्ताख्यानकाव्यं तथा जिनदत्तसूर्यादिप्रणीताः चर्चयुंपदेशरसायनकालस्वरूपकुलकाख्यापभ्रंशकाव्यत्रय्यादयः काव्यग्रन्थाश्च दृश्यन्ते । तथा पिशाचभाषायां गुणाख्यानज्ञा कविना बृहत्कथाख्यो विस्तृतः कथाप्रबन्धः प्रणीत इति श्रूयते । अत एवोक्तं

दण्डिना काव्यादर्श—

भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् ।

(काव्यादर्शः १-३८)

इति ॥

प्राकृतभाषाप्राशस्त्यम् .

प्राकृतभाषा च स्त्रीबालमन्दादिसुगमा सरला चेत्यभिप्रेत्य प्राकृत-
भाषायामेव जैनसिद्धान्तग्रन्था बहवः प्रणीता इति -

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।

अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

इति काव्यानुशासनटीकायां हेमचन्द्राचार्येणोक्तम् । तथा काव्या-
न्यपि प्राकृतभाषामयानि सुमधुराणि मनोहानि सुकुमाराणि सुललितानि
सर्वग्राह्याणि सर्वोपकारीणि सरसानि हृदयंगमानि चेति तद्भाषाविचक्षणै-
र्वहुभिर्बुधोषि । तथाहि—

अमअं पाइअकव्वं पढिउं सोउं च जे न जाणंति ।

कामस्स तत्तत्तं कुणंति ते कह न लज्जंति ॥

[छाया—अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।

कामस्य तत्त्वचिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥]

इत्यादिना गाधासप्तशत्यां शातवाहनेनोक्तम् । तथा—

प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।

प्राकृतच्छशना चक्रे काल्यायनमहाकविः ॥

अहो तत्प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।

सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः ॥

इति प्राकृतमञ्जरीं वररुचिपण्डितवर्येणोक्तम् । तथैव कर्पूरमञ्जरी—

परुसो सक्कअवंधो पाइअवंधो वि होइ सुउमारो ।

पुरिसाणं महिल्लाणं जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमाणम् ॥

[छाया—परुपस्संस्कृतबन्धः प्राकृतबन्धस्तु भवति सुकुमारः ।

पुरुपाणां महिलानां यावदिहान्तरं तावदनयोः ॥]

इति राजशेखरकविनोक्तम् । तथा—

पाइअकव्वुल्लावे पडिबअणं सकपण जो वेइ ।

सो कुसुमसत्थरं पत्थरेण अबुहो विणासेइ ॥

[छाया—प्राकृतकाव्योच्छ्रापे प्रतिवचनं संस्कृतेन यो ददाति ।

स कुसुमस्रस्तरं प्रस्तरेणावुधो विनाशयति ॥]

इति जयवल्लभकविनोक्तम् । तथाऽतिशयोक्त्या बहुशः प्रशंसति प्राकृतीं भाषां गौडवधे वाक्पतिराजोऽपि—

उन्मिच्छह लावण्यं पादभ्रच्छायाय सककभवभागम् ।

सकभसककारुकरिसणेण पाभमस्स वि पहावो ॥

णवमत्थदंसणं संनिवेशसिसिराओ वंधरिद्धीओ ।

अविरलमिणमो आभुवणवंधमिह णवर पभमस्मि ॥

सभलाओ इमं वाआ विसंति एत्तोअ णेंति वाआओ ।

एति समुहं चिअ णेंति साअराओ च्चिअ जलाइं ॥

[छाया—उन्मील्यते लावण्यं प्राकृतच्छ्रायया संस्कृतपदानाम् ।

संस्कृतसंस्कारोत्कर्षणेन प्राकृतस्यापि प्रभावः ॥

नवमर्थदर्शनं संनिवेशशिशिरा वन्धर्थयः ।

अविरलमेतदा भुवनवन्धमिह केवलं प्राकृते ।

सकला इदं वाचो विशन्ति इतश्च निर्यान्ति वाचः ।

आथान्ति समुद्रमेव निर्यान्ति सागरादेव जलानि ॥]

इति । तथा—

सकभकवस्सत्थं जेण न याणंति मन्दबुद्धीओ ।

सव्वाण वि सुहवोहं तेणेमं पाइअं कइअं ॥

गूढस्थदेसिरहिअं सुललितवण्णेहिं विरइअं रम्मं ।

पाइअकव्वं लोओ कस्स न हिअअं सुहावेइ ॥

परउवआरपरेणं सा भासा होइ एत्थ भणिअव्वा ।

जाअइ जीए विवोहो सव्वाण थि बालमा(आ)ईणम् ॥

[छाया—संस्कृतकाव्यस्यार्थं येन न जानन्ति मन्दबुद्धयः ।

सर्वेषापि सुखबोधं तेनेदं प्राकृतं रचितम् ॥

गूडार्थदेशरहितं सुललितवर्णैर्विरचितं रम्यम् ।

प्राकृतकाव्यं लोके कस्य न हृदयं सुखयति ॥

परोपकारपरेण सा भाषा भवत्यत्र भणितव्या ।

जायते यया विबोधः सर्वेषामपि बालकादीनाम् ॥

इति पञ्चमीमाहात्म्ये महेश्वरसूरिनोक्तम् ॥ तथैव—

पाइअकव्वमि रसो जो जाअइ तहव छेअभणिपहिं ।

उभयस्स अ वासिअतीअलस्स तिप्ति न वच्छामो ॥
 लल्लिए महुरअखरण जुवईजणवल्लहे ससिगारे ।
 संते पाइअकव्वे को सक्कह सक्कअं पड्डिं ॥

[ज्ञाया—प्राकृतकाव्ये रसो यो जायते तथा च च्छेकभणितैः ।

उदकस्य च वासितशीतलस्य तृप्तिं न व्रजामः ॥

ललिते मधुराक्षरे युवतीजनवल्लभे सशृङ्गारे ।

सति प्राकृतकाव्ये कः शक्नोति संस्कृतं पठितुम् ॥]

इति जयवल्लभनापि बहुधा प्राकृतभाषायाः प्रशंसनमकारि ॥

तथा वाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनसूत्रवृत्तौ त्रिविक्रमदेवेनापि—
 अनल्पार्थसुखोच्चारशब्दः साहित्यजीवितम् ।

स च प्राकृतमेवेति मतं सूकानुवर्तिनाम् ॥

इत्यभ्यधाधि । इत्थमेवान्यैरपि बहुभिः प्राकृतभाषाविचक्षणैः प्राकृत-
 भाषायाः प्रशंसनमकारीति विस्तरमिया विरम्यते ॥

प्राकृतसूत्रतद्वृत्त्यादीनां निर्देशः.

संस्कृतप्राकृतभेदेन द्विधा विभक्ते सति वाङ्मये तत्र संस्कृतभाषा-
 मधिकृत्य भगवत्पाणिन्यादिभिर्महावैयाकरणैर्व्याकरणशास्त्रमारब्धम् ।
 प्राकृतभाषां चाधिकृत्य श्रीकात्यायनवाल्मीकिहेमचन्द्रमार्कण्डेयचण्डे-
 श्वरादिभिः प्राकृतव्याकरणशास्त्रं प्राणायि । तेषु च सर्वेषु प्राकृतवैया-
 करणेष्वद्य कात्यायन एव प्रथमाचार्यपदवीं प्रविष्ट इत्युपलभ्यमानतत्तद्ग्रन्थ-
 परिशीलनादवगम्यते । कात्यायनप्रणीतसूत्रजालस्य प्राक्तनेन भामहेन
 प्रणीता मनोरमाख्या वृत्तिरुपलभ्यते । तथा तस्यैव सूत्रजालस्य कवि-
 तार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्येणापि प्रणीता प्राकृत-
 चिन्नादसंग्रहाख्या वृत्तिसिद्धयते ॥

कात्यायनीयसूत्रजालापेक्षया विस्तृतस्य श्रीमद्राज्मीकिविरचित-
 स्याध्यायत्रितयपरिमितस्यास्य प्राकृतव्याकरणशास्त्रस्य तु त्रिविक्रम-
 देवविरचिता वृत्तिस्यथा श्रीलक्ष्मीधरसूरिणा प्रणीता पद्मभाषाचन्द्रि-
 काख्या व्याख्या चोपलभ्यते । तथाऽन्या अप्यस्य वृत्तयो वार्तिकार्णव-
 भाष्याद्या व्याख्यारूपा आसन्निति ज्ञायते । तदेतदुक्तमत्रैव वृत्ताबु-
 पोद्धाते—

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।

लक्ष्मीघरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ।
ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।
वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्ययञ्चकृताश्च ये ॥

इति ॥

प्राकृतशब्दार्थः, प्राकृतस्य संस्कृतमूलकत्वं च.

अथेदानीं किञ्चित्परिशीलयामः, को नाम प्राकृतशब्दार्थ इति । अत्र केचित्स्वतन्त्रा एवं मन्यन्ते—प्रकृत्याः स्वभावात् आगतं प्राकृतम्, ततश्च वैयाकरणेस्साधितं संस्कृतमित्यभिधीयते । तस्मान्न संस्कृतमूलकं प्राकृतम्, प्रत्युत प्राकृतमूलकमेव संस्कृतमिति । अत्रेदं किञ्चिद्विचारयामः प्रकृतिनाम स्वभावः किंसंबन्धमिप्रेतः । यदि सर्वव्यवहारप्रवर्तकपरमेश्वरसंबन्धी तर्हि तस्य वैरूप्ये प्रमाणाभावात्तत्तद्भाषामेदो नोपपद्येत । यदि च संस्कृतव्यवहाराशक्ततत्तद्देशभवजनसंबन्धी स्वभाव इष्येत तर्हि तदस्माकमीप्सितमेव । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा—

दैवी वाग्व्यवकीर्णैर्यमशकैरभिधातृभिः । इति ।

अस्यास्त्रेति यथा बालदिशक्षमाणः प्रभापते । इति च ।

तथा भगवता पतञ्जलिनाऽपि भाषितम् ‘यथा गौरित्यस्य गायी गोणी गोता गोपोतल्लिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः’ इति । अत्रापभ्रशा इत्युक्तिस्तु संस्कृतेतरप्राकृतभाषामिप्राया । अत एव दण्डिना—

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ।

(काश्यादर्ग—१-६६)

इत्युक्तं च ॥

एवं च संस्कृतभाषाव्यवहाराशक्तजनसमुदीरितसंस्कृतानुकारिभाषायाः प्राकृतत्वात्संस्कृतमूलकमेव प्राकृतमिति निर्धार्यते ॥

यत्तूक्तम्—

प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च ।

पद्योऽत्र भूरिमेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

इति रुद्रदीयकाव्यालङ्कारश्लोकटीकायां जिनमतानुयायिना नमिसाधुना “सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारस्सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः ; तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । ‘आरिसवअणे सिद्धं देशाणं अद्धमागहा वाणी’ इत्यादिवचनाद्वा प्राक्पूर्वं कृतं प्राक्कृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैक

स्वरूपं तदेव च देशविशेषात्संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत्संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्रोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टम् । तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात्संस्कृतमुच्यते ।” इति, तत्प्रायशो जैनग्रन्थानां प्राकृतभाषायां दर्शनात्प्राकृतभाषाप्रशंसनाय प्रौढिवादेनोक्तमित्येव मन्यामहे । यदि तदुक्तरीत्या व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारकभाषाणां प्राकृतत्वं स्यात्, तर्हि कात्यायनवासीकिहेमचन्द्रादिव्याकरणाहितसंस्कारवत्त्वान्मागध्यादीनामपि प्राकृतत्वं न स्यात् । उक्तं चानेनैव नमिसाधुनोत्तरत्र मागध्यादीनामपि प्राकृतत्वम् । प्रत्युत व्याकरणाद्याहितसंस्कारकत्वात्तासामपि संस्कृतत्वमेव च स्यात् । न हीदं कस्यापि संमतम् । किं चान्न मूलभूतरुद्र-टीयश्लोके एककारकप्राकृतशब्दस्यैवोपलम्भात्सर्वैरपि ग्रान्थिकैस्तथैवोक्तत्वाच्च प्राकृतस्य प्राचीनतासमर्थनार्थं प्राक्कृतमित्यानुपूर्वामभ्युपेत्य प्राक् कृतं प्राक्कृतमिति व्युत्पादनं च स्वरूपोलकल्पनामूलमेव । तथा रुद्र-टेन प्रथमं प्राकृतशब्दग्रहणं च न प्राकृतभाषायाः संस्कृतमूलत्वाभि-प्रायकम् । आर्यावृत्तानुगुण्येन तयोक्तया केवलभाषानामनिर्देशपरमेव तदिति मन्यामहे । अत एव भाषाविभागप्रदर्शनावसरे—

संस्कृतं प्राकृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा । (भा-अलं-१-१६)

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।

इति भाषाश्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥

(वाग्भटालं.—२-१)

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ (दण्डिकाव्या.—१-३२)

इत्यादिना चिरंतनैर्भामहवाग्भटदण्ड्यादिभिस्सर्वैरपि संस्कृतभाषैव प्रथमं परिगणिता दृश्यते ॥

तथा ‘पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात्संस्कृत-मित्युच्यते’ इत्युक्तिरपि न ग्रामाणिकपद्वीमवगाहते । पाणिन्यादिव्याकरण-शास्त्राणि हि नापूर्वान् शब्दान् साधून् कल्पयन्ति । न वा प्रकारान्तर-स्थितान् अन्यथयन्ति, किंत्वनादिपरंपरासिद्धानामेव प्रयुक्तानां साधु-शब्दानामवगमाय प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनारूपेण लघुनोपायेनान्वाख्यानार्थं प्रावर्तन्त । अत एव हि भगवता चार्तिककृता ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते यथा वैदिकलौकिकेषु’ इति

न्यगादि । अभाषि च भगवता पतञ्जलिना ' यथालक्षणमप्रयुक्ते ' (पा सू भा १-१-२४) इति । अत्रैतद्भाष्यविचरणकृता कैयटेनापि यथालक्षणमित्यत्र पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावाभ्युपगमे प्रयुक्तेष्वपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वाद्-प्रयुक्त इति वाक्यशेषस्याव्यावर्तकता स्यादिति तत्परिहाराय यथालक्षणमित्यत्र योग्यतार्थक्यथाशब्देन अलक्षणपदस्याव्ययीभावसमास-तामभिप्रेत्य अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतेत्यभिसंघाय ' नैव वा लक्षण-मप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात् ' इति व्याख्यातम् । तथा च मूलभूतप्राकृतभाषानुपूर्व्याः पाणिन्यादिकृतव्याकरणशास्त्रेण संस्कारा-त्संस्कृता भाषेति दुर्वचम् । संस्कृतभाषाया अनादिनिधनवेदसिद्धतया देवभाषात्वाच्च युक्तं तन्मूलकत्वमेवेतरासां सर्वासामपि भाषाणामिति निर्धारयामः । अत एव—

संस्कृतं खर्णिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।

प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥ (वाग्भट्टालं — २-२)

इति जिनमतानुयायिनैव वाग्भटेनाप्युक्तम् । अत्र ' देवानां भाषा संस्कृतं भवति । किंविशिष्टा ? शब्दशास्त्रेषु व्याकरणेषु निश्चिता सम्यगव्युत्पत्त्या निर्णीता । प्रकृतेः संस्कृतादागतं प्राकृतं अनेकधा अनेकप्रकारैर्भवति ' इत्येतद्दीकार्यां सिंहदेवगणिनाऽप्युक्तम् । तथा काव्यादर्श—

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्सप्रो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥

इति दण्डिनाऽप्यभ्यघायि ॥

प्राकृतस्य संस्कृतमूलकत्वादेव हि कात्यायनेनापि शौरसेनीनिरूप-णावसरे तत्प्रकृतित्वेन संस्कृतं प्राह्यमिति ' प्रकृतिस्संस्कृतम् ' इति च सूत्रितम् । तथैवैतद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रजालान्तेऽपि ' शेषं संस्कृतवत् ' इति सूत्रं दृश्यते । यदि संस्कृतमूलकत्वं प्राकृतस्य न स्यात्तदा संस्कृत-वत्प्रक्रियातिदेशो नोपपद्येत । सूत्रेषु सर्वत्र संस्कृतसिद्धशब्दानुपादाय-प्रक्रियाविशेषविधानमनुपपन्नमेव च स्यात् । अत एव हेमचन्द्रोऽप्यध्याय-सप्तकेन संस्कृतभाषाव्याकरणसूत्राणि प्रणीय ततोऽन्तिमेऽष्टमेऽध्याये आदौ ' अथ प्राकृतम् ' इति सूत्रयित्वा स्वयमेव तद्वृत्तौ ' प्रकृतिस्संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् ' इति सुस्पष्टमेव व्याचख्यौ । तथैत-द्वाल्मीकीयवृत्तौ त्रिविक्रमदेवेनापि—

प्रकृतेस्संस्कृतात्साध्यमानात्सिद्धाच्च यद्भवेत् ।

प्राकृतस्यास्य लक्ष्यानुरोधिलक्ष्यं प्रचक्ष्महे ॥

इत्युक्तम् । तथा प्राकृतसर्वस्वकृता मार्कण्डेयेनापि ' प्रकृतिसंस्कृतं, तत्र भव प्राकृतमित्युच्यते ' इत्युक्तम् । तस्मात्प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आगतं प्राकृतमित्येव युक्तं मन्यामहे ॥

प्राकृतभाषाविभागः.

इदं च प्राकृतं कात्यायनग्रन्ते माहाराष्ट्री पैशाची मागधी शौरसेनी इति चतुर्धा विभज्यते । तत्र पैशाची मागधी च शौरसेनीविकृतित्वेनाभिधी-
येते, ' प्रकृतिश्शौरसेनी ' इति पैशाचीनिरूपणावसरे मागधीनिरूपणा-
वसरे च सूत्रितत्वात् । शौरसेनी तु संस्कृतविकृतिः प्राकृतवत्, शौरसेनी-
निरूपणावसरे ' प्रकृतिसंस्कृतम् ' इति सूत्रदर्शनात् । माहाराष्ट्र्याः
प्राकृतत्वेनापि व्यवहारो दृश्यते । अत एव कात्यायनप्राकृतसूत्रजालान्ते
' शेषं महाराष्ट्रीवत ' इति सूत्रं ' महाराष्ट्रीपदेनात्र प्राकृतग्रहणं बोध्यम् ।
इति तत्रत्यमनोरमाख्यवृत्तिग्रन्थश्रोतव्यम् । दण्डिनाऽप्युक्तं—

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।

इति । अत्र नाटकेषुत्तमपात्रप्रयोज्यत्वान्माहाराष्ट्र्याख्यप्राकृतस्य प्रकृष्ट-
त्वोक्तिः । अत एव हेमचन्द्रेणैवं प्राकृतमार्षत्वेनोत्कीर्तितम् । संस्कृते-
तरभाषासामान्ये प्रवर्तमानः प्राकृतशब्दस्तु साक्षात्परंपरया वा संस्कृत-
रूपप्रकृतिसमुत्पत्तिरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवृत्तस्यादित्यभ्युपेयम् । संस्कृते-
तरभाषावान्तरभूतप्राकृतमेव माहाराष्ट्रीपदेन कचिदर्थमागधीपदेनापि
व्यपदिश्यत इति ज्ञायते ॥

श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनतद्भूतद्वयाख्यापरिशीलनायां तु
संस्कृतेतरभाषायाः प्राकृतशौरसेनीमागधीपैशाचीचूलिकापैशाच्यपञ्च-
भेदेन षोढा विभाग इत्यवसीयते ॥

हेमचन्द्राशयपरिशीलनायामप्येवं प्रतिभाति—भाषा द्विविधा
सांस्कृती प्राकृती चेति । तत्र प्राकृती अपार्षी शौरसेनी मागधी पैशाची
चूलिकापैशाची अपञ्चश इति षड्विधेति । तथाहि तनैवादाौ अध्याय-
सप्तकपरिमितेन सूत्रजालेन संस्कृतभाषाप्रक्रियां प्रायः पाणिनीय-
व्याकरणानुरोधेनैव प्रकाश्य ततः श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासन-
मेव प्रायशोऽनुरुध्य प्राकृतभाषाप्रक्रियाप्रकाशनपरेऽन्तिमेऽष्टमेऽध्याये
आदौ ' अथ प्राकृतम् ' (हे. प्रा. शब्दा ८-१-१) इति सूत्रयित्वा ततः
' आर्यम् ' (हे. प्रा. शब्दा. ८-१-३) इत्यारभ्य ' घांतवोऽर्थान्तरेऽपि '
(हे प्रा शब्दा. ८-४-२५८) इत्यन्तेन सूत्रजालेन आर्य(प्राकृत)प्रक्रिया

प्रदर्शिता । ततः 'तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य' इत्यारभ्य षड्विंशत्या सूत्रैः शौरसेनीप्रक्रियां निरूप्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं प्राकृतवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-२८६) इत्यनेन पूर्वोक्तप्राकृतप्रक्रियातिदेशः कृतः । तदनन्तरं 'अत एतौ पुंसि मागध्याम्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-२८७) इत्यारभ्य पञ्चदशमिस्सूत्रैः मागधीभाषां व्याकृत्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं शौरसेनीवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३०२) इत्यनेन शौरसेनीप्रक्रिया ऽतिदिष्टा । पश्चात् 'ज्ञो ज्ञ. पैशाच्याम्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३.३) इत्यारभ्य विंशत्या सूत्रैः पैशाचीं व्युत्पाद्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं शौरसेनीवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२४) इत्यनेन शौरसेनीप्रक्रियातिदेशः सूचितः । तदनु 'चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोराद्यद्वितीयौ' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२५) इत्यारभ्य त्रिमिस्सूत्रैश्चूलिकापैशाची-भाषाप्रक्रियां संगृह्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं प्राग्वत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२८) इत्यनेन पैशाचीरीतिरनुशिष्यते । तदुपरि 'स्वराणां प्रायोऽपभ्रंशे' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२९) इत्यारभ्य ११७ सूत्रैरपभ्रंशभाषा-प्रक्रियां निरूप्य तत्राप्यनुक्तस्थले शौरसेनीप्रक्रियामेवातिदिश्यान्ते षट्-स्वपि भाषास्वनुक्तस्थले संस्कृतवत्प्रक्रियातिदेशेनोपसंहृतम् । इत्थं च श्रीवाल्मीकिहेमचन्द्रयोः प्राकृतभाषाव्युत्पादनविषये प्रायशस्समान एवाशय इति ज्ञायते ॥

प्राकृतसर्वस्वकृन्मार्कण्डेयमते तु—प्राकृतस्य भाषाधिभाषापभ्रंश-पैशाचीमेदेन चतुर्धा विभागः, तत्र भाषाया माहाराष्ट्रीशौरसेनी प्राच्यावन्तीमागधीमेदेन पञ्चधा विभागः, विभाषायाः शाकारी-चाण्डालीशावर्याभीरिकीशाकीमेदेन पञ्चधा विभागः, अपभ्रंशस्य द्राविड्यान्धीवर्जे सप्तविंशतिधा विभागः, पैशाच्याः कैकेय्यादिमेदेन त्रेधा विभागश्च परिकल्पितो दृश्यते । इत्थं च सर्वैरपि प्राकृतवैयाकरणैः प्राकृती शौरसेनी मागधी पैशाची चेति चतस्रो भाषाः परिगृहीता इति ज्ञायते । श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनहेमचन्द्रशब्दानुशासययोस्तु चूलिका-पैशाच्यपभ्रंशाद्वयमधिकं प्राकृतभाषाद्वयमभिप्रेत्य प्राकृतभाषायाः पाण्डिध्यमुररीकृतमित्यलं विस्तरेण ॥

प्राकृतादिनामधेयनिदानम्, प्राकृतादिभाषाणां विनियोगक्रमश्च.

अथेदानीं प्राकृतादिभाषाव्यपदेशनिमित्तं तद्विनियोगप्रकारश्च संगृह्यते । यथा—प्राकृतभाषा महाराष्ट्रदेशोद्भूतत्वान्माहाराष्ट्रीत्युच्यते । तथा

शूरसेनमगधपिशाचादिदेशोद्भूतत्वादन्याश्चतस्रो भाषाः शौरसेनीमा-
गधीपैशाचीचूलिकापैशाच्य इत्युच्यन्ते । पट्टीत्वपभ्रंशभाषा निहीनाभी-
रादिव्यवह्वियमाणतया तथोच्यते । दृश्यकाव्येषु तु स्त्रीपात्राणां प्राकृत-
भाषा, मध्यमाधम्पात्राणां शौरसेनी, धीवरादीनां मागधी, रक्षःपिशाचा-
दीनां पैशाचीचूलिकापैशाच्यौ, चण्डालयवनादीनामपभ्रंशभाषेति पद्-
भाषाचन्द्रिकोपोद्घातेऽभ्यधायि ॥

यथा—

पद्धिधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी ।
पैशाची चूलिकापैशाच्यपभ्रंश इति क्रमात् ।
तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः ।
शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते ।
मगधोत्पन्नभाषां तां मागधीं संप्रचक्षते ।
पिशाचदेशनियतं पैशाचीद्वितयं भवेत् ।
पाण्ड्यकैकयवाहीकसिंहनेपालकुन्तलाः ।
सुधेष्णभोजगान्धारहैचक्रश्लोकस्तथा ।
एते पिशाचदेशाः स्युस्तद्देश्यस्तद्गुणो भवेत् ।
पिशाचजातमथवा पैशाचीद्वयमुच्यते ।
अपभ्रंशस्तु भाषा स्यादाभीरादिगिरां त्रयः ।
कविप्रयोगानर्हत्वाच्चापशब्दस्स तु कश्चित् ।
तत्र तु प्राकृतं स्त्रीणां सर्वासां नियतं भवेत् ।
अधमे मध्यमे वाऽपि शौरसेनी प्रयुज्यते ।
धीवराद्यनिनीचेषु मागधी विनियुज्यते ।
रक्षःपिशाचनीचेषु पैशाचीद्वितयं भवेत् ।
अपभ्रंशस्तु चण्डालयवनादिषु युज्यते ।

इति । केषु चिन्निमित्तेषु नाटकीयपात्राणां तत्तद्भाषान्वयत्यथोऽप्यभ्युप-
गम्यते । तदपि तत्रैव यथा—

सर्वेषां कारणवशात्कार्यो भाषान्वयतिक्रमः ।
माहात्म्यस्य परिभ्रंशं मदस्यातिशयं तथा ।
प्रच्छादनं च विभ्रान्ति यथालिखितवाचनम् ।
कदाचिदनुवादं च कारणानि प्रचक्षते ॥

इति ॥

एतत्प्राकृतसूत्रकर्तृपरिचयः.

‘सिद्धिलोकाच्च’ इत्यारभ्य ‘झाङगास्तु देइयास्सिद्धाः’ इत्यन्त-
स्यास्य अध्यायत्रितयपरिमितस्य प्राकृतशब्दानुशासनस्य प्रणेता वाल्मी-
किरिति एतद्व्याख्यानभूतषड्भाषाचन्द्रिकाकृता लक्ष्मीधरसूरिणा—

वाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत् ।

इत्यनेनाभिहितं दृश्यते । ग्रन्थप्रदर्शिनीपुस्तकमालायां मुद्रिते त्रिविक्रम-
वृत्तिसहिते कोशे परिदृश्यमानटिप्पण्यां तु—

प्राकृतपदार्थसार्थप्राप्तयै निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम् ।

वृत्तिर्यथार्थसिद्धयै त्रिविक्रमेणागमक्रमात्क्रियते ॥

प्राकृतरूपाणि यथा प्राच्यैराहमचन्द्रमाचार्यैः ।

विबृतानि तथा तानि प्रतिबिम्बन्तीह सर्वाणि ॥

इति त्रिविक्रमवृत्त्युपोद्धाते ‘निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम्’ इत्यस्य
‘निजानि स्वीयानि यानि सूत्राणि तेषां मार्गमनुजिगमिषताम्’ इत्यर्थ-
मभिप्रेत्य ‘प्राच्यैराहमचन्द्रमाचार्यैः’ इत्यस्य स्थाने ‘प्राचेतसहेमचन्द्रा-
द्यात्’ इति पाठान्तरं प्रदर्श्य “एतत्पाठमनुसृत्यैव षड्भाषाचन्द्रिका-
कारेणोक्तं ‘वाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्’ इति तदेतत् निज-
सूत्रमार्गमनुजिगमिषतामिति त्रिविक्रमग्रन्थेनापास्तम्” इति ग्रन्थेन एत-
त्प्राकृतशब्दानुशासनस्य वाल्मीकिकर्तृकत्वाभिप्रायकः षड्भाषाचन्द्रिका-
ग्रन्थः खण्डितो दृश्यते । तेन च ज्ञायते निरुक्तटिप्पणीकृतमते प्राकृतशब्दा-
नुशासनाख्यमूलसूत्रप्रणेताऽपि वृत्तिकृत् त्रिविक्रमदेव एवेति ॥

वयं तु मन्यामहे त्रिविक्रमदेवो वृत्तरेव प्रणेता न तु सूत्रजालस्येति
षड्भाषाचन्द्रिकाकृता ‘वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्’ इत्युक्तमेव साञ्चिति । ननु
‘निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम्’ इति त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थादेव सूत्रजाल-
स्यापि त्रिविक्रमोपपत्तत्वं सिद्धमिति टिप्पणीकृता साधितमेवेति चेन्न ।
निजसूत्रमार्गमित्यस्य निजानि स्वीयानि यानि सूत्राणि तेषां मार्गमिति
नार्थः । किं तु निजः स्वामाधिकोऽनारोपितः सूत्रशैलीस्वरससिद्धो
यस्सूत्रमार्ग इत्येवार्थो वर्णनीयः । अत एव तत्रैवोत्तरार्थे ‘आगमक्रमा-
त्क्रियते’ इत्युक्तम् । ततश्च सूत्रस्वरससिद्धोऽर्थः पूर्वव्याख्यतृपरंपराक्रम-
मनुरुच्य प्रदर्श्यत इत्येवार्थस्ताधीयान् पर्यवस्यति । सूत्रजालस्यापि वृत्ति-
कृत् त्रिविक्रमोपपत्तत्वे तदीयायामेव वृत्तौ आगमक्रमानुसरणोक्तिः कथं घटेत ?

किंचैतच्छब्दानुशासन एव द्वितीयाध्याये प्रथमपादे 'केवले णवर' (प्रा. सू. २-१-४६) इति सूत्रे त्रिविक्रमवृत्तावेव—“केचित्तु केवलानन्तर्ययोर्णवरणवरिञ्च इत्येकमेव सूत्रमाहुः” इत्युक्तम् । सूत्रजालस्यापि त्रिविक्रमप्रणीतत्वाभ्युपगमे तदुपपत्त्वात्सूत्रजालस्य तदीयसूत्रानुपूर्व्यामन्येषां केषांचित्पाठान्तरपक्षस्यैवानुदयात् केचित्स्वित्यादित्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थस्यैवाभित्तिचित्रायितत्वमापद्येत । तस्माच्चावसीयत एतत्सूत्रजालस्य कर्ता त्रिविक्रमादन्य एवेति । स च प्राचीनलक्ष्मीधरोक्तया वाल्मीकिरेव स्यात् । परं तु स वाल्मीकिः श्रीमद्रामायणप्रणेतैवेत्यत्र अनन्यथासिद्धं प्रमाणं नोपलभ्यते । अत एव 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्—कौमारजैनेन्द्रपाणिनीयप्रभृतिषु व्याकरणेषु यथोक्तं तथैव वेदितव्यम्' इति त्रिविक्रमवृत्तावभिहितं दृश्यते । न हि पाणिन्यादिभ्योऽनन्तरो वाल्मीकिमहर्षिः । किं चात्र सूत्रे शातवाहनाद्याधुनिकनाम्नां ग्रहणाच्च वाल्मीकिमहर्षेरन्य एव पण्डितप्रकाण्डो वाल्मीकिनामा कश्चित्स्यादिति वयं संभावयामः ॥

महीशूरनगर्यामान्ध्रलिप्यां मुद्रितस्य मल्लिकामारुताख्यप्रकरणकोशस्यादौ श्रीरङ्गस्थवाणीचिलासमुद्राक्षरशालायां च मुद्रिते शंभुरहस्ये—

को विनिन्देदिमां भापां भारतीमुग्धभाषितम् ।
यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवान्नुपिः ॥
गार्ग्यगालवशाकल्पपाणिन्याद्या यथर्षयः ।
शब्दराशेस्संस्कृतस्य व्याकर्तारो महत्तमाः ॥
तथैव प्राकृतादीनां पञ्चभाषाणां महामुनिः ।
आदिकाव्यकृदाचार्यो व्याकर्ता लोकविश्रुतः ॥
यथैव रामचरितं संस्कृतं तेन निर्मितम् ।
तथैव प्राकृतेनापि निर्मितं हि सतां मुदे ॥
पाणिन्याद्यैश्शिक्षितत्वात्सांस्कृती स्याद्यथोत्तमा ।
प्राचेतसव्याकृतत्वात्प्राकृत्यपि तथोत्तमा ॥
प्राकृतं चार्षभेवेदं यद्धि वाल्मीकिशिक्षितम् ।
तदनार्षं वदेद्यो वै प्राकृतस्स्यात्स एव हि ॥

इत्यादीनि प्राकृतसूत्रजालस्यास्य प्राचेतसवाल्मीकिकर्तृकत्वे प्रमाणान्युपलभ्यन्ते । तत्परिशीलनायां च एतत्प्राकृतशब्दानुशासनादन्यदेव एतन्मूल-

भूतं घास्मीकिमहर्षिप्रणीतं प्राकृतव्याकरणसूत्रजालं स्यादित्यभ्युपेयमिति प्रतिभाति । अत एव पद्मभाषाचन्द्रिकायामपि 'सूत्रकृत' इत्येतावन्मात्र-
मनुक्त्वा 'मूलसूत्रकृत' इत्युक्तमिति वयं संचिन्तयामहे ॥

एतत्प्राकृतसूत्रन्याख्यातृपरिचयः.

एतद्गार्गीकीयप्राकृतसूत्रन्याख्यारूपस्य प्राकृतमणिदीपाङ्गयस्यास्य
रचयिता चिन्नवोम्मभूपाल इत्येतद्ग्रन्थोपोद्धातान्ते परिदृश्यमानेन—

अनुग्रहाद्ग्राहणपुङ्गवानामवासविद्यश्चिन्नवोम्मभूपः ।

करोत्यमुं प्राकृतरत्नदीपं मन्दानिलस्पन्दनिर्भैर्वचोभिः ॥

इति श्लोकेन यद्यपि प्रतीयते, तथाऽप्यत्रैव तत्तत्प्रकरणान्ते परिदृश्य-
मानायाः—

'इति श्रीमद्दक्षिणसमुद्राधीश्वरबोक्कनाथभूपालप्रेयसचिव-सज्जना-
वलम्ब-ब्रह्मण्यविरुदाङ्ग-चिन्नवोम्मभूपालहृदयकुङ्कुमविरहमाण -
साम्बशिवप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन कृते प्राकृतमणिदीपे'

इति प्रशस्तिपङ्क्त्याः परिशीलनया चिन्नवोम्मभूपालप्रेरितः श्रीमानप्यय-
दीक्षिताङ्गयस्सुधीरेवास्य कर्तव्यवसीयते । ततश्च 'अनुग्रहात्' इत्याद्युपो-
द्धातान्तदृश्यमानश्लोके 'करोति' इत्येतदन्तर्भावितप्यर्थक इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अथवा अप्ययदीक्षितसुधीरेव स्वप्रणीतमप्येनं ग्रन्थं स्वाश्रय-
भूतचिन्नवोम्मभूपालकृतत्वेन व्यपदिदेशेत्यभ्युपेयम् । तत एवात्रो-
पोद्धाते—

वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्ययज्वकृताश्च ये ।

इत्यत्र, तथा तिङन्तप्रकरणे 'स्यस्य सो लृटि' इति सूत्रे 'हसिसइ' इत्यु-
दाहृत्य 'शेषादेशस्येति द्वित्वं केचिदाहुः, प्रकरणमेदाभेत्यस्मदीक्षिताः'
इत्यत्र च 'अप्ययज्व' इति 'दीक्षिताः' इति चाप्ययदीक्षितसुधीनामानु-
दोऽपि नानुपपद्यते ॥

चिन्नवोम्मभूपसमाधिताप्ययदीक्षितप्रणीतत्वादेव चात्रोत्तरत्र तत्त-
द्भाषाप्रकरणान्ते—

जेठ चिन्नवोम्मणिवई चम्महपरिहाबिणिम्मलाभारो ।

मणरहपूरणचउरो जं पेक्खिरमग्गिराणमत्थीणं ॥ १ ॥

[छाया—जयतु चिन्नवोम्मभूपतिर्मेन्मथपरिभाविनिर्मलाकारः ।

मनोरथपूरणचतुरो यदृष्टं तथाचमानानामर्थिनाम् ।]

जुवइजणो सुरतरुणो नावेदि सिरं सुमाइ अवचिणिदुं ।
उवगदुअ वण्णिअंतो वोम्मणरेंदस्स चितरणउणाइ ॥ २ ॥

[छाया—युवतिजनस्सुरतरोर्नमयति शिरस्सुमान्यपचेतुम् ।
उपगम्य वर्णयन् वोम्मनरेन्द्रस्य चितरणगुणान् ॥]
शाळदनीळदपालदनाळदशुळकळडिशळिशकळनिअळे ।
वोम्मनिवाळ जशे दे दशदिशमेशे पआगेदि ॥ २ ॥

[छाया—शारदनीरदपारदनारदसुरकरटिसदृशकरनिकरम् ।
वोम्मनृपाल यशस्ते दश दिश एतत्प्रकाशयति ॥]
ईसीसितुंनयातो तेसिजना तलइ वोम्मभूमितो ।
ईतिसमनअं न मुन.ते सक्कपतं ते वळातु गेण्हन्ति ॥

[छाया—ईषदीपहुर्नयाद्वेपिजनान् दलयति वोम्मभूमिन्द्रः ।
ईदृशनयं न जानाति शक्रपदं ते वलाद्ब्रह्मन्ति ॥]
लथकचतुलकफटम्मि वि चतुलङ्के खण्डितम्मि तेसीनम् ।
पोम्मचनपाल चट्टति अपलङ्कं तानअस्स नीसंकं ॥

[छाया—रथगजतुरगभटे अपि चतुरङ्गे खण्डिते द्वेपिणाम् ।
वोम्मजनपाल वर्तते अपराङ्गं त्राणाय निश्शङ्कम् ॥]

इत्येतानि परिदृश्यमानानि चिनवोम्मभूपालस्तावकानि पद्यान्युपपद्यन्ते ।
ग्रन्थसमाप्त्यनन्तरं दृश्यमानं—

गुरुणो मज्झ विज्जाण सदसम्माणिअत्थिणो ।
झाआमि पाअपोम्माइ सच्चिआणंदसत्थिणो ॥

[छाया—गुरोर्मम विद्यानां सदा संमानितार्थिनः ।
ध्यायामि पादपद्मे सच्चिदानन्दशास्त्रिण ॥]

इतीदं पद्यं तु अप्पय्यदीक्षितीयस्याप्येतस्य चिनवोम्मभूपकृतत्वव्यप-
देशयलात्समायातमाहोस्वित् ग्रन्थलेखकप्रणीतं वा स्यादित्यद्ययावत्समुप-
लब्धप्रमाणबलादयसीयंत । स चायमप्पय्यदीक्षितः को नामेति जिज्ञासा-
यामत्रैव तत्तत्प्रकरणान्तेषु 'चिनवोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्ब-
शिवप्रेरितेनाप्पय्यदीक्षितेन' इत्युक्तिदर्शनाद्विजयनगरदेशाधीशाश्रितं
चिनवोम्मभूपालं समाश्रित. शताधिकप्रबन्धनिर्मातृत्वेन सुप्रतीतः श्रीमा-
नप्पय्यदीक्षितेन्द्र एव स्यादिति सम्भाव्यते । श्रीकण्ठाचार्यप्रणीततया
परिदृश्यमानस्य श्रीब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्यस्य सुप्रसिद्धाप्पय्यदीक्षितप्रणी-
तायां शिवाकर्मणिदीपिकाव्याख्यायां तत्तदध्यायपादान्तेषु—' इति

श्रीशिवातिवादिमूर्धन्य-शिवदर्शनस्थापनधुरन्धर-सकलदेवभूदेवप्रतिष्ठा-
पक-श्रीमच्चिनबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाण-श्रीसाम्बशिवप्रेरितस्याप्य-
यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां
शिवाकर्मणिदीपिकायां' इति परिदृश्यमानायां प्रशस्तिपङ्क्तौ
तथैतत्प्राकृतमणिदीपेऽपि तत्तत्प्रकरणान्तेषु 'इति श्रीदक्षिणसमु-
द्राधीश्वरचोक्तनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-ब्रह्मण्यविरुदाङ्गचिन-
बोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितेनाप्पयदीक्षितेन कृते
प्राकृतमणिदीपे' इति परिदृश्यमानायां प्रशस्तिपङ्क्तौ च 'चिन्नबोम्म-
भूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितस्याप्ययदीक्षितस्य' इत्यानु-
पूर्वैकरूप्यदर्शनादप्येतत्प्रबन्धकर्ता सुप्रसिद्धोऽप्ययदीक्षितेन्द्र एवेति
निर्धार्यते । अत्रोभयत्र प्रशस्तिपङ्क्तयोर्दृश्यमानं चिन्नबोम्मभूपालविशेषण-
वैलक्षण्यं तु तत्तद्ग्रन्थानुगुणौचित्यमूलकमेवेति ज्ञायते । तस्मादेतत्प्रणेतुः
सुप्रसिद्धाप्ययदीक्षितादन्यत्वे अनन्यथासिद्धं प्रबलतरं प्रमाणं गवेषणी-
यमिति विरम्यते ॥

एतद्वाख्याकृतोऽप्ययदीक्षितेन्द्रस्य जननकालः.

स चायमप्ययदीक्षितेन्द्रः कदापुनरेतद्भ्रमण्डलमात्मनो जनुषा
मण्डयामासेति चिन्तायामस्मिन् विषये एतत्प्रणीतप्रवन्धेषु सुस्पष्ट-
कण्ठोक्तिं नोपलभामहे । तथाऽपि शिवानन्दाख्यसंयमिना प्रणीते
अप्ययदीक्षितचरितनाम्नि चम्पूप्रवन्धे—

वीणातत्त्वञ्च (४६५४) संख्यालसितकलिसमाभाक्प्रमादीचवर्षे

कन्यामासेऽथ कृष्णप्रथमतिथियुतेऽप्युत्तरप्रोष्ठपाद्मे ।

कन्यालभेऽद्रिकन्यापतिरमितदयादोषविधैदिकेषु

श्रीदेव्यै प्राग्यथोक्तं समज्जनि स समीपेऽत्र काञ्चीनगर्याः ॥

इत्युपलभ्यमान श्लोकेनैतज्जन्मसमयस्समग्राहि । तथा तत्रैव 'कल्यान्दाः
४६५४, पाण्डवाब्दाः ४६५५, शकाब्दाः १४७५, विक्रमाब्दाः १६१०,
कोलाब्दाः ७२९, कृष्णराजाब्दाः २४, कल्यादिदिनानि ७०००१७३,
प्रमवादि ४६तमे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने सोमवारे कन्या-
लभे प्रातश्च्युमसुहूर्ते वेदविहितकर्मभक्तियोगज्ञानाभ्यासशरणेषु सज्जनेषु
कुमतिहतपाषण्डकोलाहलविभीतेषु अनवधिदयानिधिरद्रिकन्यापतिर्यथा
प्राक्कालान्तरे श्रीपार्वत्यै शिवरहस्याख्येतिहासे भविष्यत्कथाप्रसङ्गे—

भारद्वाजकुले देवि कलौ कलुषदूषिते ।

इत्यारभ्य—

‘भूसुराचारनिरतो भविष्ये भूसुरोऽम्बिके ।

इत्यादिवचनोक्तप्रकारेण काञ्चीनगर्याः पश्चात्समीप एव भगवान्
समवातरत्’ इति तच्छ्लोकविवरणं च कृतं दृश्यते ॥

यद्यपीदानीमुपलभ्यमानायां डाक्टर स्वासिकण्णापिल्लैमहाशय-
प्रणीतायां ‘एफिमरि’ इत्याख्यातायां प्राच्यकालगणनसूचन्यां तस्मिन्
प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने द्वादशीतिथ्यात्शिवानक्षत्रयोग-
स्यैवोल्लेखो दृश्यते, न तत्रैतद्विवरणसंवादी कृष्णप्रतिपदुत्तरप्रोष्ठपदनक्षत्र
योगोल्लेखः, तथाऽपि ‘वीणातत्वज्ञ’ इत्यादिमूलश्लोके वासराद्यनुल्लेखेन
तस्मिन्नेव वत्सरे कन्यामासे द्वाविंशे त्रयोविंशे वा दिने गणितभेदेन
पूर्वोक्तो योगस्संभवेदिति स एवास्य दीक्षितेन्द्रस्य जन्मसमयः
(A. D. 22-9-1553) स्यादिति संभाव्यते । तत्रैवोत्तरत्र शिवानन्दीये—

लभ्ने रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मान्दौ
मीने शशिन्यथ वृषे रविजे च राहौ ।
चापे गुरौ क्षितिमुते मिथुने तुलायां
शुके शिखिन्यलिगते शुभलभ्ने एवम् ॥

इति श्लोकदर्शनात्—

चन्द्रः		राहुः शनिः	कुजः
	अप्यय्यदीक्षित जनन कालिक ग्रहराशिचक्रम्		
मान्दिः			
गुरुः	केतुः	शुक्रः	रविः बुधः लभ्ने

इदमप्यय्यदीक्षितेन्द्रजननकालिकग्रहराशिचक्रं निर्दिष्टं भवति ॥

अप्यय्यदीक्षितेन्द्राश्रयभूता राजानः,

एतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीतचित्रमीमांसायां परिणामोत्प्रेक्षालङ्कारप्रकरणयोः—

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-
ञ्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विराकः ।

द्वैनं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्वन्
आनन्दं कौविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥
(चि-मी)

नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां भकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव सज्जाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥ (चि-मी)

इति श्लोकद्वयस्य दर्शनात्, तथा श्रीयादवाभ्युदयव्याख्या-श्रीकण्ठ-
भाष्यवाख्याभूतशिवाकर्मणिदीपिका-प्राकृतमणिदीप-समरपुङ्गवप्रणीतया-
त्राप्रवन्धेषु—

‘श्रीचिन्नतिम्भराजः प्रतापनीराजितक्षमावल्यः’ ।
(या-व्या.)

‘भाष्यमेतदनघं विवृण्वति स्वप्रजागरणयोस्समं प्रभुः ।
चिन्नवोम्भनृपरूपभृत्स्वयं मां न्ययुङ्क्त महिलार्धचित्रहः ॥’
(शि-म-दी.)

‘चिन्नवोम्भभूपालहृदयकुहरविहरमाणसांशिवप्रेरितेनाप्यय -
दीक्षितेन’ (प्रा-म-दी)

‘कर्णश्रीचिन्नवोम्भाक्षितिपतिरभितो लम्भयन् शातकुम्भ-
स्तोमं हेमाम्बिकप्रणयनसमये यस्य मूर्तिं प्रशस्याम् ।
रेजे श्रीरङ्गराजाध्वरिवरकलशाम्भोधिरत्नप्रसूते-
र्विद्याकल्पद्रुमस्य स्वयमिव कलयन् जातरूपालवालम् ॥’
(या-प्र)

इति श्लोकोपलम्भात्, तथैतदीयविधिरसायनचन्द्रालोकबोः—

‘प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान् पूरणीयोऽपि नांशः
नानिष्टं वा निवर्त्यं निजविषयतया दृश्यते किंचिदत्र ।
किं तु व्यापारमेष प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां
प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वैकटश्लोणिपालम्’ ॥
(चि-र)

‘अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्यदीक्षितः ।
नियोगार्द्धैकटपतेर्निरुपाधिक्रुपानिधेः ॥’ (कु.)

इत्यादिदर्शनाच्चायं दीक्षितेन्द्रो विजयनगराधीशानुवन्धिर्नृसिंह-चिन्न-
तिम्भ-चिन्नवोम्भ-वैकटभूपालानां समकालिक इति ज्ञायते । तेषां च

भूपालानां समयः क्रैस्ताब्दीयषोडशशतकापरार्धादारभ्य सप्तदशशत-
कापरार्धपर्यन्त इति पुरावृत्तविमर्शकास्सङ्किरन्ते । ततश्चायमपि समयोऽ-
नुपदनिर्दिष्टदीक्षितेन्द्रीयसमयमेव संवदतीति नात्र संशयस्यावकाशः ।
तथा एतदप्ययदीक्षितेन्द्रसोदरचारुदीक्षितपौत्रेण नीलकण्ठदीक्षितेन
स्वप्रणीतनीलकण्ठविजयचम्पूप्रवन्धान्ते—

अष्टत्रिंशदुपस्कृतसप्तशताधिकचतुस्सहस्रेषु (४७३८) ।

कलिवर्षेषु गतेषु ग्रथितः किल नीलकण्ठविजयोऽयम् ॥

इति तत्प्रणयनकालो निरदेशि । तत्परिशीलनायामप्येतद्दीक्षितेन्द्रस्य
नीलकण्ठदीक्षितपितामहसोदरतया पूर्वप्रदर्शितदीक्षितेन्द्रजननसमयमे-
वोपोद्बल्यतीति सुव्यक्तमेव ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रवंशजाः पूर्वपुरुषाः.

एतेषां दीक्षितेन्द्राणां कूटस्थो वक्षस्स्थलाचार्यनामा सुधीन्द्र इत्ये-
तत्प्रणीतचित्रमीमांसायां सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणप्रदर्शनावसरे —
'यथाऽस्मत्कुलकूटस्थवक्षस्थलाचार्यविरचिते वरदराजवसन्तोत्सवे'
इत्युक्तिदर्शनादवसीयते । अत्र केचिदेनं वक्षस्स्थलाचार्यं द्राविडमापायां
आञ्चान्दीक्षितपदव्यपदेश्यं मन्वानाः

आसेतुवन्धतटमा च तुपारशैलात्

आचार्यदीक्षित इति प्रथितामिधानम् ।

अद्वैतचित्सुखमहाम्बुधिमग्नभाव-

मस्मत्पितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये ॥

इत्येतद्दीक्षितप्रणीते न्यायरक्षामणौ दर्शनात् एनमेव संस्कृते आचार्य-
दीक्षितापरनामानं दीक्षितेन्द्राणां पितामहं चामिप्रयन्ति । अस्मिदघते
चायमाञ्चान्दीक्षितः कदाचित्काञ्चीनगराधीश्वरश्रीवरदराजदेवसेवार्थं
महिष्या सार्धं समागत्य पाण्ड्यराजे संसेवमाने सति तन्महिषीसौन्दर्य-
भूमानं—

काञ्चित्काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदस्संशयापन्नो वक्षस्स्थलमवेक्षते ॥

इति सचमत्कारोल्लेखमुपश्लोकयामासेति तदाप्रभृत्यस्य वक्षःस्थलाचार्यं
इति प्रख्यातिस्संवभूवेति । दीक्षितेन्द्रैरेवायं श्लोकश्च चित्रमीमांसायां
सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणतयोपात्तः परिदृश्यते ॥

शिवानन्दयतिप्रणीताप्ययदीक्षितचरितचम्पूप्रबन्धे तु—

श्रीमत्काञ्चीनगरपरिसरे पूर्वपुण्यैकलभ्ये

श्रीमानास्तेऽड्यपलमित्यग्रहारस्सुदीप्रः ।

तस्मिन् वक्षःस्थलगणपतेः श्रीभरद्वाजगोत्र-

प्रादुर्भूतादजनि शितधीः श्रीमदाञ्चान्मखीन्द्रः ॥

इत्युक्तिपरिशीलनायां अहर्निशं गणपतेर्हृदये धारणादनुध्यानात् पूर्वप्रदर्शिताकिंवदन्त्या एतद्विषयकत्वाद्वा वक्षःस्थलगणपतिरिति प्रख्या- तस्य गणपतिनाम्नस्सुधीमणेस्तनय एवायमाञ्चान्दीक्षितो दीक्षितेन्द्रस्य प्रपितामह एव न तु पितामह इति ज्ञायते । अत एव दीक्षितेन्द्रैरपि 'अस्मत्पितामहं' इत्यादिन्यायरक्षामप्युक्तिविलक्षणतया चित्रमीमांसायां 'अस्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्य' इत्यत्र 'कूटस्थ' इत्युक्तिरपि स्वरस- तरमुपपद्यते ॥

एवं एतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीते कल्पतरुव्याख्याभूतपरिमलग्रन्थे—

श्रीवैकुण्ठाचार्यवंशाम्बुधिहिमकिरणश्रीमदद्वैतविद्या-

चार्यश्रीरङ्गराजाह्वयविस्तृतयज्ञोविश्वजिद्याजिसूनोः ।

इति । तथा न्यायरक्षामणौ—

'आचार्यदीक्षित इति प्रथितामिधानं-अस्मत्पितामहमशेषगुरुं'

इति चोक्तिः परिदृश्यते । इत्थं चायं दीक्षितेन्द्रः श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्यस्य वक्षःस्थलगणपतिनाम्नः प्रपौत्रः आञ्चान्दीक्षितापरनाम्न आचार्यदीक्षि- तस्य पौत्रः श्रीरङ्गराजाध्वरिणः पुत्रश्चेति निर्धार्यते । केचित्तु दीक्षितेन्द्रमेनं श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्यस्य श्रीरङ्गराजाध्वरिणो दौहित्रं मन्यन्ते । उदाहृतस्य 'श्रीवैकुण्ठाचार्य' इत्यादिपद्यस्य परिशीलनायां तु दीक्षितेन्द्रपिता श्रीरङ्ग- राजाध्वरीति, तद्वंशकूटस्थ एव श्रीवैकुण्ठाचार्य इति च स्वरसतरं प्रतीत्या श्रीवैकुण्ठाचार्यस्य मातामहवंशकूटस्थत्वं श्रीरङ्गराजाध्वरिणो मातामहत्वं च कथं सङ्गच्छेतेति सुधीमिर्विभावनीयम् ॥

दीक्षितेन्द्रस्यास्य पित्रा कृतं गणेश इति शर्मनाम, प्रेम्णा त्वप्य इति व्यवहारनामेति—

'सौहादेन यदप्य इत्यनुदिनं पित्राऽर्पितं तद्वह्निः

नामासीदथ नामकर्मणि गणेशाख्या कृता तेन च ।

इति शिवानन्दीये उक्तं दृश्यते । दीक्षितेन्द्रीयग्रन्थेषु कुत्राप्यात्मनो गणेश इति शर्मनामेत्युक्तं न दृश्यते । अप्य इति नामैव यस्मानुष्ठाननिबन्धन-

दीक्षितपदेन भाषान्तरीयपूज्यार्थकाथ्यपदेन च संयुतं सत् 'अप्यदीक्षितः'
'अप्ययदीक्षितः' इति च सुप्रसिद्धम् ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रीयविद्योत्कर्षादिकम्.

दीक्षितेन्द्रोऽयं राजास्थान्यां श्रीविशिष्टाद्वैतसंप्रदायाचार्यपुरुष-
पीठमधिष्ठितवतः प्राचीनश्रीमत्तातार्यस्य वंशोद्भूतेन केनचित्तातार्यसुधी-
न्द्रेण सार्धं विवदमानः समुपजातक्लेशः समधिगतवैष्णवसंप्रदायादरोऽपि
ताताचार्यसुधीविद्वेषभूम्ना शैवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाय बद्धपरिकरोऽभू-
दिति केचित्कथयन्ति । श्रीतातार्यप्ययदीक्षितेन्द्रयो राजसभायां प्रथम-
सभाजनविषये महान्विवादश्चासीदिति शिवानन्दीयेऽप्यभिहितं दृश्यते ।
तदेतदुपोद्बल्यतीव चैतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीततया परिदृश्यमानं—

'मार्गैःसहायं भगवन्तमेव विश्वस्य विश्वाधिक निर्गतोऽस्मि ।

शास्त्रं प्रमाणं यदि सा विपत्स्यात्तस्यैव मन्दो मयि यां चिकीर्षत्' ॥

इत्यारभ्य—

सकलभुवनकर्ता साम्बमूर्तिश्शिवश्चै-

त्सकलमपि पुराणं सागमं चैत्प्रमाणम् ।

यदि भवति महत्त्वं भस्मरुद्राक्षभाजां

किमिति न मृतिरस्मद्दोहिणः स्यादकाण्डे ॥

इत्यन्तं निग्रहाष्टकनामकम् ॥

अत एव हस्तिगिरीश्वरं भगवन्तं श्रीमद्भद्रराजमधिष्ठित्य श्रीवरद-
राजस्तवाद्याः श्रीकृष्णध्यानप्रकारवर्णनपराः श्रीकृष्णध्यानपद्धत्याख्या
वहवो विष्णुस्तोत्रप्रवन्धाः श्रीवेदान्ताचार्यीययादावाभ्युदयव्याख्या
दयः नयमयूखमालिकादयो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तग्रन्थाश्च प्रथमतः प्रणीता
दृश्यन्ते । तदनु च—

'मुरारौ च पुरारौ च न भेदः पारमार्थिकः ।

तथाऽपि मामकी भक्तिश्चन्द्रचूडे प्रधावति ॥'

इत्यभिसंद्ध्यता शिवतत्त्वविवेकशिवार्कमणिदीपिकादयश्चैव -
सिद्धान्तग्रन्थाः, वहवस्सगुणनिर्गुणस्तुतिपरग्रन्थाश्च रचिता उपलभ्यन्त
इत्यपि कथयन्ति । अस्तु च यथा तथा वा ; सर्वथाऽप्ययं दीक्षितेन्द्र. परि-
चितानेकदर्शनसमधिगतनिस्सीमानितरसाधारणनिजशोमुपीप्रकर्षेण सर्व-
मपि संसाधयितुं प्रभवतीत्यदसीयनानामतानुरोधेनैकविधप्रवन्धपरि-
शीलनपराणां विपश्चिदपश्चिमानामतिरोहितमेतदित्यलमधिकेन ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रीयविद्यागुरवः.

सोऽयं दीक्षितेन्द्रः—

‘तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरङ्गराजमखिनं गुरुमानतोऽस्मि ।’

‘महागुरुत्वंमस्यामि सादरं सर्ववेदसः’

‘शुद्धयै संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ॥’

इत्युच्यतेऽपि तन्मयायरक्षामणि-शिवतत्त्वविवेक-सिद्धान्तलेशसंग्रहेषूपल-
भ्यमानोक्तिपरिशीलनया स्वपितृचरणश्रीरङ्गराजाध्वरिसकाशादेवाधिगत-
विद्य इति केचिदभिदधते । शिवानन्दीये तु—

‘नवमेऽस्य वयसि जाते ताते शीतांशुशेखरापहृते ।

याते च कालधर्मे’

इत्युक्तेर्दर्शनादस्य नवम एव वयस्येतत्तातचरणनिर्याणप्रतीत्या नवमवत्स-
रात्पुरैव स्वतातपादादस्य विद्याधिगमस्स्यादित्युच्येयम्, अथवा तदन्यस्मा-
दस्य विद्याधिगमस्स्यादित्यभ्युपेयम् । अस्मिंश्च द्वितीये पक्षेऽनुपदप्रवर्शित-
न्यायरक्षामण्यादिग्रन्थेषु श्रीरङ्गराजस्य स्वतातपादस्य गुरुत्वोत्कीर्तनं तु
स्वजनकत्ववेदान्तग्रन्थप्रणेतृत्वादिनिबन्धनं स्यादित्यङ्गीकरणीयम् । अत
एव संक्षेपशारीरकव्याख्या-तत्त्वविवेक-भेदघिक्काराद्यनेकग्रन्थप्रणेतुः
श्रीनृसिंहाश्रमिणस्सकाशादस्य दीक्षितेन्द्रस्य वेदान्तविद्याधिगम इति
प्रवादोऽप्युपपद्यत इति ॥

पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य अप्पय्यदीक्षितेन्द्रकालिकत्ववादः,

तद्विमर्शश्च.

अत्र केचिद्दीक्षितेन्द्रस्यास्य समये पण्डितराजो जगन्नाथ आसीदित्य-
भिदधते । तत्समर्थनार्थमेतत्पुरावृत्तं च प्रमाणयन्ति । यथा—दीक्षितेन्द्रोऽयं
कदाचित्काश्यां भागीरथीनद्यामनुष्ठितप्रातराह्निककृत्यस्तत्परिसरे शीति-
काभीत्या कम्बलेन मुखमप्याच्छाद्य प्रसुप्तं कमपि पुरुषमवलोकयन्—

किं निश्शङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ ।

इत्युदीरयामास । समाकर्ण्य चैतद्दीक्षितेन्द्रवाणीमपावृत्य मुखावरणं
दीक्षितेन्द्रं पश्यति तस्मिन् पुरुषे तदाऽयं दीक्षितेन्द्रस्तमात्मनोऽजस्यं
पण्डितराजं जगन्नाथं ज्ञात्वा—

अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी भवतः ।

इति श्लोकमापूरयामासेति ॥

अत्रेदं कौतुकाद्विमृश्यते—अनुपदनिर्दिष्टं 'किं निश्शङ्कं' इत्यादि-
पद्यं दीक्षितेन्द्रीयमित्यत्र किमपि प्रमाणं नोपलभामहे । न दृश्यते च कापि
तदीयेषु प्रबन्धेषु । प्रत्युत पण्डितराजजगन्नाथप्रणीत एव भासिनी-
विलासाख्यग्रन्थे तुरीयशान्तविलासप्रकरणान्ते पद्यमिदमुपलभ्यते ।
दीक्षितेन्द्रीयमेवैतत्पद्यं जगन्नाथेन तत्रोपात्तमिति तु न वक्तुं शक्यम् ।
यतस्तदग्रन्थान्ते तेनैव जगन्नाथेन—

दुर्बृत्ता जारजन्मानो हरिप्यन्तीति शङ्कया ।

मन्त्रीयपद्यरत्नानां मञ्जूर्पया कृता मया ॥

इत्यनेन तत्र स्वग्रन्थे स्वीयपद्यसंग्रहस्यैव सुस्पष्टमेवाभिधानात् । इत्थमे-
वान्यत्रापि स्वग्रन्थे परकीयपद्यानुदाहरणमेव प्रतिजानानेन तेनैव
जगन्नाथेन—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं

काव्यं मयाऽत्र निहिनं न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः

कस्तूरिकाजननशक्तिमता मृगेण ॥

इति रसगङ्गाधरे सप्रौढप्रकाशनमभ्यधायि । तथा च 'किं निश्शङ्कं'
इत्यादिपद्यस्थाप्यन्यदीक्षितेन्द्रीयत्वकथनं निर्मूलमेवेति तद्वलाजगन्नाथस्य
दीक्षितेन्द्रकालिकत्वकथनमनादरणीयम् ॥

अत्रायमप्यपरोऽन्यैरङ्गीकृतो जगन्नाथस्य दीक्षितेन्द्रकालिकत्वसमर्थ-
नप्रकारः । यथा—पुरा किल शेषकृष्णाह्वयसुधीमणेस्सकाशादधिगत-
व्याकरणशास्त्रो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-गण्डकौस्तुभ-प्रौढमनोरमादि-
व्याकरणप्रबन्धप्रणेता भट्टोजिदीक्षितनामा औत्तराहस्तसुधीमणिरस्मा-
दीक्षितेन्द्रादधिगताद्वैतवेदान्तः काश्यां निवसति स्म । तदात्व एव
व्याकरणालङ्कारादिशास्त्रपारदृश्या जगन्नाथाह्वयः पण्डितवरौ यवन-
प्रभुणा दिल्लीश्वरेण पण्डितराजविरुदसंमानितस्तत्सभायां पण्डित-
प्रकाण्डो बभूव । स चायं जगन्नाथः कदाचिद्राजसभायां समागतां
कांचन यवनकन्यकामुपवर्णयेति राभा समादेष्टः—

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा

कुसुम्भारुणं चारुचेलं वसाना ।

समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रवृत्ति

गृहीत्वा घटे न्यस्य यान्तीव याति ॥

इत्युपवर्णयामास । तद्विदं चारुतरोल्लेखपरिकर्मितं पद्यमाकर्ण्य परितुष्टेन

तदभिलषितपरिपूरणोत्सुकचेतसा तेन राज्ञा स्वामिलषितं परिपृष्टोऽयं
जगन्नाथसुधीः—

न याचे गजालि न वा चाजिराजि
न विचेपु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा
लवङ्गी कुरङ्गीहगङ्गीकरोतु ॥

इति पद्येनात्मनोऽभिलाषातिशयं प्रकाशयामास । तदानीं च स यवनप्रभुः
अपि भोः पण्डितराज जगन्नाथ, किमेतदधिगतसकलशास्त्रो भवान्
त्रिप्रवर्यो नाकलोकार्गलां यवनकुमारीं कामयत इत्यनुयुक्तो जगन्नाथ-
सुधीः पुनरपि—

यवनी नवनीतकोमलाङ्गी
शयनीयं यदि नीयते कदाचित् ।
अवनीतलमेव साधु मन्ये
न वनी माघवनी विनोदहेतुः ॥

इति श्लोकेनैवात्मनो मनोरथभूमानमाविश्वकार । ततः परितुष्टस्स राजा
तदीयेच्छामनुरुध्यैव तं जगन्नाथं तयैव यवनकन्ययोद्वाहयामास । अस्मा-
न्निमित्ताद्भट्टोजिदीक्षितसुधीर्वहुभिः पण्डितमणिभिस्सहितस्तं जगन्नाथं
सुवहु विनिन्दन् त्रिप्रमण्डलाद्वद्विश्वकार । ततोऽयं जगन्नाथसुधीरस्मिन्
भट्टोजिदीक्षिते एतदनुषङ्गादेतद्गुरावःस्मिन्नप्यय्यदीक्षितेन्द्रे चामर्षमारं वहन्
भट्टोजिदीक्षितप्रणीतां प्रौढमनोरमां मनोरमाकुचमर्दिनीनाम्ना स्वग्रन्थेन
निराचकार । तथा दीक्षितेन्द्रीयचित्रमिमांसाकुवलयानन्दौ च चित्र-
मीमांसाखण्डनरसगङ्गाधराह्वयाभ्यां ग्रन्थाभ्यां खण्डयामास । अतोऽयं
जगन्नाथसुधीरप्यय्यदीक्षितेन्द्रकालिक इति ॥

इदमपि विमर्शकानामादरणसरणिं कथमधिरोहेदिति वयं संचिन्त
यामः । तथा हि—स्वप्रणीतानां मुक्तकपद्यानामपि परापहारशङ्कया कुत्रापि
स्वग्रन्थे संयोजयितुकामस्य जगन्नाथसुधीन्द्रस्य प्रवन्वेषु कुत्राप्यनुपद-
निर्दिष्टेषु पद्येषु कस्यचिदप्यनुपलम्भाद्भ्रष्टेयमेतदित्येव मन्यामहे । जगन्ना-
थेन भट्टोजिदीक्षिताप्यय्यदीक्षितेन्द्रग्रन्थखण्डने च तत्प्रद्वेष एव निमित्तं,
न त्वेतदीयप्रश्नाप्रकर्ष इति, तथा दीक्षितेन्द्रकाल एव तदीयग्रन्थखण्डनं
कृतमित्याद्युक्तौ च प्रमाणमन्वेष्टव्यम् । किंच भामिनीविलासान्त एव—

‘शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयस्सर्वेऽपि संभाविताः’

इत्यादिना आत्मनः परिचितसकलशास्त्रत्वं संभावितसदाचारत्वं चोत्कीर्तयतो जगन्नाथसुधीन्द्रस्यात्यन्तानुगुणे यवनीपरिणये मतिर्वा कथं स्यादित्येतस्य यवनकुमारीपरिणयनं न वयं संमन्यामहे । परं त्वयं पण्डितराजो जगन्नाथः पाजहान्-असफ़्खान्-दाराशाहादियवनप्रभुभिस्संमानितस्तत्सभायां पण्डितोत्तमपदवीमञ्जरेत्यत्र न कस्यापि संशयलेखः । अत एव दिल्लीश्वरप्रदत्ताभिलषितपरितुष्टान्तरङ्ग एव जगन्नाथसुधी.—

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः ।

अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ॥

इत्यादिना दिल्लेश्वरौदार्यमुपवर्णयन्नात्मनः कृतज्ञतामाविश्चकारेति प्रवादः जगदाभरणासफ़िल्लासादिषु एतत्प्रणीतमासफ़खान्दाराशाहादियवनप्रभुवर्णनादिकं चोपपद्यते । न तावता दीक्षितेन्द्रकालिकत्वं त्वस्य वक्तुं शक्यते । यतोऽनेन हि जगन्नाथेनात्मनो नूत्नं वयो दिल्लीवल्लभसामीप्येऽतिवाहितमिति भामिनीविलासान्ते—

‘दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः’

इत्युक्तम् । अत्र निर्दिष्टो दिल्लीवल्लभो वावरसंततिजातः पाजहानाह्वयः । वावर समयस्तु A. D. 1530 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । बाबरसुतस्य हुमायूनाह्वयस्य समयः A. D. 1555 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । हुमायून्सुतस्याक़्बराह्वयस्य समयः A. D. 1605 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । अक़्बरसुतस्य सेलिमापराह्वयस्य जिहांधीरस्समयः A. D. 1627 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । जिहांधीराह्वयस्य महिषी नूरजिहानाख्या, तस्याश्च भ्राता आसफ़खानाह्वयः । स च राजवाल्लभ्यातल्लुप्रतीत आसीत् । अत एव तमधिकृत्य पण्डितराजेन जगन्नाथेन आसफ़िल्लासाख्यो ग्रन्थः प्रणीतः । जिहांवीरात्मजप्याजहानाह्वयो यवनप्रभुः पण्डितराजजगन्नाथस्य प्रधानाश्रयभूतः । पाजहानाह्वयस्य तस्य यवनप्रभोः दाराशाहः—षूज.—औरंगजेब्—मुरादश्चेति पुत्राश्चत्वार आसन् । एतेष्वग्निमस्य दाराशाहस्य संस्कृतपण्डित्यमासीदिति किंवदन्ती । जगन्नाथाश्रयभूतानां राजहानासफ़खान्दाराशाहादीनां समयः (A. D. 1628-1659) अष्टाविंशत्यधिकरुषोडशशततमकैस्ताब्दप्रभृत्यष्टपञ्चाशदधिकषोडशशततमकैस्ताब्दपर्यन्त इत्यैतिहासिकास्संगिरन्ते । ततश्च पाजहान्सभायामात्मनः शैशवातिवाहनोकथा जगन्नाथसुधीन्द्रजन्मसमयः (A. D. 1630) त्रिंशदधिकषोडशशततमकैस्ताब्दसंनिहितः स्यादित्यभ्युह्यते । दीक्षितेन्द्राणां निर्याणसमयस्तु (A. D. 1626) पद्दिंशत्यधिकषोडशशततमः कैस्ताब्द इति वक्ष्यते । इत्थं च

दीक्षितेन्द्रनिर्माणान्तरकालिक एव जगन्नाथसुधीरिति तस्य दीक्षितेन्द्र-
कालिकत्ववचनं दुर्निर्वहमेव ॥

किं च दीक्षितेन्द्रजीवनसमय एव तदीयग्रन्थखण्डनं जगन्नाथेन
कृतं चेत्तदा आलंकारिकमूर्धन्येन सकलदर्शननिष्णातेन च दीक्षितेन्द्रेण
तत्खण्डनमपरिशीलयता स्वग्रन्थदूषणं चाभ्युपगच्छता तूष्णींभाव
एवाश्रित इति निगदितुं कस्य वा सचेतनस्य विपश्चितो रसना प्रवर्तेत ।
तस्मान्न दीक्षितेन्द्रकालिकता पण्डितराजस्य जगन्नाथसुधीन्द्रस्येति युक्त-
मुत्पश्याम इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तयेति विरम्यते ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रविरचितप्रबन्धसंग्रहः.

इत्थमसाधारणानादर्शननदीष्णनिजशेषमुषीप्रकर्षपरिमण्डितेनानेन
दीक्षितेन्द्रेण श्रीवरदराजस्तव-श्रीकृष्णध्यानपद्धत्यादयः श्रीविष्णुस्तुति-
ग्रन्थाः, श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीतयादवाभ्युदयकाव्यव्याख्या, कुवल्-
यानन्द-चित्रमीमांसा-वृत्तिवार्तिकादयोऽलंकारशास्त्रप्रबन्धाः, नक्षत्रवादा-
वल्यादयो व्याकरणशास्त्रग्रन्थाः, विधिरसायनोपक्रमपराक्रमवादनक्ष-
त्रावल्यादयः पूर्वमीमांसाशास्त्रग्रन्थाः, विशिष्टाद्वैतवेदान्तद्वैतसिद्धान्तानु-
रोधिनी नयमयूखमालिका-न्यायमुक्तावल्याख्यौ निबन्धौ, वेदान्तवादनश्र-
त्रावली-सिद्धान्तलेशसंग्रह-कल्पतरुपरिमल-न्यायरक्षामण्यादयोऽद्वैतसि-
द्धान्तग्रन्थाः, शिवाकर्मणिदीपिकादयः जैवसिद्धान्तग्रन्थाः, शिखरिणी-
माला-ब्रह्मतरुस्तव-शिवकर्णामृतादयः त्रिवोत्कर्षस्यापकसगुणत्रिवस्तुति
पूजाविध्यादिप्रकारप्रपञ्चनपराश्च बहवः प्रबन्धाः प्रावन्धिपत ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रपुत्राः.

तोऽयं दीक्षितेन्द्रो निजोदीरितवाणीसत्यापनाय स्वाभ्यर्चितदेवी-
प्रदत्तगगनोत्क्षिप्तताटङ्करत्नप्रभोद्गाधितसंपूर्णचन्द्रिकाप्रसारणात् कुह्वा
अपि पौर्णमासीकरणेन परितुष्टाच्चन्द्रशेखराह्वयभूपालादवासरत्नमय-
खेटामरणवत्तया रत्नखेटदीक्षित इति सुप्रतीतस्य तूष्णुलग्नमासि-
जनस्य श्रीनिवासाध्वरिणः कुमारीं मङ्गलनाथिकामुदुह्य तस्यां शङ्कराद्या-
नेकादश पुत्रान् लेभ इति शिवानन्दप्रणीताप्ययदीक्षितचरितचम्पू-
प्रबन्धादवसीयते । तेऽप्येतत्पुत्राः स्वपितृवद्विद्यापारंगता चिनयान्विताः
कवितावैभवसमन्विताश्चासन्निति विश्वायते । श्रूयते किल तत्रेयं काचन

किंवदन्ती । यथा—कदाचिदेतद्दीक्षितेन्द्रस्य तनयेष्वेकेन कांचिदङ्गनां
रहसि मनसि कलयता—

अकृत्रं कुचयोः कृत्रं विलम्बे
विपुलं वृक्षसि विस्तृतं नितम्बे ।
अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते

इति पद्यलेखनसमये तत्तुर्यपादलेखनसमयात्पूर्वमताकिंतोपनते सत्यास्मिन्
दीक्षितेन्द्रे तेन पुत्रेणैतस्य सर्वस्य भवानीवर्णनपरताप्रकाशनाय झटिति
'करुणाभालिकपालिभागधेयम्' इति तत्तुर्यपादलेखनेन तत्पद्यमापूरित-
मिति । तदिदं पद्यं दीक्षितेन्द्रैरेव स्वीये कुवलयानन्दे उदाहृतं
चोपलभ्यते ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रनिर्याणकालः.

एवमयं दीक्षितेन्द्रो निरुपमप्रतिभाप्रकर्षपरिमण्डितः परश्रुतप्रबन्ध-
निर्माणेन चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकाचार्येत्यादिविरुदपरिकर्मितोऽ-
न्यूनां द्वासप्ततिं वत्सरान् महीमण्डलमेतन्मण्डयामासेति—

द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः ।
इत्येतद्दीक्षितेन्द्रावरजचारुदीक्षितपौत्रनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतशिवलीला-
र्णवोकथा,

नीत्वा द्विसप्तत्यधिकास्समाश्च कैलासयात्रां स चिकीर्षुरन्ते ।
इति शिवान्दीयपरिदृश्यमानोकथा चावसीयते ॥

तथा दीक्षितेन्द्रस्यास्य निर्याणसमये एतदाशयं विज्ञातुकामैरेत-
दात्मजैः प्रार्थितेनानेन दीक्षितेन्द्रेण—

चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं
सुताश्च चिनयोऽज्ज्वलाः सुकृतयश्च काश्चित्कृताः ।
वयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव भोगे स्पृहा
न किंचिद्दहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परम् ॥

इत्युदीरणसमनन्तरं—

आभाति हाटकसभानटपादपद्म-
न्योतिर्मथो मनसि नस्तरुणारुणोऽयम् ।

इति तादात्विकस्वान्तरङ्गभासमाननटराजमनुसंदधतैव निर्याणे सति
तदा तदात्मजैः—

नूनं जरामरणघोरपिशाचकीर्णां
संसारमोहजननी विरतिं प्रयाता ॥

इति तदुत्तरार्धमापूरितमिति शिवानन्दीयग्रन्थान्तेऽभिहितं दृश्यते। ततश्च श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रस्य जननकालः (A. D. 1553) त्रिपञ्चाशदधिक-पञ्चमशततमः क्रैस्ताब्द इति पूर्वमेवोक्त्या ततोऽतीते द्वासप्ततितमे वत्सरे एतन्निर्याणोक्तिपरिशीलनाच्च (A. D. 1626) षड्विंशत्यधिकषोड-शशततमे क्रैस्ताब्दे श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रनिर्याणं स्यादिति निर्धार्यते ।

प्राकृतमणिदीपग्रन्थप्रणयननिदानं, तत्र दिव्यात्रसूचनं च.

श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रेण प्राकृतमणिदीपनाम्नीयं वाल्मीकीयप्राकृत-व्याकरणसूत्रवृत्तिः त्रिविक्रमदेव-हेमचन्द्र-लक्ष्मीधर-भोजदेव-पुष्पवन-नाथवरदच्यादिप्रणीतप्राकृतव्याकरणत्राखाग्रन्थानामतीव विस्तृतत्वाद्भुसु-त्सुसौकर्यार्थं संशुद्धं प्रणीतेति—

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।

लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ।

ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।

घातिकाणवभाष्याद्या अप्ययज्वकृताश्च ये ।

ते विस्तृतत्वात्प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः ।

अगृहीता विलम्बन्ते संघ्यार्ककिरणा इव ।

अतः प्राकृतशब्दानामन्धे तमसि मज्जताम् ।

प्रकाशनाय क्रियते संक्षिप्ता मणिदीपिका ॥

इत्येतद्भृत्तिग्रन्थोपोद्धात एवोक्त्या ज्ञायते। अत एवात्र सुप्रसिद्ध-प्रचुरप्रयोगदृश्यमानलक्ष्यव्युत्पादनैर्दपर्यतात्पर्येण न सर्वेषां सूत्राणां वृत्ति-दृश्यते। अतोऽत्र वृत्तावा प्रथमाध्यायान्तं वृत्तिक्रुपादानक्रमेण सूत्र-संख्याऽस्माभिर्निरदेशे। उपोद्धातान्त एव 'प्राकृतरत्नदीपं, इत्युक्त्या तत्तत्प्रकरणान्तेषु सर्वत्र 'प्राकृतमणिदीपे इत्युक्त्या चास्य ग्रन्थस्य प्राकृतमणिदीप इति व्यपदेश इति ज्ञायते। अर्थक्याच्च प्राकृतमणिदीपि-कैत्युपोद्धाते व्यवहारश्च कृतो दृश्यते ॥

अत्र क्वचित्क्वचिल्लेखकप्रमादश्च परिदृश्यते। यथा— एकादशे पृष्ठे 'निर्दुरि वा' इति सूत्रे 'गिस्सहं' इत्युदाहरणलेखनं दृश्यते। तत्र सका-रद्वयघटितरूपस्य साधुतायामनुग्राहकादर्शनाद्भृत्तिकाराचननुमतत्वाच्च तल्लेखकप्रमादोपनतं स्यादिति संभावयामः। तथा क्वचित्क्वित् लक्ष्मी-धरत्रिविक्रमदेवाचननुमतमनुक्तं सूत्रेषु पाठभेदादिकं च दृश्यते। तदेत-

स्वर्धमस्माभिः प्रणीतायामंतद्विव्यण्यां तत्र तत्रैव विवेचितं द्रष्टव्यमित्यत्र
विस्तरभात्या विरस्यते ॥

प्राकृतभाषाशब्दविषये किञ्चित्द्वयनम्.

इदमत्र दिङ्मात्रं कतिचित्प्राकृतभाषाशब्दविषये प्रसङ्गात्किञ्चिदु-
च्यते । यथा प्राकृतभाषायामसाधारण्येन प्रयोक्तव्यमथा 'रिञ्छोलीशोरण्यौ
पङ्क्तौ' इत्यादिभिरनुशिष्टा. रिञ्छोलीशोरणाङ्गालादयश्शब्दाः संस्कृत-
भाषायामपि प्रयुज्यमाना उपलभ्यन्ते । तथाऽत्र ब्रह्ममत्याङ्गवर्जजहुचिह-
पूर्वाङ्कहारादिशब्देषु दृश्यमानानां संयुक्तानां लक्षहानां इत्यस्मत्साम-
मस्तररश्मौ ष्ः, (प्रा. सू. १-४-६३) 'श्रग्गन्तव्यहृत्स्वां षः, (प्रा. सू.
१-४-६९) 'हो षः' (प्रा. सू. १-४-६६) इति सूत्रैः ष्ःपृह्लादेशा विधी-
यन्ते । तेन च प्राकृते ब्रह्-भञ्ज-भ-व-ण्ह-दिण्ह-पुव्वण्ह-कण्हार इति
प्रकृतिरूपाणि भवन्ति । संस्कृते तु लेखनदशायां परमेषु ब्रह्मादिशब्देषु
वर्गीयानुनासिकलकारभ्यः पूर्वमेव हकारदर्शनेऽपि तेषानुच्चारणकाले
तेषु शब्देषु वर्गीयानुनासिकलकारभ्यः परं हकारोच्चारणनिष्ठानुभूयमानं
प्राकृतभाषाशब्दव्यवहारसंस्कारसमायातं स्यादिति संभाव्यते । तथा
आर्द्राद्यं क ओहशब्दः, श्मशानार्थको मसापशब्दः, ज्ञायार्थकः कञ्जशब्दः,
काव्यार्थकः कञ्जशब्दः, कञ्जकार्यकः कुप्यसशब्दः, नृपार्थको मोसशब्दः,
इत्यादयः कर्णाटभाषायां, वज्राद्यर्थकवइरशब्दादयो द्राविडभाषायां,
गृहाद्यर्थका षरादिशब्दा यवनभाषायां च प्राकृतशब्दानुकारिणो बहवो
दृश्यन्ते । तथा 'कगटहतदपञ्कपञ्जोत्पद्ये' (प्रा. सू. १-४-७७)
इति युक्तदुग्धदिशब्देषूपनिस्थितानां कगादिवर्गीनां, तथा 'लवणनयञ्च'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति ऋङ्गादिशब्देभ्यःस्थितानां लकारदीनां
च लुगर्थमारभ्ये सूत्रद्वये दृश्यमानानुपर्यगृह्णाद्ग्रहणं ऊर्ध्वाधोभावेन
संयुक्तस्थले लेखनसंप्रदायस्य प्रायशो देवनागरलिपिलेखनेऽर्कनेन ग्रन्थ
कर्णाटान्नादिलिपिलेखनसंप्रदाये शक्येन दर्शनाच्च तदनुसारेण कृतं
स्यादित्युर्ध्वगदे । देवनागरलिपिलेखनसंप्रदाये तु तन्मूत्रद्वयगतोपर्य-
गृह्णाद्योः प्रथमोत्तरोच्चार्यमाणार्थकत्वमभ्युपेयमिति ॥

प्राकृतमणिदीपदीप्तिस्याख्यटिप्पणीप्रवृत्तिनिदानम् .

श्रीमद्दयव्यर्द्धासिनेन्द्रप्रणीतेऽस्मिन् प्राकृतमणिदीपाङ्कने प्रकृतेऽनि-
संग्रहेण तत्तल्लक्ष्येषु कार्यविशेषमात्रसूचनात्तदितरतत्तल्लक्ष्येषुत्यादिक-

कार्यान्तराप्रदर्शनात्प्राकृतशब्दव्युत्पत्सूनामर्थं प्रबन्धः सकलतत्त्वप्रक्रिया-
प्रकाशनपरं टिप्पणीं विना नात्यन्तोपकृतये प्रकल्पेतेत्येतत्प्राच्यविद्या-
संशोधनसंस्थाध्यक्षाणामाशयमनुरुध्य वाल्मीकीय कात्यायनीयं च
प्राकृतशब्दानुशासनसूत्रजालं त्रैविक्रमीं भामहीयां च तत्तद्धृत्तिं हेमचन्द्रीयं
प्राकृतशब्दानुशासनं प्राकृतविगदसंग्रहपद्भापाचन्द्रिकादिप्राकृतव्या-
करणशास्त्रस्याख्याग्रन्थांश्च तत्र तत्र यथामति परिशील्य तत्तल्लक्ष्य-
व्युत्पादकसकलप्रक्रियां प्रकाश्य मूलानुक्तान् कांश्चन विशेषांश्च संगृह्य
प्रकरणविभागकल्पनादिना परिष्कृत्य चास्माभिः प्रणीतया नातिविस्तृतया
नातिसंगृहीतया च प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया टिप्पण्या प्राकृतमणि-
दीपाह्वयोऽयं प्रबन्धस्समयोजि ॥

उपसंहारः.

श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनव्याख्यात्मकोऽयं प्राकृतमणि-
दीपनामा प्रबन्धो नैतदवधि कुत्रापि मुद्रणपथं नीत इति समनुचिन्त्य
अमुद्रितप्राकृतग्रन्थप्रसिद्धिपया स्थापितायामस्यां महीशूरविश्वविद्या-
लयसंवन्धिन्त्यां महीशूरराजकीयप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थायां समुप-
लब्धद्वित्रमातृकावलम्बेन प्राकृतभाषायां सुवन्तान्तोऽयमस्य प्रथमो भाग-
स्संशोध्य प्रकरणविभागकल्पनादिना परिष्कृत्य संयोज्य चास्माकनया
प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया टिप्पण्या, तथैतदनुवन्धितया सधार्तिकेन
प्राकृतसूत्रपाठेन गणपाठेन अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनीभिः प्राकृतसूत्र-
सूचनी-गणसूत्रसूचनी गणनामसूचनी-संस्कृतच्छायासहितप्राकृतपदसूच-
नीभिस्तथैवान्ते अकाराद्यन्तानां प्राकृतलामान्यविशेषशब्दानां लिङ्गत्रये
सप्तसु विभक्तिषु चैतत्प्राकृतमणिदीपग्रन्थानुरोधिना सुवन्तशब्दरूप-
संग्रहेण तथा टिप्पण्युपात्तप्राकृतशब्दानां सूचन्या च साकं परिष्कृत्य
संमुद्रय प्राकाशि ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनाय महीशूरराजकीयसरस्वतीभाण्डागाराधिका-
रिभिः, तथाऽनन्तपुराङ्गलकलाशालाध्यापकैः M. A. I. इत्युपाधि-
धारिभिः श्रीमद्भिः सि नारायणराब् महाशयैश्चादर्शदानेनोपकृतमिति
तेभ्यः कृतज्ञतामर्पयामः ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनार्थमवलम्बिता आदर्शकोशाः.

(१) एतत्प्राच्यत्रिद्यासंशोधनसंस्थागतः ३२८४ तमसंख-
लपत्रात्मको नातिशुद्ध एकः।

(२) महीशूरराजकीयसरस्वतीभाण्डागारीयः १०२५ तमसंख्या-
ङ्कितस्तालपत्रात्मको नातिशुद्धोऽन्यः ।

(३) अनन्तपुराङ्गलकलाशालाध्यापकैः सि. नारायणराव् महाश-
यैः प्रेषितः काकलपत्रात्मको नात्यशुद्धोऽपरः ॥

इत्थमेतत्कोशत्रयमवलम्ब्य संशोधितेऽस्मिन् ग्रन्थे, प्राकृतभाषा
प्रचारवैरल्याद्यथामति प्राकृतग्रन्थपरिशीलनपूर्वकमस्माभिः प्रणीतायां
टिप्पण्यां च मानुषशेमुषीसुलमेनानवधानेन सीसकाक्षरयोजकाद्यनव-
धानेन च संभावितान् प्रमादान् क्षमन्तां, संमोदन्तां च गुणैकग्राहिणः
प्राकृतभाषाविचक्षणा विपश्चिदपश्चिमास्सहृदया इति सप्रश्रयमभ्यर्थये ॥

ये चक्रुस्सूत्रजालं बुधजनमहिताः प्राकृतव्याक्रियार्थं

ये वा तस्य प्रणिन्युर्निरुपमधिषणा वृत्तिमव्याहृतार्थाम् ।

ये च व्याख्यां न्यबध्नन् सकलविघ्नगिरां यश्च देवो हयास्यः

सर्वेऽमी साहसं मे निरवधिकरुणानिघ्नचित्ताः क्षमन्ताम् ॥

जयतु निखिलवाणीमातृका देववाणी

जयतु च तदुदीता प्राकृती मञ्जुवाणी ।

जयतु कृतिगणस्तद्व्याक्रियायां प्रवीणः

जयतु च बुधसंघस्तद्विमर्शे प्रवीणः ॥

महीशूरनगरी

श्रीमद्विजयसंवल्लर-वृषभवैशाख-शुद्ध-

तृतीया-शुक्लशीर्षाङ्कितो शृगुवासरः

ता १५-५ १९५३

इति सविनयं विज्ञापयिता,

सहृदयविपश्चिद्विशंभुः

तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यः,

महीशूरराजकीयप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्था-
प्रधानपण्डितः.

प्राकृतमणिदीपविषयसूचनी

	विषय.	पृथानि
	Preface	iii-viii
	प्रस्तावना	ix-xi
	प्राकृतमणिदीपविषयसूचनी	xii-xiiii
	अशुद्धसंशोधनम्	xiv-xviii
१.	प्राकृतन्याकरणशास्त्रोपयोगिसंज्ञाविधिः .. .	१-७
२.	संघिविधिः	८-१०
३.	अन्यहृद्विकारा.	११-१२
४.	यिन्दुविधि.	२०-२३
५.	लिङ्गव्यवस्था	२४-२७
६.	स्वरविकाराः	२८-६४
७.	असंयुक्तह्लादेशाः	६५-८४
	कानिचिन्निपातानि	८४-८६
८.	संतुक्तादेशा.	८७-५०६
९	संतुक्तावयवस्तुविधिः	१०७-११४
१०	व्यञ्जनद्वित्वविधि	११४-१२०
११.	भाषामविधि	१२१-१२९
१२.	निपातानि	१३०-१३२
१३.	तद्विषयविधि.	१३३-१४०
१४	पदद्विरुक्ते विज्ञेयविधि.	१४१
१५.	सुवन्तसामान्यशब्दप्रकरणे अकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१४२-१५०
१६.	” आकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५०-१५१
१७.	” इकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया १५२-१५४	१५२-१५४
१८.	” उकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१५५
१९.	” ईद्वन्द्वपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया ...	१५६
२०.	” ऋकारान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया ...	१५६-१५८
२१.	” आकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया १५९-१६१	१५९-१६१
२२.	” इद्वन्द्वस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया ...	१६२-१६३
२३.	” ईकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया...	१६४-१६५
२४.	” उकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया’ .	१६५-१६६

	विषय.	पुदानि
२५.	सुबन्तसामान्यशब्दप्रकरणे ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१६७-१७०
२६.	” अदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७०-१७१
२७.	” बहुदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७२-१७३
२८.	” ऋदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७३
२९.	सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे हलन्ते रेफान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७४
३०.	” ” नकारान्तपुंलिङ्गराजन्-शब्द- प्रक्रिया.	१७५-१८२
३१.	” ” नकारान्तपुंलिङ्गात्मन्-शब्द- प्रक्रिया.	१८३-१८५
३२.	” ” स्त्रीनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१८६
३३.	” सर्वनामशब्देषु पुंलिङ्गेषु सर्वशब्दप्रक्रिया	१८७-१८८
३४.	” ” ” यच्छब्दप्रक्रिया	१८८-१९०
३५.	” ” ” तच्छब्दप्रक्रिया	१९०-१९३
३६.	” ” ” प्तच्छब्दप्रक्रिया	१९३-१९५
३७.	” ” ” इदंशब्दप्रक्रिया	१९५-१९८
३८.	” ” ” अदृशब्दप्रक्रिया	१९८-१९९
३९.	” ” ” किंशब्दप्रक्रिया	१९९-२०१
४०.	” ” ” शुष्मच्छब्द- प्रक्रिया.	२०१-२०८
४१.	” ” ” अस्मच्छब्दप्रक्रिया	२०८-२१२
४२.	” ” ” द्विशब्दप्रक्रिया	२१२-२१४
४३.	” ” ” त्रिशब्दप्रक्रिया	२१५
४४.	सुबन्तत्रिगोपशब्दप्रकरणे सर्वनामशब्देषु स्त्रीलिङ्गेषु आकारान्तशब्द- प्रक्रिया.	२१६
४५.	” ” ” यच्छब्दप्रक्रिया	२१६-२२०
४६.	” ” ” तच्छब्दप्रक्रिया	२२०-२२२
४७.	” ” ” प्तच्छब्दप्रक्रिया	२२३-२२४
४८.	” ” ” इदंशब्दप्रक्रिया	२२४-२२५
४९.	” ” ” अदृशब्दप्रक्रिया	२२५
५०.	” ” ” किंशब्दप्रक्रिया	२२६-२२८

	विषयः	पृष्ठानि
५१	सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे सर्वनामशब्देषु वर्तुसकलिङ्गेषु अका-	२२८-२२९
	रान्तशब्दप्रक्रिया,	
५२.	" " " " यच्छब्दप्रक्रिया	२२९
५३	" " " " तच्छब्दप्रक्रिया	२३०
५४	" " " " एतच्छब्द-	२३०
	प्रक्रिया,	
५५.	" " " " इदशब्दप्रक्रिया	२३१
५६	" " " " किंशब्दप्रक्रिया	२३१-२३२
५७	स्त्रीमल्लयविधिः ...	२३२-२३४
५८.	अव्ययानि . . .	२३४-२४२
५९	सवार्तिकप्राकृतसूत्रपाठः	२४३-२६५
६०	गणपाठ .	२६६-२९२
६१.	प्राकृतसूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी . .	२९३-३००
६२.	वार्तिकानामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी .	३०१-३०२
६३	गणसूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी . .	३०३
६४	गणनाम्नामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी .	३०४
६५	प्राकृतमण्दिपीपौदाहृतपदानां अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी संस्कृतच्छायोच्छ्रितसहिता सूचनी.	३०५-३२५
६६	प्राकृतसुबन्तशब्दानां लिङ्गत्रये सप्तविभक्तिषु च रूपाणि	३२७-३४८
६७	टिप्पण्युपात्तप्राकृतपदानां संस्कृतच्छायोल्लेखा अकारादि- वर्णक्रमानुरोधिनी सूचनी.	३४९-३६२
६८	प्राकृताभ्ययपदानां अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी सूचनी .	३६३-३६४

अशुद्धसंशोधनम्

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
XIII	२६	देश	देशी
XIX	२६	स्य	स्य
XXI	२८	ख्यात	ख्यात
XXIV	३२	शान	शामन
XXV	६	लम्भ	लम्ब
XXIII	२२	न्द्राणां	न्द्राणां
XXXIV	३१	भ्यूह	भ्युह
XXXVI	१९	वान्दी	वानन्दी
XXXVII	३	पञ्चश	पञ्चदशश
XXXVIII	१०	तो न्हः	हो न्हः
xi	१	रररा	ररा
xi	२	रस्मन्	स्मिन्
७	२४	चाडैण्डा	चाडैण्डा
९	२१	न्धापो	दधापो
९	२४	शब्दज्ञथ	शब्दस्य
२३	२	मासं	मासं
२५	२१	कारदेशः	कारादेश-
२८	१९	हरण च	हरणं च
२८	२५	विकार	वकार
२८	२९	लिखि ो	लिखितो
३२	७	दत्तस्य	दत्तस्य
३२	९	परकीयं	परकीयः
३५	२०	शुवमो	शुवमो
३८	२५	ह्युदा	ह्युदा
३८	२७	वाऽऽर्द्ध	वाऽऽर्द्धे
३९	१०	विधाना	विधाना
३९	२४	इति	इति

पुटे	पङ्क्तौ	अष्टुत्तम्	शुद्धम्
३९	२४	उचितम् । चन्द्रि-	एवमेव उचितमिति प्रतीयते । वस्तुतस्तु 'प्यस्योः फः' इत्येतद्वाचकस्य 'शोर्लुङ्गलोः' इत्यादिना विहितस्य सकारलुङ्ग एव प्रवृत्त्या शिष्टस्य पकारस्य द्वित्वे च परोपरमित्येव साधिवति प्रतिभाति । अत एव चन्द्रि-
४५	१	विह्व वेह्व	विण्ह्व वेण्ह्व
५४	२०	मिह्वारु	मिह्वारो
५७	२२	त्रिविक	त्रिविक
६१	१२	अर्ण	उर्ण
६१	१३	इसी	उसी
६१	१५	कर्तोऽव (प्रा सू १-२-७४).	(त्याज्यमिर्द)
६१	१६	इति सूत्रैः अत्वेत्वोत्वानि बोध्यानि.	इति सूत्राभ्यामित्वोत्वे बोध्ये
६१	२१	नेन चविडा	नेन किलितो चविडा
६१	२२	पवहो	पवोहो
६१	२२	आमोर्ज	आमोर्ज
६१	२४	चपेटा	चपेटा
६२	२४	'इत्यादीति' इति प्रतीक- तद्वाख्याग्रन्थौ	६३ पुटे टिप्पण्यादौ पाठयौ
६३	८	१ 'द्वहो' इति प्रतीकत- द्वाख्याग्रन्थौ.	६२ पुटे टिप्पण्यान्ते पाठयौ
६६	६	पेषूर्तं	पेषूर्तं
७२	१५	केडनो	केडनो
७४	५	दसह्	डसह्
७४	६	गदभे	गदभ
७४	२१	कमर्ण	कदर्ण
७५	२०	इत्यत्या	इत्यत्रत्या

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७६	२०	बन्धिबो	बन्धिनो
१७९	१३	णो इत्यादेशे अना	णा इत्यादेशे परसः अना
१७९	१८	राहणो हृति	राहणा हृति
१७९	२०	वैक	वैक
१७९	२०	अप्या	अप्यो
१९८	२१	अघणा	अघणा
२००	२२	इति	इति
२०२	१४	तुम्हे	तुम्हे
२०६	२०	इत्यादि	इत्यादि
२०६	२२	तत्रत्य	तत्रत्य
२०६	२६	शङ्का	शङ्का
२२०	८	विधान	विधान
२२१	३	तेहिं	तीहिं
२३३	१४	प्रवर्तते	प्रवर्तते
२३६	७	उप	उव
२३६	११	खु । हरो	खु हरो
२४१	५	त्यन्यद्	त्यन्यद्
२४८	७	न्योर्ध	न्योर्ध
२७०	१६	३०	३३
३१२	८	चैत्यः	चैत्यः
३१२	२७	जहुः	जहुः
३२०	१४	मर्त्य	मर्त्य.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीतः

प्रा कृत म णि दी पः

पाणिग्रहे पाण्ड्यकुमारिकायाः
पायात्समीकं परमेश्वरेण ।
अन्योन्यलाभाच्छिवयोर्विचित्रं
यस्मिन् जयोऽभूदुभयोस्समानः ॥ १ ॥

अध्रान्तकलितोन्मेषमनञ्जनकृतव्यथम् ।
अनाविलमिदं चक्षुः साहित्यं ब्रह्म पश्यताम् ॥ २ ॥

सूक्ष्मार्थं ग्राहयितुं मन्दानपि नाटकं मृदूपायः ।
तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिश्रम् ॥ ३ ॥

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।
लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ॥ ४ ॥

ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।
वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्ययज्वकृताश्च ये ॥ ५ ॥

ते विस्तृतत्वात्प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः ।
अगृहीता विलम्बन्ते संध्यार्ककिरणा इव ॥ ६ ॥

अतः प्राकृतशब्दानामन्वे तमसि मज्जताम् ।
प्रकाशनाय क्रियते संक्षिता मणिदीपिका ॥ ७ ॥

प्राकृतरूपमग्रेपं पश्यत मणिदीपिकां करे धृन्वा ।
स्वल्पेति को विचारो जठरे खलु माति जगदिदं विष्णोः ॥ ८ ॥

दृष्टाऽपि रञ्जयेदेषां दोषहानां मनांसि मे ।
 सकृन्निगदनग्राह्यसर्वभावा सरस्वती ॥ ९ ॥
 महाह्वदानां तोयस्य महतामाशयस्य च ।
 कालुष्यं कारणापेक्षं प्रसादस्तु स्वभावतः ॥ १० ॥

अनुग्रहाद्ग्राह्यणपुङ्गवानामवासविद्यश्चिनबोम्मभूपः ।

¹करोत्यमुं प्राकृतरत्नदीपं मन्दानिलस्पन्दनिभैर्वचोभिः ॥ ११ ॥

सिद्धिलोकाच्च ॥ १-१-१ ॥

² प्राकृतशब्दानां मध्ये एते प्रयोज्या एते न प्रयोज्या इति व्यवस्थायाः सिद्धिः निश्चयो न केवलं वक्ष्यमाणसूत्रेभ्य एव, किंतु काव्यज्ञलोकव्यवहारपि स्यात् । तेनात्र शास्त्रे सूत्राननुशिष्टोऽपि काव्याभियुक्तव्यवहारस्थो ह्रस्व एङ् साधुरिति सिद्धम् ॥ तेन—नीडं नैङ्ङं—दैवादित्वात् इत्य द्वित्वे 'त्वेदितः' (प्रा.सू. १-२-४१) इत्येतवम् । 'संयोगे' (प्रा.सू. १-२-४०) इति ह्रस्वः । पुस्तकं पोत्थ्यं 'स्तौ' (प्रा.सू. १-२-६६) इत्येतवम् । 'स्तः' (प्रा.सू. १-४-४०) इति थत्वम् । ह्रस्वः प्राग्वत् । 'प्रायो लुक्' (प्रा.सू. १-३-८) इत्यादिना कलोपः । व्यवहाराभावाच्च कृष्टिष्टिविद्वद्वाक्यवाचस्पतिविष्टरश्रवःप्रचेतःप्रोकादीनां किंचवादिप्रत्ययान्तानां अञ्चित्सोमसुत्प्रभृतीनां निहतसमासानां 'सुग्लु' 'सुस्लु' इत्यादीनां च न प्रयोगार्हत्वं तत्सिद्धम् ॥

प्राकृतमणिदीपटिप्पणी दीधित्यभिरुया

यदुपशमेव सकलं वाद्मयमिन्धे समस्तविबुधेऽथम् ।

परमं महस्तदाथं जयतु श्रीमद्भयाननामिष्यम् ॥

श्रीमन्तौ पदपद्मौ मूर्ध्ना संनम्य देशिकेन्द्राणाम् ।

प्राकृतमणिदीपकृते दीधितिनाम्नीं करोमि लघुटीकाम् ॥

¹करोतीति ॥ अत्रत्यतत्तत्करणान्तपरिदृश्यमानप्रशस्तिपङ्क्तिपरिशीलनेनात्र करोतिरन्तर्भावितण्यर्थक इति भाति ॥

²प्राकृतशब्दानामिति ॥ प्राकृते ऋलवर्णयोः प्राय ऐकारौकारयोः शकारपकारयोः असंयुक्तवर्णकारयोः द्विवचनसंज्ञकप्रत्ययानां चाप्रयोगो लोकसिद्धो वक्ष्यमाणसूत्र-

प्राञ्चस्तु—ऋकारलृकारयोरैदौतोः शपयोः द्विवचनचतुर्थ्यादीनामप्रयोगो लोकव्यवहारगम्य इत्याहुः । तन्निवृत्त्यम्—‘ऋतोऽत्’ (प्रा. सू. १-२-७४) ‘क्लृप्त इलिः’ (प्रा. सू. १-२-९३) ‘ऐच एल्’ (प्रा. सू. १-२-१०२) ‘शोस्सल्’ (प्रा. सू. १-३-८७) ‘द्विवचनस्य बहुवचनम्’ (प्रा. सू. २-३-३४) ‘डेसो डम्’ (प्रा. सू. २-३-३५) इत्यादिसूत्रैरेवावगम्यमानत्वात् ॥

विशेषज्ञापकसिद्धश्रेति वृत्तिकारत्रिक्रमदेवेनोक्तम् । तथा लक्ष्मीधरविदुषा चन्द्रिकायामपि—प्राकृते क्वचित्क्वचिल्लिङ्गवैपरीत्यं, हलन्तपदान्नावः, धातुभ्य आत्मनेपदपरस्मैपदनियमाभावः, शवादिविकरणप्रत्ययाभावः, वधशब्दोत्तरचतुर्थ्यैकवचनतादर्थ्यचतुर्थ्यैकवचनव्यतिरिक्तचतुर्थीविभक्त्यभावः, क्वचित्सप्तमीद्वितीयाविभक्तयोश्चाप्रयोग इत्यादि सौत्रलिङ्गादवसीयत इत्युक्तम् ॥

अत्र चायं सौत्रलिङ्गोपपादनक्रमसंग्रहः—

‘ऋतोऽत्’ (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यादिसूत्रैरनेकेषामादेशानां विधानात् ‘क्लृप्त इलिः’ (प्रा. सू. १-२-९३) इत्यनेन लृकारस्याप्यादेशविधानात् ऋकारलृकारयोः, ‘अह ऐ’ (प्रा. सू. २-१-७४) इत्यनेन क्वचिदैकारविधानेऽपि ‘ऐच एल्’ (प्रा. सू. १-३-१०२) इति सूत्रेण सामान्यत एह विधानादैकारौकारयोः, ‘शोस्सल्’ (प्रा. सू. १-३-८७) इत्यनेन सकारादेशविधानात् शकारपकारयोः, ‘शुल्केङ्’ (प्रा. सू. १-४-३) ‘श्रेवृञ्जिके झुर्वा’ (प्रा. सू. १-४-१८) इति सूत्राभ्यां ङाक्रान्तगकाराक्रान्तचकारविधानात् असंयुक्तङकारयोः, ‘द्विवचनस्य बहुवचनम्’ (प्रा. सू. २-३-३४) इत्यनेन द्विवचनस्थाने बहुवचनविधानाद्द्विवचनस्य, ‘ह्रीभे गुणगा.’ (प्रा. सू. १-१-५२) इत्यादिना ह्रीवत्त्वविधानात् नित्यपुंलिङ्गाना गुणादिशब्दानां, ‘अन्त्यहलोऽश्रुदुदि’ (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यादिमिलोपागमादिविधानाद्धलन्तानां, ‘लटस्तिप्ताविजेच्’ (प्रा. सू. २-४-१) इत्यादिना सामान्यतस्तिवादीनामिजादिविधानादात्मनेपदपरस्मैपदनियमस्य, ‘न शपास्’ (प्रा. सू.) इत्यनेन निषेधाद्विकरणप्रत्ययानां, ‘वधाङ्गाह च’ (प्रा. सू. २-३-३७) ‘तादर्थ्ये डेस्तु’ (प्रा. सू. २-३-३६) इति सूत्राभ्यां तत्र चतुर्थ्यैकवचनविधानेऽपि अन्यत्र ‘डेसो डम्’ (प्रा. सू. २-३-३५) इति चतुर्थ्याः षष्ठीविधानाच्चतुर्थ्याः, ‘डिपोऽत्’ (प्रा. सू. २-३-४१) ‘क्वचिदसादेः’ (प्रा. सू. २-३-३८) इति सूत्राभ्यां विद्युहंयोते स्मरति माधवं वन्दे इत्यत्र द्वितीयापद्योः विज्युज्जोभं माहवस्स इति प्रयोगार्थं विधानात्तत्र यथाक्रमं सप्तमीद्वितीयाविभक्तयोश्चादर्शनमिति ॥

¹ अनुक्तमन्यश्चदानुशासनवत् ॥ १-१-२ ॥

स्पष्टम् । तेन अचः स्वराः, हल् व्यञ्जनमित्यादि सिद्धम् ॥

² सुप्स्वादिरन्त्यहला ॥ १-१-३ ॥

स्वादिबिभक्तिषु ³आदिर्वर्णो वचनं ⁴ वा अनिताऽप्यन्त्यव्यञ्जनेन सह गृह्यमाणो मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । तेन सुस् इति प्रथमा, अस्

¹ अनुक्तमित्यादि ॥ ननु-अत्रानुक्तस्य व्याकरणान्तरोक्तस्याभ्यनुज्ञाने तृणमित्यादौ 'ऋतोऽत्' (ज्ञा सू. १-२-७४) इत्यनेनात्र शास्त्रे ऋकारस्याकारविधानात् पाणिनीय-व्याकरणे ऋकारस्थानिकाकारस्य 'उरण्परः' (पा. सू. १-१-५१) इत्यनेन रेफपरावयवकत्वेन विधानात्तथा प्रवृत्तौ तर्णमिति स्यात्, इष्यते त्वत्र तर्णमिति चेत् परिहृतमेतत् चन्द्रिकायां-अत्रत्यस्य सप्तदशस्य 'बहुलं' (प्रा. सू. १-१-१७) इति सूत्रस्याशास्त्रपरिसमाप्त्यनुवर्तनात् प्रयोगानुरोधेन युक्तान्येव शास्त्रान्तरीयकार्याणि प्रवर्तन्त इत्यभ्युपगमात् तर्णमित्येव प्रयोगदर्शनात्त्रोरण्पर इति शास्त्रान्तरीयस्यावकाश इति । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

² एतत्सूत्रात्पूर्वं 'संज्ञा प्रत्याहारमयी चा' (प्रा. सू. १-१-३) इति सूत्रं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां चोपलभ्यते । तस्य चेयं वृत्तिरपि दृश्यते—“ इह प्राकृत-व्याकरणे संज्ञा प्रत्याहारस्वरूपा व्यवह्रियते, वाग्रहणाद्दक्ष्यमाणा च । पुनः प्रत्याहार-ग्रहणं भूयोन्यवहारस्य दर्शनार्थम् । यथा—स्वरोऽच्, एञो एद्, ऐञौ ऐच्, व्यञ्जनं हल्, स्वादिस्सुप्, स्यादिस्तिह्, इत्यादि ” इति ॥

³ आदिर्वर्णो इति ॥ सूत्रे आतिपदेन अविशेषाद्गणो वचनं वा सूत्रकृद्व्यवहारत्वात् गृह्यत इत्याशयः । तेन सुस् इति प्रथमाविभक्तिबोधकप्रत्याहारे वचनं, अस् इति द्वितीयाविभक्तिबोधकप्रत्याहारे वर्णः, इत्यादि बोध्यम् । यद्यपि यष्टी-विभक्तिबोधकप्रत्याहारे डम् इत्यत्र आदिर्बो न वर्णः, नापि वचनरूपः, तथाऽपि-स्वरविशिष्टव्यञ्जनेन वर्णत्वान्निप्रायेणेदं स्यात् । अथवा वचनमित्युपलक्षकं वचनान्वयवर्णसंघातस्यापीत्याशयः स्यात् ॥

⁴ अत्र शास्त्रे अनुक्तशास्त्रान्तरीयप्रक्रियादरणस्य 'अनुक्तमन्य-' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिसूत्रेण बोधनात् 'न विभक्तौ' (पा. सू. १-३-४)-इत्यादिपाणिनीयसूत्रेण विभक्त्यन्त्यवृत्तिसकारादीनामित्संज्ञाभावात् पाणिनीये अन्येत्संज्ञकस्य प्रत्याहारोपयोगित्वेऽप्यत्र शास्त्रे न तदपेक्षणमित्याशयेन अनिताऽप्यन्त्यव्यञ्जनेनेत्यत्रोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥

इति द्वितीया, टास् इति तृतीया, डेस् इति चतुर्थी, डसिस् इति पञ्चमी, अत्र पष्ठथेकवचनं वेति संदेहनिरासाय डस् इत्यनुक्ता डसिस् इत्युक्तम्, डम् इति षष्ठी, डिप् इति सप्तमी ॥

¹ हो ह्रस्वः ॥ १-१-४ ॥

ह्रस्वस्य ह इति संज्ञा । एवं—

* दि दीर्घः ॥ १-१-५ ॥

² शपसाः शुः ॥ १-१-६ ॥

* सः समासः ॥ १-१-७ ॥

³ आदिः खुः ॥ १-१-८ ॥

पदानि सूत्राणि स्पष्टानि ॥

¹ हो ह्रस्व इत्यादि ॥ अत्र शास्त्रे ह्रस्वो ह इति, दीर्घो दि इति, समासः स इति संकेतितो ज्ञेय इति 'हो ह्रस्व.' 'दि दीर्घ.' 'सस्समास.' इति सूत्रत्रयस्यार्थः । पृतत्संज्ञाफलं तु 'दिहौ मिथस्ते' (प्रा सू १-१-१८) इत्यादिसूत्रेषु दिहौ इति पदेन दीर्घह्रस्वौ स इत्यनेन समास इति चार्थो बुध्यते । ततश्चोक्तसूत्रस्य 'समासे दीर्घह्रस्वान्-न्पोन्थं भवत., ह्रस्वस्य दीर्घः दीर्घस्य ह्रस्वश्च भवति' इत्यर्थसंपत्त्या वेणुवर्णं इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदान्त्यस्य ह्रस्वोकारस्य दीर्घं, णईसोत्त इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदान्त्यस्य दीर्घोकारस्य ह्रस्वे च वेणुवर्णं णइसोत्तं इत्यादिरूपसिद्धिर्भवतीति । 'दिर्दीर्घ.' इत्यन्यत्र सूत्रपाठो दृश्यते ॥

² शपसा. शुरिति ॥ शकारपकारसकाराः शुरिति संकेतिता इति 'शपसा. शुः' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'शोस्सङ्' (प्रा सू १-१-८७) इत्यादिविधिसूत्रेषु शो. शकारपकारसकाराणां 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू १-१-१४) इति सूत्रबलात् सङ् नित्यं सकारो भवतीत्यर्थसंपत्त्या यक्ष. वेप. इत्यदौ जसो वेसो इत्यादिरूपसिद्धिर्भवति ॥

³ आदिः खुरित्यादि ॥ आदि. खुरिति, संयुक्त स्तुरिति संकेतित इति 'आदिः खुः' 'संयुक्त. स्तु.' इति सूत्रद्वयस्यार्थः । तेन 'शोर्लुक् खोः स्मन्समस्तानिस्पृह-परस्परश्मशानश्मशुणि' (प्रा. सू १.४.७५) इत्यादिविधिसूत्रेषु खोरित्यनुवृत्त्या च

^१ गो गणपरः ॥ १-१-९ ॥

गशब्दो गणवाचकादिशब्दस्थाने प्रयुज्यते ॥

^२ द्वितीयः फुः ॥ १-१-१० ॥

स्पष्टम् ॥

संयुक्तः स्तुः ॥ १-१-११ ॥

स्तुः संयुक्तस्य संज्ञा स्यात् ॥

^३ तु विकल्पे ॥ १-१-१२ ॥

स्पष्टम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्.

सम्बादिषु खोः—संयुक्तसंबन्धिनः खोः आदिवर्णस्य लुगभवतीत्यर्थसंपत्त्या सम्बादिशब्दे 'स्त' इति संयुक्तसंबन्धिन आदिवर्णस्य सकारस्य लोपे तवो इति रूपसिद्धिर्भवति ॥

^१ गो गणपर इति ॥ गशब्दो गणरूपार्थपरो द्रष्टव्य इति 'गो गणपरः' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'क्रीवे गुणगाः' (प्रा.सू. १.१.५२) इति सूत्रे गुणगा इत्यस्य गुणादिगणपठिता इत्यर्थसंपत्त्या तेषां क्रीबत्वबोधनेन गुणं देवं मण्डलगं इत्यादिरूपसिद्धिः फलम् ॥

^२ द्वितीय इति ॥ 'द्वितीयः फुः' इति सूत्रस्य द्वितीयः फुसंज्ञित इत्यर्थात् 'सप्तपर्णे फोः' (प्रा सू. १.१.१३) इति विधिसूत्रगतफुपदस्य द्वितीयार्थकतया सप्तपर्णशब्दे द्वितीयाकारस्येकारो भवतीति सूत्रार्थसंपत्त्या सप्तपर्णशब्दे द्वितीयाकारस्येत्वे छत्तिवण्णो इत्यादिरूपं सिध्यति ॥

^३ तु विकल्प इत्यादि ॥ विकल्पेऽर्थे तुशब्दः संकेतित इति 'तु विकल्पे' (प्रा.सू. १-१-१५) इति सूत्रस्य, तथा शिति परे पूर्वस्य दीर्घो भवतीति 'शिति दीर्घः' इति सूत्रस्य चार्थात् 'शिश्लुद् नपुनरि तु' (प्रा.सू. १.१.२८) इत्यादिविधिसूत्रेषु तुशब्दस्य वेत्यर्थकतया नपुनर्शब्दे अन्त्यहल. शानुवन्धौ इकारलुक्चौ वा भवत इत्यर्थसंपत्त्या नपुनर्शब्दस्य णञण् इत्यवस्थायामन्त्यस्य हलो रेपस्थानेन इकारादेशोऽस्य शित्त्वात् 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति प्रदर्शितसूत्रबलात् पूर्वकारस्य दीर्घे णञणाइ इति, इथावेप्रास्थास्य वैकल्पिकतया एतदभावपक्षे लुकि तस्यापि शित्त्वात् स्थान्यपेक्षया पूर्वस्य दीर्घे णञणा इति, इल्लुकोऽप्यस्य वैकल्पिकतया रेफस्य विसर्गोत्पादौ णञणो इति च रूपसिद्धिर्भवति ॥

इति सहाप्रकरणम्.

अथ परिभाषाप्रकरणम्

^१ प्रायो लिति न विकल्पः ॥ १-१-१३ ॥

^२ ल इत्यस्य तस्मिन् कार्ये प्रायो न विकल्पः ॥

शिति दीर्घः ॥ १-१-१४ ॥

स्पष्टम् ॥

^३ सानुनासिकोच्चारं ङित् ॥ १-१-१५ ॥

स्पष्टम् ॥

बहुलम् ॥ १-१-१६ ॥

अधिकारोऽयमा शास्त्रसमाप्तेः । तेन—

^४ क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

तच्च यथास्थानं वयमेव दर्शयिष्यामः ॥

दिहौ मिथः से ॥ १-१-१७ ॥

समाप्ते इवस्वस्य दीर्घः दीर्घस्य इवस्वश्च स्यात् । वेणुवनं—

अथ परिभाषाप्रकरणम्.

^१ प्राय इत्यादि ॥ लकारेत्संज्ञकविधेयविषये विकल्पो नास्तीति 'प्रायो लिति न विकल्पः' इति सूत्रार्थात् 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-१-८७) इत्यादौ सल्शब्देन निर्ल सकार इति बोधनेन यशो वेप इत्यादौ सकारप्रकारयोर्निर्ल सकारे जसो वेसो ह्लादिरूपसिद्धिर्भवति ॥

^२ 'ल इत् यस्य तस्मिन् कार्ये' इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यम् ॥

^३ सानुनासिकेत्यादि ॥ ङकारेत्सं कार्यमनुनासिकोच्चारणप्रयोजकं भवतीति 'सानुनासिकोच्चारं ङित्' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'कामुक्यमुनाचामुण्डातिमुक्के सो इल्लक्' (प्रा. सू. १-३-११) इत्यत्र विधीयमानस्य भवर्णलुको ङित्त्वेन लुकि सति शिष्टस्य उकाररूपस्वरस्य अनेन अनुनासिकत्वे कामुकादिशब्दानां काठेभ्यो जर्जेणा जाठेण्डा अण्डित्तम् इति रूपाणि सिध्यन्ति ॥

^४ क्वचित्प्रवृत्तिरित्यादि ॥ 'विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति' इत्येतदुत्तरार्थं बोध्यम् ॥

¹ वेणुवणं, वेणुवणम् । दीर्घस्य ह्रस्वः—नदीस्रोतः—णइस्रोत्तं, णईस्रो-
त्तम् । विस्तरभयादग्रे स्फुटत्वाच्च प्रक्रिया नोच्यते ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्

अथ संधिप्रकरणम्.

सन्धिस्त्वपदे ॥ १-१-१८ ॥

गुणसवर्णदीर्घादिसन्धिर्विकल्पेन स्यात् । सोऽप्येकपदमध्ये नैव
स्यात् । वधूपगूढः—वह्ववगूढो वह्वववगूढो । कवीश्वरः—कईसरो
कईईसरो । एकपदे तु—मुणइज्जइ—ज्ञायते ॥

² करिष्यतेर्वा ॥ १-१-१९ ॥

काही, काहिइ ॥

न यण् ॥ १-१-२० ॥

‘इको यणचि’ (पा. सू. ६-१-७७) इति विहितो ³ यण्सन्धिर्न स्यात् ।
दध्यत्र—दहि ँत्थ । मध्वत्र—महु ँत्थ ॥

एङः ॥ १-१-२१ ॥

सन्धिर्न । देव्या आसनं—देवीए आसणम् । वत्सोऽमिनन्दितः—

¹ वेणुवणमिति ॥ बहुलाधिकारादत्र विभाषा दीर्घह्रस्वाविति भावः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्

अथ संधिप्रकरणम्

² करिष्यतेर्वेति ॥ इदं सूत्रं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च न दृश्यते । एतत्साध्यं
करिष्यतीत्यस्य काही काहिइ इति एकपदमध्येऽपि सन्धेर्वैकल्पिकत्वं तु बहुलाधिकाराद्भव-
तीति त्रिविक्रमवृत्तौ साधितम् । चन्द्रिकायां तु न दृश्यते ॥

³ यणिति ॥ यणित्यनेन यवरलानां ग्रहणेऽपि प्राकृतेऽस्मिन् ऋकालकारयोरप्रयो-
गात् यकारवकाररूप एवात्र यण्सन्धिर्निषिध्यत इति तदभिप्रायेणैवात्र दहि ँत्थ महु ँत्थ
इति इकारोकारघटितलक्ष्यद्वयं प्रदर्शितमिति बोध्यम् । दधि मधु इत्यत्र स्वघथधभात्
(प्रा. सू. १-२-२०) इति धकारस्य हकारे दहि महु इति भवति ॥

वच्छो अहिणंदिओ । अहो आश्चर्यं—अहो अचेरं इत्यादि ^१ संस्कृत-
वदेव ॥

शेषेऽच्यचः ॥ १-१-२२ ॥

युक्तस्य हलो लोपे योऽवशिष्यते स शेषः । तस्मिन् परेऽचः
सन्धिर्न स्यात् । न पुनः—^२ण उण । अत्र च—^३एत्थ अ । भोगचिह्नं—
भोगइन्हम् । यत्तु—उदकं—उअं इत्यादि, ^३ तदपद इत्यपि सिद्धम् ॥

(वा) ^४चक्रवाकशातवाहनयोः सन्धिर्वाच्यः ॥

चक्काओ । सालाहणो ॥

(वा) सुपुरुषकुम्भकारद्वितीया(दी)नां वा वचनम् ॥

^१ संस्कृतवदेवेति ॥ संस्कृते 'ओव' (पा. सू. १-१-१५). इति पाणिनीयसूत्रेण
ओदन्तनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि निलं' (पा सू. ६-१-१२५) इति
पाणिनीयसूत्रेण प्रकृतिभावविधानात्तद्वदत्रापि संध्यभाव इति भावः ॥

^२ णउणेत्यादि ॥ पुनर् चिह्नं इत्यत्र 'प्रायो लुक्काचजतवपयवाम्' (भा. सू.
१-३-८) इति सूत्रेण पकारचकारयोर्लोप इति भावः ॥

^३ तदपद इति ॥ 'सन्धिस्त्वपदे' (भा. सू. १-१-१८) इति सूत्रेणैवेत्यर्थः ॥

^४ चक्रवाकेत्यादि ॥ चन्द्रिकायामिदं चार्तिकद्वयं न दृश्यते । त्रिक्रमवृत्तौ
तु बहुलाधिकारात्सिध्यतीत्यभिप्रायेण 'कचित्सन्धिरेव, शालवाहनः—सालाहणो,
चक्रवाक —चक्काओ' इत्युदाहृतम् । चन्द्रिकायामपि बहुलाधिकाराद्वाार्तिकद्वयमि-
मतरूपाणि साधितानि दृश्यन्ते । तथा तत्रैव 'प्रायो लुक्' (भा सू. १-३-८)
इत्यत्र प्रायग्रहणाद्वाकारलोपाभावपक्षे शालवाहनो चक्काओ इति रूपद्वयमित्युक्तम् ।
सालाहणो इत्यस्य संस्कृते शातवाहनशब्द शालावाहनशब्दो वा प्रकृति, न तु
लोकप्रसिद्धः शालिवाहनशब्द इत्युक्तम् शातवाहनशब्दस्य प्रकृतित्वे 'दोहदप्रदीप-
शातवाहनात्स्याम्' (भा सू. १-३-४१) इति तकारस्य लत्वम्, शालावाहन-
शब्दश्च प्रकृतित्वे तु 'ध्यापोस्सज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा सू. ६-३-६३) इति
पाणिनीयसूत्रेणापो ह्रस्व इति बोध्यम् ॥

^१ सुउरिसो—सूरिसो । कुम्भारो—कुम्मारो । चिईओ—चीओ ॥

तिङ् ॥ १-१-२३ ॥

तिङ्सम्बन्ध^२चः अचि न सन्धिः । भवतीह—^३होइ इह ।
पिबोदकं—पिज्ज ^४उअअम् ।

लोपः ॥ १-१-२४ ॥

अचोऽचि बहुलं लोपस्स्यात् । निश्वालोच्छ्वासौ—णीसासूसासा ।
त्रिदशेभः—^५तिअसेसो ॥

इति संधिप्रकरणम्

^१ सुउरिसो इत्यादि ॥ सुपुरुष इत्येतद्विकृतिभूते सुउरिसो इत्यत्र 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन पलोपे 'रोऽङ्कुटीपुरुषयोरिद्' (प्रा. सू. १-२-६०) इति सूत्रेण रेफात्परस्योकारस्येत्वं, कुम्भकारविकृतौ कुम्भारो इत्यत्र 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना कलोप इति बोध्यम् ॥

^२ अच इत्यादि ॥ अच्यचः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याशयः ॥

^३ होइ इत्यादि ॥ भूधातोर्लटि तिपि 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे 'होहुवहवा भुवेस्तु' (प्रा. सू. ३-१-१) इत्यनेन धातोः हो इत्यादेशे 'न शपाम्' इति विकरणाभावे होइ इति रूपम् । पिबतेस्तु 'पट्टघोष्टल्लपिज्जाः पिबेः' (प्रा. सू. ३-१-१६) इति पिज्जादेशः ॥

^४ उअअं इति ॥ उअअं इत्यत्र 'लोपः' (प्रा. सू. १-१-२४) इति वक्ष्यमाण-सूत्रेण यथप्यचो लोपः प्राप्तः, तथाऽप्यस्य लोपस्य सन्धिकार्यत्वात् 'सन्धिस्त्व-पदे' (प्रा. सू. १-१-१८) इत्यनेन सन्धिकार्यस्य एकपदे निषेधाच्च प्रवर्तत इति बोध्यम् ॥

^५ तिअसेसो इति ॥ तिअसेसो इत्यपपाठः । तिअसीसो इत्येवोदाहरणं न्याय्यम् । अन्यथाऽत्राचो लोपस्यैवादर्शनादेतत्सूत्रानुदाहरणत्वापात्तात् । तथैव क. ख. —कोशयो. पाठ उपलभ्यते च ॥

इति संधिप्रकरणम्

१ अथान्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अन्त्यहलोऽश्रुदी^२ ॥ १-१-२५ ॥

^३शब्दानामन्त्यहलो लोपः स्यात् । यशः—^४जसो । तमः—तमो । इत्यादि । अश्रुदीति किम् ? अद्धा—सद्धा । उद्गतः—उग्गओ ।

निर्धरि वा ॥ १-१-२६ ॥

निर दुर अनयोरन्त्यलोपो वा स्यात् । लोपाभावे लवरामघश्च^५ (प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुक् । ^६तदा द्वित्वं न । 'शोर्लुभयवर-

अथान्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

^१अथान्त्यहल्विकारेति ॥ अन्त्यहल्पदसम्बद्धसूत्रविहितविकारा अन्त्यहल्विकारा इत्यभिप्रायेण 'लोपः' (प्रा. सू. १-१-२४) इति पूर्वसूत्रस्यास्मिन्नन्त्यहल्विकारप्रकरणे अघटनमिति भावः ॥

^२अश्रुदी इति ॥ 'अश्रुदि' इति क ख.—पुस्तकयोः त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च ह्रस्वान्तापाठ एव सूत्रे दृश्यते । तत्र अच्च उच्च अनयोस्समाहारः श्रुदुत्, न श्रुदुत् अश्रुदुत्, तस्मिन् इति विग्रहः, ततश्च श्रुदुद्भिन्नवृत्त्यन्त्यहलो लोप इति सूत्रार्थः । एतन्नन्त्यकारस्यापि ह्रस्वान्तापाठ एवाभिमत इति ज्ञायते, उत्तरत्र अश्रुदीति किम् इति प्रत्युदाहरणप्रश्नपरवाक्यदर्शनात् । तस्मात्सूत्रेऽत्र अश्रुदी इति दीर्घान्तापाठो लेखकप्रमादायात् इति भाति ॥

^३शब्दानामिति ॥ समासे तु पूर्वखण्डस्यापि पठत्वमिति विवक्षायामन्त्यलोपः, समुदायस्यैव पठत्वमिति विवक्षायामनन्त्यत्वाच्च पूर्वखण्डान्त्यलोप इति विवक्षाभेदेन सन्निष्पुः सञ्जन तद्गुणाः, इत्यादिसमासस्थले पूर्वखण्डान्त्यलोपालोपयोः सभिवक्षू सन्निभक्षू, सज्जणो सज्जणो, तगुणा तग्गुणा, इति प्रत्येकं रूपद्वयमपीति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवामिमत ज्ञायते ॥

^४जसो इति ॥ यशइशब्दे 'आदेशः' (प्रा सू. १-३-७४) इत्यादेशकारस्य जकारे जसो इति रूपसिद्धिर्योष्या ॥

^५तदेति ॥ दीर्घे सति 'दीर्घान्न' (प्रा सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधादित्याशयः ॥

शोर्दिः' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घः । गिस्सहं, ^१ गिस्सहं णीसहं । दुर्भगः—
दुहओ, पक्षे—दूहचो । 'दुरो रळुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्यूत्वम् । 'ऊत्वे
सुभगदुर्भग' (प्रा. सू. १-३-१८) इति नत्वम् ॥

^१ गिस्सहमिति ॥ इदमत्रोदाहृतं गिस्सहं इति द्वित्वघटितं रूपं कथमुपपद्यत
इति विद्युद्गते । तथाहि—'निर्दुरि वा' (प्रा. सू. १-१-२६) इत्यत्र स्तोत्रित्याद्य-
सम्बन्धात् अस्य संयुक्तविषयकत्वनियमाभावात् 'शेषादेशस्याहोऽचोऽस्योः' (प्रा. सू.
१-४-८६) इति द्वित्वविधेश्च संयुक्तपदसम्बद्धसूत्रचोदितलोपस्थलप्रवृत्तिकतया तस्य
निर्दुरि वा' (प्रा. सू. १-१-२६) इत्येतत्सूत्रविहितलोपविषयेऽप्रवृत्तेः ।

यदि 'निर्दुरि वा' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादेतद्भावात् 'लघुरामघञ्'
(प्रा. सू. १-४-७८) इत्यस्य स्तोत्रित्याधिकारप्रविष्टतया संयुक्तविषयकत्वनैयत्यात् तेन
रेफस्य लुकि 'शेषादेशस्याहोऽचोऽस्योः' (प्रा. सू. १-४-८६) इति द्वित्वमुपपद्यत
इत्युच्येत, तदाऽपि शोर्लुस्यवरशोर्दिः' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घविधेश्चोऽस्योः
तस्य नित्यत्वाच्च 'दीर्घाञ्' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य दुर्निवारत्वात् ।

यदि च संयुक्तपदसंबद्धसूत्रविहितलोपस्थल इव यथाकार्यचित्संयुक्तस्थलप्रवृत्ति-
मत्सूत्रविहितलोपविषयेऽप्यविशेषात् 'शेषादेशस्याहोऽचोऽस्योः' (प्रा. सू. १-४-८६)
इति द्वित्वप्रवृत्तिरिष्येत, तर्हि सर्वाभ्युपगतस्य द्वित्वाघटितस्य गिस्सहं इत्यस्य कथं साधुता
स्यात् ।

यदि वा निसा सान्तेन साहितस्य द्वित्वघटितं रूपं साध्वित्युच्येत तदाऽप्यस्य
'निर्दुरि वा' इत्युदाहरणपरतया प्रदर्शनं कथमुपपन्नं स्यात् ।

वस्तुतः सान्तोपसृष्टेऽपि 'कगटढतदपःकःपशोरुपयंत्रे' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यनेन सलोपस्य 'शोर्लुस्यवरशोर्दिः' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घस्य च दुर्धारतया
'दीर्घाञ्' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया च गिस्सहं इति
द्वित्वघटितं नोपपद्यत इति ॥

तस्मात् अत्रत्यं सुप्रितचन्द्रिकागतं च गिस्सहं इति रूपान्तरलेखनं लेखक-
प्रमादपरिपतितमिति विभान्यते । अत एव वृत्तिकारत्रिक्रमटेवेनाप्यत्र गिस्सहो
णीसहो इति रूपद्वयमेवोदाहृतं दृश्यते ॥

किञ्चैतत्कोशागारीये ३३३तमाङ्कयुते चन्द्रिकातालकोत्रोपि गिस्सहं इति द्वित्व-
घटितं रूपं नोदाहृतं दृश्यते । तस्माच्चन्द्रकृतचित् गिस्सहं इति द्वित्वघटितप्रयोगोप-
लम्भे तत्साधकं प्रमाणं गवेषणीयमिति ॥

अन्तरि च नाचि ॥ १-१-२७ ॥

अन्तरशब्दे नान्यहलोपोऽचि । चाभिर्दुर्दोश्च । अन्तरङ्गम् । गिरन्त-
रम् । दुरुत्तरम् ॥

(वा) ^१ अन्तर उपरौ ङात्वं वाच्यम् ॥

अंता उचरि ॥

शिश्लुङ्गनपुनरि तु ^२ ॥ १-१-२८ ॥

नपुनरशब्देऽन्त्यहलशिवाताविकारल्लुक्चौ वा स्तः । ^३ णउणाइ ण-
उणा । पळे— ^४ णउण । ^५ सिद्धावस्थायां 'अतो ङो विसर्गः' (प्रा. सू-
२-२-१२) इति ङोत्वे तु णउणो ॥

(वा) ^६ पुनरि शिर्वा(वा)च्यः ॥

पुणाइ । शित्वादीर्घः । अत्र शास्य ^७ प्रत्ययादित्वाभावेऽपि 'सिद्धि-

^१ अन्तर उपरीति ॥ इदं वार्तिकं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च 'कश्चित्तन्ता
उचरि इति च वर्तते' इति वाक्येन संगृहीतं दृश्यते ॥

^२ शिश्लुङ्गिति ॥ 'शिश्लुङ्गनपुनरि वा' इति त्रिविक्रमदेवानुमतस्सूत्रपाठः ॥

^३ णउणाइ इति ॥ यद्यप्यत्र पुनरशब्दे पकारस्य पदादित्वात् 'प्रायो
ल्लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिसूत्रे अखोरित्यनुवृत्त्या तस्य चानादेरित्यर्थकतया ल्लुक्-
प्राप्तिर्नास्ति, तथऽपि बहुलाधिकारात्, नपुनरित्यस्य समुदितस्यैव निपातत्वमित्यभिप्रा-
याद्वा पकारलोपोऽन्याहृत इति बोध्यम् ॥

^४ णउण इति ॥ नपुनरशब्दे प्रकृतसूत्रनिहितयोः शिश्लुङ्गोरुभयोरपि विकल्प-
तया तदुभयाभावपक्षे 'अन्यहलोऽभ्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन रेफस्य लोपे
पकारस्यापि पूर्ववच्छुक्ति 'आदेशु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णत्वे च णउण
इति रूपम् ॥

^५ सिद्धावस्थायामिति ॥ नपुनः इति विसर्गान्तस्य प्रकृतित्वाभिप्रायकमित्थम् ॥

^६ पुनरि शिर्वेति ॥ वार्तिकमिदं त्रिविक्रमवृत्तौ 'पुनरशब्देऽपि पुणाइ इति
दृश्यते' इति वृत्तिकारवाक्यात्मना दृश्यते ॥

^७ प्रत्ययादित्वाभावेऽपीति ॥ 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्' (प्रा. सू.
१-१-२) इत्यनेनात्र प्राकृतन्याकरणेऽनुक्तस्य न्याकरणान्तरीयक्रमस्यादरणबोधनेन

लौंकात् (१-१-१) इत्युक्तेरित्त्वम् । एवं ङित्त्वम् । पतादशस्थले ङित्त्व-
सामर्थ्यादभस्यापि (टिलोपः) तत्कृतद्विलोपः । तादशस्थले टिभसंज्ञा च
संपादनीया ॥

अविद्युति स्त्रियामाह् ॥ १-१-२९ ॥

स्त्रीलिङ्गशब्दानामन्त्यह्रस्व आत्वं स्यात् । लिट्वाहित्यम् । सरित्—
सरिआ । संपत्—संपभा । अविद्युति किम् ? ^१ विञ्जू । ^२ अत्रात्वस्येप-
त्स्पृष्ट्यकारप्रत्येपेणोच्चारणं कार्यम् ॥

रो रा ॥ १-१-३० ॥

स्त्रियामन्त्यह्रस्वो रस्य रा स्यात् । गीः—गिरा । धूः—धुरा । पूः—
पुरा । ^३ स्त्रियामात्ववाधनार्थमिदं सूत्रम् ॥

लशक्तद्धिते' (प्रा. सू. १-३-८) इति पाणिनीयसूत्रे 'पः प्रत्ययस्य' (प्रा. सू.
१-३-६) इत्यतः प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या प्रकृतसूत्रविहितस्य शोरादेशरूपतया प्रत्ययत्वा-
भावेन तदवयवशकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात्तस्येत्संज्ञा न प्राप्नोतीति शक्तिरुक्ति-
प्रायः॥

^१ विञ्जू इति ॥ विद्युच्छब्दे 'द्यस्ययां जः' (प्रा. सू. १-३-१०) इत्यनेन
संयुक्तस्य झ् इत्यस्य जादेशे 'शोपादेशस्याहोऽचोऽस्त्रोः' (प्रा. सू. १-४-२६) इत्यनेन
तस्य द्वित्वेऽन्त्यह्रस्वो लोपे सोः शिञ्जुकि शित्त्वादीर्घे विञ्जू इति रूपम् । लो वा विद्यु-
त्पत्रपीतान्धात्' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यनेन पाक्षिकं लप्रत्यये विञ्जुला इत्यन्य-
दप्यस्य रूपं बोध्यम् ॥

^२ अत्रात्वस्येति ॥ 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिसूत्रेण कादे-
लृक्यवशिष्टस्यैवाकारस्य 'यश्चतिरः' (प्रा. सू. १-३-१०) इत्यनेनास्पृष्टश्रुतियकारस्य
विधानाद्न तेन लृगभावेऽपि प्रकृतसूत्रविहितस्याकारस्यापि बहुलाधिकारादस्पृष्ट्यकार-
श्रुतिरिति त्रिविक्रमदेवेनोक्तं दृश्यते ॥

^३ आत्ववाधनार्थमिति—प्रकृतसूत्राभावे पूर्वसूत्रेणात्वे रेफश्रवणं न स्यादिति
भावः ॥

हः क्षुत्कङ्कभि ॥ १-१-३१ ॥

अनयोरन्त्यहलो हः स्यात् । 'अजाद्यतः' (पा. सू. ४-१-४) इति टाप् । ^१ छुहा । कउहा ॥

धनुषि वा ॥ १-१-३२ ॥

धणुहं । ^२ सान्तत्वाभावात्क्लीबसेव । पक्षे धणू ॥

^१ छुहा कउहा इति—क्षुच्छब्दे 'सृष्टावै' (भा. सू. १-४-२२) इत्यनेन सृष्टावित्वात्संयुक्तस्य क्ष इत्यस्य छत्वम् । ककुप्शब्दे द्वितीयकारस्य 'प्रायोलुक्कगचज-तदपयवाम्' (भा. सू. १-३-८) इत्यनेन छुगिति बोध्यम् ॥

^२ सान्तत्वाभावाद्धिति॥ सकारान्तं नकारान्तं च दामशिरोनभश्शब्दमिच्छं शब्द-स्वरूपं पुल्लिङ्गे प्रयोज्यमित्यर्थेकेन 'अमदामशिरोनभो नरि' (भा. सू. १-१-४९) इत्यनेन दामादिमिञसकारनकारान्तानामेव पुल्लिङ्गतया धनुश्शब्दान्त्यसकारस्य प्रकृतसूत्रेण हकारादेशे सान्तत्वाभावात् पुल्लिङ्गविधेरप्रवृत्त्या नपुंसकत्वात् धणुहं इत्येकं रूपम्, हकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे सकारान्ततया 'अमदाम' (भा. सू. १-१-४९) इति सूत्रप्रवृत्त्या पुल्लिङ्गतया 'अन्त्यहलोऽश्रदुडि' (भा. सू. १-१-२५) इति लोपे णत्वे सोः शिञ्जुकि शिञ्चादीर्घे धणू इत्यन्यदपि रूपमित्याशयः । एवमेव वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनापि धणुहं धणू इत्येवोदाहृतं दृश्यते ॥

चन्द्रिकायां तु धणुहो धणू इति द्वयमपि पुल्लिङ्ग एवोदाहृतं दृश्यते । हादेशेऽपि धनुश्शब्दप्रकृतेः सान्ततया 'अमदाम' (भा. सू. १-१-४९) इति पुंस्त्वविधेरक्षतत्वा-दित्याशयः प्रतिभाति । प्राक्नुमणिदीपकृदप्युत्तरत्र 'स आयुरप्परतोः' (भा. सू. १-१-३४) इति सूत्रे 'प्राक्सान्तत्वादपि पुंस्त्वं' इति वक्ष्यति । युक्तं चैतत्—अन्यथा हकारादेशाभावपक्षेऽपि 'अन्त्यहलोऽश्रदुडि' (भा. सू. १-१-२५) इत्यनेन हलो लोपस्य सर्वैरभ्युपगततया लोपे सति हादेश इव सान्तत्वाभावात्पुल्लिङ्गविधेर-प्रवृत्त्यापत्तात् धणू इति सर्वाभ्युपगतरूपासिद्धयापत्तेः । तथा चन्द्रिकायामेव 'धनुर्मनसोर्नपुंसकत्वमिति केचिच्च' इति पक्षान्तरप्रदर्शनपूर्वकं हादेशो तदभावे च धणुहं धणू इति रूपद्वयमपि प्रदर्शितं दृश्यते । एव च धणुहो धणू धणुहं धणू इति रूपचतुष्टयमपि साध्यति प्रतिभाति ॥

सशाशिषि ॥ १-१-३३ ॥

आशिषः सश्वा स्यात् । आसीसा । ^१ सान्तत्वाभावात् स्त्रियामेव ।
^२ पक्षे—आसी ।

स आयुरप्सरसोः ॥ १-१-३४ ॥

अनयोरन्यहलः सो वा स्यात् । ^३ आयू आयुसो । प्राक्सान्तत्वादपि-

^१ सान्तत्वाभावादिति ॥ 'अमदाम' (प्रा सू १-१-४९) इत्यादिसूत्रगत-
अम्पदस्य प्रकृतिगतसान्तत्वामिप्रायकताया अवश्यवकल्पत्वस्य पूर्वं धनुश्शब्दप्रक्रिया-
स्थले प्रदर्शितत्वात् यद्यप्यत्राशीशब्दे सशादेशात्पूर्वं सान्तत्वमस्त्येवेति 'अमदाम'
(प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिना पुंस्त्वं प्राप्नोति, तथाऽपि तत्र 'अदामशिरोनमः'
इत्यस्य पर्युदासतया तद्वलेन लक्ष्यानुरोधमाश्रित्य 'नभिववयुक्तमन्यसदशाधिकरणे तथा
ह्यर्थावगतिः' (परि-७५) इति व्याकरणान्तरस्थपरिभाषावलेन क्लीवतया सादृश्य-
श्रुपादाय दामादिभिन्नतत्सदृशक्रीबसान्तनान्तानामेव पुंस्त्वमिति 'अमदाम' (प्रा सू.
१-१-४९) इत्यादिसूत्रार्थसंपत्त्या आशीशब्दस्य सान्तत्वेऽपि नपुंसकत्वाभावात्पुंस्त्व-
विधेरप्रवृत्त्या स्त्रीत्वमेवोचितमिति युक्तमत्र वक्तुम् ॥

^२ पक्षे आसी इति ॥ सशादेशस्यास्य वैकल्पिकत्वेऽप्येतदभावपक्षे
'अविद्युति स्त्रियामाळ्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यनेनात्वस्य दुर्वारतया तस्य नित्यत्वाच्च
आसीसा इत्येव पक्षे रूपमिति वक्तुमुचितम् । अत एव चन्द्रिकायां लक्ष्मीधरोऽपि
आसीसा आसीसा इत्येव रूपद्वयमुदाजहार ॥

मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तौ तत्र 'आसीसा आसी, पक्षे आत्वं आसीसा' इति दृश्यते ।
तत्रापिदं परिचिन्तनीयम्—पूर्वोक्तरीत्या पक्षे आत्वस्य दुर्वारतया आसी इति
रूपान्तरानुपपत्ति, पक्षे सत्यप्यात्वे तस्य क्षित्त्वाभावात्पूर्वस्य हकारस्य दीर्घानुपपत्त्या
आसीसा इति रूपं कथं संगच्छेतेति । तस्मान्मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तौ दृश्यमानं मातृका-
दोषसमुपनतमित्युररीकरणीयम् । अत एवैतत्कोशागारीयलिखितत्रिविक्रमवृत्तितालको-
शयोः (नं ११७५, ३६८५) आसीसा आसीसा इत्येव रूपद्वयमुदाहृतमुपलभ्यते चेति ॥

^३ आयू आयुसो इति ॥ अत्र 'प्रायो लुक्काञ्जतदपयवाम्' (प्रा. सू.
१-३-८) इत्यनेन यलोपस्य प्रवृत्त्यौचित्यात् आऊ आउसो इति निर्यकारोदाहरणं
युक्तम् । त्रिविक्रमवृत्तावपि निर्यकारोदाहरणमेव दृश्यते ॥

पुंस्त्वम् । ^१ अच्छरा अच्छरसो । चन्द्रिकायां अच्छरथा इत्यपि । अप्सरस एकवचनान्तत्वमपीप्यते ॥

दिक्प्रावृषि ॥ १-१-३५ ॥

अनयोः सः स्यात् । ^२ पृथग्योगाञ्चित्यम् । ^३ दिसो ^४ पाउसो ।

^५ शरदामत् ॥ १-१-३६ ॥

^१ अच्छरा इति ॥ सादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'अविद्युति क्षियामाल्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यात्वस्यौचित्यात् सत्यात्वे 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१९) इत्येकपदमध्ये सन्धिनियेधात् अच्छरथा इत्येवात्र पाक्षिकं रूपमुदाहर्तुमुचितम् । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दृश्यते । अस्मिन् अप्सरशब्दे 'प्तस्य' ध्यश्चत्सप्तमनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इति छाट्टेशो द्वित्वं च ज्ञेयम् ॥

^२ पृथग्योगाञ्चित्यमिति ॥ यद्यथं 'दिक्प्रावृषि' (प्रा. सू. १-१-३५) इति सूत्रविहितमादेशो विकल्पः स्यात्तर्हि पूर्वसूत्र एव दिक्प्रावृट्शब्दावपि पठित्वा 'स आयु-रप्सरोदिक्प्रावृषाम्' इत्येकसूत्रकरणैव सिद्धे तद्विहाय पृथक्सूत्रकरणं नित्यत्व-प्राहकमिति भावः ॥

^३ दिसो इति ॥ अत्र दिनो इति लेखकप्रमादाद्यत्तः पाठः । सादेशस्यादन्त-तया दिक्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया च टापि दिसा इत्येवात्रोदाहरणं न्याय्यम् । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दृश्यते ॥

^४ पाउसो इति ॥ प्रावृट्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि 'शरदामत्' (प्रा. सू. १-१-५०) इत्यनेन पुंस्त्वविधानात् पुंलिङ्गता । 'लवराभक्ष' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'ऋतुगे' (प्रा. सू. १-२-८१) इत्यनेन ऋत्वात्त्वाद्भ्रत्यक्कारस्योत्थे प्रकृतसूत्रेण अन्यपकारस्यादन्तमादेशे च रामशब्दवत् पाउसो इति रूपम् ॥

^५ शरदामदिति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायां लक्ष्मीधरणे 'शरदामल्' इति पठित्वा लिखाञ्चित्यमिति विवृतम् । त्रिविक्रमवृत्तावत्र च 'शरदामत्' इति सूत्रपाठ उपात्तो दृश्यते ॥

^१ शरत्प्रकाराणामन्त्यस्यात् स्यात् । शरत्—^२सरओ । मिवक्—
मिसओ । आपः—^३आआ ॥

तु सक्खिणभवंतजंमणमहंताः ॥ १-१-३७ ॥

एते निपात्यन्ते । साक्षी—सक्खिणो । पक्षे—‘सक्खी । एवं भवान्-
भवंतो । पक्षे—भवं । भवताम् (प्रा. सू. ३-२-२३) इति शौरसेनीयो मः,
तद्व्यत्ययश्चेतीह कृतः । जन्मन्—‘जंमणो जम्मो । महान्—महंतो । पक्षे—
महम् । भवताम् (प्रा. सू. ३-२-२३) इति मः ॥

यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मळ् ॥ १-१-३८ ॥

एतेषामन्त्यस्य मळ् स्यात् । लिट्वाञ्जित्यम् । यत्—^४जं । तत्—

^१ शरत्प्रकाराणामिति ॥ सूत्रे शरदामिति बहुवचनमाद्यर्थकम् । तेन च
शरदादिगणलामः । गणे च परस्परसदृशानां पाठ इति शरत्प्रकाराणामित्यर्थलाम
इति भावः ॥

^२ सरओ इत्यादि ॥ ‘शरत्त्वावृद्’ (प्रा. सू. १-१-५०) इत्यनेन शरच्छब्दस्य
पुंस्त्वम् । शरद्मिषक्शब्दगतयोः शपकारयोः ‘शोः सळ्’ (प्रा. सू. १-३-८७)
इति सूत्रेण सकारादेशः ॥

^३ आआ इति ॥ अपृशब्दे ‘अपृत्’ (पा. मृ. ६-४-११) इत्यादिपाणिनीय-
सूत्रेणोपभादीर्घे अविद्युति स्त्रियामाल्’ (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यनेनान्त्यस्यात्वमिति
बोध्यम् ॥

^४ सक्खी इति ॥ साक्षिशब्दे सक्खिणादेशस्य विकल्पतया तदभावपक्षे
‘अन्त्यह्रलोऽश्रदुदि’ (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन अन्त्यस्य नकारस्य लोपे ‘संयोगे’
(प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य ह्रस्वे ततः ‘क्ष’ (प्रा. सू. १-४-८) इत्यनेन क्षस्य
ह्रस्वे ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य ‘पूर्वमुपरि’
(प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च सक्खी इति रूपम् ॥

^५ जंमणो जंमो इति ॥ जन्मन्शब्दस्य ह्रिवत्त्वेऽपि ‘जमवामक्षिरोनमो-
नारि’ (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रात्पुंस्त्वं बोध्यम् ॥

^६ जं इति ॥ यच्छब्दे ‘आदेजः’ (प्रा. सू. १-३-७४) इति यकारस्य
जकारो बोध्यः ॥

तं । यत्तदो'रव्यययोरेव । सम्यक्—'सम्मं । ३ विष्वक्—४ विस्सं ।
पृथक्—पिहं ॥

मोऽचि वा ॥ १-१-३९ ॥

१ अव्यययोरेवेति ॥ 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत्' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेनानुकातिदेशस्य सूत्रबोधिततया पाणिनीयव्याकरणप्रसिद्धायाः सहचरितपरिभाषाया. (परि ११२) अत्राश्रयणेन पृथक्प्रभृतिसाहचर्याद्यत्तदोरप्यव्यययोरेव ग्रहणम् । अनव्यययोरप्यत्र यत्तदोर्ग्रहणे तु प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो मकारादेशे 'मह्लुगसंबद्धेः' (प्रा. सू. २-२-३०) इति सोमादेशे च 'जम्' इत्याद्यनिष्टं रूपं स्यादिति भावः ॥

२ सम्ममिति ॥ सम्यक्शब्दे यकारस्य 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इति लुकि शिष्टस्य मस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यहलो मलादेशे च सम्ममिति रूपम् ॥

३ विस्समिति ॥ विष्वक्शब्दे संयुक्तसंबन्धिनो वस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि वस्य 'शोस्सल्' (प्रा सू. १-३-८७) इति सत्वे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो मलादेशे च विस्समिति रूपमिति भावः । इदमत्रावधेयम्—विष्वक्शब्दे द्वितीयवकारोत्तराकारस्य 'उल् ध्वनिगवयविष्वचि व.' (प्रा सू १-२-१६) इत्युत्वस्य, संयुक्तावयवस्य वस्य 'लवरामधश्च' (प्रा सू. १-४-७८) इति लुगनन्तरं 'शोर्लुत्' (प्रा. १-२-८) इत्यादिना इकारदीर्घस्य च दुर्वारतया ततो 'दीर्घाच्च' (प्रा सू १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्यापि जागरूकतया च वीसुमित्येव रूपं सुसंगतम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि वीसुमित्येवोदाहृतं दृश्यते चेति ॥

४ पिहमिति ॥ पृथक्शब्दे 'ठः पृथकि तु' (१-३-२१) इति विहितवादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'श्रवणधमाश्च' (प्रा. सू १-३-२०) इति थस्य ह्रस्वे 'वृष्टिपृथङ्-सृङ्गनपृथकपृष्टे' (प्रा.सू. १-२-८४) इत्यत्रत्यञ्कारस्येत्येत्यर्थोविधानादित्वपक्षे प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो मलादेशे च पिहमिति रूपम् । अत्रैव अत उत्वपक्षे तु पुहमिति रूपम् । थस्य पूर्वप्रदर्शितेन 'ठः पृथकि तु' (प्रा सू १-३-२१) इति सूत्रेण वादेशपक्षे तु पिहं पुहमिति रूपद्वयमन्यदपि बोध्यम् ॥

अन्त्यहलो ^१मस्य मो वा स्यादचि । वृषभमजयं—^२उसहमजयं
^३उसहं अजयं ॥

इति अन्त्यहल्विकारप्रकरणम्

अथ विन्दुप्रकरणम्.

विन्दुल् ॥ १-१-४० ॥

अन्त्यहलो मस्य विन्दुः स्यात् । ^४लित्वाञ्चित्यम् । फलं-फलं ॥

हलि ङणनानाम् ॥ १-१-४१ ॥

विन्दुः स्यात् । ङ, अङ्को—अंको । ङ, काञ्चणं—कंचणं । ण, कण्ठो—
कंठो । न, विन्ध्यो ^५विंधो । झत्वे विंज्यो ॥

^१मस्य मो वेति ॥ मकारस्य मकारविधानं लोपव्यावृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥

^२उसहमिति ॥ वृषभमजये 'खययभमाम्' (भा.सू. १-३-२०) इति मस्य
हल्ते 'उद्वृषभे डु.' (भा.सू. १-२-७९) इति वृणञ्चस्योत्वे 'शोस्सल्'
(भा.सू. १-३-८७) इति पस्य सत्वे चेदं रूपम् ॥

^३उसहं इति ॥ प्रकृतमकारादेशस्य विकल्पतया तदभावपक्षे अन्त्यहलोपं
वाधित्वा 'विन्दुल्' (भा.सू. १-१-४०) इति बन्धमाणसूत्रेण विन्दुरिति भावः ॥

इति अन्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अथ विन्दुप्रकरणम्.

^४लित्वाञ्चित्यमिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः' (भा.सू. १-१-१४) इत्यत्र
परिभाषासूत्रदर्शनादिति भावः ॥

^५विंधो इति ॥ 'ध्यङ्गोर्धल्' (भा.सू. १-४-२६) इति अलादेशस्य लित्वा-
ञ्चित्यतया अकारादेशे द्वित्वाद्वावुस्वारे च विंज्यो इति रूपस्यैवोचितत्वात्त्रिविक्रमवृत्ता-
वपि तथैवोदाहरणाच्च कथमिदं रूपं साधु स्यादिति परिचिन्तनीयम् ॥

स्वरेभ्यो वक्रादौ ॥ १-१-४२ ॥

विन्दुः स्यात्—वक्रं—चक्रं ॥

¹ वक्रकुट्टमलबुद्धाश्वपुच्छकाकोटवृश्चिकाः ।
गुच्छदर्शनमूर्धानः परशुत्रयशुगृह्ययः ।
स्पर्शनश्मश्रुमार्जाराः प्रथमाद्विन्दुशालिनः ॥
छन्दःपूतौ देवनागो मनस्विन्यां प्रतिश्रुति ।
मनश्शालायां श्याश्वीस्त्रि फोर्वयस्यमनस्विनोः ।
तृतीयास्तु स्वराद्विन्दुः स्यादुपर्यतिमुक्तयोः ॥

देवनागसुवक्त्रं—देवणाअसुवत्तं । वाक्ये तु देवणाअं पश्य ॥

¹ वक्रकुट्टमलेत्यादि ॥ अत्र चन्द्रिकायां वक्रादिगणः मनस्विन्यादिगणः उपर्यादिगणश्चेति गणत्रयं निर्दिश्य वक्र-कुट्टमल-गुच्छ-पुच्छ-बुद्ध-सृष्टि-कर्कोटक-दर्शन-पशु-स्पर्श-अस्थि-अश्रु-त्रयश्र-मार्जार-वृश्चिकमूर्धा प्रथमात्स्वरात्परो विन्दुः, मनस्विनी-प्रतिश्रुन्मनश्शालावयस्यानां द्वितीयात्स्वरात्परो विन्दुः, उपर्यतिमुक्तामुक्तेत्यादीनां तृतीयात्स्वरात्परो विन्दुरित्युक्तम् ॥

त्रिविक्रमवृत्तौ तु—' वक्रं कुपलं बुधं पुंछो गुंछो गिंठी कंकोडो इंसण फंसो अंसु मसू तंसं मंजारो विंसुओ गुंघा मणंसी मणंसिणी पडिंसुजा मणंसिळा वरंसो उअरिं जणितंतअं ' इति रूपान्तरादित्य ' वक्र-कुट्टमल-बुद्ध-पुच्छ-गुच्छ-गृष्टि-कर्कोट-दर्शन-स्पर्श-अश्रु-श्मश्रु-त्रयश्र-मार्जार-वृश्चिक-मूर्ध-मनस्वि-मनस्विनी-प्रतिश्रुत्-मनश्शाला-वयस्य-उपरि-अतिमुक्त ' इति वक्रादिगणः परिगणितो दृश्यते । तथा गृष्टिमार्जारमनश्शाला-शब्दानां गिटी मजारो मणंसिळा (मणोसिळा) इति रूपान्तरमपि क्वचिद्दृश्यत इत्युक्तं च । अत्र च वृश्चिकशब्दस्य विंसुओ इत्युदाहरणं कथं संगतं स्यादिति चिन्तनीयम्—यतस्तत्र ' श्वेवृश्चिके ञ्जुर्वा ' (प्रा सू १-४-१८) इति श्रादेशस्य वैकल्पिकतया विधानाद्देशपक्षे विंसुओ इति रूपस्य, आदेशाभावपक्षे च ' व्यश्चस्त्वामनिश्चले ' (प्रा. सू १-४-२३) इति श्वस्य छादेशे ' इलू रूपगे ' (प्रा सू. १-२-०६) इति ऋकारस्येत्ये प्रकृतसूत्रेण विन्दौ च विंसिओ इत्यस्यैव रूपस्योचितत्वादिति ॥

² फोरित्यादि ॥ फोरितौ द्वितीयादित्यर्थकम्, ' द्वितीयः कु. ' (प्रा. सू. १-१-११) इत्यत्रत्यसंज्ञासूत्रदर्शनादिति ज्ञेयम् । सूत्रान्तरतद्वृत्त्यादिषु वक्रादौ वयस्य-शब्दपाठादर्शनेन वनमत्तानुरोधेन वयसो इत्यपि रूपं साध्विति वेचिन्नमन्यन्ते ॥

(वा) गृष्टिभार्जारमनश्चलानां वावचनम् ॥

^१गिड्डी गिंठी इत्यादि ॥

क्वासुपोस्तु सुणात् ॥ १-१-४३ ॥

क्वाप्रत्ययस्य सुपश्च संबन्धिनः ^२सुकाराणकाराच्च परो बिन्दुः
^३स्यात् । काऊण काऊणं—कृत्वा । ^४वच्छेण वच्छेणं—वृक्षेण । ^५सुपि-
वच्छेसु वच्छेसुं—वृक्षेषु ॥

^१गिड्डी गिंठी इति ॥ गृष्टिशब्दे ' इक्षू कृपणे ' (प्रा. सू. १-२-७६) इति ऋकारस्येत्वे ' घः ' (प्रा. सू. १-४-१४) इति घस्य ठादेशे तस्य ' शेषादेशस्य ' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य ' पूर्वसुपरि ' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे प्रकृतवचनेन बिन्दोवैकल्पिकतया विधानाद्विन्दुपक्षे गिंठी इति, तदभावपक्षे च गिड्डी इति रूपम् ॥

^२सुकारादिति ॥ ' उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यत्र वषट्कार इति निर्देशेन छचिद्वर्णसमुदायादपि कारप्रत्ययस्य अभ्यनुज्ञानात्सुकाराणकारादित्यत्रोक्तम् । क्त्वाप्रत्यये सुकारासंभवेन सुकारादिति सुप्येवान्वेति । णकारादिति तु ' तुमत्तुभाणत्पणाः क्वः ' (प्रा. सू. २-१-२९) इति क्त्वाप्रत्ययस्यादेशविधानात् तृतीयैकवचने सुपि दर्शनाच्च क्त्वासुपोरुभयोरप्यन्वेतीति बोध्यम् । तेन क्त्वाप्रत्ययसंबन्धिनो णकारात् सुसंबन्धिनः सुकाराणकाराच्च परो बिन्दुर्भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः ॥

^३स्यादिति ॥ वा स्यादित्युचितम् । सूत्रेऽस्मिन् विकल्पार्थकतुशब्दसत्त्वात् । अत्रे तथैवोदाहरणाच्च ॥

^४वच्छेणेत्यादि ॥ वृक्षशब्दे ' ऋतोऽत् ' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्याकारादेशे संयुक्तस्य क्षस्य ' स्पृहादौ ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन छकारादेशे तस्य ' शेषादेशस्य ' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य ' पूर्वसुपरि ' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे तृतीयैकवचनगतणकारात्परं बिन्दुपक्षे वच्छेणं इति, तदभावपक्षे वच्छेण इति रूपम् । तथा ' वृक्ष कर्तृके ' (प्रा. सू. १-४-७) इत्यनेन क्षस्य खत्वे तस्य द्वित्वे पूर्ववर्णादेशे वृक्षशब्दस्य बादेशे बिन्दुविकल्पे च रुक्क्षेणं रुक्क्षेण इत्यन्यदपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^५सुपीति ॥ सौत्रक्रमानुरोधत्वात् वच्छेणेत्यतः पूर्वमिदमुदाहरणमुचितम् ॥

लुब्धांसादौ ॥ १-१-४४ ॥

मांसादौ ^१विन्दोर्लुग्वा स्यात् । मांसं । पक्षे मंसं—मांसं ।
^२मांसादिस्तु तदानीं कथमेवं किं करोमि नूनमिदानीम् ।
 कास्यं मांसलसंमुखपांसुलपांसव इतीरितो हि गणः ॥

संस्कृतसंस्कारे ॥ १-१-४५ ॥

विन्दोर्लुक्स्यात् । ^३सक्कमो सक्कारो ॥

विंशतिषु त्या श्लोपल् ॥ १-२-४६ ॥

^५विंशतिप्रकारेषु ति इत्यवयवेन सह विन्दोर्लोपः स्यात् । लिट्वा-
 क्षित्यम् । शित्वाद्दीर्घः । विंशतिः—वीसा । त्रिंशत्—^७तीसा ।

^१विन्दोर्लुग्वेति ॥ पूर्वसूत्राद्दार्थकतुशब्दानुवृत्त्या तदनुरोधादनुवृत्तविन्दुल्-
 पदस्य पष्ठयन्ततया विपरिणामाच्चायमर्थो लब्धः ॥

^२मांसादिरिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु तदानीं करोमिपांसुलशब्दा नात्र कण्ठतः
 पठिताः । कथम्—कह कहं । एवं—एव एव । किम्—किं किं । नूनं—णूण णूणं ।
 इदानीम्—इधाणि इधाणी । कास्यम्—कासं कंसं । मांसलं—मासलं मंसलं ।
 संमुखम्—समुहं समुहं । पांसु—पासु पंसु, इति मांसादीनां रूपाणि ॥

^३लुक्स्यादिति ॥ पृथक्सूत्रकरणान्नित्यं लुगित्यर्थः ॥

^४सक्कमो इति ॥ संस्कृतशब्दे प्रकृतसूत्रेण विन्दोर्लुकि 'ऋतोऽत्' (भा सू.
 १-२-७४) इति ऋकारस्यात्वे 'कगटट' (भा सू. १-४-७७) इत्यादिना संयुक्तो-
 परिस्थिसकारस्य लुकि ककारस्य 'शेषादेशस्य' (भा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे
 'मालो लुक्' (भा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लोपे च सक्कमो इति रूपम् ॥
 एवं संस्कारशब्देऽपि तकाराभावात्तल्लुग्वर्जं प्रक्रिया बोध्या ॥

^५विंशतिप्रकारेष्विति ॥ सूत्रेऽस्मिन् विंशतिष्विति बहुवचनमाद्यर्थकम् ।
 सदृशानामेव गणे संनिवेश इति विंशतिप्रकारेष्विति लभ्यत इति भावः । सूत्रे त्या इति
 संभवाभिप्रायम् । तेन विंशत्यादिषु तिशब्दसत्त्वे तस्य लोप इति सिध्यति । तिशब्द-
 घटिता एव विंशत्यादय इति नार्थः । तथा सति त्रिंशत्—तीसा इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

^६तीसेति ॥ त्रिंशच्छब्दे 'लवरामघश्च' (भा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य
 लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (भा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे 'अविद्व्युति क्षिवा-

(वा) ^१दंष्ट्राया वाच्यः ॥

दादा ॥

^२सिंहे वा ॥ १-१-४७ ॥

सीहो सिंघो । ^३विंशतेः स्त्रियामेव—पप्फुल्ललोभणविंसई—
प्रफुल्ललोचनविंशतिः ॥

इति विन्दुप्रकरणम्.

अथ लिङ्गव्यवस्था.

स्नमदामाशिरोनभो नरि ॥ १-१-४८ ॥

माल्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यन्त्यस्य तकारस्यात्वे प्रकृतसूत्रेण विन्दोर्लोपे च तीसेति रूपम् ॥

^१दंष्ट्राया इति ॥ 'दग्धविदग्धदंष्ट्रावृद्धे' (प्रा. सू. १-४-३५) इति संयुक्तस्य ढादेशे प्रकृतवचनात् विन्दो श्लोपलि शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे दीर्घात्परत्वात् 'दीर्घान्न' (पा सू १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधाच्च ढाडेति रूपम् । त्रिविक्रमवृत्तौ तु दंष्ट्राशब्दो विंशत्यादिभ्येव पठितो दृश्यते । 'विंशत्यादियु त्या श्लोपल्' (प्रा सू १-१-४८) इत्येतत्सूत्रात्पूर्वं किंशुकशब्दे विन्दोर्द्विकारादेशस्य वैकल्पिकतया विधानेन केसुभो किंसुभो इति रूपसाधकं 'डे तु किञ्चुके' (प्रा. सू १-१-४६) इत्येकं सूत्रं, तथा वर्गीयपूर्ववृत्तिविन्दोः तच्चद्वर्गीयपञ्चमाक्षरादेशविधायकं 'वर्गेऽन्त्य' (प्रा सू १-१-४७) इत्यन्यदपि सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२सिंहे वेति ॥ इदं च त्रिविक्रमवृत्तौ 'सिंघो इत्यपि दृश्यते' इति वाक्यरूपेण दृश्यते । तथा सिंहाशब्दो विंशत्यादावेव तत्र पठितश्च ॥

^३विंशतेः स्त्रियामेवेति ॥ सूत्रे विंशतिष्विति बहुवचनमर्थप्राधान्यामिप्रायम् । तेन विंशत्यर्थस्य यत्र प्राधान्यं तत्रैव विंशतिशब्दे तिङ्गत्ववयेन सह विन्दोर्लोपो नित्यो भवतीत्येतत्सूत्रार्थात् प्रफुल्ललोचनविंशतिरित्यादिवहुव्रीहिस्यले विंशत्यर्थस्यान्य-
पदार्थं प्रत्युपसर्जनत्वाच्च तत्र प्रकृतसूत्रप्रवृत्तिरिति तत्र पप्फुल्ललोभणविंसई इत्येव रूपमिति भावः ॥

इति विन्दुप्रकरणम्

सान्तं नान्तं च शब्दरूपं ^१ पुंसि प्रयोज्यम् । यशस्-^२जसो । तमस्-
तमो । अदामेत्यादि किम् ? ^३ दामं सिरं णहम् ॥

(वा) ^४ चर्मशर्मसुमनस्सदोवयसां नेति वाच्यम् ॥

चम्मं सम्मं इत्यादि ॥

(वा) ^५ धनुषस्तु हे सति न ॥

^६ धणुहं ॥

(वा) ^७ से सत्यसति च नाप्सरसः ॥

अच्छरा ^८ अच्छरसा ॥

अथ लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

^१ पुंसीति ॥ सूत्रे नरीति पुंलिङ्ग इत्यर्थकं बोध्यम् ॥

^२ जसो इति ॥ 'आदेर्ज.' (प्रा. सू. १-३-७४) इति यथाश्वाब्दाद्यवयव-
यकारस्य जकारो बोध्यः ॥

^३ दामं सिरं णहमिति ॥ दामशिरोनभश्वाब्दान्त्यहल 'अन्यहलोऽश्रद्धुदि'
(प्रा. सू. १-५-२५) इत्यनेन लोपः । शिरश्शब्दे 'शोस्सल् (प्रा सू १-३-८७) इति
शकारस्य सकारः । नभश्शब्दे 'आवेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णकारः,
भकारस्य 'क्षयधमात्' (प्रा. सू १-३-३०) इति हकारादेशश्च ॥

^४ चर्मशर्मेत्यादि ॥ पुनर्वातिकफलं त्रिविक्रमवृत्तौ बहुलाधिकारात्साधितं दृश्यते ॥

^५ धनुषस्त्वित्यादि ॥ चन्द्रिकायामिदं न दृश्यते । हकारादेशोऽपि पुंलिङ्ग एव
धणुहो इति तन्नोदाहृतं च ॥

^६ धणुहमिति ॥ 'धनुषि वा' (प्रा. सू. १-१-३२) इति धनुश्शब्दे सकारस्य
हकारदेशः ॥

^७ से सतीत्यादि ॥ 'स आयुरप्सरसोः' (प्रा सू. १-१-३४) इत्यनेन सादेशस्य
वैकल्पिकतया विधानात्तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिपक्षयोर्हमयोरपि पुंलिङ्गता नास्तीत्यर्थः ।
वार्तिकमिदं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायामपि नोपास्यम् । सान्तत्वात्पुंस्त्ववारणं तु पर्युदास-
न्यायाश्रयणात्सिध्यतीति तदाहायस्त्यादिति (१६ पृ.) पूर्वमेवोक्तम् ॥

^८ अच्छरसेति ॥ अच्छरना इत्येवान्नोदाहर्तुमुचितम् । चन्द्रिकायामपि
तथैवोदाहृतमिति च (१७ पृ.) पूर्वमेवोक्तम् ॥

(वा) ^१ शरत्प्रावृषौ पुंस्येव ॥

सरओ पाडसो ॥

अक्षयर्थकुलाद्या वा ॥ १-४-४९ ॥

अक्षिपर्यायाः कुलाद्याश्च पुंसि वा स्युः । एसो ^२ अच्छी, एदं अच्छि ।

^३ अञ्जल्यादित्वात् स्त्रियामपि । एसा अच्छी । णअणं णअणो । कुळं कुळो ॥

विद्युच्छन्दोभाजनमाहात्म्यदुःखवचनानि कुलादीनि । विज्जू ।
^४ पक्षे यथाप्राप्तं स्त्रीत्वमेव ॥

स्त्रीबि गुणगाः ॥ १-१-५० ॥

^५ गुणादयः स्त्रीबि वा प्रयुज्यन्ते । गुणं । पक्षे-गुणो ॥

गुणदेवमण्डलाप्राः खद्गो विन्दुश्च करसहो वृक्षः । मोहश्च ।

^१ शरत्प्रावृषावित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्ताविदं सूत्रात्मना निर्दिश्य व्याकृतमुप-
लभ्यते ॥

^२ अच्छी इति ॥ अक्षिशब्दे 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२) इत्यनेन क्षस्य
छत्वम् । ततो द्वित्वं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना । पूर्वस्य तद्वर्गीय-
प्रथमवर्णादेशश्च 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना बोध्यः ॥

^३ अञ्जल्यादित्वादिति ॥ 'स्त्रियामिमाञ्जलिगाः' (प्रा. सू. १-१-४९) इति
सूत्रे अञ्जल्याद्यर्थकाञ्जलिगपवसत्त्वादिति भावः ॥

^४ पक्ष इति ॥ प्रकृतसूत्रविहितपुंस्त्वस्य वैकल्पिकतया तद्भावपक्षे विद्युच्छन्दस्य
स्त्रीलिङ्गतया तत्र 'लो वा विद्युत्प्रपीतान्धाव' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यनेन लत्वे
विज्जुला इति रूपं बोध्यम् ॥

^५ गुणादय इति ॥ 'गो गणपर.' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे गणशब्दस्य
संज्ञेताव सूत्रस्थस्य गुणगा इत्यस्य गुणादय इत्यर्थो बोध्य इति भावः । गुणादिगणोऽ-
स्मिन् चन्द्रिकायां कण्ठशब्दोऽधिकः पठ्यते । वृत्तावस्यां गणोऽस्मिन् पठितो मोहशब्दस्तु
त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च न दृश्यते ॥

स्त्रियामिमाञ्जलिगाः ॥ १-१-५१ ॥

इमान्ता अञ्जल्यादयः स्त्रियां वा स्युः । गरिमो गरिमा । पृथ्वादेरि-
मनिचः 'त्वस्य तु डिमात्तणौ' (प्रा.सू. २-१-१३) इति वक्ष्यमाणत्वादेशस्य
च तन्त्रेण ग्रहणम् । तेन पटुत्वं—पडिमो पडिमा । अत्र पक्षे 'पुंस्त्वं
वाच्यम् । त्वादेशस्येमनन्तत्वाभावेनेमनिज्वत्पुंस्त्वाभावप्रसङ्गात् । सो
अंजळी सा अंजळी ॥

कुक्षिवली निधिरदिमप्रश्नाक्षिग्रन्थचौर्यविधिपृष्ठाः ।

अञ्जल्यादयः । ^२ पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैव । अन्यत्र पटुम् ॥

इति लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

इति दक्षिणसमुद्राधीश्वरचोकनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-
ब्रह्मण्यभिरुदाह-चिनबोस्मभूपालहृदयकुहरविहरमाण-
साम्यशिवप्रेरितेनाप्यवर्दीक्षितेन कृते
प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः.

^१ पुंस्त्वं वाच्यमिति॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकाया च 'त्वादेशस्य स्त्रीत्व-
मेवेच्छन्त्येके' इत्युक्तम् ॥

^२ पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैवेति॥ 'पृष्ठेऽनुत्तरपदे' (प्रा सू १-२-७८) इति सूत्रेण
अनुत्तरपदभूतपृष्ठशब्दावयवभङ्गकारस्य वैकल्पिकतयेत्वविधानादित्वपक्षेऽनेन स्त्रीत्वम्
तदभावपक्षे 'अतोऽच्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन अत्वे तु नपुंसकत्वमेवेति भावः ।
अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि 'पृष्ठमिरणे कृते स्त्रियामेवेत्ये' इत्युक्तम् । तथा चन्द्रिका-
यामपि 'इत्वं स्त्रियामेवेत्येके' इत्युक्तम् । पिट्टी इत्यप्युदाहृतं च । तत्र स्त्रीत्वेऽपीका-
रान्तत्वं कथमिति परिचिन्तनीयम् ॥

इति लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

इति मदिसूरराजतीर्थप्राश्निकोदाहरणद्वय निर-रीरु श्रान्तिवाम-
गोपालाचार्यस्य कृता टीपित्वाभिरुदावा प्राकृतमणि-
दीपदिग्दर्शक प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

स्वरविकारप्रकरणम्.

¹ आदेः ॥ १-२-१ ॥

अधिकारोऽयं 'अस्तोरखोरचः' (प्रा. सू. १-३-७) ² इति यावत्
वक्ष्यामः ॥

³ वाऽलाव्वरण्ये ॥ १-२-२ ॥

अनयोरादेरचो लुग्वा स्यात् । ⁴ ङाऊ अलाऊ । रणं अरणं ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

स्वरविकारप्रकरणम्

¹ आदेरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सूत्रपाठे 'निअत्योरोत्परि माल्यस्थोर्वा' (प्रा. सू. १-२-१) इत्येकं सूत्रं पठ्यते । तस्य चायमर्थः—निर् प्रति इत्यनयोः माल्यस्थाग्रवयोः परत यथाक्रमं ओ परि इत्यादेशौ वा भवत इति । निर्माल्यं—ओमल्लम् निम्मल्लम् । प्रतिष्ठा—परिष्ठा पइष्ठा इत्युदाहरणम् । सूत्रस्यास्य समुदायादेशविधायकतया स्वरमात्र-विकारविधायकत्वाभावात्स्वरविकार प्रकरणेऽत्र एतद्वृत्तिकृता नोद्धिस्वितमिति भाति ॥

² इति यावदिति ॥ मर्यादायामर्थं यावच्छब्द । तेन 'अस्तोः' (प्रा. सू. १-३-७) इत्यादिसूत्रपूर्वतनसूत्रमभिन्त्याप्य आदेरिति संबन्धातीति सिद्ध्यति ॥

³ वाऽलाव्वरण्ये इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'लुगव्ययत्यदाद्यात्तदच' (प्रा. सू. १-२-३) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यते । तस्य चायमर्थः—अव्ययत्पदाद्याच्च परयोरव्य-यत्यदाघोरादेरचो बहुलं लुग्भवतीति । उदाहरणं च—वयमत्र-अम्हेत्य अम्हे एत्थ । यदीमाः—जइमा. जइ इमाः ' इति ॥

⁴ ङाऊ इत्यादि ॥ यद्यपि अलाव्वरावटे वकारलोपविधायकसूत्रावगमनेन वकार-वदितमेवोदाहर्तुमुचितम् । तथैव चन्द्रिकायामुदाहृतं च, तथाऽपि अवयोरमेठ इति न्यायात् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यदिना वकारलोपविधिदर्शनात्तदमेदेन वस्यात्र लोप इत्याशयं स्यादिति भाति । वस्तुतोऽत्र 'वो व.' (प्रा. सू. १-३-६१) इत्यनेन वकारस्य वकार. कृतो न भवतीति परिचिन्तनीयम् । त्रिविक्रमवृत्तौ विकार-वदितमेवेदमुदाहृतं दृश्यते । तत्र वकारविधानसामर्थ्याच्च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति वकारस्य न लुगिति बोध्यम् । पैशाच्यामेव लकारस्य लकारविधानात्पा-कृते लकारवदितं कथमिति चिन्तनीयम् । अत्र तु वृत्तौ प्रायस्सर्वत्रोदाहरणेषु लकारस्थाने लकार एव लिखि १ इत्यते ॥

अपेः पदात् ॥ १-२-३ ॥

पदात्परस्यापेरादेर्लुक्स्यात् । ^१ किं वि-किमपि । पदात्किम् ? अवि
णाम-अपिनाम ।

इतेः ॥ १-२-४ ॥

इतेरादे ^२ लुक्स्यात् । किंति-किमिति । पदादित्येव । इत्याह
इअ आह । ' इतौ तः ' (प्रा. सू. १-२-४५) इति द्वितीयेकारस्यात्वम् ॥

तोऽचः ॥ १-२-५ ॥

अचः परस्येतेरादेस्तः स्यात् । तथेति-तहत्ति । झश् इति-^३ झत्ति ॥

'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १-२-६ ॥

यैर्युक्ता यवरशपसा लुप्तास्तेभ्यः शपसेभ्य आदेः परस्यांचो
दीर्घः स्यात् । दिर्लुप्तयवरशौ शाविति यावत् । श, ^५ कश्यप-कासञो ।

^१ किं वि इति ॥ ' पो वः ' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यपेः पकारस्य वकारादेशः ।
अस्य लुको वकल्पकत्वात्तदभावपक्षे किमपि इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥

^२ लुक्स्यादिति ॥ योगविभागान्नित्यमिदमिति बोध्यम् । अन्यथा तु ' अपीत्योः
पडात् ' इत्येव सूत्रित स्यादिति ॥

^३ झत्तीति ॥ नन्वत्र पूर्वपदान्ते हलस्पर्शनादचः परत्वाभावादिति शब्दस्य आदेः
कर्म प्रकृतसूत्रेण तकार उपपद्यत इति चेदित्यम्—'अन्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू.
१-१-२५) इत्यनेन अन्यहलो लोपानन्तर अचः परत्वमक्षतमिति ॥

^४ शोरित्यादि ॥ यद्यपि ' शोस्सल् ' (प्रा. सू. १-३-८७) इत्यनेन शपसानां
सकारादेशस्य नित्यतया विधानात् ' साल्लुप्त ' इत्यादिन्यासेऽप्यनेप., तथाऽपि
भात्रालाघवासंभवेभ्योदेशपर्यन्तानिरीक्षणकृतज्ञानलाघवसंभवेन वैचित्र्यार्थं च
' शोर्लुप्त ' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यागौ शोरित्युक्तिरिति भाति ॥

ये लुप्तस्वपूर्वोत्तरान्यतरयवरशपसका. शपसाः तेभ्य आदेरचो दीर्घ इति
शोर्लुप्तेत्यादिसूत्रार्थो बोध्यः ॥

^५ कासञो इत्यादि ॥ कश्यपशब्दे ' कगटट ' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यादिना शलोपस्य ' मनयाम् ' (प्रा. सू. १-४-७९) इत्यनेन शलोपस्य च प्रसक्तौ

विश्वासः—वीसासो । विश्रामः—वीसामो । कर्षितः—कासिओ ।
दुश्शासनः—दूसासणो । ष, शिष्यः—सीसो । विष्वक्—वीसुं । 'उल्
ध्वनि' (प्रा. सू. १-२-१५) इत्युत्वं वक्ष्यते । कर्षकः—कासओ । स, सस्यं—
सासं । पिकस्वरः—पिभासरो । उच्चः—ऊसो ॥

निस्सहः—^१पीसहो ॥

(वा) जिह्वाया वलोपे दीर्घो वाच्यः ॥

जिह्वा—^२जीहा ।

'अनुक्तमन्य' इत्यादिन्यायात् पाणिनीयवत् विप्रतिषेधन्यायाश्रयणात् यकारस्यैव
लोपे प्रकृतसूत्रेण श्वात्पूर्वस्याकारस्य दीर्घे दीर्घात्परत्वात् 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू.
१-४-८६) इत्यादिविहितद्वित्वस्य 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधे
'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सत्त्वे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८)
इत्यादिना पलोपे च कासओ इति रूपम् । इत्थमेव विश्वासविश्रामशब्दयोरपि वकार-
रेफयोः 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुगबोध्यः । कर्षित इत्यत्र तु
'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यत्र चकारादुपरितनरेफस्यापि लुको बोधनेन
रस्य लुगबोध्यः । दुश्शासनशब्दे च 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना शकार-
लोपे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सत्त्वे 'नः' (प्रा. सू. १-२-५२)
इति नस्य णत्वं च बोध्यम् । शिष्य इत्यत्र 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
यलोपः पूर्ववत् शस्य सत्त्वं च । विष्वक् इत्यत्र 'यत्तत्सम्यग्विष्वक्प्रयुक्तो मल्'
(प्रा. सू. १-१-३८) इति ककारस्य मकारसतो विन्दुश्च । कर्षक इत्यत्र 'लवरामघञ्'
(प्रा. सू. १-४-७८) इत्युपरितनरेफस्य लुक्, शस्य सत्त्वं च । सस्यमित्यत्र
'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य लुक् । पिकस्वर इत्यत्र 'लवरामघञ्'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति वस्य लुक् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
कस्य लुक्च । उच्च इत्यत्र 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन रेफस्य
लुक् । पपु सर्वेषुदाहरणेषु कश्यपशब्दवत् प्रकृतसूत्रेण शो पूर्वस्य दीर्घो बोध्यः ॥

^१ पीसहो इति ॥ निस्सहशब्दे निस्. सकारस्य 'कगटडतदपःकःपञ्चो-
पयैत्रे' (प्रा. सू. १-४-७७) इति प्रथमस्य सस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण पूर्वस्येकारस्य
दीर्घे 'आदेश्च' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य णत्वे च पीसहो इति रूपम् ॥

^२ जीहेति ॥ जिह्वाशब्दे वकारस्य 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
लुकि प्रकृतसूत्रेणकारस्य दीर्घे च जीहेति रूपम् ॥

^१ हे दक्षिणेऽस्य ॥ १-२-७ ॥

‘न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे’ (प्रा. सू. १-४-६३) इति हत्वे सति दक्षिणस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । ^२ दाहिणो । ^३ अन्यत्र दक्षिणो ॥

तु समृद्ध्यादौ ॥ १-२-८ ॥

समृद्ध्यादेरादेरतो वा दीर्घः स्यात् । ^४ समिद्धी सामिद्धी ॥

^५ प्रतिषिद्धसदक्षमनस्विनीप्रसुप्तप्रवासिचतुरन्ताः ।

अभिजात्यस्पर्शाप्रवचनप्रसिद्धिप्ररोहपरकीयाः ।

प्रतिपत्प्रकृतप्रकटाः सह प्रतिस्पर्धिना समृद्ध्यादिः ॥

^१ त्रिविक्रमवृत्तिमुद्रितकोशे तु ‘हि दक्षिणेऽस्य’ इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२ दाहिणो इति ॥ दक्षिणशब्दे ‘न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे’ (प्रा सू १-४-६३) इति सूत्रेण सद्युक्तस्य क्षस्य हत्वे पूर्वस्य प्रकृतसूत्रेण दीर्घे ‘शेषादेशस्य’ (प्रा सू १-४-८६) इत्यादौ अह इत्युक्त्या ‘दीर्घाच्च’ (प्रा सू १-४-८७) इति नियेषाच्च न हस्य द्वित्वम् ॥

^३ अन्यत्र दक्षिणो इति ॥ ‘न वा तीर्थे’ (प्रा सू १-४-६३) इत्यादिविहित-हत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘क्ष.’ (प्रा सू १-४-८) इत्यनेन क्षस्य सत्त्वे ‘शेषादेशस्य’ (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे ‘पूर्वसुपरि’ (प्रा. सू १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च दक्षिणो इति रूपम् ॥

^४ समिद्धी सामिद्धी इति ॥ समृद्धिशब्दे ऋकारस्य ‘हृच् कृपगे’ (प्रा. सू. १-२-७६) इति सूत्रेण हत्वे प्रकृतसूत्रेणादेरतो दीर्घत्वदभावपक्षयोः समिद्धी सामिद्धी इति रूपद्वयम् ॥

^५ प्रतिषिद्धेत्यादि ॥ अत्र प्रतिषिद्धेति स्थाने प्रतिसिद्धीति त्रिविक्रमवृत्ति-चन्द्रिकयोः पठितो दृश्यते । तथा समृद्ध्यादिवर्गे चन्द्रिकायां प्रसुप्तशब्दोऽधिकः परि-गणितो दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ तु प्रकृतशब्दोऽत्र न कण्ठतः परिगणितः । मनस्विनी-शब्दस्थाने मनस्वीति पठितम् । प्रतिषिद्धं—पाठिषिद्धं पठिसिद्धं । सदृशः—सारिच्छो सरिच्छो । मनस्विनी—मार्णसिनी मर्णसिणी । प्रसुप्तः—पासुचो पसुचो । प्रवासी—पावासू पवासू । चतुरन्तं—चाररतं चररतं । अभिजातिः—आहिजाई अहिजाई । अस्पर्शः—आर्षतो अर्षतो । प्रवचनम्—पावचनं पवचनं । प्रसिद्धिः—

स्वप्नादाविष्ट ॥ १-२-९ ॥

स्वप्नादावादेरवर्णस्येत्वं स्यात् । लिट्वाञ्जित्यम् । स्वप्नः—सिविणो ।
'लव्वरामघञ्' (प्रा सू. १-४-७८) इति वल्लुक् । 'नात्स्वमे' (प्रा. सू.
१-४-१०२) नात्प्रागित्वागमः । ^१पो वत्वं च ॥

^२वेतसकृपणमृदङ्गोत्तमदत्तेषद्वथळीकमरिचाञ्च ।

व्यजनम्' इति स्वप्नादिः ।

(वा) ^३दत्त्वस्य णत्व एवेति वाच्यम् ॥

दिष्णम् । अन्यत्र दत्तं ॥

पासिद्धी पासिद्धी । प्ररोहः—पारोहो परोहो । परकीयं—पारकेरो परकेरो । पारक्यः-
पारक्यो परक्यो । प्रतिपत्—पाडिवना पडिवना । प्रकट. —पाडडो पडडो । प्रकृतः—
पाडडो पडडो । प्रतिस्पर्धी—पाडिप्यद्धी पडिप्यद्धी, इति समृद्धयदिपठितानां
सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१पो वत्वं चेति ॥ यद्यपि 'पो वः' (प्रा सू. १-३-५५) इत्यत्र असंयुक्तस्ये-
त्यर्थकमस्तोरित्यधिकारप्राप्तम्, तथापि 'नात्स्वमे' (प्रा सू. १-४-१०२) इत्यनेन स्वप्नशब्दे
नकारात्प्रागित्वागमे असंयुक्तपकारलाभात्तस्य वकारादेशो नाजुपपन्न इति भावः ।
तथाऽत्र नकारस्य 'नः' (प्रा सू. १-३-५२) इति णत्वं बोध्यम् ॥

^२वेतसेत्यादि ॥ वेतसः—वेडिसो । कृपणः—किविणो । मृदङ्गः—मुद्गङ्गो ।
उत्तमः—उत्तमो । दत्तं—दिष्णं । ईपत्—ईप्ति । न्यलीकं—विलिखं । मरिचो—
मिरिचो । व्यजनं—व्रिजनं, इति स्वप्नादिगणपठितानां सिद्धरूपाणि बोध्यानि । अत्रत्य-
वेतसशब्दस्य 'वेतस इति तोः' (प्रा सू. १-३-३२) इति सूत्रे इत्वे सति तकारस्य
ढकारविधानाज्ज्ञापकात् स्वप्नादिपरिगणितवेतसशब्दादिमाकारस्येत्वं वैकल्पिकमिति
ज्ञायते । तत्र च वेतसशब्दस्य वेडिसो इत्यपरमपि रूपमित्यवसीयते । तथा
दत्तशब्दे 'पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः' (प्रा सू. १-४-३६) इति सूत्रविहितणत्वस्य
बहुलाधिकाराद्वैकल्पिकत्वेन णत्वपक्ष एव स्वप्नादित्वादित्वमिति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिक-
योक्तृत्वाण्णत्वाभावपक्षे इत्वाभावात् वृत्तमिति संस्कृतवदेव प्राकृतेऽप्यन्यद्वयं बोध्यम् ॥

^३दत्तस्येत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्ताविटं वाक्यात्मना दृश्यते ॥

¹ पक्काङ्गारललाटे तु ॥ १-२-१० ॥

पक्कं पिक्कं । अङ्गारो इङ्गारो । हरिद्रादित्वाहः । ललाटे ² णिडालं ।
'लो ललाटे च' (प्रा. सू १-३-८०) इति ³ लस्य णत्वम् । ललाटे 'डलोः'
(प्रा. सू १-४-११४) इति डलयोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥

⁴ सप्तपर्णे फोः ॥ १-२-११ ॥

छत्तिचंणो छत्तचंणो ॥

⁵ मध्यमकतमे च ॥ १-२-१२ ॥

मज्झिमो कइमो । पृथग्योगाक्षित्यम् ॥

¹ पक्काङ्गारेत्यादि ॥ अङ्गारशब्दे लृत्व एवेत्वमिति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकादौ
दृश्यते । तस्मादत्र इत्वविकल्पाभिधानं लृत्वे सतीत्वं, अन्यथा तु नेति व्यवस्थित-
विकल्पाभिप्रायकमिति बोध्यम् । अत एवात्र इत्वाभावपक्षे लकाराद्यदितं अंगारो
इत्युदाहरणं दत्तम् । यद्यपि 'हरिद्रादौ' (प्रा सू १-३-७८) इति पृथग्योगकरणा-
द्विलम्बं लृत्वं, तथाऽपि बहुलाधिकारात्कृतेत्वस्यैव लृत्वमिति त्रिविक्रमवृत्तावेवामिहित-
मिति न दोषः ॥

² णिडालमिति ॥ अत्रेत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे णडालमित्यपि रूपं
'बोध्यम् । 'दो डः' (प्रा सू १-३-३१) इति ललाटशब्दे टकारस्य डकारः ॥

³ लस्य णत्वमिति ॥ 'लो ललाटे च' (प्रा सू १-३-८१) इत्यत्रादोरिति
सम्बन्धादाद्यलकारस्य णत्वमित्यर्थः ॥

⁴ सप्तपर्णे फोरिति ॥ पूर्वसूत्रेभ्यः तु इल् अस्य इति पदत्रयमनुवर्तते । 'द्वितीयः
फुः' (प्रा सू १-१-११) इति द्वितीयार्थे फुशब्दः 'तु विकल्पे' (प्रा सू. १-१-१३)
इति विकल्पार्थे तुशब्दश्च सङ्केतितः । तथा च सप्तपर्णशब्दे द्वितीयस्याकारस्येत्वं वा
भवतीति सूत्रार्थः । सप्तपर्णशब्दे सकारस्य 'लृष्णट्छमीसुधाद्यावसप्तपर्णे' (प्रा सू
१-३-९०) इति सूत्रेण लकारः । 'पो व.' (प्रा सू. १-३-५५) इति पकारस्य
वकारश्च ॥

⁵ मध्यमकतमे चेति ॥ पूर्वसूत्रेभ्यः अस्य इल् फोरित्यनुवृत्त्या मध्यमकतम-
शब्दयोर्द्वितीयस्यावर्णस्येत्वं भवतीति सूत्रार्थः । मध्यमशब्दे 'ध्यङ्गोर्भल्' (प्रा सू
१-४-२६) इति ध्यस्य ङत्वम् । कतमशब्दे 'प्रापो लृक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना
कलोपश्च विशेषः ॥

^१ हरे त्वी ॥ १-२-१३ ॥

हीरो हरो ॥

उल् ध्वनिगवयविष्वचि वः ॥ १-२-१४ ॥

पशु ^२ वसम्बन्धकारस्योत्वं स्यात् । लिच्चाभित्यम् । ^३ झुणी ।
^४ गउओ । ^५ वीसुं । व इत्येव, गउओ ॥

ज्ञो णोऽभिज्ञादौ ॥ १-२-१५ ॥

‘ज्ञम्नोः’ (प्रा सू. १-४-३७) इति णत्वे अभिज्ञादौ ज्ञस्य संबन्धिनो
णस्य अवर्णस्योत्वं स्यात् । ^६ अहिण्णू । णत्वाभावे— ^७ अहिज्जो ॥

^१ हरे त्वीति ॥ हरशब्दाद्याकारस्य ईकारो वा स्यादिति सूत्रार्थः ॥

^२ वसंबन्धिन इति ॥ अन्यवहितोत्तरत्वं संबन्ध इति भावः । सूत्रे-
स्मिन् व इति पञ्चम्यन्तत्वाभ्युपगमेन वकारादुत्तरस्येत्यर्थवर्णनं तु सुस्पष्टमिति
बोध्यम् ॥

^३ झुणी इति ॥ ध्वनिशब्दे ‘त्वष्वद्वध्वां कचिच्चञ्जशाः’ (प्रा. सू. १-४-६५)
इति सूत्रेण ध्वस्य ज्ञादेशः ॥

^४ गउओ इति ॥ गवयशब्दे ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
बलोपः ॥

^५ वीसुमिति ॥ विष्वक्शब्दे ‘छवरामधश्च’ (प्रा सू. १-४-७८) इति वकार-
लोपः । ‘शोर्लुस्यवरशोर्दिः’ (प्रा सू. १-२-८) इति इकारस्य दीर्घः, ‘शोस्तल्’
(प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सकारः । ‘यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्’ (प्रा. सू.
१-१-३८) इति ककारस्य मत्वे तस्य विन्दुश्च ॥

^६ अहिण्णू इति ॥ अभिज्ञशब्दे ‘खययधभाम्’ (प्रा. सू. १-३-२०) इति
भकारस्य हकारः ॥

^७ अहिज्जो इति ॥ ‘ज्ञो जोऽभिज्ञाने’ (प्रा. सू. १-४-८२) इति भकारलुको
वैकल्पिकतया लुक्पक्षे जकाराभावेन ‘ज्ञम्नोः’ (प्रा. सू. १-४-३७) इत्यनेन णत्वा-
प्रवृत्त्या णकाराभावात् ‘ज्ञो णोऽभिज्ञादौ’ इति प्रकृतसूत्रप्रवृत्त्यनवकाशात् ‘शेषा-
देशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना जकारस्य द्विस्वे इदं रूपमिति भावः ।
त्रिविक्रमदेवैनापीदं रूपमभिहितं दृश्यते । चन्द्रिकायां—‘मनोज्ञाभिज्ञप्रज्ञासंज्ञाभिज्ञा’

(घा) अमिह्नादौ अकारस्य लोपो वाच्यः ।

इति अलोपः ॥

आगमसर्वात्मेकित्तदैवाभिमनःकृता शान्ताः ।

तथा च आगमस्य इत्यादिः । अन्यत्र न । ^१पण्णो-प्रज्ञः । संज्ञा-संज्ञा ॥

^२चण्डखण्डिते णा वा ॥ १-२-१६ ॥

अनयोरादिरवर्णस्य णकारेण सह उत्वं वा स्यात् । चुडो चण्डो ।
खुडिओ खण्डिओ ॥

प्रथमे ष्योः ॥ १-२-१७ ॥

प्रथमे ^४पकारथकारसंबन्धिनोरवर्णयोर्युगपत्क्रमेण चोत्वं ^६स्यात् ।

^१पुढुमं पुढमं पढुमं पढमं ॥

नेषु ज्ञस्य ण एव ' इत्युक्त्वा तथैवोदाहृत्य विज्ञानशब्दे 'ज्ञो ओऽविज्ञाने'
(भा. सू. १-४-८२) इति अकारलुक्मनमिप्रेत्य अत्रैव 'जाणमुणौ ज्ञः' (भा. सू.
१-४-१३०) इति ज्ञाघातोर्जाणादेशे विज्ञाणमित्यप्यस्ति इत्युक्तिदर्शनात् अमिह्ना-
शब्दस्य लक्ष्मीधरसूरिः अहिज्जो इति रूपमनभ्युपगच्छन् जाणादेशेऽस्य अहिजाणमिति
रूपान्तरसुररीकुर्वन्निव च भाति ॥

^१पण्णो इति ॥ प्रज्ञशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (भा. सू. १-४-७८) इति
लुकि 'ज्ञन्तो.' (भा. सू. १-४-३७) इति ज्ञस्य णकारादेशे 'शेषादेशस्य' (भा. सू.
१-४-८६) इत्यादिना त्रिवे 'संयोगे' (भा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे चेदं रूपं बोध्यम् ॥

^२चण्डखण्डिते इत्यादि ॥ 'णा वा चण्डखण्डिते' (भा. सू. १-२-१९) इति
मुद्रितत्रिक्रमवृत्तिकोशे एतत्सूत्रपाठः । एतत्सूत्रात्पूर्वं स्तावकसाज्जशब्दयोः स्तुवओ
सुण्हा इति रूपसाधकं 'स्तावकसाजे' (भा. सू. १-२-१८) इत्येकं सूत्रं चाधिकमुपात्तं
दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् णा इति ण् इति प्रातिपदिकात्तृतीयाविभक्तौ णकारेणेत्यर्थकः ॥

^३आदेरिति ॥ अधिकाराच्छब्दमेतद् ॥

^४पकारथकारसंबन्धिनोरिति ॥ 'लवरामधश्च' (भा. सू. १-४-७८) इति
रेफस्य लुगनन्तरं तदन्यवहितोत्तरस्वसंबन्धेन अवर्णस्य पकारसंबन्धित्वमिति भावः ॥

^६स्यादिति । वा स्यादित्युचितम् ॥ अत एवात्र पढमं इत्यप्युदाहृतं
दृश्यते ॥

^१पुढुममित्यादि ॥ प्रथमशब्दे 'प्रथमक्षिणिलमेधिशिरनिषधेषु' (भा. सू.
१-३-४८) इति थकारस्य ङकारः ॥

आर्यायां र्थः श्चामूल् ॥ १-२-१८ ॥

श्चश्चवाचिन्यार्याशब्दे र्थसंबन्ध्यत ऊ स्यात् । लिट्वाभित्यम् ।
 १ अजू । २ अन्यत्र अजा ॥

३ तोऽन्तर्येल् ॥ १-२-१९ ॥

अन्तरशब्दे तसंबन्ध्यत एत्वं लिट्स्यात् । ४ अन्तेउरं ॥
 (वा) ५ अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम् ॥

६ उत्करवल्लीद्वारमात्रचि ॥ १-२-२० ॥

७ एष्वत एत्वं वा स्यात् । उक्करं उक्करं । वेळ्ळी वळ्ळी । डारं-
 ८ वेरं वारं दुवेरं दुवारं । एतावन्मात्रं एत्तिअमेत्तं एत्तिअमत्तं ॥

१ अजू इति ॥ आर्याशब्दे प्रकृतसूत्रेण र्थसंबन्ध्यवर्णस्य ऊत्वे र्थ इत्यस्य
 'द्यय्यां ज.' (प्रा. सू. १-४-७४) इति जादेशे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६)
 इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे अजू
 इति रूपम् ॥

२ अन्यत्रेति ॥ सूत्रे श्चामित्युक्त्या श्चश्चतिरिक्तमात्राद्यर्थकार्याशब्दे ऊत्वा-
 प्रवृत्त्या अजेति रूपमित्यर्थः ॥

३ तोऽन्तरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं आसारशब्दस्य आसारो ऊसारो इति
 रूपद्वयसाधकं 'आसारे तु' (प्रा. सू. १-२-२२) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

४ अन्तेउरमिति ॥ अन्तःपुरशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
 पलोपे प्रकृतसूत्रेण तकारोत्तराकारस्य एत्वे अन्तेउरमिति रूपम् ॥

५ अन्तरङ्गादिति ॥ अत्रादिपदेन अन्तर्गतान्तर्विन्मभाद्रिसङ्ग्रहो बोध्यः ॥

६ उत्करवल्लीत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पारावतशब्दस्य पारेवओ पारावओ
 इति रूपद्वयसाधकं 'पारावते तु फोः' (प्रा. सू. १-२-२४) इत्येकं सूत्रमधिकं
 सूत्रपाठे दृश्यते ॥

७ अत इति ॥ आदेरिति शेषः । तेनोत्करादिशब्दे नान्याकारस्यैत्वमिति
 बोध्यम् ॥

८ वेरमित्यादि ॥ डारशब्दे 'डोंडरि' (प्रा. सू. १-४-८३) इत्यनेन डकार-
 वकारयोः पर्यायेण लुकि एत्त्वपक्षे डेरं वेरमिति, एत्वाभावे च दां वारमिति,

(वा) ^१ मात्राशब्दे वाच्यः ॥

भोजनमात्रं-भोजनमेतत् ॥

शय्यादौ ॥ १-२-२१ ॥

एत्वं स्यात् । ^२ पृथग्योगाञ्चित्यम् ।

‘वाच्छ्र’ (प्रा. सू. १-४-१०२) इत्यादिना वकाराध्यागुकारागसे पक्षे एत्व-
तद्भावयोः हुचैरं हुवारमिति, षड्रूपाणि बोध्यानि ॥

अत्रैवमवधेयम्—अत्र क्वचित्कोशे त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च हुवारमित्यपि
रूपसुदाहृतं दृश्यते । तत्रोकारागमानन्तर संयुक्ताभावात् कथं ‘छवरामधश्च
(प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारलुक्संयुक्ताधिकारीयस्य प्रवृत्तिस्स्यात् । यद्युकारागमा-
त्पूर्वमेव वल्लुगङ्गीक्रियेत तर्हि संयुक्ताधिकारीयस्योत्वस्य कथं प्रवृत्तिः स्यात् । यदि च
प्रामाणिकतत्प्रयोग उपलभ्येत, तदा ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
वकारलुका साधनीयः । एवं तत्रैव एत्वपक्षे हुप्रमित्यपि सति प्रयोगे रूपान्तर-
मङ्गीकरणीयं स्यादिति ॥

^१ मात्राशब्द इति ॥ उत्तरत्र भोजनमेतमित्युदाहरणदर्शनात् त्रिविक्रमवृत्त्या-
द्यापि तथैवोदाहरणाच्च मात्राशब्द इति पाठस्साधुरिति भाति । भोजनमात्रशब्दे
‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना जकारस्य लुकि नकारस्य ‘नः’
(प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्वे ‘छवरामधश्च’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि एत्वे
प्राकृते इत्वस्य पुलस्तत्त्वात् ‘दीर्घाच्च’ (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधाभावेन
‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तकारस्य द्वित्वे भोजनमेतमिति रूपं
बोध्यम् ॥

^२ पृथग्योगाञ्चित्यमिति ॥ यद्येतत्सूत्रविहितमन्येत्वं वैकल्पिकं स्यात्तर्हि
पूर्वसूत्रे शय्यादिपदासङ्गनेनैव दृष्टलाभे तदपहाय ‘शय्यादौ’ इति पृथक्सूत्रकरण-
मेतदेत्वस्य नित्यतायां गमकमिति भावः । एवं यदि शय्यादीनामेत्वं वैकल्पिकमिष्टं
स्यात्तर्हि पूर्वसूत्रोपात्तोक्तरादीनामपि शय्यादिगण एव प्रवेशनेनेष्टसिद्धया भतिरिच्य-
मानं ‘उत्तरवल्ली’ इत्यादिसूत्रमपि शय्यादीनामेत्वस्य नित्यताया मानमिति बोध्यम् ।
यद्यपि ‘तोऽन्तयैल्’ (प्रा. सू. १-२-२३) इति सूत्रानन्तरं ‘शय्यादौ’
(प्रा. सू. १-२-२६) इत्येतत्सूत्रपाठे पृथक्सूत्रकरणसामर्थ्यपरिचिन्तनमन्तरैव एत्वस्य
नित्यत्वं सिध्यति, तथाऽप्येवं सूत्रपाठो बुद्धिकौशलोत्पादनेन वैचित्र्यार्थ इति बोध्यम् ॥

शय्या^१ सेजा । अत्र^२ एत्थ । ^३प्राह्यं—गेज्झं । कन्दुकं^४ गेण्डुअं ।
^५प्रतिगपाठाइत्वम् ॥

^६वाऽऽर्द्र उदोत् ॥ १-२-२२ ॥

^१ सेजेति ॥ शय्याशब्दे 'शोस्सख्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सः ।
 'अथय्या जः' (प्रा. सू. १-४-७४) इति यस्य जकारः । तस्य 'शेषादेशस्य'
 (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वं, प्रकृतसूत्रेण गकारोत्तराकारस्य^१ एत्वं च ॥

^२ एत्थेति ॥ अत्रेत्यत्र 'हित्थहास्सल.' (प्रा. सू. २-१-७) इति ष्रलः थादेश
 इति बोध्यम् ॥

^३ प्राह्यशब्देति ॥ 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुकि 'ध्या-
 श्ल' (प्रा. सू. १-४-२६) इति शस्य शत्वे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६)
 इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयवृत्तीय-
 वणदिशे प्रकृतसूत्रेणैत्वे च गेज्झमिति रूपम् ॥

^४ गेण्डुअमिति ॥ यद्यपि 'गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरकोशे दर्शनात्संस्कृतेऽपि
 गेन्दुकशब्दसत्त्वात् शय्यादिपाठमन्तरैव गेन्दुअमिति रूपं सिध्यति, तथाऽपि कन्दुक-
 शब्दस्य प्राकृते कन्दुअमिति रूपवारणार्थं शय्यादौ कन्दुकशब्दपाठ इति भाति ।
 'खोः कन्दुकभरकतमदकले' (प्रा. सू. १-३-१५) इति कन्दुकशब्दे प्रथमकारस्य
 गकारप्रवृत्त्या 'प्रतिगेऽप्रतीपणे' (प्रा. सू. १-३-३३) इत्यनेन दकारस्य इत्वे
 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिनाऽन्यकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेणैत्वे गेण्डुअ-
 मिति रूपम् ॥

^५ प्रतिगपाठादिति ॥ 'प्रतिगेऽप्रतीपणे' (प्रा. सू. १-३-३३) इति सूत्रम् ।
 अत्र गशब्दे 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे संकेतितः । 'वेतस
 इति तो' (प्रा. सू. १-३-३२) इत्यतः तोरिति 'टो ङ' (प्रा. सू. १-३-३१)
 इत्यतो ङ इति चानुवर्तते । ततश्च प्रत्यादिगणपठितवृत्तिप्रतीपादिभिन्नशब्दगत-
 तवर्गस्य ङकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । त्रिविक्रमवृत्तौ तु ङकारविर-
 हितमेव गेण्डुअ ल्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु 'शय्यादौ' इत्येतत्सूत्रं
 नोपात्तम् ॥

^६ वाऽऽर्द्रस्यादि ॥ 'त्वाऽर्द्र उदोत्' (प्रा. सू. १-२-२७) इति त्रिविक्रमवृत्तौ
 (दि.) चन्द्रिकायां च सूत्रपाठः ॥

आर्द्रं उत्त्वमोत्वं च वा स्यात् । ^१ अळलं उळलं ओळलं । अहं उहं ओहं । 'लो वाऽऽर्द्रं' (प्रा. सू. १-४-५४) इति लत्वम् ॥

स्वपि ॥ १-२-२३ ॥

स्वपिधात्ववर्णस्य ^२ नित्यमुदोतौ स्तः । स्वपिति-सुवह सोवह ॥

ओदाळ्यां पङ्क्तौ ॥ १-२-२४ ॥

ओळी । पङ्क्तौ किम् ? आळी—सखी ॥

^३ फोः परस्परनमस्कारे ॥ १-२-२५ ॥

^४ परोप्परं ^५ णमोक्कारो । फोरित्युक्तेरादेर्न ॥

^१ अळलमित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु अळं उळं ओळं इत्युदाहृतं दृश्यते । 'लो लः' (प्रा. सू. ३-२-४८) इति पेशाण्यामेव भाषायां लकारस्य लकारविधा-नादन्वयं लकारघटितमेव साध्विति तदाशयः प्रतिभाति । एवमुत्तरत्र लकारघटित-सर्वोदाहरणेष्वपि बोध्यम् । ततश्चेयमत्र प्रक्रिया—आर्द्रं इत्यत्र संयुक्तस्य 'लो वाऽऽर्द्रं' (प्रा. सू. १-४-५४) इति लकारादेशपक्षे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणादेरुत्त्वयोः उळं ओळमिति, उत्वौत्वोभयोरप्यभाव-पक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे अल्लमिति, लत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तद-भावपक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्याकारस्य ह्रस्वे 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुकि शिष्टस्य दस्य द्वित्वे उत्वौत्वतदभावेषु उहं ओहं अहं इत्यपि त्रीणि रूपाणीति बोध्यम् ॥

^२ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणादिति भावः ॥

^३ फोरिति ॥ 'द्वितीयः फुः' (प्रा. सू. १-१-११) इति संज्ञासूत्रबलाद्विती-यस्त्वैत्यर्थः ॥

^४ परोप्परमिति ॥ यद्यपीदं पद्व्यघटितं त्रिविक्रमवृत्तिकोशे मुद्रितेऽप्युदाहृतं दृश्यते, तथाऽपि 'षस्योः फः' (प्रा. सू. १-४-४४) इति सूत्रेणात्र परस्परशब्दे संयुक्तस्य फकारादेशो दुर्निवार इति परोप्परमित्युदाहर्तुमुचितम् । एवमेव चन्द्रिकाया-मपि फकारघटितमेवेदमुदाहरणं दृश्यते ॥

^५ णमोक्कारो इति ॥ 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य नकारे

पञ्चे मि ॥ १-२-२६ ॥

पञ्च ^१ओत्वं स्यान्मि । पोम्मं । मीति किं, पदुमं । 'वा छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्युत्वम् ॥

त्वपौ ॥ १-२-२७ ॥

अर्पयतेरादेरत ओत्वं वा । अर्पितं—^२ ओप्पिअं अप्पिअं ॥

^३इत्सदादौ ॥ १-२-२८ ॥

सकारस्य 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना लुकि शिष्टस्य कस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रे द्वितीयाकारस्य ओत्वे णमोक्कारो इति रूपम् ॥

^१ ओत्वमित्यादि ॥ आदेरित्यधिक्रियते । 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू. १-२-९) इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते । पञ्चशब्दे आदेरवर्णस्य मकारे परत ओत्वं स्यादित्यर्थः । पञ्चशब्दे 'वा छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना मकारात्पूर्वमुकारागमाभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना दकारलोपे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना मकारस्य द्वित्वे अकारस्य मकारपरकत्वात्प्रकृतसूत्रेण ओत्वे पोम्ममिति रूपम् । 'वा छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना मकारात्पूर्वमुकारागमपक्षे तु अकारस्य मकारपरकत्वाभावात्तदनेन सूत्रेणैवाप्रवृत्त्या पदुममिति रूपं बोध्यम् । तदेतदाह—मीति किमित्यादि ॥

^२ ओप्पिअं अप्पिअमिति ॥ अर्पितशब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति सूत्रान्यां रलुक्त्वलुकोः प्रकृतसूत्रेणैत्वपक्षे ओप्पिअमिति, ओत्वाभावपक्षे तु 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे अप्पिअमिति च रूपम् ॥

^३ इत्सदादाविति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं खल्वाटस्थानशब्दयोरकारस्य ईत्वविधानेन खल्लीडो ङीणं इति रूपसाधकं ईल् 'खल्वाटस्थान आतः' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । तत्रैवेवं सूत्रं 'इत्सु सदादौ' इति वार्थकतुशब्दघटितं पठ्यते । युक्तं चैतत्—यतोऽस्यामेव वृत्तौ वा स्यादित्युक्तिद्वयानात् 'त्वपौ' इति सूत्रगततुशब्दस्य 'ईल् खल्वाट' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्यत्रानुवृत्त्यभावेन मण्डूकलुत्याश्रयणादिक्लेशसंभवाच्चेति ॥

सदादौ ^१आदेरावर्णस्य इद्वा स्यात् । ^२सदा-समा सह ।
 कूर्पास.—कुप्सिओ कुप्यासो । उभयत्रापि 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०)
 इति ह्रस्व । नात्र ह्रस्वे कृते 'स्तौ' (प्रा. सू. १-२-६६) इत्युत ओत्वम् ।
 बहुलाधिकारादुतो लाक्षणिकत्वाद्वा । निशाकर.—णिसिअरो णिसाअरो ।
 सदा निशाकर कूर्पासः ॥

आचार्ये चो हश्च ॥ १-२-२९ ॥

आचार्यशब्दे चसंबन्ध्यातो ^३ह्रस्वः स्यात् । चादित्वं च तस्यैव ।
^४आअरिओ आहरिओ ।

^१आदेरात् इद्वेति ॥ आदेरित्यधिकारात्पूर्वसूत्रादात् इत्यनुवृत्तेर्वार्थिकतु-
 शब्दसत्त्वाच्चायमर्थो लभ्यत इति बोध्यम् ॥

^२सदेत्यादि ॥ सदाशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना
 दकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण इत्त्वतदभावपक्षयो. सह समा इति रूपम् । कूर्पासशब्दे
 'संयोगे' (प्रा सू. १-२-४०) इत्युकारस्य ह्रस्वे 'लवरामश्च' (प्रा. सू. १-४-७८)
 इति रलुकि प्रकृतसूत्रेणाकारस्येत्त्वतदभावपक्षयो. कुप्सिओ कुप्यासो इति रूपम् ।
 निशाकरशब्दे ककारस्य पूर्ववत् 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना
 लुकि 'शोस्सल्' (प्रा सू. १-५-८६) इति शकारस्य सत्त्वे 'आदेस्तु'
 (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णत्वे प्रकृतसूत्रेण आकारस्येत्त्वतदभावपक्षयोः
 णिसिअरो णिसाअरो इति रूपं बोध्यम् ॥

^३ह्रस्वः स्यादिति ॥ प्राकृतव्याकरणशास्त्रेऽस्मिन् 'हो ह्रस्व.' (प्रा. सू.
 १-१-५) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वार्थे सङ्केतात् सूत्रग्रहशब्दो ह्रस्वार्थक इति
 भावः ॥

^४आअरिओ इत्यादि ॥ आचार्यशब्दे 'स्याद्भव' (प्रा सू. १-४-१००)
 इत्यादिना सयुक्तकारात्प्रागिकारागने प्रकृतसूत्रेण आकारस्य चादुत्तरस्य ह्रस्वेत्त्व-
 पक्षयो. 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना चकारयकारयोर्लुकि च आअरिओ
 आहरिओ इति रूपद्वयम् ॥

नन्वत्र चाग्रहणाभावादातो ह्रस्वेत्वयोर्नित्यत्वेन प्रतीयमानतया आहरिओ
 ह्रस्वेकमेव रूपं स्यादिति चेन्न । ह्रस्वसमनन्तरं नित्यतयेत्वप्रवृत्तौ 'प्रक्षालनादि' इति

१ न वाऽव्ययोत्खातादौ ॥ १-२-३० ॥

न्यायेन ह्रस्वविधानस्यैव वैयर्थ्यापत्त्या तस्मान्मार्थाद्भस्वेत्वयोः पर्यायतेत्यवश्य-
कल्पनीयत्वात् । अत एवात्र वृत्तौ त्रिविक्रमवृत्तौ च ह्रस्वेत्वयोः पर्यायत्वामिप्रायेण
'आभरिओ आहरिओ' इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु पूर्वसूत्रानु-
शब्दानुवृत्तिमभिप्रेत्य अत्र ह्रस्वेत्वयोरुभयोरपि वैकल्पिकतया एतदुभयाभावपक्षे आ-
भारिओ इति तृतीयमप्येकं रूपमुदाहारि ॥

अस्माकं त्वित्थं प्रतिभाति—सूत्रशैलीपर्यालोचनयाऽत्र तुशब्दानुवृत्ति-
रेवोचिता । तथाहि—यद्यत्र तुशब्दानुवृत्तिरिष्टा स्यात् तर्ह्युत्तरत्र ' न वाऽव्ययोत्खा-
तादौ ' (प्रा सू. १-२-३७) इति सूत्रे वार्थकनवाग्रहणं सूत्रकृत्त कुर्वादेव । ननु मध्ये
' श्यामाके मः ' (प्रा. सू. १-२-३६) इति सूत्रे तुशब्दानुवृत्तेर्विच्छिन्नतया तत्र न वाग्रहण-
मिति चेन्न । नवाग्रहणाकरणप्रयुक्तलाघवापुरोधेन ' श्यामाके म ' (प्रा. सू. १-२-३६)
इत्यस्य ' घनि वा ' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरमपि सुपठत्वात् ॥

ननु ' श्यामाके म. ' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य ' घनि वा ' (प्रा. सू. १-२-३८)
इत्यनन्तरं पाठे वाग्रहणानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न । ' न वाऽव्यय ' (प्रा. सू. १-२-३७)
इत्यादित एव वाग्रहणानुवृत्तेस्तिद्धतया ' घनि वा ' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यत्र पुनर्वा-
ग्रहणानुवृत्तत्र वाग्रहणासंबन्ध इति सूत्रकृदाशयात् । अत एव तत्र त्रिविक्रमवृत्तौ
' वाग्रहणानुत्तरत्र न विकल्पः ' इत्युक्तम् । तस्मान्नवाऽव्ययेत्याद्युत्तरसूत्रे नवाग्रहणादेव
' आचार्ये ' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यादिसूत्रे वार्थकतुशब्दस्याननुवृत्तिरित्याशय
उच्यते । किं च ' घनि वा ' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरं ' श्यामाके मः '
(प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य पाठे पूर्वसूत्राद्वापदानुवृत्तिसन्देह स्यादिति वार्थकशब्दा-
ननुषक्तसूत्रानन्तरमेव तस्य पाठस्तमुचित इति सूत्रकृत आशयोऽभ्युपेयः । तेनापि
' आचार्ये ' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यादितत्पूर्वसूत्रे वार्थकतुशब्दानुवृत्तिरेवेति निश्चयते ।
ततश्च आचार्यशब्दे ह्रस्वेत्वयोरुभयोर्वैकल्पिकत्वाभावात्तयोरेव पर्यायेण प्रवृत्तौ आ-
भरिओ आहरिओ इति रूपद्वयमेवोचितमिति त्रिविक्रमाप्ययदीक्षितयोर्वृत्तिकृतोराशय-
स्सम्भाव्यत इति ॥

१ नवाऽव्ययेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं श्यामाकशब्दे मकारोत्तरदीर्घस्य ह्रस्व-
विधानेन सामओ इति रूपसामकं ' श्यामाके मः ' (प्रा सू. १-२-३६) इत्येकं सूत्र-
मधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

अव्यये उत्खातादौ चादेरातो ह्रस्वो ^१ वा स्यात् । ^२ तथा-तह तहा ।
यथा-जह जहा । वा-वा ष इत्यादि । ^३ उक्खाअं उक्खअं ।

^४ प्राकृतकुमारचामरसंस्थापिततोळवृन्तनाराचाः ।

प्रस्थापितः कलादः स्थापितखादिरकहालिकबलाकाः ॥

ब्राह्मणपूर्वाह्णवप्युत्खातादिः प्रकीर्तितस्तज्ज्ञैः ॥

कलादः-स्वर्णकारः ॥

^५ घञि वा ॥ १-२-३१ ॥

घञनिमित्तस्यातो ह्रस्वो वा स्यात् । प्रवाहः—पवहो ^६ पवाहो ।

^१ वा स्यादिति ॥ सूत्रे 'न वेति विभावा' (पा सू १-१-४४) इति पाणि-
नीयवद्वार्यको नवाशब्द इति भावः ॥

^२ तह तहा इत्यादि ॥ तथायथाशब्दगत्यकारयोः 'खथथमाम्' (भा. सू
१-३-२०) इति हकारादेशो बोध्यः ॥

^३ उक्खाअमिति ॥ उत्खातशब्दे तकारस्य 'कगटड' (भा. सू १-४-७७)
इत्यादिना लुकि 'शेषादेशस्य' (भा सू १-४-८६) इत्यादिना खस्य द्वित्वे पूर्वस्य
'पूर्वसुपरि' (भा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे 'प्रायो लुक्'
(भा सू १-३-८) इत्यादिना द्वितीयतकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण आकारस्य ह्रस्वतदभाव-
पक्षयोः उक्खअं उक्खाअमिति रूपद्वयम् ॥

^४ प्राकृतेत्यादि ॥ पअअं पाअअं । कुमरो कुमारो । चमरो चामरो । संठविओ
संठाविओ । तळवेंटं तालवेंटं तळवोंटं तालवोंटं । नराओ नराओ । पट्टविओ
पट्टाविओ । कळओ कळाओ । ठविओ, ठाविओ । खहरं खाहरं । हळिओ हाळिओ ।
बळमा बळामा । बम्हणो बाम्हणो । पुब्बण्हो पुब्बाण्हो । इति प्राकृतादिशब्दानां
प्राकृते सिद्धरूपानि बोध्यानि ॥

^५ घञि वेति ॥ पूर्वसूत्रादेव नवाप्रहणानुबृत्त्या वैकल्पिकत्वे सिद्धे पुनरत्र वाप्रहण-
मुत्तरत्र वाप्रहणानुबृत्त्यभावसूचकमिति बोध्यम् ॥

^६ पवहो इति ॥ प्रवाहशब्दे प्रकृतसूत्रेण आतो ह्रस्वे 'खचरामघञ्' (भा सू.
१-४-७८) इति संयुक्तेरफस्य लुकि शिष्टस्य पकारस्य आदित्वात् 'शेषादेशस्य' (भा. सू.
१-४-८६) इत्यत्र अखोरित्युक्त्या द्वित्वाभावे च पवहो इति रूपम् ॥

(वा)^१ रागभागयोर्नेति वाच्यम् । रागो भाग्यो ॥

स्वरस्य बिन्दुमि ॥ १-२-३२ ॥

अचां ह्रस्वः स्याद्विन्दावमि च परे । मांसं-भंसं । गंगां-गंगं ।
नदी-^२ णाईं ॥

संयोगे ॥ १-२-३३ ॥

^३ अचां ह्रस्वः स्यात्संयोगे । काव्यं—^४ कव्वं ॥

त्वेदितः ॥ १-२-३४ ॥

इत ^५ एद्वा स्यात्संयोगे ॥ अत्र ^६ ह्रस्वैकारस्यैवोपदेश इति मता-
न्तरम् ॥

^१ रागेत्यादि ॥ त्रैविक्रम्यां वृत्तौ तु 'कचिन्न' रागः—रागो, भागः—भागो
इत्युक्तम् ॥

^२ णाईमिति ॥ नदीशब्दे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य णः,
दकारस्य 'प्रायो छुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुक्च ॥

^३ अचामिति ॥ एज्विषयह्रस्वे तु 'एच इग्प्रस्वादेशे' (प्रा. सू. १-१-४८)
इति पाणिनीयसूत्रस्य 'अनुक्तमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिनाऽत्राप्याश्रयणस्य
अन्यनुज्ञाततया एकारैकारयोरिकार ओकारौकारयोस्कारश्च प्रवर्तते । तेन नरेन्द्रः, दृष्टकः,
नीलोत्पलं, अधरोष्ठं, इत्यत्र एकारैकारयोरिकारस्य ओकारौकारयोस्कारस्य च प्रवृत्त्या
णरिन्दो दिट्टिक् णीलुप्पलं अहरुट्टं इति प्राकृते रूपाणि निष्पद्यन्ते । कचिदेतैतोः प्राकृते
स्वरूपेणापि ह्रस्वो भवति, इति त्रिविक्रमोक्तया सेवास्तोकशब्दयोरिकारैकारयोः स्वरूपे-
णापि ह्रस्वप्रवृत्त्या सेव्वा थोक् इति प्राकृते रूपं सिध्यति ॥

^४ कव्वमिति ॥ काव्यशब्दे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य
लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-३-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे प्राकृतसूत्रेण संयोगा-
त्पूर्वस्य दीर्घस्य ह्रस्वे कव्वमिति रूपं बोध्यम् ॥

^५ एद्वा स्यादिति ॥ दीर्घ एकार इत्यर्थः ॥

^६ ह्रस्वैकारस्येति ॥ ह्रस्वभूतैकारस्येत्यर्थः । एदतैतोः प्राकृते कचित्स्वरूपेणापि
ह्रस्वाभ्यनुज्ञानादिति भावः ॥

विष्णुः—विहू^१ वेहू ।

^२ चिन्तायां न ॥ १-२-३५ ॥

चिन्ता ॥

^३ मूषिकविभीतकहरित्रापथिपृथिवीप्रतिभृत्यत् ॥ १-२-३६ ॥

एष्वाढेरितोऽस्त्यात् ॥ ^४ मूसओ ^५ वहेडओ इत्यादि ॥

^१ वेहू इति ॥ विष्णुशब्दे 'त्वेदित.' (प्रा सू १-२-४१) इति प्रकृतसूत्रे-
णेकारस्य एकारे 'अण्णस्त्रह्रस्वङ्गां ण्ह.' (प्रा. सू १-४-६८) इति सूत्रेण ण् इत्यस्य
ण्हादेशे वेण्हू इति रूपम् । अत्र एत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे पूर्वप्रदर्शितरीत्या
ण्हादेशमात्रे विण्हू इति रूपम् ॥

^२ चिन्तायां नेति ॥ सूत्रमिदं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्न दृश्यते । परं तु त्रिविक्रम-
वृत्तौ 'त्वेदित' (प्रा सू १-२-४१) इति सूत्र एव 'कच्चिन्न भवति' इत्युक्त्वा चिन्ता
इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^३ मूषिकेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः मिराशब्दस्य प्राकृते
मेरा इति रूपसाधकं 'मिरायां छित्' (प्रा. सू १-२-४२) इत्येकं सूत्रमुपासं दृश्यते ।
मेराशब्दस्यास्य सीमेल्यर्थो बोध्यः । अत एव कर्णाटभाषायामपि सीमार्थो मेरे
इति शब्दः प्रयुज्यते । प्रायः कर्णाटभाषाया संस्कृतादिगताकारान्ताश्शब्दाः एकारान्त-
तया प्रयुज्यन्ते । नन्वत्र सूत्रे पथिन्शब्दोपादानं किमर्थम् ? 'ह्रस्वाऽनेन पथेन शौरि-
रधुना कुम्भागृह् यास्यति' इति प्रामाणिकप्राचीनप्रयोगोपलम्बेन तद्वलात्संस्कृतेऽपि
पथिन्शब्दसमानार्थकपथशब्दस्याप्यभ्युपगततया तेनैव प्राकृते पहो इति रूपस्य
सिद्धत्वादिति चेन्न । निरुक्तीत्याः प्राकृते पहो इति रूपस्य निर्वाहेऽपि नकारान्तं
पथिन्शब्दं प्रकृतिस्वेनाश्रित्य पहो इत्यपेक्षया विलक्षणं रूपान्तरं स्यादिति तद्वारणाय
सूत्रेऽस्मिन् पथिशब्दस्य पाठस्तमुचित इत्यवश्याभ्युपेयत्वादिति ॥

^४ मूसओ इति ॥ मूषकशब्दे षकारस्य शोस्सल् (प्रा सू १-२-८७) इति
सकारादेशो बोध्यः । तथा ककारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू १-२-८) इत्यादिना लुक्चाम् ॥

^५ वहेडओ इति ॥ विभीतकशब्दे भकाराबुच्चरस्य ईकारस्य 'एल् पीटनीड-
कीटशपीयूषविभीतकेटशपीडे' (प्रा सू १-२-५७) इत्यनेन एत्वे भकारस्य 'खघयध-
भाम्' (प्रा सू १-२-२०) इत्यनेन हादेशे 'प्रतिगोऽप्रतीपगो' (प्रा सू. १-६-६६)

^१ इतौ तो वाक्यादौ ॥ १-२-३७ ॥

इतिशब्दे तसम्बन्धीकारस्यात्वं स्यात् । इति कथितं—इय कहिअ ।
वाक्यादौ किम् ? तथेति ^२ तहत्ति ॥

^३ द्विनीक्षुप्रवासिषु ॥ १-२-३८ ॥

द्विशब्दे नीत्युपसर्गे इक्षुप्रवासिशब्दयोश्चादेरित उत्वं स्यात्
द्विजातिः—^४ दुआई ॥

इत्यनेन प्रत्यादौ विभीतकण्ठपाठात् तकारस्य ङकारादेशे 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना ककारस्य लुकि वहेडमो इति रूपम् ॥

^१ इतौ त इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं तित्तिरिशब्दे रेफाहुत्तरस्य इकारस्य अकारविधानेन तित्तिरो इति रूपसाधकं 'रस्तित्तिरौ' (प्रा. सू. १-२-४४) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ तहत्तीति ॥ 'तथा इति' इत्यत्रेतिशब्दस्य वाक्यादित्वाभावात्प्रकृतसूत्रेण तत्र-
त्येकारस्यात्वानवकाशात् 'तोऽचः' (प्रा. सू. १-२-७) इति सूत्रेण इतिशब्दाद्यवयवे-
कारस्य तकारादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य अकारस्य इत्वे
'खघथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति थकारस्य हकारादेशे तहत्तीति रूपम् ॥

^३ द्विनीक्ष्वत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं इङ्गुदक्षिणिलशब्दयोः आदेरिकारस्य
अत्वविकल्पविधानेन युधिष्ठिरशब्दं अत्वविकल्पविधानेन च इंगुलं शंगुलं, मदिलं
सिडिलं, जहुट्टिलो जहिट्टिलो इति प्रत्येकं रूपद्वयसाधकं 'वेङ्गदक्षिणिलयोः' (प्रा. सू.
१-२-४६) 'उ युधिष्ठिरे' (प्रा. सू. १-८-४८) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ।
तथा चन्द्रिकायां निर्माणनिर्मितशब्दयोः णिम्माणं णिम्मिअं इति रूपनिपातकं 'णिम्माणं
णिम्मिअं' (प्रा. सू. १-२-४७) इत्येकं सूत्रमुपात्तं दृश्यते । तन्तु त्रिविक्रमवृत्तौ
णिम्माणं णिम्मिअं इति तु 'निर्माणनिर्मिताभ्या भविव्यतः' इति स्ववाक्यात्मनोर्कं
दृश्यते ॥

^४ दुआई इति ॥ द्विजातिशब्दे आदेरिकारस्य प्रकृतसूत्रेणोत्वे वकारस्य 'लव-
रामघश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि जकारतकारयोः 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू.
१-३-८) इत्यादिना लुकि दुआई इति रूपं बोध्यम् ॥

- (वा) द्विगुणद्वितीययोर्धावचनम् । दुडणो दिडणो । दुईओ दिईओ ॥
 (घा) द्विजद्विरद्विधागतनिपतितानां प्रतिषेधः । ^२ दिओ इत्यादि ॥
 (वा) ^३ द्विवचन ओत्वं वेति वाच्यम् । दोवक्षणं दुवक्षणम् ॥

‘गभीरग इत् ॥ १-२-३९ ॥

^६ गभीरादौ ईत इत्यात् । गभीरः—^७ गहिरो ।

^१ धावचनमिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु ‘बहुलाधिकारात्कचिद्विकल्पः’ इत्युक्त्वा द्विगुणशब्दे दुडणो विडणो इत्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु अत्र नित्यमुत्वमित्यभिप्रायेण दुडणो इत्येकमेव रूपमुदाहृतम् । एतद्वाच्यप्रणेत्रा तु उक्त्वाभावपक्षे द्विगुणशब्दे ‘कगटड’ (भा सू. १-३-७७) इत्यादिना वलोपस्य ‘लवरामधश्च’ (भा. सू. १-३-८) इति वकारस्य च लृकः प्रसक्तौ परविप्रतिषेधाश्रयणेन वकारस्यैव लुगित्यभिप्रायेण दिडणो इति रूपमुदाहृतम् । त्रिविक्रमदेवस्तु—‘यथादर्शनं लोपः’ इत्युक्त्वा विडणो इति रूपमुदाहृतम् । अतोऽत्र द्विगुणशब्दे दुडणो दिडणो विडणो इति रूपत्रयमपि मतमेवेन साध्विति बोध्यम् ॥

^२ इत्यादीति ॥ द्विरद्विधागतनिपततीनां विरओ विहागओ गिवडइ इति रूपाणि बोध्यानि । चन्द्रिकाकृतेदमनुक्रमपि ‘तु निर्हैर’ (भा. सू. १-२-५) इत्यादि-सूत्रे कृष्णप्रहणप्रत्युदाहरणावसरे विहागओ इति प्रत्युदाहृतत्वात्तस्यापीवमनुमतमित्यवसीयते ॥

^३ द्विवचन ओत्वं वेति वाच्यमिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ त्विदं ‘कचिदोत्वमपि’ इति वाच्यरूपेण दृश्यते । चन्द्रिकायां तु नेदं दोवक्षणमिति रूपमुदाहारि ॥

^४ गभीरग इदिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं निर्हैरद्विधाकृतकाश्मीरहरीतकीशब्दानां ओझरो णिञ्झरो, दोहाइहं दुहाइहं, कन्हारो, हरडई इति रूपसाधकं ‘तु निर्हैरद्विधाकृत्योश्चा’ (भा. सू. १-२-५०) ‘ईतः काश्मीरहरीतक्योर्नालौ’ (भा. सू. १-२-५१) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । निर्हैरशब्दे ‘दीर्घाश्च’ (भा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया ओझरो इत्यादि द्वित्वचदितरूपोदाहरणं त्रिविक्रमवृत्ति-मुद्रितकोशे परिदृश्यमानं कथं संगच्छेतेति चिन्तनीयम् ॥

^६ गभीरादाविति ॥ सूत्रे गभीरग इत्यत्रान्तिमगशब्दस्य ‘गो गणपरः’ (भा. सू. १-१-१०) इति संज्ञासूत्रबलात् गभीरादावित्यमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^७ गहिरो इति । गभीरशब्दे ईकारस्य प्रकृतसूत्रेण इत्येव भकारस्य ‘लघयध-भाम्’ (भा. सू. १-३-२०) इति हंकारादेशे गहिरो इति रूपं बोध्यम् ॥

१ प्रसीदबल्मीकानीतप्रदीपितशिरीषकाः ।

गृहीत^२जीवावसीदद्वितीयतृतीयकाः ॥

ब्रीळितं च गभीरादि^३रानीते ढिरपि स्त्रियाम ॥

आणीया आणिया ॥

वा^४पानीयगे ॥ १-२-४० ॥

ईत इत्वं । पाणिअं पाणीअं ।

^५ जीवंत्यळीकपानीयोपनीतेषत्करीषकाः ॥

^६ एल्पीठनीडकीदृशपीयूषविभीतकेदृशापीडे ॥ १-२-४१ ॥

१ प्रसीदेत्यादि ॥ पसिअ वंमिओ आणिअं पइविअं सिरिसो गहिअं जिअठ ओसिअंतो दिहओ तहओ विलिअं इति प्रसीदादिशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि ॥

२ जीवेत्यादि ॥ 'जीवस्ववसीदव' इति श्रुद्ध. पाठ ॥

३ आनीते ढिरपीत्यादि ॥ आनीते-आनीतशब्दे स्त्रियां ढिरपि—दीर्घोऽपि इत्यर्थः । दृश्यत इति शेषः 'दिर्दीर्घ' (प्रा. सू. १-१-६) इति सूत्रबलात् ढिरित्यस्य दीर्घ इत्यर्थः । ततश्च स्त्रीलिङ्गे आनीताशब्दे आणीया आणिया इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

४ पानीयग इति ॥ पूर्ववदत्रापि गशब्दस्य गणार्थकतया पानीयादावित्यर्थो लभ्यते । अत्र पानीयादिगणे द्वितीयशब्दपाठो न दृश्यते । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तावपि । पर सूभयत्रापि गभीरादिगण एव पाठादेतन्मते नित्यतया इत्त्वप्रवृत्त्या विद्मो इति तस्य द्वितीयशब्दस्य रूपं वृत्तिकृतोरभिमतमिति ज्ञायते । चन्द्रिकायां तु पानीयादिगण एव द्वितीयशब्दपाठान्मते इत्त्वविकल्पात् विद्मो विद्मो इति रूपद्वयमिति ज्ञायते ॥

५ ईषदिति ॥ यद्यपि चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्यो. पानीयादिगणे ईषच्छब्दः कण्ठतो न परिगणित, तथाऽप्यव्ययप्रकरणे ईषच्छब्दस्य इति इति प्राकृतरूपोदाहरणात्त्रापीत्वमभिमतमिति ज्ञायते । अत एव काल्यायनसूत्रस्य विशदसङ्गहाख्यवृत्तिकृद्भिः कवितार्किकसिंहैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्वेदान्ताचार्यैरपि 'इति इत्यपि मतमेवात्' इत्युक्त्वा, तत्र 'इति चुम्बिआह भमरेहि' इति प्राचीनप्रयोगोऽपि प्रमाणीकृतो दृश्यते ॥

६ एल् पीठेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं जीर्णशब्दे ईकारस्थोत्वविधानेन तीर्थ-विहीनहीनशब्देषु च ऊकारविधानेन जुण्णं विहूर्णं हूर्णं इति रूपसाधकानि 'उल् जीर्ण' (प्रा. सू. १-२-५४) 'तीर्थे हूर्ण' (प्रा. सू. १-२-५५) 'विहीनहीने वा' (प्रा. सू. १-२-५६) इति त्रीणि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

एष्वीत एत्वं छित्स्यात् । ^१ पेढं ^२ नेडुं ॥

(वा) पीठनीडयोर्वावचनम् । पीढं, नीढं । 'त्वेदितः' इति सिद्धे-
^३ रतद्ग्रहणमनर्थकमिति ^४ मतान्तरम् ॥

त्वदुत उपरिगुरुके ॥ १-२-४२ ॥

अनयो^६स्तोऽत्वं वा स्यात् । ^७ अवरिं उवरिं । ^८ गरुअं गुरुअं ॥

^१ पेढमिति ॥ पीठशब्दे ठकारस्य 'ठ-' (प्रा सू १-३-२८) इत्यनेन ठकारादेशे प्रकृतसूत्रेण ईकारस्य एत्वे पेढमिति रूपम् ॥

^२ नेडुमिति ॥ नीडशब्दे डकारस्य 'दैवगोऽलौ' (प्रा सू १-४-९२) इत्यनेन पाक्षिके द्वित्वे कचित्स्वरूपत एकारस्य प्राकृते ह्रस्व इत्यभिप्रायेणास्यामेव वृत्तावादी नेडुमित्युदाहृतत्वेनात्र 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्येकारस्य ह्रस्वैकारे भेदुमिति रूपम् ॥

^३ सिद्धेरतद्ग्रहणमिति ॥ अत्र 'सिद्धेरतद्ग्रहणम्' इति पाठेन भाव्यम् । एतद्ग्रहणं पीठनीडशब्दयोर्ग्रहणमित्यर्थः ॥

^४ मतान्तरमिति ॥ 'त्वेदितः' (प्रा. सू. १-२-४१) इति सूत्रे इत इति तपर-
करणात्तदुत्तरसूत्रनिर्दिष्टशब्देषु आदिभूतस्य इकारस्यैव दर्शनाच्च ह्रस्वेकारस्यैव तत्र
ग्रहणमित्यवश्याभ्युपगमनीयतया पीठनीडयोर्विकल्पविधानं सार्थकमेव न त्वनर्थक-
मित्यभिप्रायेण अरुचिसूचनार्थं मतान्तरमित्युक्तम् । त्रिविक्रमवृत्तावप्यत्र बहुलाधि-
कारात्पीठनीडयोर्विकल्प इत्युक्तं दृश्यते । चन्द्रिकायां त्वत्र सूत्रे पीठशब्दस्थाने पीढ इति
पठितं दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् अवशिष्टानां कीदृशपीथूषविभीतकेदशापीठानां च केरिसो
पेढसं बहेडओ एरिसो आमेओ (आवेओ) इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^५ उतोऽत्वमित्यादि ॥ आदेरिति शेषः । अत एवात्र गुरुकादिशब्देषु द्वितीयो-
कारस्य नात्वं प्रवर्तते ॥

^६ अवरिमिति ॥ उपरिशब्दे 'पो व-' (प्रा. सू १-३-५५) इति पकारस्य
वकारादेशे 'स्वरभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू. १-१-४२) इति वक्राद्यन्तर्गणभूतोपर्यादि-
गणप्रविष्टतयाऽत्र एतीयात्स्वरात्परे विन्दौ प्रकृतसूत्रेणोकारस्य पाक्षिकेऽकारे च अवरि-
मिति उच्चाभावपक्षे उवरिमिति च रूपम् ॥

^७ गरुअमिति ॥ गुरुशब्दः कप्रत्यायान्तोऽत्र सूत्रे शुद्धितः । तेन केवलगुरुशब्दे
नेढं सूत्रं प्रवर्तत इति त्रिविक्रमवृत्तावभिहितम् । ततश्च गुरुशब्दे प्रकृतसूत्रेणापदेश-

मुकुलादौ ॥ १-२-४३ ॥

उतोऽत्वं ^१ नित्यम् । मुकुलं-मडलं ।
^२ मुकुलं मुकुटं मुकुरं युधिष्ठिरः सौकुमार्यं च ।
 अगुरुगुल्फीगुर्व्यो विद्रुत ^३ आत्वं तु बाहुलकम् ॥
 विद्रुतः-विहाओ ॥

^४ र इङ्गुट्टीपुरुपयोः ॥ १-२-४४ ॥

अनयो^५ रसंवन्ध्युत इत्स्यात् । ^६ भिडडी । पुरिसो ॥

कारस्यात्वे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना ककारस्य लुकि गक्षमिति रूपम् । अत्वाभावपक्षे तु गुरुशमिति रूपं बोध्यम् ॥

^१ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणान्नित्यमिति भावः । लक्ष्मीधरसूरिस्तु मुडलं मडलं इति रूपद्वयमुदाहरन् अत्वस्यास्य वैकल्पिकतां मन्यते । तच्चैतद्वृत्तिग्रन्थेन 'पृथग्योगान्न विकल्पः' 'मकुटं संस्कृते च, तथाऽप्ययं योगो मुकुटस्य रूपान्तरनिवृत्त्यर्थः' इति त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थेन च विरुध्यते । मुकुलादिगणेऽस्मिन् उकारद्वयघटितागुरु-शब्दपाठदर्शनात्संस्कृते उकारद्वयघटित एवायं शब्द इति वा, प्राकृते सर्वथैवैकोकार-घटित एव वाऽयं शब्दस्ताधुरित्यवश्यमभ्युपगमनीयमित्याशय उच्यते ॥

^२ मुकुलमित्यादि ॥ 'मडलं मडलं मडरं जहुट्टिलो सोममल्लं क्षरु गलोईं गलं विहाओ' इति मुकुलादिगणीयानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^३ विद्रुत इत्यादि ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्ता 'बहुलाधिकारात्कचिदात्वमपि विद्रुत-विहाओ' इत्युक्तं दृश्यते ॥

^४ रसंवन्ध्यत इत्यादि ॥ सूत्रे र इति पष्ठधन्तं, 'त्वहुत उपरिगुलं' (प्रा. सू. १-२-५८) इति सूत्रात् अत उव इति चाजुवर्तत इति भावः ॥

^५ र इदित्यादि ॥ 'रो भुकुट्टिपुरुष इत' (प्रा. सू. १-२-६०) इति मुद्रित-त्रिविक्रमवृत्तिकोशे एतत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^६ भिडडी पुरिसो इति ॥ भुकुट्टीशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुक् । पुरुषशब्दे पकारस्य 'गोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशः ॥

^१ दोदोऽनुत्साहोत्सन्न ऊ शसि ॥ १-२-४५ ॥

उदित्यत्र उवो दकारेण सह ऊ स्याच्छकारसकारयोः परतः ।
उच्छ्रासः-ऊसासो । उत्सवः-ऊसवो । अनुत्साहोत्सन्न इति किम् ?
^२ उच्छ्राहो उच्छणो ॥

^३ दुरो रलुकि तु ॥ १-२-४६ ॥

अलुकि सति दुर उत ऊ स्यात् । दुस्सहः-^४दूसहो दुसहो ॥

^१ दोऽदोऽनुत्साह इत्यादि ॥ दा उद अनुत्साहोत्सन्ने ऊ शसि इति पदच्छेदः । उत्साहोत्सन्नशब्दमिन्नसंबन्धिन. दकारेण सहितस्य उद. शकारसकारयोः परत ऊकारादेश इत्येतत्सूत्रार्थः । एतत्सूत्रात्पूर्वं क्षुतशब्दे उकारस्य ईत्वविधानेन छीर्ण इति रूपसाधकं 'क्षुत ईत्' (प्रा सू. १-२-६१) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । उच्छ्रासशब्दे उद् इवास इति दशायां प्रकृतसूत्रेण दकारसहितस्योद् ऊ इत्यादेशे वकारस्य 'छवरामधश्' (प्रा सू. १-४-७८) इति लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा सू. १-३-८७) इति सकारादेशे दीर्घात्परत्वात्सस्य 'दीर्घान्न' (प्रा सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधे ऊसासो इति रूपम् ॥

^२ उच्छ्राहो उच्छणो इति ॥ उत्साहशब्दे त्सस्य 'ध्यश्चत्सप्सामनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इति छादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्द्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे उच्छ्राहो इति रूपम् । उत्सन्नशब्दे नस्य 'न' (प्रा सू. १-३-५२) इति णत्वं बोध्यम् ॥

^३ दुर इत्यादि ॥ दुर. रलुकि इति पदच्छेदः । 'दोऽदोऽनुत्साह' (प्रा सू. १-२-६२) इत्यादिसूत्रात् ऊ इति 'त्वदुव.' (प्रा. सू. १-२-५८) इत्यादिसूत्राद्दुत् इति चानुवर्तते । दुरित्युपसर्गसंबन्धिनो रेफस्य लुकि सति उत ऊकारादेशो वा भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वृत्तौ अलुकीत्यस्य स्थाने रलुकीति साधुः पाठः ॥

^४ दूसहो दुसहो इति ॥ 'निर्दुरि वा' (प्रा सू. १-१-२६) इति सूत्रेण दुरित्यास्यान्त्यस्य लोपपक्षे पूर्वस्योकारस्य प्रकृतसूत्रेण ऊत्वे दूसहो इति, प्रकृतस्य ऊत्वस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे दुसहो इति, रलोपस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे च 'खरवसान' 'वा शरि' (प्रा सू. ८-३-१५, ३६) इति रेफस्य विसर्गे दु.सहो इति च रूपत्रयं बोध्यम् ॥

सुभगसुसले ॥ १-२-४७ ॥

उत ऊ वा स्यात् । ^१सुहवो सूहवो । मूसळं सुसळं । 'ऊत्वे सुभग' (प्रा. सू. १-३-१८) इति वत्वम् ॥

^२हश्चौत्कुतूहले ॥ १-२-४८ ॥

हश्चादेरुत ओत्स्याद्दूतो ह्रस्वश्च । कोउहळळं । ^३दैवादित्वादित्वम् ॥

स्तौ ॥ १-२-४९ ॥

उत ओत्स्यात्संयोगे । तुंडं-तौंडम् ॥

^५सूक्ष्मेऽद्वोतः ॥ १-२-५० ॥

सूक्ष्मं-सण्हं सुण्हम् ॥

^१सुहवो इत्यादि ॥ सुभगशब्दे मकारस्य 'खवथघमाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशे प्रकृतसूत्रेण उकारस्य ऊत्वविकल्पे 'ऊत्वे सुभग' (प्रा. सू. १-३-१८) इत्यादिना गस्य वत्वे च सुहवो सूहवो इति रूपम् ॥

^२हश्चेत्यादि ॥ आदेरित्यधिक्रियते । 'त्वद्दुत' (प्रा. सू. १-२-५८) इति सूत्राद्दुत इति 'दुरो रळुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्यतो धार्थकस्तुगब्दश्चातु-वर्तते। तथा च कुतूहलशब्दे आदेरुकारस्य ओकारः स्यात् । तत्संनियोगेन ङीर्षस्य ह्रस्वश्च वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थमभिप्रयन् त्रिविक्रमदेव. संनियोगशिष्टह्रस्वौत्वोभयामात्रे कुतूहलमिति कुतूहलशब्दस्यापरमपि रूपमनुभवते । अत्र तु वृत्तौ कोउहळमित्येकमेव रूपमुदाहृतं दृश्यते । अत्र वृत्तौ हश्चेत्यस्य स्थाने 'अत्र' इति पाठस्साधुरिति भाति । उत इत्यनन्तर वा हश्चेति योजनीयः ॥

^३दैवादित्वादिति ॥ 'दैवगोऽखौ' (प्रा. सू. १-४-९२) इति सूत्रेण वा द्वित्वमित्यर्थः । तेन द्वित्वाभावपक्षे कोउहळमित्यप्यन्यद्रूपं बोध्यम् ॥

^४संयोग इति ॥ सूत्रे स्तुगब्दः संयुक्तसंज्ञक इति भावः । उत्तरसूत्रे चाप्रहणादत्र तुशब्दो नानुवर्तत इति भावः ॥

^५सूक्ष्म इत्यादि ॥ अत्र सूत्रे 'सूक्ष्मेऽद्वोतः' (प्रा. सू. १-२-६७) इति सूत्रपाठसुररीकृत्य उकारस्य विकल्पेन अकारादेशमभिप्रयत्वा त्रिविक्रमदेवेनापि

^१ इदेन्नूपुरे ॥ १-२-५१ ॥

अस्य ऊत इदेतौ स्तः । ^२ णिउरं णेउरम् ॥

^३ ओल् स्थूणतूणमूल्यतूणीरकूर्परगुळ्चीकूडमाण्डताम्बूलेषु ॥ १-२-५२ ॥

एषूत ओकारो लिट्स्थात् ॥

(वा) स्थूणतूणयोस्तु वा ।

^४ थूणं थोणं इत्यादि ॥

ऋतोऽन् ॥ १-२-५३ ॥

‘सूक्ष्मे’ (प्रा. सू. १-४-७०) इत्यनेन ण्हादेशे च सण्हं सुण्हं इत्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकाया तु ‘सूक्ष्मे बोतः’ (प्रा. सू. १-२-६७) इति पाठाभिप्रायेण पूर्वसूत्रादोदित्यस्यानुवृत्त्या ओत्वस्य वैकल्पिकतयाऽत्र विभ्रानमिति पक्षान्तराभिप्रायेण सोण्हमिष्युदाहृतं दृश्यते । अत्वौत्वोभयाभावपक्षे ‘संयोगे’ (प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य हस्ते सुण्हमिति रूपं बोध्यम् ॥

^१ इदेदित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं दुक्कूलोद्भूयदकण्हयतिहनुमद्वातूलमधूक-
शब्दानां दुअळं दुऊळं, उब्बीळं उब्बूळं, कंडुअइ, हणुमन्तो, वाठलो, महुअं महुअं-
इति प्राकृते रूपसाधकानि ‘अळ् दुक्कूले’ (प्रा. सू. १-२-६८) ‘इवुद्दयडे’ (प्रा. सू. १-२-६९) ‘उळ् कण्हयहनुमद्वातूले’ (प्रा. सू. १-२-७०) ‘वा मधूके’ (१-२-७१)
इति सूत्रचलदृश्यं सूत्रपाठेऽधिकमुपात्तम् ॥

^२ णिउरमित्यादि ॥ नूपुरशब्दे नकारस्य ‘आदेस्तु’ (प्रा. सू. १-३-५३)
इति णकार. ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना पकारस्य लुक्च
विशेषः ॥

^३ ओलित्यादि ॥ अत्र सूत्रे स्थूणाशब्द आकारान्तः, ताम्बूलशब्दः तम्बूल
इति च त्रिविक्रमवृत्तौ पठितो दृश्यते ॥

^४ स्थूणतूणयोस्तु वेति ॥ बहुलाधिकारादिदं सिद्धमिति त्रिविक्रमलक्ष्मीधरैः ।
तोणं तोणीर मोळ कोप्परं गलोई कोहण्डी तांबोळम्, इत्येतत्सूत्रगततूणादिशब्दानां
प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

घृतम्-^१घअस् ।

^२इल् कृपगे ^३ ॥ १-२-५४ ॥

लित्वाञ्चित्यस् । कृपः- ^४ किवो ॥

^५ कृपनृपकृपणार्द्धिकृशाः कृशानुशृङ्गारवृद्धकविगृध्राः ।

भृङ्गारुसृगसृगाला वृश्चिकदृष्टिस्पृहाहृदयतृताः ।

सृष्टोन्कृष्टसमृद्धिव्याहृतभृङ्गर्षिवृत्तिकृतिरूपकाः ।

कृसररूपणावितृष्णाः पृथ्वीभृगुकृच्छ्रधृतिकृपाकृत्याः ॥

^१ घअमिति ॥ घृतशब्दे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुग्योष्यः ॥

^२ इल् कृपग-इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सृदुत्वसृदुकृशाशब्देषु ऋकारस्य आत्वविकल्पविधानेन माउत्तर्णं मउत्तर्णं, माउअं मउअं, कासा कसा, इति प्रत्येकं रूपद्वयसाधकं 'आद्वा सृदुत्वसृदुकृशासु' (प्रा सू १-२-७५) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^३ कृपग इति ॥ अत्र गणवदस्य गणसंज्ञकत्वेन कृपग इत्यस्य कृपादावित्यर्थो बोध्यः ॥

^४ किवो इति ॥ कृपशब्दे प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य इत्वे पकारस्य 'पो व' (प्रा. सू. १-३-५५) इति वकारादेशे च किवो इति रूपम् ॥

^५ कृपः-किवो । नृपः-णिवो । कृपण-किवणो । ऋद्धि-इदी । कृशः-किसो । कृशानु-किसानु । शृङ्गारः-सिंगारो । वृद्धकवि-विद्धकई । गृध्राः-गिद्धो । शृङ्गार-भिङ्गारु । सृगः-सिगो । सृगालः-सिगालो । वृश्चिकः-विच्छुको । दृष्टिः-दिष्टी । स्पृहा-छिहा । हृदयं-हिलअं । तृषं-तिष्यं । तृप्रशब्दस्यास्य मोघं दुःखं अधर्मः पापं काष्ठं आर्ज्यं वास्यं इति त्रिविक्रमवृत्ताबुक्तम् । सृष्टं-सिष्टं । उक्कृष्टं-उक्किष्टम् । समृद्धि-समिद्धी । व्याहृतं-वाहिय्यम् । भृङ्गः-भिङ्गो । ऋपिः-इसी । वृत्तिः-विती । कृतिः-किई । कृपिकः-किसिओ । कृसरः-किसरो । कृपाणः-किवाणो । वितृष्ण-विहृण्हो । पृथ्वी-पिच्छी । भृगुः-भिगु । कृच्छ्रं-किच्छम् । धृतिः-धिई । कृपा-किवा । कृत्या-किन्वा । वृगुणं-वृसिणम् । सकृत्-सइ । दृष्टं-दिष्टम् । वृसी-विसी । वृणा-धिणा । वृहितं-विहिलम् । गृष्टिः-गिष्टी । तृपित-तिसिओ । वृष्टं-विष्टम् । सृष्टिः-सिष्टी । सृष्टं-सिष्टम् । इति कृपादिगणपठितानां प्राकृते सिद्धरूपाणि । त्रिविक्रमवृत्तावत्र कृपादि-

वृत्तणसकृद्प्रानि च वृत्तीवृणावृंहितानि वृष्टिश्च ।
 वृषितो वृष्टं * सृष्टिमृष्टस्य स्याद्रसार्थकस्यैव ॥

¹ भृङ्गसृगाङ्गसृत्युष्टमसृणेषु वा ॥ १-२-५५ ॥

भिर्गं भंगं, इत्यादि ॥

² पृष्ठेऽनुत्तरपदे ॥ १-२-५६ ॥

पिड्डी । अञ्जल्यादित्वात् स्त्रीत्वम् । पक्षे पट्टम् । अनुत्तरपदे किम् ?
 महीपृष्टं-महीपट्टम् ॥

गणे वृषवृत्तपृष्ठशब्दा अधिकाः पठ्यन्ते । एतद्वृत्तिचन्द्रिकयोः कृपादिगणेऽस्मिन् पठिताः
 वृषितगुणसृगशब्दाश्च त्रिविक्रमवृत्तौ न कण्ठतः परिगणिताः । भृङ्गाशब्दश्चाकारान्त-
 चन्द्रिकायां परिगणितः । तथा चन्द्रिकाकोशे 'भृशहृतभृत्कपितृता वृत्तिश्च वृत्तिश्च
 गृष्टुश्च' इतीमे शब्दाश्चाधिकाः पठ्यन्ते ॥

¹ भृङ्गस्यादि ॥ अत्रैव वृत्तौ पूर्वं कृपादिगणे भृङ्गशब्दपाठदर्शनात् भृङ्गशब्दस्य
 नित्यपुंलिङ्गतया एतद्वृत्तिगतोदाहरणे 'भिर्गं भंगं' इति स्त्रीत्वतोदाहरणस्यानुपपन्नत्वात्
 त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः 'भृङ्गसृगाङ्ग' इति सूत्रपाठस्यैव दर्शनाच्च भृङ्गशब्दस्थाने
 भृङ्गशब्दपाठो लेखकप्रमादेनात्र पठित इति सम्भाव्यते । अत्रत्यष्टशब्दस्थाने
 चन्द्रिकायां दृष्टशब्दः पठितो दृश्यते । सिंगं संगं-भृङ्गम् । मिर्षंको मर्षंको-
 सृगाङ्गः । मिन्वू मन्वू-सृत्युः । विट्टो घट्टो-ष्ट । मसिणं मसणं-मसृणम् ।
 इत्युदाहरणानि बोध्यानि ॥

पृष्ठ इत्यादि ॥ अनुत्तरपदभूतपृष्ठशब्दसम्बन्धिनः ऋकारस्येत्वं वा भवती-
 ल्यर्थः । पृष्ठशब्दे अनेन ऋकारस्येकारादेशे 'क ग ट ड' (प्रा सू. १-४-७७) इत्यादिना घ-
 कारस्य क्वाकि शेषस्य द्वित्वे अञ्जल्यादित्वात् स्त्रीत्वपक्षे पिड्डी इति रूपम् । चन्द्रिकायां
 'इत्वं क्षियाभेवेत्येके' इत्युक्त्या अत्र वृत्तौ पक्षे पट्टं इत्युदाहृतं दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ
 तु इत्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे क्षियां पट्टी इत्युदाहृतं दृश्यते । स्त्रीत्वाभाव-
 पक्षेऽपीत्वं भवतीत्यभिप्रायेण चन्द्रिकायां पिट्टं इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

* सृष्टिमृष्टस्येद्रसवर्धकस्यैव-पा.

१ ऋतुगे ॥ १-२-५७ ॥

उत्वं^२ नित्यं स्यात् । ऋतुः-उऊ ।

^३ वृन्दावनवृषभभृतकवृन्दऋजू च ^६ प्रवृद्धऋतुवृद्धाः ।

पृथिवी मृणालनिवृतप्रावृद्धवृत्तान्तसंवृतस्पृष्टाः ।

निर्वृतनिर्वृतिपितृकाः संभृतविबृतौ ^६ परावृत्तः ।

वृद्धिनिवृत्तिप्रभृति ^७ प्रवृत्तिजामातृकपरावृत्ताः ।

परभृतनिभृतप्राभृतभृतिभृतऋणमातृकाश्च ^८ ऋत्वादिः ॥

^१ ऋतुग इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं वृषभशब्दस्य उसहो वसहो इति, वृन्दारक-
निवृत्तशब्दयोः वृन्दारको वृन्दारको, णिवृत्तो णिवृत्तो, इति च रूपसाधकं 'उड्रूपमे
बुः' (प्रा सू. १-२-७९) 'वृन्दारकनिवृत्तयोः' (प्रा सू. १-२-८०) इति सूत्रद्वय-
मधिकं दृश्यते ॥

^२ नित्यं स्यादिति ॥ यदीदं वैकल्पिकं स्यात्तर्हि वृन्दारकनिवृत्तशब्दयोरपि
ऋत्वादिगण एव पाठेन सिद्धे पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादिदं नित्यमिति भावः । ऋतुगवदे
'प्रायो लुक् (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपः ॥

^३ चन्द्रिकाकोशदृश्यमानसूत्रगणपाठे तु—

'ऋतुवृन्दावनवृषभभृत्कवृन्दऋजूच प्रवृष्टऋतुवृद्धाः' इति दृश्यते ॥

^४ वृषभेति ॥ 'उड्रूपमे बुः' (प्रा सू. १-२-७९) इति सूत्रस्य जागरूकतयाऽत्र
ऋषभशब्दपाठ एव युक्त इति भाति । एवमेव चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्तयोरपि दृश्यते । एवं
भृतकशब्दस्थाने भ्रातृकशब्दपाठश्चोचितः ॥

^५ प्रवृद्धेति ॥ वृद्धशब्दस्यात्र परिगणितत्वेन चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्तयोरुभेन च
प्रवृष्टशब्दपाठ एवात्र समुचितः ॥

^६ परावृत्त इति ॥ अत्रैवोत्तरत्र परावृत्तशब्दपाठोऽत्र पुनः पाठे द्विरुक्तथापाठवत्
'प्रवृत्तनिर्वृत्ता' इति चन्द्रिकानुरोधेव पाठ समुचितः ॥

^७ प्रवृत्तीति ॥ चन्द्रिकागणपाठे निवृत्तशब्दोऽत्र दृश्यते ॥

^८ ऋत्वादिरिति ॥ गणोऽस्मिन् चन्द्रिकागणपाठे परावृष्टशब्दोऽधिकः पर्यतो
वृन्दावनं उसहो भाउको वृन्दं उऊ पठदो उऊ बुद्धो पुदवी मुणालं णितवं
पाउसो बुत्तन्तो संदवं पुहो णिवृत्वं णिवृत्तुं पितृको, संहुवं विदवं पठत्तो णिवृत्तो
उड्रुदो णितृत्तो पड्रुदं पठत्तो जामातृको पराउत्तो परड्रुको णिवृत्तं पाहुदं शुदं शुभो
उणं भाउका इति वृन्दावनादीनां ऋत्वादिगणपठितानां प्राकृतसिद्धरूपाणि ॥

गौणान्त्यस्य ॥ १-२-५८ ॥

उपसर्जनपदान्तस्य ऋत उत्वं स्यात् । पितृवनम्-^१ पिउवणम् ॥

(वा) भर्तृदारिकादावित्वं वाच्यम् ।

मद्दिदारिआ ॥

इदुन्मातुः ॥ १-२-५९ ॥

गौणस्य मातृशब्दस्येदुतौ स्तः । मातृगृहं-^२ माइधरं माउधरम् ॥

^३ क्वचिदगौणस्यापि ॥ १-२-६० ॥

मातृणां-माईणं माऊणं ॥

^४ पृष्टिपृथङ्भृदङ्गनपृकवृष्टे ॥ १-२-६१ ॥

इदुतौ स्तः । पिष्टी पुष्टी इत्यादि ॥

^१ पिउवणमिति ॥ पितृवनशब्दे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना लुक् ॥

^२ माइधरमिति ॥ मातृगृहशब्दे गृहशब्दस्य 'अपतौ धरो गृहस्य' (प्रा सू. १-३-९६) इति गृहशब्दस्य धरादेशः ॥

^३ क्वचिदगौणस्यापीति ॥ इदं सूत्रं त्रिविक्रमवाक्यरूपतया तदीयवृत्तौ दृश्यते । चन्द्रिकायामपीदं सूत्रं न दृश्यते ॥

^४ पृष्टीति ॥ सूत्रेऽस्मिन् पृष्टीत्यस्य स्थाने वृष्टीति पाठश्चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्यो-
दृश्यते । अत्रत्यानां पृथङ्भृदङ्गनपृकशब्दानां पिई पुई, मिईंगो मुईंगो, षात्तित्तौ
णत्तुत्तौ, विष्टो वुष्टो, इति प्राकृते प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् । यद्यपि मुद्रितचन्द्रिका-
कोशे भृदङ्गशब्दस्य मिईंगो मुईंगो इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । तथाऽपि तस्य
स्वप्नादिपठितत्वेन तदीयद्वितीयाकारस्य नित्यतयेत्वस्य दुर्निवारणया मध्येकारकत्वमेवोचि-
तम् । त्रिविक्रमवृत्तौ श्रीमद्भेदान्वाचार्यप्रणीतप्राकृतशब्दविशदसंग्रहेऽपि तथैवोदा-
हृतम् । चन्द्रिकायामेव 'स्वप्नादाविष्' (प्रा. सू. १-२-११) इति सूत्रे स्वेनापि
तथैवोदाहृतं च । ततश्च मध्येकारकोदाहरणं लेखकयोः जकादिप्रमादापतितमिति
विभाष्यते ॥

तु बृहस्पतौ ॥ १-२-६२ ॥

इदुतौ वा स्तः । ^१विहृप्पई बृहृप्पई । पक्षे बहृप्पई । 'सो बृहस्पति' (प्रा. सू. १-४-७४) इति सत्वे तु विहृस्सई बृहृस्सई बहृस्सई ॥

उद्दोलमृपि ॥ १-२-६३ ॥

मृपाशब्दे ^१लित एते स्युः । मुसा मूसा मोसा ॥

वृत् इदे^१इ ॥ १-२-६४ ॥

^१विहृप्पई इति ॥ अत्र आदेशविकारस्य वकारादेशविधायकानुपलम्बेन वकार प्रवोचितः । बृहस्पतिशब्दस्य प्राकृतेऽष्टादश रूपाणि संभवन्ति । तानि च यथा—प्राकृतेत्वोत्वयोर्विकल्पतया इत्वपक्षे—'भ्यौ बृहस्पतौ तु बहोः' (प्रा. सू. १-२-७५) इति सूत्रेण वकारहकारयोर्यथाक्रमं भकारयकारादेशपक्षे संयुक्तस्य स्वस्य 'इलेप्मबृहस्पतौ तु फोः' (प्रा. सू. १-४-४६) इति फत्वपक्षे भियप्पई इति, फत्वाभावपक्षे 'सो बृहस्पतिवनस्पत्यो.' (प्रा. सू. १-४-७४) इति सत्वपक्षे भियस्सई इति, सत्वामावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सलोपे भियप्पई इति, भकारयकारादेशाभावपक्षे विहृप्पई विहृस्सई विहृप्पई इति पदरूपाणि ॥

एवमुत्वपक्षे पूर्वोक्तरीत्या भकारयकारादेश-तदभाव-फत्व-सत्व-सलोपपक्षेषु भुयप्पई भुयस्सई भुयप्पई बुहृप्पई बुहृस्सई बुहृप्पई इति पदरूपाणि ॥

तथा—इत्वोत्वयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे 'ऋतोऽव' (प्रा. सू. १-२-७३) इत्यत्वे पूर्वप्रदग्धितरीत्यैव भकारयकारादेशतदभावपक्षयोः तत्र फत्वसत्व-सलोपपक्षेषु च भयप्पई भयस्सई भयप्पई बहृप्पई बहृस्सई बहृप्पई इति पदरूपाणि इत्याहस्य अष्टादश रूपाणि ॥

^२लित इति ॥ तुगञ्दानुवृत्तये सूत्रे लिट्करणमिति बोध्यम् । तत्र उकार-उकार-शोकारा नित्यं भवन्तीत्यर्थात् 'ऋतोऽव' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यकारो न प्रवर्तत इति सिध्यति । अत्र लिट्करणाभावे त्रय एते वा भवन्तीत्यर्थापत्त्या एतत्सिद्धयत्वात् । भावपक्षे 'ऋतोऽन्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यत्वं दुर्निवारं स्यादिति बोध्यम् । सूत्रेऽस्मिन् 'मृपि इत्यत्र 'मृपे' इति चन्द्रिकायां पठितं दृश्यते ॥

^३एडिति ॥ 'एओइ' (घर्णसमान्नाय सूत्रं ३) इति मूत्रे एडिति प्रत्याहाराङ्गी-कारादेकारौकारौ गृह्येते । पूर्वसूत्र एव तुगञ्दानुवृत्तौर्विच्छिन्नत्वात्तत्र लिट्करणावश्यकत्वेति

१ विंत्तं वेंत्तं वोंत्तं । 'टल्लसरवृन्त, (प्रा. सू. १-३-३७)' इति टत्वे तु विंत्तं वेंत्तं वोंत्तं ॥

२ ढिराहते ॥ १-२-६५ ॥

३ आहिसो ॥

द्वेऽरि सा ॥ १-२-६६ ॥

द्वे सा सह ऋतोऽरि स्यात् । ४ दरिओ ॥

केवलस्य रिः ॥ १-२-६७ ॥

५ व्यञ्जनासंयुक्तस्य ऋतो रिः स्यात् । ऋद्धिः-रिद्धी । व्यासऋषिः
६ वासरिती ॥

बोध्यम् । चन्द्रिकायां त्वञ् इदेताविति सुत्रे पाठेन इकारैकारावेव विधीयते इत्यभिप्रेत्य तल्लविंत्तं तल्लवेंत्तं इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । तस्य त्रिविक्रमवृत्तौ पृथिति पाठाभिप्रायेण इकारैकारौकाराणां विधानेन विंत्तं वेंत्तं वोंत्तं इति रूपत्रयस्योदाहरणात्त्रिविक्रमदेवानुमतमिति ज्ञायते ॥

१ विंत्तमित्यादि ॥ इदं तु न परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनपरम् । 'टल्लसरवृन्त' (प्रा. सू. १-३-३७) इत्यादिना टकारादेशस्य नित्यतयैव विधानादिति बोध्यम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि टकारघटितमेव रूपमुदाहृतं दृश्यते ॥

२ ढिराहते इति ॥ सुद्धितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे 'ढिराहते' इति सूत्रपाठो दृश्यते । कोशाख्येऽस्मिन् दृश्यमानलिखितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे तु 'ढिराहते' इति सूत्रपाठो दृश्यते । चन्द्रिकायां त्विदं सूत्रमेव नोपात्तम् ॥

३ आहिसो इति ॥ आहतशब्दे तकारस्य सत्वविधायकसूत्रानुपलम्भात् तकार-लुका आहि(ठि)ओ इत्येव त्रिविक्रमवृत्तामुदाहरणाच्च सकारघटितरूपं लेखकप्रमादाद्यत्तमिति भाति । आहतशब्दे तकारस्य 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लोपे लिखितकोशेषु 'ढिराहते' (प्रा. सू. १-२-८८) इत्येव सूत्रपाठदर्शनादकारस्य ठीत्या-देशे आठिओ इत्येव रूपमुचितमिति बोध्यम् ॥

४ दरिओ इति ॥ दसशब्दे प्रकृतसूत्रेण ऋप्त् इत्यस्य अरीत्यादेशे दरिओ इति रूपम् ॥

५ व्यञ्जनासंयुक्तस्येति ॥ अव्यवहितपूर्वव्यञ्जनासहकृतस्येत्यर्थः । तेनोत्तरा-दिव्यञ्जनसहकारेऽपि न क्षतिः ॥

६ वासरिती इति ॥ व्यासऋषिवाक्ये यकारस्य 'मनयाम्' (प्रा सू १-४-७९) इति लुकि, षकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशे प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य रीत्यादेशे वासरिती इति रूपम् ॥

दृश्यक्स^१ किनि ॥ १-२-६८ ॥

^२ 'क्सश्चेति वक्तव्यं' (वा. २०३०) इति विहितो यो दृशोः क्सः, यश्च 'त्यदादिपु दृशोऽनालोचने कश्च' (पा. सू. ३-२-६०) इति विहितः किन् तदुभयान्ते अदन्ते च दृशिधातौ ऋतो रिः स्यात् । क्सः, सदृक्षः-^३ सरिच्छो । किन्, सदृक्-सरी । क्सकिन्भ्यां साहचर्यादिकारः कश्चित् निश्चीयते । कश्, सदृशः-सरिसो । कश्चन्तस्यैव, नेह, ^४ तादृश-तादिसो । 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागमः । तेनात्रापि रीत्यादेशं मन्यमानो ^५ लक्ष्मीधरो निरस्त इति ध्येयम् । त्वाद्गित्यस्य तु किबन्तत्वाद्-प्रयोग ^६ इत्युक्तम् ॥

^१ किनीति ॥ यद्यप्यत्र मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे 'किपि' इति सूत्रपाठो दृश्यते । तथाऽप्यत्रैवोत्तरत्र 'त्यदादिसूत्रविहित' इत्युक्तिदर्शनादत्रत्यलिखितकोशान्तरानुगुण्याच्च 'किनि' इत्येव सूत्रे पाठस्समुचित इति भाति । अत एवैतत्सूत्रान्ते 'क्सकिनोस्साहचर्यात्यदादिभिविति विहितः कश्चिद् गृह्यते' इत्ययमत्रत्यलिखित-त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थोऽप्यत्रानुकूल इति ज्ञायते । अयं च ग्रन्थो मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे न दृश्यते ॥

^२ क्सश्चेति ॥ 'क्सोऽपि वाच्य' (वा. २०३०) इति सवार्तिकसूत्रपाठे वार्तिकपाठो दृश्यते ॥

^३ सरिच्छो इति ॥ सदृक्षशब्दे 'प्रायो लुक्' (पा. सू. १-३-८) इत्यादिना दलोपे संयुक्तस्य क्षस्य 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन क्त्वे द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च सरिच्छो इति रूपम् ॥

^४ तादृशेति ॥ नेदमकारान्तं संस्कृतप्रकृतिरूपम् । तथा सति तस्य कश्चन्ततया 'कश्चन्तस्यैव, नेह' इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः । किन्तु तादृक्षशब्दस्य हल्न्तस्य प्राकृते 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागमानन्तरप्रक्रियादशागतं रूपं गृहीतमिति बोध्यम् । अन्यथा तत्र प्रकृतसूत्रेण यदिशस्य दुर्वारत्वात् उत्तरत्र तादिसो इति प्रत्युदाहरणप्रदर्शनस्य 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागम इत्युत्तरत्र दृश्यमान-वृत्तिग्रन्थस्य चासङ्गत्यापत्तेरिति बोध्यम् । 'तादृश-तादिसो' इत्यत्र ऋकारस्य इत्वं कथमिति तु विमर्शनीयम् ॥

^५ लक्ष्मीधरो निरस्त इति ॥ वृत्तिकृत्रिविक्रमदेवेनाप्यत्र सूत्रे अपदेन साहच-र्याश्रयणेन कश्च एव ग्रहणमित्युक्ततया 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागमस्य अग्रहणेन तदागमविशिष्टतादृक्षशब्दस्य तादिसो इति रूपस्यैवेष्टत्वाच्चेति भावः ॥

^६ इत्युक्तमिति ॥ प्तद्वचावेवादौ 'सिद्धिलोकाच्च' (प्रा. सू. १-१-१) इति

शैलः सेळो । यौवनं ^१ जोष्णणम् । तैलादित्वाद्भित्त्वम् ॥

^२ शौण्डगेषु ॥ १-२-७१ ॥

एच उत्वम् । शौण्डः-सुण्डो । दौवारिकः-दुवारिओ इत्यादि ॥

अइ तु ^३ वैरादौ ॥ १-२-७२ ॥

ऐचः अइ इति वा स्यात् । वैरं-वहरं वेरं । कैरवं-कहरवं केरवं इत्यादि ॥

^४ दैत्यगेषु ॥ १-२-७३ ॥

ऐच अइ ^५ नित्यं स्यात् । ^६ दइत्तो ॥

^१ जोष्णणमिति ॥ यौवनशब्दे यकारस्य 'आदेशः' (भा. सू. १-३-७४) इति जकारादेशो बोध्यः ॥

^२ शौण्डगेष्विति ॥ सूत्रस्यास्य त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः 'कौश्लेयक उव' (भा. सू. १-२-९७) इति सूत्रानन्तरं पाठेन पूर्वसूत्रादत्र उदित्यानुवृत्त्या आदेशित्वादि-काराच्च शौण्डादिभ्यादेशैश्च उत्वं भवतीत्येतत्सूत्रार्थो बोध्यः । शौण्डादिगणोऽस्मिन् पठितानां शौण्डोऽनिमौक्षायनसौन्दर्यसौगन्ध्यदौवारिकसौवर्णिकपौलोमीशब्दानां प्राकृतं सुद्धोअणी मुंजामणो मुंदेरं सुगंधत्तणं दुवारिओ सुवणिणओ पुलोमी इति रूपाणि बोध्यानि ॥

^३ वैरादाविति ॥ वैरादिगणपठितानां वैरवैशम्पायनवैदेशिकवैश्रवणवैश्र-कैलासवैतालिककैरवदेवादिशब्दानां बहरं वेरं, बइसम्पाअणो वेसम्पाअणो, वइदेशिकं वेदेशिकं, बइसवणो वेसवणो, चइत्तो चेतो, कइलासो केलासो, वइजालिओ वेजालिओ, कहरवं केरवं, दइत्वं देत्वं, इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^४ दैत्यगेष्विति ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'दैत्यादौ' (भा. सू. १-२-१०४) इत्येतत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^५ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणादिति भावः ॥

^६ इत्यादीति ॥ 'दैत्यो दैन्यं दैवतकैतवदैदमवैदेहाः । ऐश्वर्यं वैजननो मेरव-वैहारिकौ च वैदंशः । वैशानरवैशालौ स्वैरं वैशालचैत्ये च ॥' इति दैत्यादिः । अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ वैहारिकशब्दस्थाने वैतालीयशब्दः पठितो दृश्यते । एषां च दैत्यादि-

कैतवं-कइदवं^१ इत्यादि ॥

^२ पौरगे गौरवे चावुत् ॥ १-२-७४ ॥

पौरादौ गौरवे च ऐच अउस्स्यात् । पठरो गउरवं । गौडः-गउडो^३ इत्यादि ॥

शब्दानां प्राकृते 'दइच्चो दइन्नं दइवन्नं कइवन्नं वइवन्नो वइपुहो अइसरिन्नं वइ-
अणणो मइरवो वइहारिणो (वइमालीयं) वइएसो वइसाणरो वइसाहो सइरं वइसालो
चइत्त' इति सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१ दइत्तो इति ॥ अत्र त्योऽचैत्ये' (प्रा. सू. १-४-१७) इत्यनेन त्यस्य स्थाने
चादेशस्य द्वुर्वारतया त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयो. दइच्चो इत्येवोदाहरणाच्च तथैवोचित-
मिति भाति ॥

^२ पौरग इत्यादि ॥ इतः पूर्वं नौशब्दस्य नावा इति रूपसाधकं 'नाभ्याव.'
(प्रा. सू. १-२-१०५) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । किञ्चात्र त्रिविक्रम-
वृत्तिचन्द्रिकयोः एतद्वृत्त्युपात्तप्राकृतसूत्रस्थाने 'गौरव आत्' (प्रा. सू. १-२-१०६) 'पौरगे
चावत्' (प्रा. सू. १-२-१०७) इति सूत्रद्वयं पठितं दृश्यते । तद्रीत्या च गौरवशब्दगत-
स्वादेशीकारस्य प्रथमसूत्रेण आत्वे गारवमिति, तदुत्तरसूत्रेण चकारबलात् तस्यैवौकारस्य
अउ इत्यादेशे गउरवमिति च रूपद्वयं सम्पद्यते । अत्र तु वृत्तौ अउ इत्येकमेवादेश-
मभिप्रेत्य गउरवमित्येकमेव रूपमुदाहृतम् । अत्रेदं चिन्तनीयम्—यदि गौरवशब्देऽपि
एतद्वृत्त्यनुरोधेन अउ इत्यादेश एव पृथेष्टः स्यात्तर्हि गौरवशब्दमपि पौरा-
दायेयाऽन्तर्भाव्य अउ इत्यादेशविधानेनैव अभिमतसिद्धया सूत्रे अतिरिच्यमानगौरव-
शब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । अतो विज्ञायते त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकोपात्तः सूत्रद्वयात्मक-
सूत्रपाठ एव साधीयानिति ॥

^३ इत्यादीति ॥ 'पौरस्सौरौ मौलिः कौरवगौडौ च कौलश्च । कोशलपौरु-
काक्षेयाकाश्च सौधं च मौनं च ॥' इति पौरादिः । 'पठरो सठरो मठली कठरवो
गउडो कउडो कउसकं पउरिसं कउच्छेअन्नं सउहं मउणं' इति पौरादिगणपठितानां
प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

१ ईं धैर्ये ॥ १-२-७५ ॥

धीरं। धैर्ये रः (भा. सू. १-४-५९) इति रत्वम् ॥ *

इति स्वरविकारप्रकरणम् ॥

इति श्रीवशिष्ठसमुद्राधीश्वरचोक्तनाथभूपालप्रियतत्त्वित्त-सज्जनावलम्ब-प्रज्ञापयविरुद्राङ्क-
चिन्मोन्मभूपहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन
कृते प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ॥

१ ईं धैर्ये इति ॥ पृत्त्सुत्रात्पूर्वं उच्चैर्नीचैश्चन्द्रयोः उच्चं नीचं इति प्राकृत-
रूपसाधकं 'उच्चैर्नीचैसोरजः' (भा. सू. १-२-१०८) इत्येकं सूत्रमधिकं प्राकृतसूत्रपाठे
दृश्यते ॥

* अन्तेऽत्र 'वा पुयाव्याधा.' इत्येकं सूत्रमधिकं चन्द्रिकादौ। अत्र 'उन्मत्तपिशाचो
पुयायी ॥ १ ॥ ऊणद्वियमानन्दिते ॥ २ ॥ तुदुरो दौदुरो ॥ ३ ॥ माहिवायो माहवानं ॥ ४ ॥
भ्रनकोटी सहकोडी ॥ ५ ॥ माहदो माहदे ॥ ६ ॥ ओदुरो उदुरो ॥ ७ ॥ आळिआ
आळ्याम् ॥ ८ ॥ तणसोळो तणशून्ये ॥ ९ ॥ अरिष्टैस्त्रकाकेषु रिद्धो ॥ १० ॥ हुतं दुरियम् ॥
॥ ११ ॥ किरौ किरौ ॥ १२ ॥ वामच्छो वामच्छौ ॥ १३ ॥ विसो वृषमूषिकयो ॥ १४ ॥
वद दृन्ते ॥ १५ ॥ हेरिवो हेरिभ्ये ॥ १६ ॥ चिह्न स्तोके ॥ १७ ॥ चल्णामोहो चरण-
शुभे ॥ १८ ॥ उन्मत्ताद्दुःशीलयोर्वयणिया ॥ १९ ॥ मूसल मासले ॥ महालयपले महल-
वसो ॥ २० ॥ चर्जरुके चर्चरिओ ॥ २१ ॥' इति गणसूत्राणि च दृश्यन्ते ॥

इति स्वरविकारप्रकरणम् ॥

इति महिश्चरराजनीयप्राच्यकोशालयविदुष निरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यस्य कृतौ
दीपित्यभिरुपया प्राकृतमणिदीपटिप्पण्या प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः.

असंयुक्तह्लादेशप्रकरणम्.

एत्साञ्जला ¹त्रयोदशोऽचः ॥ १-३-१ ॥

त्रयोदशादावा²देरचः परेण-सस्वरन्यञ्जनेन सह एत्वं स्यात् ।
त्रयोदश-³तेरह । त्रयोविंशतिः-⁴तेवीसा । स्थविरः-⁵थेरो ⁶इत्यादि ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः.

असंयुक्तह्लादेशप्रकरणम्.

¹त्रयोदशग इति ॥ 'गो गणपरः' (प्रा सू. १-१-१०) इति संज्ञासूत्र-
बलाद्त्रयोदशगशब्दस्य त्रयोदशादावित्यर्थः ॥

²आदेरिति ॥ अधिकारलब्धमेतत् ॥

³तेरहेति ॥ त्रयोदशशब्दे 'एत्साञ्जला' (प्रा.सू. १-३-१) इत्यादिना प्रकृतसूत्रेण
सस्वरन्यञ्जनस्य आदेरचः अयो इत्यस्य स्थाने एकारादेशे 'ल्वरामधश्च' (प्रा. सू.
१-४-७८) इति रेफस्य लुकि दकारस्य 'रल् सप्तत्यादौ' (प्रा सू. १-३-४२) इति रेफादेशे
'प्रत्युषदिवसदशपाषाणे तु हः' (प्रा सू. १-३-८८) इति शस्य पाक्षिके हादेशे तेरहेति
रूपम् । शस्य हादेशाभावपक्षे तु 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे तेरसो
इत्यपि रूपान्तरं बोध्यम् ॥

⁴तेवीसेति ॥ त्रयोविंशतिशब्दे 'एत्साञ्जला' (प्रा. सू. १-३-१) इत्यादिना
स्वरन्यञ्जनसहितस्य आदेरवर्णस्य अयो इत्यस्य एकारादेशे 'विंशत्यादिषु त्या श्लोपल्'
(प्रा सू. १-१-४८) इत्यनेन विन्दुसहितस्य तिशब्दस्य लोपे तस्य शित्वात्पूर्वस्य
'शिति दीर्घः' (प्रा सू. १-१-१५) इति दीर्घे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति
शस्य सत्त्वे च तेवीसा इति रूपम् ॥

⁵थेरो इति ॥ स्थविरशब्दे स्वरन्यञ्जनसहितस्यादेरवर्णस्य अवि इत्यस्य एत्त्वे
'कगढ' (प्रा सू. १-४-७७) इत्यादिना सलोपे च थेरो इति रूपम् ॥

⁶इत्यादीति ॥ अत्रादिशब्देन अयस्कारविचकिलत्रयस्त्रिसादादिशब्दानां ग्रहणम् ।
तेषां च प्राकृते एकारो वेदुं तेषीसा इत्यादिसिद्धरूपाणि ॥

¹ नवमालिकाबदरनवफलिकापूगफलपूतर ओळ् ॥ १-३-२ ॥

² एषूक्तविषये ओत्वं स्यात् । पूतरः-पोरो । ³ अघम इत्यर्थः ।
णोमालिआ । वोरं, ⁴ इत्यादि ॥

⁵ तु मयूरचतुर्थचतुर्विंशचतुर्द्वारचतुर्गुणमयूखोलखल-
सुकुमारलवणकुतूहले ॥ १-३-३ ॥

⁶ ऐषूक्तं वा । मोरो मऊरो इत्यादि । ⁷ अस्तोरखोरच इति बोध्यम् ॥

¹ नवमालिकेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कदलकर्णिकारशब्दयोः केल् कणेरं
इति रूपसाधकं 'कदले जु' (प्रा सू १-३-२) 'कर्णिकारे फोः' (प्रा. सू १-३-३) इति
सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

² उक्तविषय इति ॥ आद्यजुत्तरसस्वरव्यञ्जनविषय इत्यर्थः ॥

³ अघम इत्यर्थ इति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु पूतरपदस्यास्य जलजन्तुबोधक-
त्वमपीत्यभिप्रेत्य 'अघमो जलजन्तुर्वा' इत्युक्तं दृश्यते ॥

⁴ इत्यादीति ॥ अवशिष्टयोः नवफलिकापूगफलिकाशब्दयोः णोहलिआ
पोहलिआ इति प्राकृते रूपं बोध्यम् । सूत्रेऽस्मिन् त्रिविक्रमवृत्तौ पूगफलिकाशब्दस्थाने
पूगफलशब्दपाठोऽभिमतः ॥

⁵ तु मयूरेत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् चतुर्वारशब्दस्थाने त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः
चतुर्द्वारशब्दः पठितः । तथा सुकुमारशब्दानन्तरं तत्रैवोदूखलशब्दोऽधिकः पठ्यते ।
किञ्चात्र त्रिविक्रमवृत्तौ 'मोरस्संस्कृतेऽपीति कश्चिद्' इत्युक्त्वा तदप्रसिद्धमिति हेम-
चन्द्रमतं खण्डितं दृश्यते ॥

⁶ एषूक्तं वेति ॥ एवादेरचः परेण सस्वरव्यक्षणेन सह ओत्वं वेत्यर्थः । अत्र
चतुर्थचतुर्विंशचतुर्द्वारचतुर्गुणमयूखोलखलसुकुमारलवणशब्दानां प्राकृते चोत्थो चउत्थो,
चोइह चउइह, चोव्वारो चउव्वारो, चोग्गुणो चउग्गुणो, मोहो मऊहो, ओहळं उळहळं,
सोमालो सुडमालो, लोणं लअणं, कोहळं कुऊहळं, इति प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे बोध्ये ॥

⁷ अस्तोरित्यादि ॥ अस्तोः अखोः अचः इत्युत्तरसूत्रेषु पदत्रयमधिक्रियत इति
बोध्यमित्यर्थः । अस्तोरित्यस्य 'संयुक्तः स्तुः' (प्रा. सू. १-१-१२) इति सूत्रबलादसंयुक्त-
स्येति, अखोरित्यस्य 'आदिः सुः' (प्रा. सू. १-१-९) इति सूत्रबलादनादेरिति चार्थो
बोध्यः ॥

¹ प्रायोऽल्लुक्गजतदपयवाम् ॥ १-३-४ ॥

पिकः-पिओ । नगरं-नअरं । कुचः-कुओ ² इत्यादि । ³ प्रायो-
ग्रहणाद्बुधवारणसौकुमार्याभावे कचित्कच्छिओपो न क्रियते ॥

(वा) ⁴ समासेऽन्तर्वर्तिविभक्ति⁵निरूपितं पदत्वं वेति वाच्यम् ।

तेन कदाचित्पदादित्वात् लुक् । सुखकरः—सुहकरो । कदाचित्
सुहअरो । ⁶ अस्तोरित्यादि किम् ? चर्चाकरः अंकः ॥

¹ प्रायो लुगित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'अस्तोरखोरचः' (प्रा. सू. १-३-७)
इत्यधिकारसूत्रमेकं, ततः पूर्वं च निषण्णशब्दस्य गुमण्णो इति रूपसाधकं 'निषण्ण
उमः' (प्रा. सू. १-३-६) इत्यपरं सूत्रं च सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । प्रायो लुगिति
सूत्रस्यास्य असंयुक्तानामनादीनामचः परेषां कादीनां प्रायो लुग्भवतीत्यर्थः । यथाप्रयोग-
दर्शनमयं लुगिति सूचनार्थमत्र प्रायोग्रहणम् ॥

² इत्यादीति ॥ गजः-गओ, सुतः-सुओ, रिपुः-रिऊ, जयः-जओ, लावण्यं-
लाअण्यं, इत्यादीनि जादीनां लुक्सुदाहरणानि बोध्यानि । चबयोरभेदात् वकारस्य लुकि
विद्बुव-विडहो, इति रूपं त्रिविक्रमदेवेनोक्तम् ॥

³ प्रायोग्रहणादिति ॥ प्रायोग्रहणात्कश्चिन्न भवतीत्युक्त्वा—सुकुसुमं पयाग-
जलं सुगओ अगक सचापं विजणं सुतारं विदुरो सपावं समवायो देवो दाणवो इति
रूपाणीति त्रिविक्रमवृत्तार्वाभहितं दृश्यते ॥

⁴ समास इत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु 'समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षयाऽ-
मिन्नपदत्वमपीष्यते' इति वाक्येनायमर्थः संगृहीतो दृश्यते ॥

⁵ विभक्तिनिरूपितमिति ॥ विभक्तिनिमित्तकमित्यर्थः ॥

⁶ अस्तोरित्यादि किमिति ॥ अत्र अस्तोरित्याद्यधिकाराभावे चर्चाशब्दे
'लवण्यमश्व' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६)
इत्यादिना चकारस्य द्वित्वे चञ्चा इत्यत्र द्वितीयचकारस्य संयुक्तस्यापि 'प्रायो लुक्'
(प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुक्स्यात्, तथा करशब्दे ककारस्यादेरपि लुक्स्यात्,
एवं अंकशब्दे अनुस्वारस्य प्रत्याहारसूत्रघटकत्वाभावेन, 'हलि डनणनानाम्' (प्रा. सू.
१-१-४१) इति हलः पूर्वस्य तस्य तद्वर्गीयपञ्चमाक्षरावश्यभावेन वाऽऽख्याभावात्
ततः परस्य ककारस्य अचः परत्वाभावेऽपि 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
लुक्स्यादिति भावः ॥

(वा) ^१ पिशाच्यां चस्य जत्वं वाच्यम् ।

पिसाजी ॥

(वा) ^२ चिह्वादावदेर्लुगिति वाच्यम् ।

चिह्नं-^३ इन्धं । न पुनः न उणो । स च-सो अ इत्यादि ॥

^४ नात्पः ॥ १-३-५ ॥

अवर्णात्परस्य पस्य लुङ् न स्यात् । किं तु 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इति वत्वम् । जपः-जवो । चापः-चावो ॥

यश्चुतिरः ॥ १-३-६ ॥

^५ अवर्णपकारोऽकार ईपत्स्पृष्टयश्चुतिः स्यात् । आकारः-आआरो ॥

काम्यक्यमुनाचामुण्डातिमुक्तके मो ल्लुक् ॥ १-३-७ ॥

^१ पिशाच्यामित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ त्वयमर्थः 'कचिन्स्य जः, इति वाक्येन संगृहीतो दृश्यते ॥

^२ चिह्वादाविति ॥ त्रिविक्रमवृत्तावयमर्थ 'बहुलाधिकारात्कचिगादेरपि' इति वाक्येन संगृहीतो दृश्यते । एवं चन्द्रिकायामपि ॥

^३ इन्धमिति ॥ चिह्नशब्दे ह्यस्य 'वान्तन्धौ मन्धुचिह्नयोः' (प्रा. सू. १-४-३२) इत्यनेन न्धादेशे आदेशस्य 'प्रकृतवार्तिकेन लुकि इन्धमिति रूपम् । न्धादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'शष्पस्नस्नह' (प्रा. सू. १-४-६९) इत्यादिना ह्यस्य ण्हादेशे इण्हमिति, चकारलुकोऽपि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे चिन्ध चिण्हमिति च रूपाणि बोध्यानि ॥

^४ नात्प इति ॥ यद्यपि 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यनेन वत्वविधान-सामर्थ्यादेव लुङ् न भवतीति 'नात्पः' (प्रा. सू. १-३-९) इति सूत्रं व्यर्थमिति प्रतीयते, तथाऽपि पकारविषये 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यनयोः समानविषयकत्वेनोभयोः सार्थक्यसंपादनाय पाल्किक्त्वस्यावश्याभ्युपगमनीयतया अवर्णात्परस्वे पकारस्य लुङ्गारणार्थं 'नात्पः' (प्रा. सू. १-३-९) इति सूत्रं चरितार्थमिति बोध्यम् । अत एव 'प्रायो लुक्' इत्यत्र प्रायग्रहणमिति बोध्यम् ॥

^५ अवर्णपकारोऽकार इति ॥ अत्र 'अवर्णात्परोऽकारः' इति पाठस्साधी-यान् ॥

एषु मस्य लुक्स्यात् । ^१डिन्वात्सानुनासिकोच्चारः । काउँओ
^२इत्यादि । ^३'सिद्धिलोकात्' (प्रा. सू. १-२-१) इति ङस्येत्संज्ञा ॥

^४ऊत्वे सुभगदुर्भगे वः ॥ १-३-८ ॥

अनयोः ^५कवर्गस्य षस्स्यात् ॥

^१डिन्वादिति ॥ 'सानुनासिकोच्चारं ङित्' (प्रा. सू. १-१-१६) इति
संज्ञासूत्रसत्त्वादिति भावः ॥

^२इत्यादीति ॥ अत्र सिद्धानां यमुनाचासुष्ण्डातिसुककशब्दानां अङ्गणा चाङ्गण्डा
अङ्गैत्तर्ज इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^३सिद्धिलोकादिति ङस्येत्संज्ञेति ॥ इदमुपलक्षणम्—अनुक्रमन्यशब्दानु-
शासनवध, इति सूत्रस्य । अन्यथा लोके ङस्येत्संज्ञकत्वप्रसिद्धयभावेन यथाश्रुतमनुपपद्यं
स्यात् । प्राकृतेऽस्मिन् लोकव्यवहारस्यैव व्याकरणान्तरव्यवहारोऽप्यविच्छेदोऽनुमत इति
भावः । पाणिनीये हि ककारस्य 'लघाकतद्धिते' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन इत्संज्ञा
विहिता दृश्यत इति ॥

^४ऊत्वं इत्यादि ॥ एतत्सूत्रापूर्वं कुञ्जकर्परकिलच्छागशृङ्गलकिरातैकादिकन्दुक-
भरकतमदकलपुंनागभागिनीचन्धिकशाशीकरशब्दानां सुञ्जो खप्परो खिलो छालो
संकलं चिलाओ एगो लोगो गेंदुअं मरगअं मलगलो पुण्णामो भाग्गिणी चंदिमा सीभरो
(सीहरो) इति प्राकृतरूपसाधकानि 'खोऽपुण्णकुञ्जकर्परकिले कोः' (प्रा. सू. १-३-१२)
'छागशृङ्गलकिरातेलकवाः' (प्रा. सू. १-२-१३) 'वैकावौ गः' (प्रा. सू. १-३-१४)
'खो. कन्दुकभरकतमदकले' (प्रा. सू. १-२-१५) 'पुंनागभागिनीचन्धिकस्तु मः'
(प्रा. सू. १-२-१६) 'शीकरे तु भहौ' (प्रा. सू. १-७-१७) इतीमानि षट्सूत्राणि
सूत्रपाठेऽधिकानि दृश्यन्ते । तत्र 'खोऽपुण्य' (प्रा. सू. १-३-१२) इत्यादिना कुञ्ज-
शब्दस्य पुष्पार्थकभिलस्य यः ककारस्य खो विहितो दृश्यते । कुञ्जशब्दश्च
त्रिकाण्डशेषे अपामार्गपुष्पवाचक. वारिकण्टकाख्यपुष्पयाचकश्च गृहीतो दृश्यते ।
तथाऽत्रैव सूत्रे किलशब्दस्थाने मुद्रितत्रिक्रमवृत्तिकोशे कीलेति पठितं दृश्यते ।
'एकः आकर्षं लोकः असुगः तीर्थकरः दडथोतकरः श्रावकः असुक. आकारः'
इत्येकादिगणपठिता. शब्दा बोध्याः ॥

^५कवर्गस्येति ॥ 'खोऽपुण्य' (प्रा. सू. १-३-१२) इत्यादिसूत्रालोरित्यनु-
सृष्ट्या तस्य 'अणुद्विसवर्णस्य' (प्रा. सू. १-१-३९) इत्यादिपाणिनीयसूत्रपर्यालोचनया
कवर्गस्यैल्यमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^१सूहवो । ऊत्व एव, ^२सुहवो ॥

निकपस्फटिकचिह्नरे हः ॥ १-३-९ ॥

कोरेव । ^३णिहसो फलिहो चिह्नरो ॥

वधधधभाम् ॥ १-३-१० ॥

एपां हः स्यात् । ख, शाखा-^४साहा । घ, मेघः-मेहो । थ, रथः-
रहो । ध, मधु-महु । भ, शुभं-सुहं । ^५अस्तोरित्येव । मुख्य —

^१सूहवो इति ॥ सुभगणव्दे 'सुभगमुसले' (प्रा. सू. १-२-१४) इत्यनेन पाक्षिके उक्त ऊत्वे 'खधधधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति भस्य हादेशे प्रकृतमूत्रेण घस्य वत्त्वे च सूहवो इति रूपम् । दुर्भगणव्दे तु 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लिके 'दुरो रल्लिके तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्युकारस्य पाक्षिके ऊत्वे पूर्ववत् भकारगकारयोः हकारवकारादेशयोः दूहवो इति रूपं बोध्यम् ॥

^२सुहवो इति ॥ ऊत्वपक्ष एव प्रकृतसूत्रेण वकारादेशस्य विहिततया ऊत्वाभाव-
पक्षे सुहवो इत्येव रूपमुचितमित्यत्रलं वकारवदितप्रत्युदाहरणं लेखकप्रभावात्पत्तमिति
बोध्यम् ॥

^३णिहसो फलिहो इति ॥ निकपशब्दे 'जादेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३)
इति नस्य पाक्षिके णत्वे 'ओस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति पकारस्य सत्त्वे प्रकृत-
सूत्रेण कस्य हकारादेशे च णिहसो इति रूपम् । स्फटिकशब्दे टकारस्य 'स्फटिके'
(प्रा. सू. १-३-२५) इति सूत्रेण लत्वे 'फाट्ट' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना
सकारस्य ल्लिके प्रकृतसूत्रेण ककारस्य हत्वे च फलिहो इति रूपम् ॥

^४साहेत्यादि ॥ शाखाशुभशब्दयोः शकारस्य 'ओस्सल्' (प्रा. सू.
१-३-८७) इति सत्त्वे प्रकृतसूत्रेण खकारस्य हकारादेशे साहा सुहं इति रूपं
बोध्यम् ॥

^५अस्तोरित्याद्येवेति ॥ अत्र सूत्रे अस्तोः अलोः अचः इति पठग्रथमभिकृतं
वेदितव्यमित्यर्थः । ततश्च असंयुक्तस्य अनादेः अचः परस्येत्यर्थोऽत्र लभ्यत इति ।
तेन मुख्य इत्यत्र खस्य संयुक्तत्वात् स्कन्धशब्दे आदेः खादेशानन्तरं तस्यादित्वात्
शंखशब्दे खस्य अचः परत्वाभावाच्च न प्रकृतमूत्रेण हकारादेश इति सिद्धम् ॥

१ मुक्खो । स्कन्ध- २ खंधो । शङ्खः- ३ संखो ॥

४ टोर्बडिशादौ ॥ १-३-११ ॥

बडिशं बळिसं । वेत्येव । ५ बडिशगुडनडचपेटापीडनाडीवेणुदाडि-
० मेल्यादि । चपेटा^७-चविडा चविला । अत्र 'चपेटाकेसरदेवर-
सैन्यवेदनास्वेचस्त्वित्' (प्रा. सू. १-२-९४) इत्येचो वैकल्पिकमित्त्वम् ॥

१ मुक्खो इति ॥ मुख्यशब्दे यकारस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना खकारस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्व-
मुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इति तद्वर्गायप्रथमवर्णादेशो च मुक्खो इति रूपम् ॥

२ खंधो इति ॥ स्कन्धशब्दे स्क् इत्यस्य 'ष्कस्कोर्नात्रि' (प्रा. सू.
१-४-६) इति खकारादेशः ॥

३ संखो इति ॥ शंखशब्दे 'शोस्तस्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शकारस्य
सकारादेशः ॥

४ टोरित्यादि ॥ अत्र सूत्रे 'ठः पृथकि तु' (प्रा. सू. १-३-२१) इति सूत्रा-
द्वार्यकस्तुशब्दोऽनुवर्तते । अत्र 'अनुक्तमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिपरिभाषया
पाणिनीयप्रक्रियादरणस्य अनुमतत्वेन 'अणुद्वित्' (प्रा. सू. १-१-६९) इत्यादिपाणि-
नीयानुसारादत्रत्यस्य टोरित्यस्य टवर्गस्यैत्यर्थसंपत्त्या बडिशादौ टवर्गस्य लृत्वं वा स्यादि-
त्येतत्सुत्रार्थो निष्पद्यते । पृथक्सूत्रात्पूर्वं पृथक्खचितपिशाचजटिलशब्दानां पिढं खसिञ्जो
पिसल्लो झळिलो इति प्राकृतरूपसाधकानि 'ठः पृथकि तु' (प्रा. सू. १-३-२१) 'चोः
खचितपिशाचयोस्तस्यौ' (प्रा. सू. १-३-२२) 'झो जटिले' (प्रा. सू. १-३-२३)
इति त्रीणि सूत्राणि सूत्रपाठेऽधिकानि दृश्यन्ते । पृथक्शब्दे तु यकारस्य हेमचन्द्रेण
धकारो विहितो दृश्यते ॥

५ बडिशेत्यादि ॥ अत्र गणपाठे वाटीशब्दोऽधिकः पठितः ॥

६ इत्यादीति ॥ आदिशब्देन णिजन्तस्य पाठेऽग्रहणम् ॥

७ चविडा चविलेति ॥ चपेटाशब्दे टकारस्य प्रकृतसूत्रेण पाक्षिके लृत्वे
'चपेटाकेसर' (प्रा. सू. १-२-९४) इत्यादीनां एकारस्य पाक्षिक इत्वे पत्य 'पो षः'
(प्रा. सू. १-३-५५) इति लृत्वे चविला इति, इत्वाभावपक्षे चवेला इति, लृत्वाभाव-
पक्षे 'टो षः' (प्रा. सू. १-३-३१) इति ढस्य ढत्वे इत्त्वतत्त्वभावपक्षयोः चवेडा चविडा
इति च रूपमिति रूपचतुष्टयं बोध्यम् । बडिशादिगणपरितानां गुडनडापीडनाडीवेणुदाडि-
मपाठ्यतिशब्दानां प्राकृते 'गुढं गुळं, नढं नळं' आमेळो आमेळो, नाळी नाडी, वेळू

स्फटिके ॥ १-३-१२ ॥

^१ नित्यं लः । ^२ फलिहो ॥

^३ ठः ॥ १-३-१३ ॥

^४ ढः स्यात् । मठः-मढो । अस्तोरित्याद्यधिकारात् कोष्ठं कोट्टं
^५ इत्यादि ॥

^६ ललडोऽनुडुगे ॥ १-३-१४ ॥

वेणू, ढालिमं ढालिमं, फालेइ फालेइ' इति टवर्गस्य लत्ववैकल्पिकत्वेन प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^१ नित्यं ल इति ॥ स्फटिकगण्डं बडिजादावपरिपठ्य 'स्फटिके' इति प्रथ-
क्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमित्ययमर्थो लभ्यत इति भावः । पूर्वसूत्रात् टो' ल' इति
पदद्वयानुवृत्त्या स्फटिकगण्डे टवर्गस्य नित्यं लकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः ॥

^२ फलिहो इति ॥ स्फटिकगण्डे सकारस्य 'कगण्ड' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यादिना सकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण टकारस्य लत्वे 'निकपस्फटिकचिकुरे ह. (प्रा. सू.
१-३-१९) इति ककारस्य हकारादेशे च फलिहो इति रूपम् ॥

^३ ठ इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं अङ्गोड(ठ)कैटभगकटसटाशब्दानां अङ्गोळं कंठवे
सढो सढा इति प्राकृतरूपसाधकानि 'लरङ्गोडे(ठे)' (प्रा. सू. १-३-२६) 'ठः कंठभ
गकटसटे' (प्रा. सू. १-३-२७) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^४ ढः स्यादिति ॥ अस्तोरखोरच इत्यधिक्रियतं । पूर्वसूत्राद्ढ इति चानुवर्तते
ततश्च असंयुक्तस्यानादेरचः परस्य ठकारस्य ढकारो भवतीति सूत्रार्थः ॥

^५ इत्यादीति ॥ सूत्रेऽस्मिन् अखोरित्यधिकारात्तस्य चानादेरित्यर्थात् तिष्ठतं
ठादेशे च तस्य ठकारस्यादितया न ढकारादेशः । तथाऽत्र अच इत्यनुवृत्त्या अच
परस्येति तदर्थत्वं कंठो इत्यत्र ठकारस्य अनुस्वारात् परत्वेन तस्य प्रत्याहारसूत्रा-
द्यदकृत्याऽध्वाभावात्, तस्य वर्गीयपञ्चमाक्षरादेशेऽपि तस्याध्वाभावात् ततः परस्य
ठकारस्य न ढकार इति भावः ।

^६ ललड इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पिठरशब्दे ठकारस्य हत्वविधानेन रेफस्य च
ढत्वविधानेन प्राकृते पिहडो इति रूपसाधकं 'पिठरे हस्तु रश्च ढः' (प्रा. सू. १-३-२९)
इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् लळ ढः अनुडुगे इति पदच्छेदः । अनुडुग
इत्यत्र गणद्वयो 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे सङ्केतितः । अस्तोरखोरच

इस्य लस्य्यान् । गण्ड- । गण्डो । - अधिकागण्ड, कुल्यम्-कुट्टम् ।
अनुट्टोने किम्? उट्टुः-उट्ट । गौडनिविड" नाटीपीडितनीड ॥

टो डः ॥ १-३-१५ ॥

भटः भटो । 'अधिकागण्ड । गट्टा-खट्टा । टट्ट. गण्टा ॥

(घा) 'अटतेनेति वाच्यम् ।

अटति-अट्ट ॥

'प्रतिगोऽप्रतीपगे ॥ १-३-१६ ॥

इत्यधिकृत्यते । गण्डे ित्यात् 'प्रापो िति न विरत्य (भा. सू. १.१.१५) इति
परिभाषया निर्यामिति गण्डेने । गण्डश्च उट्टादिभिस्त्वृत्तिस्य भवेत्तुगम्यानादिरप.
परस्य नियं लकारादेन इति सूयाये. ॥

१ गण्डो इति ॥ गण्डगण्डे इति उट्टादिशब्दादेकस्यापि गण्डे गण्डो इति रूप-
मिति धनिप्रवापानुपमम् ॥

२ अधिकागण्डिति ॥ भन्तोऽग्येत्य इति परस्यमप्राथिमिरत् इति भावः ।
गतश्च संयुक्त्यात् तुल्यमित्यत्र इत्ये न लकारः, आदिग्यात् दमगण्डे न टकारस्य
लकारः, अच. परस्यभावात् नुट्टगण्डे न टकारस्य लकार इति तुट्ट दमगो पुंशो
इत्येव प्राट्टे रूपमिति सिध्यति ॥

३ नाडीति ॥ मुट्टिगण्डित्तिमगृत्तां तु नाडिनन्त्याने नटीगण्डे उट्टादी परि-
गाणितो दश्यते ॥

४ अधिकागण्डिति ॥ गण्डोः गण्डो अच. इति परस्यमप्राथिमिकारान्ति भावः ।
गतश्च गण्डगण्डे संयुक्त्यात्, टट्टगण्डे आदिग्यात् घण्टगण्डे च अच परस्यभावात् न-
तप्र-उट्टकारस्य प्रट्टगण्डेण टकारादेन प्रमुनिरिति चोप्यम् ॥

५ अटतेनेति ॥ त्रिविक्रमगृत्तां एव 'त्रयसि भवति' इति पारयेनायमर्थः
मगृहीत ॥

० प्रतिगोऽप्रतीपगे इति ॥ एतन्मूत्रापूर्वं धेनवशब्दे तकारस्य टकारादेना-
निधानेन धेत्विो इति प्राट्टरूपमाधकं 'धेनम इति तां.' इत्येकं मूत्रमधिकं सूत्रपाठे
दृश्यते । तन्नादत्र मूत्रे पूर्वसूत्रान् नोतिथनुत्तया 'टो ट.' (भा. सू. १-३-३१) इत्य-
तो ट इत्यनुत्तया गण्डगण्डस्य गणमजकथेन च प्रतीपादिगणयटकमिषप्रत्यादिशब्दयटक-
वर्गस्य ट इत्येतन्मूत्रार्थोऽवसेयः ॥

प्रत्यादौ तो डः स्यात् । प्रतिपन्नम्-^१पड्विचण्णम् । प्रतिपताकाव्या-
कृत ^२इत्यादि । अप्रतीपग इत्येव । प्रतीपं-पईचम् । प्रतिज्ञासम्प्रतिप्रतिष्ठा-
प्रतिष्ठानम् ॥

दंशदहोः ॥ १-३-१७ ॥

^३दस्य डः स्यात् । दशति-दसइ । दहति-डअइ ॥

दम्भदरदर्भगदर्भदयदशनदग्धदाहदोहेददोला-

दण्डकदने तु ॥ १-३-१८ ॥

दम्भः-डम्भो ^४इत्यादि ॥

^५हः कातरककुदवितस्ति^६मातुलुङ्गे ॥ १-३-१९ ॥

^१पड्विचण्णमिति ॥ प्रतिपन्नशब्दे ' लवरामधश्च ' (भा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि ' पो वः ' (भा. सू. १-३-५५) इति पकारस्य वकारादेशे प्रकृतसूत्रेण तकारस्य ढकारादेशे नकारस्य णत्वे च पड्विचण्णमिति रूपं बोध्यम् ॥

^२इत्यादीति ॥ आदिशब्देन प्रभृतिभृतकभिण्डिवालाप्रभृतविभीतककण्डलि-
काहरीतक्यादीनां ग्रहणम् । पड्विचि मडम्भो भिण्डिवालो पाहुडं वहेडम्भो कण्डलिमा हरड-
ई, इति प्रभृत्यादीनां च प्राकृते सिद्धरूपाणि ॥

^३दस्येति ॥ पूर्वसूत्राचोरित्यनुवृत्त्या लघ्वमेतत् । दम्भादिग्रहणसामर्थ्यादत्र
अखोरित्यस्य नाविकारः । ओहदशब्दे दकारद्वयसत्त्वेऽपि दम्भादिसाहचर्यागाद्यस्यैवेति
त्रिविक्रमदेवाभिमतम् । तथा द्रशब्दश्चात्र भयार्थक एव गृह्यत इति त्रिविक्रमदेवामि-
मतत्वेन ईपदर्थकस्य द्रशब्दस्य द्रो इत्येव रूपमिति बोध्यम् ॥

^४इत्यादीति ॥ डरो द्रो, डम्भो डम्भो, गड्डो गड्डो, ढडो ढडो, डसणं
दसणं, डड्डो डड्डो, दाहो दाहो, दोहर्षं दोहर्षं, डोला डोला, डंडो डंडो, कडणं
कडणं, इत्यत्रलघ्वरादिशब्दानां प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे यस्य ढकारादेशविकल्पाद्भवत् ॥

^५ह इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं तुच्छशब्दे विकल्पेन तकारस्य चञ्कारयोर्विधा-
नेन चुच्छं छुच्छं इति रूपसाधकं ' तुच्चे चच्छौ ' (भा. सू. १-३-३६) इत्येकं सूत्रं,
तथा त्रसरवृन्तत्वरतगरणट्टानां तवर्गस्य ट्त्वविधानेन टसरो वेण्टं ट्वरो टगरो इति
प्राकृतरूपसाधकं ' टल् त्रसरवृन्तत्वरतगरे ' (भा. सू. १-३-३७) इत्यपरं च सूत्रमधिकं
सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^६मातुलुङ्ग इति ॥ मातुलुङ्गेऽपि बहुवचनान्तपाठस्त्रिविक्रमवृत्तावाहृतः ॥

कातरः-काहरो ¹ इत्यादि ॥

दोहदप्रदीपिशातवाहनातस्याम् ॥ १-३-२० ॥

तोलो ^२ नित्यं स्यात् । दोहवं-दोहळम् ॥

रल् सप्तत्यादौ ॥ १-३-२१ ॥

^३ लित्त्वान्नित्यम् । सप्ततिः-^४सत्तरी ॥ ^५ एकादशसप्तदशद्वादश-
पञ्चदशाष्टादशत्रयोदश^६गद्गद ॥

^७ ढः पृथिन्यापधनिशीथे ॥ १-३-२२ ॥

^१ इत्यादीति ॥ अत्रावशिष्टानां कङ्कदवितस्तिमातुल्लङ्गशब्दानां कठई विहृषी
माहुल्लङ्गं इति प्राकृतरूपाणि बोध्यानि ॥

^२ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणसामर्थ्यादेवत्सूत्रविहितं नित्यमिति भावः ॥
अत्र प्रपूर्वकस्य दीप्यते शातवाहनातसीशब्दयोश्च पलीवेइ साकाहणो अलसी
इति प्राकृते रूपाणि बोध्यानि ॥

^३ नित्यमिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः (प्रा सू १-१-१४) इति परिभाषया
रळो लित्त्वान्नित्यत्वमिति भावः । पूर्वसूत्रात्तोरित्यनुवृत्त्या सप्तत्यादौ तवर्गस्थेऽं रत्वमिति
बोध्यम् । अस्तोरित्याधिकाराच्च सयुक्तस्य तस्य न रत्वमित्यपि बोध्यम् ॥

^४ सत्तरीति ॥ सप्ततिशब्दे पकारस्य 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७)
इत्यादिना पकारस्य लुकि 'शेषादेशस्य (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य
तकारस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणान्त्यस्य तकारस्य रेफादेशे च सत्तरीति रूपं बोध्यम् ॥

^५ एकादशेत्यादि ॥ एकारह सत्तरह वारह पण्णरह अट्टारह तेरह गग्गर
इत्यस्याना एकादशसप्तदशद्वादशपञ्चदशाष्टादशत्रयोदशगद्गदशब्दानां प्राकृते सिद्ध-
रूपाणि बोध्यानि ॥

^६ गद्गदेति ॥ इति सप्तत्यादिरिति शेषः ॥

^७ ढ इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कदलीकदर्थितपीतदीप्यतीनां तवर्गस्य आदेश-
विधानेन करली कवटिभो पीवळं डिप्यइ इति प्राकृते रूपसाधकानि 'अङ्गुसे कदल्याम्'
(प्रा. सू १-३-४३) 'कदर्थिते खोर्व.' (प्रा. सू. १-३-४४) 'पीते ले वा' (प्रा सू.
१-३-४५) 'दो दीपि' (प्रा. सू. १-३-४६) इति चत्वारि सूत्राण्यधिकानि सूत्र-
पाठे दृश्यन्ते ॥

¹ पुढवी । ढञ्चतुर्थः । ² पक्षे पुहवी ॥

³ प्रथमशिथिलमेथिशिथिल (र) निषधेषु ॥ १-३-२३ ॥

ढत्वं नित्यं स्यात् । ⁴ पढमम् ॥

⁵ णर्दिना रुदिते ॥ १-३-२४ ॥

दिना सह तोर्णः स्यात् । रिस्वाहित्वम् । रुण्णम् ॥

⁶ नः ॥ १-३-२५ ॥

⁷ नस्य णः स्यात् । कनकं— ⁸ कणअं ॥

¹पुढवीति॥ पूर्ववदत्रापि तोरित्यनुवृत्त्या पृथिन्यादिषु तवर्गस्य ढकारादेशः स्या-
दित्येवत्सूत्रार्थात् पृथिवीशब्दगतथकारस्य ढत्वे ऋकारस्य ' ऋतुगे ' (प्रा सू. १-२-८१)
इति सूत्रेण ढत्वे पुढवीति रूपम् ॥

²पक्ष इति ॥ ' पीते ले वा ' (प्रा सू. १-३-४५) इति सूत्रादत्र वेत्यनुवृत्ते.
ढत्वस्यास्य वैकल्पिकतया तद्भावपक्षे ढकारस्य 'स्वधधमाम्' (प्रा सू १-३-२०)
इति हकारादेशे पूर्ववदकारस्योत्वे पुहवीत्यापि रूपान्तरम् । एवं औपधनिष्ठीय-
शब्दयोः ओसढं ओसहं, णिसीढो णिसीहो, इति प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् ॥

³नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रारम्भादिति भावः ॥

⁴पढममिति ॥ प्रथमशब्दे रेफस्य ' लवरामधश्च ' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
लुकि प्रकृतसूत्रेण थस्य ढत्वे च पढममिति रूपम् । एवमत्रोपात्तानां शिथिलमेथिशिथिल-
निषधशब्दानां सिढिलं मेढी सिढिलो णिसधो इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

⁵णर्दिनेति ॥ देवनागरलिपिसुद्धितन्निविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु ' णो ढिना
रुदिते ' इति सूत्रं पठितं दृश्यते । तत्र णं इत्यादेशे आविभूतस्य रेफस्य हत्संज्ञा-
विधायकसूत्रं एतद्वाल्मीकीये सूत्रे पाणीनीये चादृष्टमिति कथं तत्रत्यरेफत्वेसंज्ञा स्यादिति
चिन्तनीयम् ॥

⁶न इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं अतिसुक्तकर्गमित्तशब्दयोस्तवर्गस्य णत्वविधानेन
अणिउँतअं गन्मिणो इति प्राकृतरूपसाधकं ' णो वाऽतिसुक्ते ' (प्रा. सू. १-३-५०)
' गर्भिते ' (प्रा. सू. १-३-५१) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठ उपलभ्यते ॥

⁷नस्य ण इति ॥ अत्र अस्तोः अखोः अचः इति यथाक्रमं असंयुक्त
अनादेः अच परस्येत्यर्थकं पदत्रयमधिक्रियत इति बोध्यम् ॥

⁸कणअमिति ॥ कनकशब्दान्त्यकारस्य ' प्रायो लुक् ' (प्रा सू. १-३-८)
इत्यादिना लुत्वोच्यः ॥

आदेस्तु ॥ १-३-२६ ॥

नदी-णई नई । ^१ अस्तोरित्येव । न्यायः-^२ नाओ ॥

^३ पो वः ॥ १-३-२७ ॥

स्यष्टम् । चापः-चावो । नृपः-^४ णिवो । ^५ नेह, विप्रः पतिः शम्पा ॥

(वा) ^६ लोपवचयोः श्रुतिसुखतो व्यवस्था ॥

^१ अस्तोरिति ॥ 'संयुक्त. स्तुः' (प्रा. सू. १-१-१२) इति स्तुशब्दस्य संयुक्त-संज्ञकतया असंयुक्तत्वेत्यर्थो बोध्यः ॥

^२ नाओ इति ॥ न्यायशब्दे प्रथम्यकारस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति लुकि शिष्टस्य नकारस्यादित्वाद्धित्वाभावे द्वितीयस्य वकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि च नाओ इति रूपं बोध्यम् ॥

^३ पो व इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं नापितशब्दे नस्य वैकल्पिकतया ग्हादेशविधानेन ग्हाविओ णाविओ इति प्राकृते रूपद्वयसाधकं 'नापिते णः' (प्रा. सू. १-३-५४) इत्येकं सूत्रमधिकं त्रिविक्रमवेदानुमते सूत्रपाठे दृश्यते । चण्डिकायां तु 'नापिते हः' (प्रा. सू. १-३-५४) इत्येतत्सूत्रपाठ उपात्तो दृश्यते । तत्र च पूर्वतो 'णः तु' इति पदद्वयानुवृत्तिमभिप्रेत्य णकारहकारयोर्वैकल्पिकतया विधानं चाभिमत्य णाविओ हाविओ इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^४ णिवो इति ॥ नृपशब्दे नकारस्य 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति णव्ये ऋकारस्य 'इल् कृपगो' (प्रा. सू. १-२-७६) इति इकारादेशे प्रकृतसूत्रेण पकारस्य वकारादेशो च णिवो इति रूपम् ॥

^५ नेहेत्यादि ॥ अत्र सूत्रे अस्तोरखोरच इति पदत्रयस्याप्यधिकारेण असंयुक्तस्य अनादेरचः परस्य पकारस्य वकारादेशो भवतीति प्रकृतसूत्रार्थसंपत्त्या विप्रशब्दे संयुक्तत्वात्, पतिशब्दे आदिभूतत्वात्, शंपाशब्दे अचः परत्वाभावाच्च पकारस्य न वकारादेश इत्यर्थः ॥

^६ लोपवचयोरिति ॥ लोपवत्वयोरिति शुद्धपाठेनात्र भाव्यम् । ततश्च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना पकारलुकः 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इति वत्वस्य च प्राप्नो यस्य प्रवृत्तौ शब्दश्रवणे सुखमुत्पद्यते तस्य प्रवृत्तिरिति तदर्थः । अत एव रिपुरित्यादौ पकारस्य लुकि रिऊ इति शब्दश्रवणे सुखमुत्पद्यत इति त्रिविक्रम-देवेनोक्तम् ॥

¹ फस्यं ² हभौ वा ॥ १-३-२८ ॥

³ रेफे भ एव । रेभो ॥

(वा) मुक्ताफलादौ ह एव ।

मोत्ताहळं ॥

⁴ अधिकाराच्चेह । पुष्यं ⁵ पुष्कं इत्यादि ॥

¹ फस्येत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पाठयतिपरिचपरिखापरुषपनसपारिभद्रनी-
पापीडपापार्धिप्रभूतशब्देषु फकारस्यादेशविधानेन फाडह फलिहो फलिहा फल्पो
फणसो फालिहो नीमो आमेलो पारखी बहुचं इति प्राकृतरूपसाधकानि 'फः
पादिपरिचपरिखापरुषपनसपारिभद्रेषु' (प्रा सू १-३-५६) 'नीपापीडे मो वा'
(प्रा सू. १-३-५७) 'रख पापधौ' (प्रा सू १-३-५८) 'प्रभूते व.' (प्रा. सू.
१-३-५९) इति चत्वारि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

² हभौ वेति ॥ अत्र 'भहौ वा' इति त्रिविक्रमवृत्तौ पाठो दृश्यते ॥

³ रेफे भ एवेत्यादि ॥ 'फस्य हभौ वा' (प्रा. सू १-३-६०) इत्यस्मिन्
सूत्रे वेति न सर्वत्र विकल्पमिप्रायम्, किं तु क्वचित् हकारः, क्वचिन्नकारः, क्वचिदु-
भयमपि, क्वचिदुभयमपि नेति व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन अथाप्रयोगदर्शनमवसेय-
मित्याशयः । ततश्च रेफशब्दे फकारस्य भकारादेशस्यैव प्रवृत्त्या रेभो इत्येकमेव
रूपम् । तथा मुक्ताफलशब्दे फकारस्य हकारादेशस्यैव प्रवृत्त्या मोत्ताहळमित्येकमेव
रूपम् । सफलमित्यत्र तु फस्य हभयोरुभयोरपि प्रवृत्त्या सहलं सभलमित्युभयमपि रूप-
मिष्टम् । कृष्णफणीत्यत्र तुभयस्याप्यप्रवृत्त्या कसणफणीत्येव रूपमित्येवं विकल्पन्यवस्था
बोध्यम् । किंचात्र सूत्रे अस्तोरखोरचः इति पठत्रयस्याप्यधिकारात् तस्य च क्रमेण
असंयुक्तस्य अनादेरचः परस्येत्यर्थात् गुल्फमित्यत्र संयुक्तत्वात्, फणीत्यत्राभिमूतत्वात्,
गुम्फति इत्यत्र अचः परत्वाभावाच्च न फकाराणां हभयोरदेशयोः प्रवृत्तिरिति
बोध्यम् ॥

⁴ अधिकाराच्चेहेति ॥ अस्तोरखोरच इति पठत्रयस्याप्यधिकारात् संयुक्तत्वादे-
रचोऽनुत्तरस्य च फस्य नादेशाविति भावः ॥

⁵ पुष्कमिति ॥ पुष्यशब्दे ष्यस्य 'ष्यस्योः फः' (प्रा. सू १-४-४४) इति
फत्वे तस्य 'नेषादेशस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि'
(प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीत्यप्रथमवर्णादेशे च पुष्कमिति रूपम् । संस्कृत-
रूपप्रकृतिगतवर्णानामेवात्र शास्त्रे आदेशविधानौचित्यात् 'ष्यस्योः फः' (प्रा. सू.

वो वः ॥ १-३-२९ ॥

अवला-अवला । ^१ नेह, कर्बुरः-कच्चुरो इत्यादि ॥

^२ मन्मथे ॥ १-३-३० ॥

^३ मस्य वः स्यात् । ^४ वम्महो ॥

^५ यो जर् तीयानीयोत्तरीय^०कृत्येषु ॥ १-३-३१ ॥

१-४-४४) इति फल्वविधानस्यानर्थक्याच्च गुप्फमित्यत्र फादेशानन्तर तस्यादेशापाठनं दृशकमिति गुल्फं गुप्फमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति भाति ॥

^१ नेहेति ॥ पूर्ववदत्रापि अस्तोरित्यधिकारेण कर्बुरशब्दे वकारस्य संयुक्तत्वात्तस्य न वकार इत्यर्थः । एवं अखोरश्च. इति पदद्वयस्याप्यत्राधिकारात् वकशब्दे आदिभूतत्वात्, अंबुशब्दे चाचः परत्वाभावाच्च तत्रत्यवकारयोर्न वकारादेश इति बोध्यम् ॥

^२ मन्मथ इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कवन्धविसिनीकैटभाभिमन्युशब्देषु पवर्गीयस्य वकाराद्यादेशविधानेन कवन्धो विसिणी कैटवो अहिमञ्जू इति रूपसाधकानि 'ह्वयौ कवन्धे' (प्रा सू १-३-६२) 'विसिन्यां भ.' (प्रा. सू. १-३-६३) 'वो भस्य कैटमे' (प्रा सू १-३-६४) 'त्वभिमन्यौ म' (प्रा सू १-३-६५) इति चत्वारि सूत्राप्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

^३ मस्य वस्यादिति ॥ नन्वत्र मन्मथशब्दे द्वौ मकारौ दृश्येते, एक आदिभूतः, अपरश्च संयुक्तः । तयोः कतरस्य वत्वं विधीयते । अखोरित्यधिकारात्त्राद्यस्यादेशो भवितुमर्हति । अस्तोरित्यधिकाराच्च संयुक्तस्याप्यादेशो न भवितुमर्हति । सूत्रारम्भसामर्थ्याश्रयणे च विनिगमकामावायुगपत्पर्यायेण वा द्वयोरपि स्यादिति चेन्न । 'न्म.' (प्रा. सू. १-४-४८) इति सूत्रेण न्म इत्यस्य मकारादेशविधानात् अगत्या सूत्रारम्भसामर्थ्याश्रयणाच्च अत्र अखोरित्यस्याधिकाराभावसुररीकृत्य आदेशमकारस्यैव वकारादेशोऽभिमन्तुं युक्त इत्यवसीयते । अत एव त्रिविक्रमवृत्तौ 'आदेशस्य वत्वम्' इत्युक्तं दृश्यते ॥

^४ वम्महो इति ॥ मन्मथशब्दे 'न्मः' (प्रा सू १ ४-४८) इत्यनेन न्मस्य मत्वे तस्य द्वित्वे वम्महो इत्येवात्रोदाहर्तुमुचितम् ॥

^५ यो जरित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विपमशब्दस्य विसढो विसमो इति रूपद्वयसाधकं 'नु ङो विपमे' (प्रा. सू १-३-६७) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^६ कृत्येष्विति ॥ अस्य कृत्यसंज्ञकप्रत्यय इत्यर्थाङ्गीकारे तेनैवानीयर्प्रत्ययस्यापि ग्रहणसंभवात्तत्र सूत्रे पृथगनीयग्रहणस्य वैयर्थ्यापात्तात् तच्च्यदादिन्वितप्रसङ्गाच्च

एषु यस्य जः ^१ स्याद्वा । रिच्चाद्वित्वम् । तीय, तृतीयं- ^२ तद्जं
अनीयर्, करणीयं करणिजं । उत्तरीयं उत्तरिजं । मेयं मेजं । ^३ पञ्चे
लुक्, तर्ह्यं ॥

^४ यष्ट्यां लृक् ॥ १-३-३२ ॥

लिच्चाच्चित्यम् । ^५ लृट् ॥

^६ अर्थपरे तो युष्मदि ॥ १-३-३३ ॥

युष्मच्छब्दे यकारस्य तः स्यात् । युष्मदीयं । ^७ तुम्हक्केरम् ॥

कृत्संज्ञकप्रत्ययगतयकार इत्यर्थस्यैवोचितत्वेन तत्र च कृद्येवित्येव सूत्रे पाठ उचित
इति बोध्यम् ॥

^१ स्याद्वेति ॥ पूर्वसूत्रानुगुणानुवृत्त्याऽयमर्थो लभ्यत इति बोध्यम् ॥

^२ तद्जमिति ॥ तृतीयगण्डे ऋकारस्य 'ऋतोऽत्' (प्रा सू १-२-७६)
इत्यच्चे द्वितीयतकारस्य 'प्रायो लृक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना लृकि प्रकृतसूत्रेण
द्विरुक्तजकारादेशे पूर्वस्य 'संयोगे' (प्रा सू १-२-४०) इति हस्ते च तद्जमिति
रूपम् । एवं करणिजमित्यत्रापि बोध्यम् ॥

^३ पञ्चे लुगिति ॥ जाठेभस्यास्य वैकिल्पिकत्वादेतदभावपक्षे 'प्रायो लृक्'
(प्रा. सू १-३-८) इत्यादिना जकारस्यापि लुगिति भावः ॥

^४ यष्ट्यां ललिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विपमयशब्दस्य अकान्त्यर्थकच्छायागण्डस्य
च विसमञ्जो (वच्छस्स) छाहा इति प्राकृतरूपसाधकं 'इन्मयदि' (प्रा सू १-३-६९)
'छायायां होऽकान्तौ' (प्रा सू. १-३-७०) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^५ लृट् ॥ यष्टिशब्दे ष्ट् इत्यस्य 'ष्ट' (प्रा. सू. १-४-१४) इति ल्त्वे द्वित्वे
पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-१४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे प्रकृतसूत्रेण
यस्य ल्त्वे च लृट् ॥

^६ अर्थपर इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कतिपयगण्डे यकारस्य पयपिण वल्-
हत्वयोर्विधानेन कइववो कइवाहो इति रूपद्वयसाधकं 'कतिपये वहशौ' (प्रा सू.
१-३-७२) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । कतिपयगण्डेऽस्मिन् यकारस्य अनुप-
निर्विष्टसूत्रेण वल्हत्वान्यतरादेशनैयत्येन मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोर्दृश्यमानं
लुसयकारकं कइववो इत्युदाहरणं लेखकप्रमादायातमिति भाति ॥

^७ तुम्हक्केरमिति । युष्मच्छब्दाद्विषमर्थे विहितस्य छप्रत्ययस्य 'क्वे इदमर्थे,
(प्रा. सू २-१-८) इति केरादेशे 'इमप्प' (प्रा. सू. १-४-६७) इत्यादिना प्मस्य म्हादेशे

^१ अर्थपर एव, जुम्हसदो ॥

^२ आदेर्जः ॥ १-३-३४ ॥

यश.-जसो । यव:-जवो ॥

^३ हरिद्रादौ ॥ १-३-३५ ॥

रस्य लस्स्यात् । हलही । हरिद्राच्छाया (प्रा. सू. २-२-३९)
^४ इतीत्वम् । 'मूपिकविभीतक' (प्रा. सू. १-२-४३) ^५ इत्यत्वम् । ^६ अङ्कारच-
 रणयुधिष्ठिरसुकुमारसंस्कारमुखरवरुणकरुणदरिद्रपरिखापरिघमत्सरसंव-
 त्सराः ॥

'द्वैवोऽखौ' (प्रा. सू. १-४-९२) इति कस्य पाक्षिकद्वित्वे प्रकृतसूत्रेण यकारस्य
 तकारादेशे च तुम्हकेरमिति रूपम् ॥

^१ अर्थपर एवेति ॥ यदा युष्मच्छब्दानुपूर्वीं विहाय युष्मच्छब्दार्थबोधनाय
 युष्मच्छब्दः प्रयुज्यते तदा तादृशयुष्मच्छब्दसम्बन्धिन एव यकारस्य तकार इत्यर्थः ।
 तेन युष्मच्छब्द इत्यत्र युष्मदिति शब्दानुपूर्व्या एव बोधनेनार्थपरत्वाभावात्तद्व्रतयकारस्य
 न प्रकृतसूत्रेण तकार, किन्तु 'आदेर्जः' (प्रा. सू. १-३-७४) इति जकारादेशेन
 प्राकृते जुम्हसदो इत्येव रूपं बोध्यम् ॥

^२ आदेरिति ॥ अत्र बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्थानादेरपि जकारः । यथा—
 संयोगः-संजोमो । संयमः-संजमो, इत्यादि । तथा बहुलाधिकारादेव क्वचिन्न
 भवत्यपि । यथा—प्रयोगः-पजोमो, इति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनोक्तम् ॥

^३ हरिद्रादाविति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं बृहस्पतिपर्याणजठरवठरनिष्ठुरशब्दानां
 भयम्पई बहम्पई, पढायणं पछाणं, जढलं जढर, षढलो वढरो, निट्टुलो निट्टुरो, इति
 रूपसाधकं 'भ्यौ बृहस्पती तु बहो' (प्रा. सू. १-३-७५) 'रो ढा पर्वाणे' (प्रा. सू.
 १-३-७६) 'लो जठरवठरनिष्ठुरे' (प्रा. सू. १-३-७७) इति सूत्रत्रयमधिकं सूत्रपाठे
 दृश्यते ॥

^४ इतीत्वमिति ॥ हरिद्राच्छायाशब्दाभ्या ङीष्वा भवतीति तत्सूत्रार्थात्
 ङीवित्यर्थः ॥

^५ इत्यत्वमिति ॥ इकारस्यात्वमित्यर्थः ॥

^६ अङ्कार इत्यादि ॥

"हरिद्राङ्कारचरणसुकुमारयुधिष्ठिराः ।

सत्कारमुखरौ रुणः करुणो वरुणस्तथा ॥

(वा) ^१ अङ्गार इत्त्व एवेष्यते ।

अन्यत्र—अङ्गारो-इङ्गालो ॥

लो ^२ ललाटे च ॥ १-३-३६ ॥

ललाटे खोर्लस्य णत्वं स्यात् ॥ ^३ णडालं ॥

^४ नीवीस्वमे वा ॥ १-३-३७ ॥

परिखासंबत्सरमत्सरपरशुकिरातशिथिरदारिद्र्यम् ।

कातरपरिघदरिद्रापद्वारा गरुडपारिभद्रं च ॥

दरिद्रातिश्चान्न पाठार्थ एव चरणो गणे ।

पठ्यतेऽत्र किरातस्तु चत्वसंयोग एव हि ॥ ”

इत्यान्त्रलिपिमुद्रितचन्द्रिकाकोशे हरिद्रादिगणान्तर्गतगण्डसङ्ग्राहिकाः कारिका दृश्यन्ते । वृत्तौ त्वस्यां सत्कारशब्दस्थाने संस्कारशब्दः पठितो दृश्यते । अत्रत्यकारिकायां ‘चत्वसंयोग एव हि’ इत्यस्यायमर्थः—‘छागवृद्धलकिराते लकचाः’ (प्रा. सू. १-३-१३) इत्यनेनाटे. ककारस्य वैकल्पिकतया चकारविधानाच्चकारपक्ष एव रेष्यस्य लत्वमिति । तेन किरातशब्दस्य चिलाभो किराभो इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

^१ अङ्गार इत्त्व एवेत्यादि ॥ ‘पकाङ्गारललाटे तु’ (प्रा. सू. १-२-१२)

इत्यनेनेत्वस्य विकल्पेन विधानादित्वपक्ष एव रस्य लत्वमिति इङ्गालो अङ्गारो इत्यङ्गारशब्दस्य रूपद्वयं सिध्यति । ‘इङ्गालो चरणो सुठमालो जुहुट्टिलो सक्कालो मुहलो लुगो कलुणो वलुणो फलिहा संबच्छलो मच्छलो पलसू चिलाभो सिदिलो ठलिह काहलो फलिहो ठलिहो अघहाळं गलुणो फालिहई ठलिहाइ’ इत्यङ्गारादिगण्डानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^२ ललाटे चेति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं वराहगर्तमृषिकागन्धर्वाथकस्य किरिशब्दस्य,

भीरुमेढकरभसरोमण्डूकट्टुन्टुभ्यर्थकस्य मे(वि)रशब्दस्य, तथा करवीरशब्दस्य च यथा-क्रमं ‘किडी मेडो कणवीरो’ इति रूपसाधकं ‘किरिमे(वे)र डः’ (प्रा. सू. १-३-७९) ‘खोः करवीर णः’ (प्रा. सू. १-३-८०) इति सूत्रद्वयमधिकमुपात्तं त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोर्दृश्यते ॥

^३ णडालमिति ॥ ललाटशब्दे प्रथमलकारस्य प्रकृतसूत्रेण णत्वे ‘टो डः’

(प्रा. सू. १-३-३१) इति टस्य डत्वे ‘ललाटे ढलो’ (प्रा. सू. १-४-११४) इति ढलयोर्न्यस्यासे च णडालमिति रूपम् । ‘पकाङ्गारललाटे तु’ (प्रा. सू. १-२-१२) इतीत्वपक्षे तु णिडालमिति रूपं बोध्यम् ॥

^४ नीवीति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं शब्दविशेषार्थकस्य लोहलशब्दस्य लाङ्गललाहू-

अनयोर्वस्य वा मस्त्यात् । णीमी णीवी ।^१ सिमिणो सिमिणो ॥
हस्य घो^२ विन्दोः ॥ १-३-३८ ॥

सिंघो ॥

शोस्सल् ॥ १-३-३९ ॥

^१ अस्तोरित्यादि निवृत्तम् । शब्दः-^४ सहो । स्यन्दनः-संदणो ।
अंशः-अंसो । यशः-जसो । वेपः-वेसो ॥

प्रत्यूपदिवसदशपापाणेषु तु हः ॥ १-३-४० ॥

शोरेव ।^५ पञ्चहो पञ्चसो ॥

लस्थूलशवरशब्दानां च 'गोहलो णंगलं णंगूलं थोरो समरो' इति रूप-
साधकं 'लोहललाहललाङ्गले वा' (प्रा. सू. १-३-८२) 'स्थूले रलूतश्चौत्' (प्रा. सू.
१-३-८३) 'घो मइशघरे' (प्रा. सू. ८४) इति सूत्रत्रयमधिकं त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रि-
कयोरुपात्तं दृश्यते ॥

^१ सिमिणो इति ॥ स्वमशब्दे वकारस्य 'लवरामश्रश्च' (प्रा. सू. १-४-७८)
इति लुकि 'स्वमादाविल्' (प्रा. सू. १-२-७६) इत्यादेरकारस्येत्वे 'नात् स्वमे'
(प्रा. सू. १-४-१०२) इति नकाराव्यागिकारागमे पकारस्य 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५)
इति वत्वे 'नीवो स्वमे' (प्रा. सू. १-३-८५) इत्यस्मिन् स्वमशब्दगतवकारोद्देशेन
मत्वविधानसामर्थ्यानुगृहीतं 'ववयोरमेद्' इति न्यायमाश्रित्य वकारस्य मत्वे 'नः'
(प्रा. सू. १-३-५२) इति नकारस्य णत्वे च सिमिणो इति रूपम् ॥

^२ विन्दोरिति ॥ प्रब्रम्भन्तमेतत् । विन्दो. परस्य हस्य घो भवतीति सूत्रार्थः ।
अत्र त्रिविक्रमवृत्तिकारो बहुलाधिकार मनसिकृत्य क्वचित् दाह इत्यादौ अविन्दोरपि
परस्य हस्य वत्वेन दाघो इति रूपमभिप्रेति ॥

^३ अस्तोरित्यादि ॥ तदधिकारस्यैतदवधिकत्वोक्त्या अस्तो. अलो. अचः
इति पत्रत्रयमत्र सूत्रे उत्तरत्र च न संबध्यत इत्यर्थः । तेन अश्च इत्यादौ संयुक्तस्य शेष
इत्यादावादेः, अश्च इत्यादावनचः परस्य शकारावेस्सकार इति बोध्यम् ॥

^४ सहो इति ॥ शब्दशब्दे 'ववयोरमेद्' इति न्यायेन 'लवरामश्रश्च'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारस्य लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना
वकारस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण शस्य सादेघो च सहो इति रूपमिति भाति ॥

^५ पञ्चहो इति ॥ प्रत्यूपशब्दे 'लवरामश्रश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
रेफस्य लुकि स्य इत्यस्य 'त्योऽचैत्वे' (प्रा. सू. १-४-१७) इति चादेशे 'शेषादेशस्य'

^१ छळ् षदछमीसुधाशाबसप्तपर्णे ॥ १-३-४१ ॥
पपु शोश्छः स्यात् । लिट्वाभित्यम् । षण्मुखः-छंसुहो ॥

इत्यसंयुक्तहलादेशप्रकरणम् ॥

अथ निपातनप्रकरणम्.

^२ अपतौ धरो गृहस्य ^३ ॥ १-३-४२ ॥

(प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण षकारस्य हादेशतदभावपक्षयोः पच्चूहो पच्चूसो इति रूपद्वयम् । अत्र दिअहो दिअसो, दह ढस, पाहाणो पासाणो इति दिवसदशाषाणशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१ छळ् षडित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं ' स्तुषायां ण्ह. फो. ' (प्रा. सू. १-३-८९) इति सूत्रमेकमधिकं स्तुषाशब्दस्य सुण्हा इति रूपसाधकं त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिक्योरुपात्तं दृश्यते । अत्र छमी छुहा छावो छत्तिअण्णो इति शमीसुधाशाबसप्तपर्णशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

इत्यसंयुक्तहलादेशप्रकरणम् ॥

अथ निपातनानि.

^२ अपतावित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सिरा-पादपीठ-पादपतन-दुर्गादेवी-उदुम्बर-व्याकरण-प्राकार-आगत-एवमेव-देवकुल-प्राधारक-यावत्-जीवित-अवट-आवर्तमान-सावत्-दनुजवध-राजकुल-भोजन-कालायस-किसलय-हृदयशब्दानां छिरा पावीढं पावढणं दुग्गावी उंवरो वारणं पारो आओ एमेअ देउळं पारओ जा जीअं अढो आत्तमाणं वा दणुवहो राउळं भोणं कालासं किसळं हिअं इति पाक्षिकरूपसाधकानि ' सिरायां वा ' (प्रा. सू. १-३-९१) ' लुक्पादपीठपादपतनदुर्गादेव्युदुम्बरेऽचाऽन्तर्द ' (प्रा. सू. १-३-९२) ' व्याकरणप्राकारागते कपो. ' (प्रा. सू. १-३-९३) ' एवमेवदेव-कुलप्राधारकयावजीवितावटावर्तमानतावति वः ' (प्रा. सू. १-३-९४) ' ज्योर्दनुजवध-राजकुलभोजनकालायसकिसलयहृदयेषु ' (प्रा. सू. १-३-९५) इति षट् सूत्राण्यधिकानि त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिक्योरुपात्तानि दृश्यन्ते ॥

^३ गृहस्येति ॥ एतदन्तरं स्त्री-भगिनी-दुहितृ-वनिता-उभय-अधो-मलिन-धृति-पूर्व-वैदूर्य-स्मर-कटु-बहिर-ईषत्-इदानीं-विर्यक्-पदाति-शुक्तिशब्दानां इत्थी बहिणी धूना

गृहं घरम् । अपतौ किम् ? निहपई ॥

इति निपातनप्रकरणम्,

इति श्रीमदक्षिणसमुद्राधीश्वरचोकनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-

प्रह्लाप्यविस्दाङ्ग-चिवबोम्भभूपहृदयकुहरविहरमाण-

साम्बशिवप्रेरितेनाप्यय्यदीक्षिणेन कृते

प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य

तृतीय. पादः.

विलम्बा अवह हिटं महलं दिही पुरिमं वेरुलिजं ईसरो कारं बाहिं (बाहिरं) कूरं इणीं
(एत्ताहे) तिरिच्छि पाइक्को सिप्पी इति पाक्षिकरूपसाधकानि 'श्रीमगिनीदुहिद्वनिता-
नामित्थीवहिणीधुआविलमा.' (प्रा सू १-३-९७) 'उभयाधसोरवहहिट्टौ' (प्रा. सू.
१-३-९८) 'मलिनघृतिपूर्ववैह्वर्याणां महलदिहीपुरिमवेरुलिजाः' (प्रा. सू. १-३-९९)
'स्मरकट्टवोरीसरकर्तौ' (प्रा. सू. १-२-१००) 'बाहिं बाहिरौ वहिसः' (प्रा. सू.
१-३-१०१) 'कूरो गौणेपवः' (प्रा. सू. १-३-१०२) 'इणीं एत्ताहे इदानीमः'
(प्रा. सू. १-३-१०३) 'तिर्यक्पदातिशुकेत्तिरिच्छिपाइक्कसिप्पि' (प्रा. सू.
१-३-१०४) इत्यष्टावधिकानि सूत्राण्युपात्तानि त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रकयोरुपलभ्यन्ते ॥

१. गवि गोणा ।
२. तल्ल-तल्लढ-तल्लानि तल्पे ।
३. धिधिरत्थु धिगस्तिवत्थये ।
४. गोला-गोवे गोदावय्याम् ।
५. ओसायणं (अहीशाने) आपोशान
इति त्रिविक्रमवृत्तौ ।
६. वणई वनराजौ ।
७. पङ्कुरणं प्रावरणे ।
८. ओसिरणगोसौ व्युत्सर्जनप्रत्युपयोः ।
९. थोवथेवथोका स्तोके ।
१०. आज-विरुत्तावटिवरुह्यो ।
११. पत्थेत्ताज (पत्थेणज)-वेल्म्बौ
पाथेयविट्ठम्बनयोः ।
१२. बाल्लुदुव्वकरीरेणु बाय-सुल्लुल-
करीत्ताः ।

१३. ऊया-दोग-धणिया यूकासुग्म-
घन्यासु ।
१४. उद्वहने णिव्वहणम् ।
१५. टिच्छि धिग्धित्थये ।
१६. वृत्तौ वाडी ।
१७. गहिल्लो ग्रहिल्ले ।
१८. गोसमूहे गोणिकको ।
१९. अयुजरेवई (अहरजुवई) अचिर-
युवत्ताम् ।
२०. श्मग्गुल्लयभिसारिकायाम् ।
२१. अणरहू नववप्याम् ।
२२. असुरे अम(ग)थो ।
२३. पण्णपण्णा (पण्णण्णा) पञ्चपञ्चा-
शति ।
२४. तेपण्णा त्रिपञ्चाशति ।

- २५ पण्णा पञ्जाशति ।
 २६. गामहण-धुसिमे ग्रामस्थानधुसण-
 योः ।
 २७ छटायं छट्टा ।
 २८. पावरण-वह्छौ प्रावरणवलीवर्द्ध-
 योः ।
 २९ हिजी (जो) ह्यस्याने ।
 ३०. त्रिचत्वारिंशति तेभाळि(ळी)सा ।
 ३१. आसंघ-डोसिण्या (डोसिणा) वा-
 स्थान्योत्सयोः ।
 ३२. लक्कुडो लगुडे ।
 ३३. छे (चे) णो स्तेने ।
 ३४. कक्खड-कक्खलौ कर्कडो ।
 ३५. अलावकलत्रयोः कलवू-कत्ते ।
 ३६. निलये णिलय-णिहेलणे ।
 ३७. णिक्कड-निरासौ निश्चयचूर्णसयो ।
 ३८. विहुंडम-णिप्पंसौ विधुंतुवनिक्षि-
 जयोः ।
 ३९. व(प)हिम-कोळीरे मयितकुववि-
 न्दयोः ।
 ४०. खेडुं खेले ।
 ४१. विठसग्ग-भ्युडौ न्युत्सर्गविटयोः ।
 ४२. संवमण-धामणौ संहननगायनयोः ।
 ४३. मत्कुणककुट्टजम्वालेषु डेक्कुण-कडड-
 -सेवाला ।
४४. अयक्क-खुडुअ-वड्डु(डु)अरा
 अकाण्डक्षुल्लकवृहत्तरेपु ।
 ४५. आनने आणुअम् ।
 ४६. संगोछ(छी)-सामरी(लि)-सिप्पी-
 तलारा. संवातआत्मलीसूचीत-
 लवरेपु ।
 ४७. अच्चा (च्चा) अम्वायाम् ।
 ४८. पम्मि-हीमोर-जच्छन्दा. पाणिमी-
 मोरस्त्वच्छन्देषु ।
 ४९. दिनमुखकुडु (तु) कर्णीर्षत्रसंस्तरेषु
 अणुद्विक्क-कुडु-सोसक्क-सत्थर । ।
 ५०. विदि(डु)र-वीवि(लि)-कडप्प -
 दूसला(छा) विस्तारवीचीकलाप-
 दुर्भनेपु ।
 ५१. वीली वीच्याम् ।
 ५२. च्छिळ-डंमिअ-डेडुराञ्छिड्डवाम्मि-
 कट्टरेपु ।
 ५३. गण्डस्यले गल्लो ।
 ५४. पाडिसिद्धि-पडिसिद्धी प्रतिस्पर्धा-
 याम् ।
 ५५. वंजर-मंजरौ मार्जलि ।
 ५६. गुप्पे गहरो ।
 ५७. उअअ-अज(ज)भावुजा ।
 ५८. अरणि-तणेसि-साळकि(ङ्कि)आ
 सरणिवृणारामिआरिआम् ।
 ५९. दु.खचतुप्पयकरालेषु दुग्ग-चड-
 ङ्क-कलेरा ।

इत्येकोनषष्टिर्णसूत्राणि 'गोणाद्याः' इत्येतत्प्राप्तिसूत्रगतानि चन्द्रिका-
 त्रिविक्रमवृत्त्योर्दंडयन्ते ॥

इति निपातनप्रकरणम्.

इति महेश्वरराजकार्याग्राम्यकोशालयविदुषः तिर. तिर. श्रीनिवासरोगालाचार्यस्य कृता
 टीचित्तमिख्याया प्राकृतमणिर्षपटिप्यण्या प्रथमाध्यायस्य तृतीय. पादः ॥

अथ संयुक्तादेशप्रकरणम्.

¹स्तोः ॥ १-४-१ ॥

अधिकारोऽयम् 'ईल् जायाम्' (प्रा. सू. १-४-११०) इति यावद्भक्ष्यते ॥

वा रक्ते गः ॥ १-४-२ ॥

अत्र स्तोर्गो वा स्यात् । ²रग्नो रत्तो ॥

³ष्कस्कोर्नाम्नि ॥ १-४-३ ॥

⁴खः स्यात् । पुष्करं-⁵पोक्खरं । स्कन्दः-खंदो । नास्ति किम् ?

अथ संयुक्तादेशप्रकरणम्.

¹स्तोरिति । 'संयुक्तः स्तुः' (प्रा सू १-१-१२) इत्यनेन स्तुशब्दस्य संयुक्तार्थे सङ्केतितया स्तोरित्यस्य संयुक्तत्वेत्यर्थः ॥

²रग्नो रत्तो इति । रक्तशब्दे प्रकृतसूत्रेण क इत्यस्य गादेशे 'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे रग्नो इति, गादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'कनाटड' (प्रा. सू १-४-७७) इत्यादिना कस्य लोपे पूर्ववत्कारस्य द्वित्वे रत्तो इति च रूपं बोध्यम् ॥

³ष्कस्कोर्नाम्नि । एतत्सूत्रात्पूर्वं त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः शुल्कशक्तसुक-दृष्टसदुत्वरुणशब्दानां सुक्लं सक्को मुक्को ठक्को मडक्लं लुक्को इति पाक्षिकरूपसाधकं, तथा क्ष्वेटकादीनां खेडयो—इत्यादिरूपसाधकं च 'शुल्के ङः' (प्रा. सू. १-४-३) 'कशशक्तमुकदृष्टसदुत्वरुणेषु' (प्रा सू १-४-४) 'क्ष्वेटकनो खल्' (प्रा. सू. १-४-५) इति सूत्रत्रयमधिकमुपात्तं दृश्यते । 'क्षेटक स्फोटकः स्फेटकः' इति क्ष्वेटकादिगणः ॥

⁴ख इति । 'क्ष्वेटकनो खल्' (प्रा. सू. १-४-५) इति सूत्रे खल् इत्यनुवृत्त्या तत्र लिट्स्य नित्यत्वार्थकतया नित्यं खकारादेशो भवतीत्यर्थः । पूर्वसूत्रसंबन्धवाशब्दानुवृत्त्यर्थं तत्र लिट्कारणं बोध्यम् ॥

⁵पोक्खरमिति ॥ पुष्करशब्दे प्रकृतसूत्रेण षस्य खत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा सू १-४-९४) इति तद्वर्गीयप्रथमवर्णदेशे 'स्तौ' (प्रा. सू १-२-६६) इत्यनेन उकारस्य ओत्वे पोक्खरमिति रूपम् ॥

दुष्करं-दुष्करं^१ । नमस्कारः-^२ नमोकारो ॥

^३बुध् रुवृक्षे ॥ १-४-४ ॥

बृक्षे क्षस्य खः स्यात् । तदा वृ-इत्यस्य रुः स्यात् । वृक्षः-रुक्खो
^४वच्छो ॥

क्षः ॥ १-४-५ ॥

क्षस्य खः स्यात् । क्षणः-खणो ॥

^१दुष्करमिति ॥ दुष्करशब्दस्य दैनिकत्वान् नामत्वाभावात् 'फक्कोर्नात्रि' (प्रा. मृ. १-४-६) इत्यस्य अप्रबुल्या 'कगटड' (प्रा. मृ. १-४-७७) इत्यादिना पकारस्य नुकि 'शेपादेशस्य (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना कस्य द्वित्वे दुष्करमिति रूपमिति भावः । अत्र 'स्तौ' (प्रा. सू. १-२-६६) इत्यनेन ओत्वस्य दुर्वारतया द्रोक्षरमित्येव रूपं बोध्यम् । अतोऽत्र सुद्वितचन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योरपि दृश्यमानं दुष्करमिति प्रत्युदाहरणत्वेन लेखकप्रमादाद्यत्तमिति संभाव्यते । अत एव लिखितत्रिविक्रमवृत्तिकोद्गात्रवत् द्रोक्षरमित्येव लिखितं दृश्यते । दुष्करमित्यस्यापि मति प्रयोगे चन्द्रिकोर्कारत्या युद्धो इत्यत्रेव बहुलप्रहणादोकारनिवृत्तिरङ्गीकार्या ॥

^२नमोकारो इति ॥ नमस्कारशब्दे 'फोः परस्परनमस्कारे' (प्रा. सू. १-२-२०) इति द्वितीयाकारस्य ओत्वं 'नः (प्रा. सू. १-२-५२) इति नकारस्य णच् च बोध्यम् ॥

^३बुध् रुवृक्ष इति ॥ 'श्रेटकनो खल' (प्रा. सू. १-४-५) इत्यतः खलित्यनुगतं । बुधिति वृशब्दस्य षष्ठ्यंशवचने रूपम् । स्तोत्रित्वाधिक्रियते । लिखाभित्यम् । तत्र वृशब्दशब्दे संयुक्तस्य क्ष-इत्यस्य नित्यं स्वकारादेशो भवति, वृशब्दस्य रु-इत्यादेशश्च भवतीति सूत्रार्थः । तेन वृक्षशब्दे क्षस्य खत्वे 'शेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना खस्य द्वित्वे 'पूर्वसुपरि वरग्युजः' (प्रा. सू. १-४-९४) इति पूर्वस्य तद्गर्गीयप्रथमवर्णादेशे प्रकृतसूत्रेण वृ इत्यस्य न्वत्वंसंनियोगशिष्टे वदिशे रुक्खो इति रूपम् ॥

^४वच्छो इति ॥ ननु 'बुध् रुवृक्षे' (प्रा. सू. १-४-७) इति विहितत्वेन नित्यतया कथमेतद्रूपं सञ्जच्छत इति चेत्, 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इति सूत्रे स्पृहादिगणं वृशब्दपाठस्य वैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या पृथग्भूतार्थक्याय च छन्वत्त्वयो-रभयोरपि पाक्षिकप्रवृत्त्यभ्युपगमस्यावश्यकत्वमित्याशयान् । नन्वेवं छन्वपक्षे वृ इत्यस्य 'बुध् रुवृक्षे' (प्रा. सू. १-४-७) इत्यनेन रुत्वं कुतो नेति चेत्, खन्वत्त्वयोः संनियोग-शिष्टत्वान्भ्युपगमेन न्वत्वाभावपक्षे न रुन्वमित्याशयात् । पूर्वकिल परिभाषितं पालिनीये 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति । अत्र सह वा प्रवृत्ति-रित्याहः सहैव प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । तथा च छन्वपक्षे 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इति ऋकारस्यात्वं वच्छो इति रूपं बोध्यम् ॥

स्थाणावहरे ॥ १-४-६ ॥

खाणू । ^१हरे तु थाणू ॥

^२स्कन्दतीक्ष्णशुष्के तु खोः ॥ १-४-७ ॥

खंदो ^३कंदो ॥

स्तम्मे ॥ १-४-८ ॥

खोः स्तोः ख । खंभो । पक्षे ^४थंभो ॥

ल्योऽस्पन्दे ॥ १-४-९ ॥

स्पन्दाभावलक्षणसात्विकभावार्थकस्तम्भशब्दवृत्ते स्तोः खोः
थकार स्यात् । ^६लित्वाश्रित्यम् । थंभो ॥

स्त्यानचतुर्थे च तु ठः ॥ १-४-१० ॥

ठीणं । 'ईल् खल्वाटस्त्यानयोरातः' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्यात ईत्वम् ।
^६चडट्टो ॥

^१हरे त्विति ॥ रुद्रपर्यायस्थाणुशब्दे अहर इत्यत्र निषेधात् न संयुक्तस्य खत्वं,
किन्तु 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारस्य लुकि थाणू इति रूपं बोध्यम् ॥

^२स्कन्देत्यादि ॥ अत्र योरिति आद्यर्थे सङ्केतितम् । तथा तु इति विभाषायाम् ।
ततश्च स्कन्दादिशब्दगतसंयुक्तस्य रकारवैशो विभाषा भवतीत्यर्थे । खत्वाभावपक्षे
'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारलोपे कंदो इति रूपम् ॥

^३कंदो इति ॥ तीक्ष्णशुष्कशब्दयोस्तु तिक्खं तिण्हं, सोक्खं सोहं, इति
प्राकृते रूपं बोध्यम् ॥

^४थंभो इति ॥ अत्र 'ल्योऽस्पन्दे' (प्रा. सू. १-४-१२) इत्युत्तरसूत्रे अस्पन्द-
रूपसात्विकभावार्थकस्तम्भशब्द एव संयुक्तस्य थकारादेशविधानात् तस्य दास्मयवाच-
कत्वे थकारादेशस्याप्रवृत्त्या 'स्तम्मे' इति प्रकृतसूत्रे पूर्वसूत्रात्तु इत्यनुवृत्त्या खत्वस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यनेन सकारलुको दुर्वारतया
तम्भो इति पाक्षिकोदाहरणं न्याय्यमिति बोध्यम् ॥

^६लित्वादिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू. १-१-१४) इति
लिचिबल विकल्पाभावे सङ्केतितत्वाश्रित्यत्वे पर्यवसानादिति भावः ॥

^६चडट्टो इति ॥ चतुर्थशब्दे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-२-८)
इत्यादिना लुक् । प्रकृतसूत्रेण ठादेशानन्तरं तस्य 'क्षेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६)
इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य चट्टीयप्रथमवर्णादेशोऽपि बोध्यः ॥

पक्षे-चउत्थो । ¹ चात् ठंभो । पक्षे-² थीणम् ॥

एः ॥ १-४-११ ॥

³ ठः स्यात् । इष्टं-इष्टुम् ॥

⁴ त्योऽचैत्ये ॥ १-४-१२ ॥

त्यस्य चः स्यात् । सत्यं-⁵ सच्चं । अचैत्ये किम् ? चइत्तं,
⁶ वैरादि ॥

श्रेवृथिके शुर्वा ॥ १-४-१३ ॥

⁷ विञ्चुओ ॥

¹ चादिति ॥ अत्र सूत्रे चशब्दस्य पूर्वसूत्रोपात्तस्तम्भशब्दसमुच्चायकतया तत्राप्यादे. संयुक्तस्य ठकारादेशेन ठंभो इत्यपि रूपमित्यर्थः ॥

² थीणमिति ॥ सूत्रे चशब्दस्य पूर्वोक्तस्य ल्य इत्यादेशस्याप्यनुकर्मकतया थादेशो इदं रूपमिति बोध्यम् । स्थानशब्दस्य वैवादिपाठात् ' देवनेऽसौ ' (प्रा सू. १-४-९२) इति णकारस्य द्वित्वे यिण्णमित्यप्यपरं रूपं बोध्यम् ॥

³ ठः स्यादिति ॥ पूर्वसूत्र एव छशब्दपाठं परित्यज्य सूत्रान्तरारम्भसामर्थ्या-
न्नित्योऽयमादेश इति बोध्यम् ॥

⁴ त्योऽचैत्ये इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विसंस्थुलास्थिशब्दयोः धनभिन्नार्थकार्थ-
शब्दे कृत्तिचत्वरशब्दयोश्च संयुक्तानां ठकारचकारादेशविधानेन विसंढुलो अट्टी अट्टो
किञ्ची चच्चरं इति प्राकृतरूपसाधकं ' विसंस्थुलास्थ्यधनार्थे ' (प्रा सू १-४ १५)
' चः कृत्तिचत्वरं ' (प्रा, सू १-४-१६) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

⁵ सच्चमिति ॥ सत्यशब्दे संयुक्तस्य चादेशानन्तरं ' जोपादेशस्य ' (प्रा. सू
१-४-८६) इत्यादिना पूर्वस्य द्वित्वम् ॥

⁶ वैरादीति ॥ वैरादिगणप्रविष्टः चैत्यशब्द इत्यर्थः । तेन चैत्यशब्दे ' अइ तु
वैरादौ ' (प्रा. सू १-२-१०३) इति सूत्रेण ऐकारस्य अइ इत्यादेशे ल्य-इत्यत्रत्यकारस्य
' मनयाम् ' (प्रा सू १-४-७९) इति लुकि तकारस्य ' जोपादेशस्य ' (प्रा सू
१-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे च चइत्तमिति रूपं बोध्यम् ॥

⁷ विञ्चुओ इति ॥ वृश्चिकशब्दे ऋकारस्य ' इळ् कृपणे ' (प्रा. सू १-२-७६)
इति हकारे ककारस्य ' प्रायो लुक् ' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि प्रकृतसूत्रेण
श्रीत्यस्य झु-इत्यादेशे विञ्चुओ इति रूपम् ॥

- १ विसिओ । २ वक्रादित्वाद्दिन्नुः । ३ कृपादित्वादिः ॥
 ४ उत्सवऋक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा ॥ १-४-१४ ॥
 ५ उच्छवो ऊसवो, ६ इत्यादि ॥

१ विसिओ इति ॥ अत्र प्रकृतस्य झु-इत्यादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'थ्यश्चत्सप्तसामनिश्चले' (भा सू १-४-२३) इत्यनेन झ्-इत्यस्य छादेशे 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (भा. सू. १-१-४२) इति प्रथमात्स्वरादनन्तरं विन्दौ विसिओ इति रूपं साधीय इति भाति ॥

२ वक्रादित्वादिति ॥ 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (भा सू. १-१-४२) इति सूत्रेण वक्रादिगणपठितानां प्रथमादिस्वरेभ्यः परमनुस्वारगमविधानादित्यर्थः ॥

३ कृपादित्वादिरिति ॥ 'इक् कृपगे' (भा. सू १-२-७६) इति सूत्रेणेति भावः ॥

४ उत्सवेत्यादि ॥ स्तोत्रित्यधिक्रियते । संयुक्तस्येति तदर्थः । उत्सवादिषु संयुक्तस्य छकारादेशो वा भवतीति सूत्रार्थः । पूर्वसूत्रादेवात्र वाग्रहणानुवृत्तावप्यत्र पुनर्वाग्रहणमेतदुत्तरसूत्रे तदननुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥

५ उच्छवो इति ॥ प्रकृतसूत्रेण उत्सवशब्दे संयुक्तस्य छत्वानन्तर 'शेषा-देशस्य' (भा. सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे 'पूर्वसुपरि' (भा सू १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य प्रथमवर्णादेशे च उच्छवो इति रूपम् । छत्वस्यास्य वैकल्पिकत्वा-त्तदभावपक्षे 'द्वोदोऽनुत्साहोत्सन्न ऊ शसि' (भा सू. १-२-६२) इत्युकारस्य दकार-सहितस्य उकारादेशो ऊसवो इति रूपम् ॥

६ इत्यादीति ॥ ऋक्षशब्दे संयुक्तस्य छादेशे तस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथम-वर्णादेशे 'केवलस्य रि' (भा. सू १-२-९०) इति ऋकारस्य यद्विशेषे रिच्छो इति, छादेशाभावपक्षे 'क्षः' (भा. सू १-४-८) इति सत्त्वे द्वित्वे पूर्वस्य कत्वे पूर्ववदकारस्य यद्विशेषे रिक्खो इति च रूपम् । तथा उत्सुकशब्दे 'प्रायो लृक्' (भा. सू १-३-८) इत्यादिना कळोपोऽधिको बोध्यः । तेन उच्छुओ ऊसुओ इति रूपं बोध्यम् । सामर्थ्य-शब्दे छत्वपक्षे सामच्छमिति, तदभावपक्षे 'लवरामधश्च' (भा. सू. १-४-७८) 'मन-याम्' (भा सू. १-४-७९) इति सूत्राभ्यां रेफयकारयोर्लुकि तस्य द्वित्वे पूर्वस्य तत्त्वे सामर्थ्यमिति च रूपम् ॥

क्षमायां कौ ॥ १-४-१५ ॥

छमा । ^१शान्तौ तु खमा ॥

^२स्पृहादौ ॥ १-४-१६ ॥

स्तोः छः स्यात् । ^३छिहा ॥

^४इक्षुक्षीरक्षारक्षुत्क्षितक्षुण्णमक्षिकावृक्षाः ।

कक्ष्याक्षिकुक्षिदक्षक्षेत्रसदक्षोक्षाक्षलिक्षौ च ।

पक्ष्म च स्थगितं क्षत्रं क्षतं कौक्षेयकं तथा ।

सादृश्यं च ' ' ।

^१शान्तौ त्विति ॥ सूत्रे कावित्यस्य पृथिव्यामित्यर्थकतया तद्विन्नशान्तिगुण-
वाचकप्रमाणवदे छन्वाप्रवृत्त्या 'क्षः' (प्रा. सू. १-४-८) इति खकारादेशे खमा
इत्येव रूपमिति भावः ॥

^२स्पृहादाविति ॥ पृथ्व्यूत्रात्पूर्वं उत्पत्त्यर्थकक्षणवद्वगतस्य संयुक्तस्य छकार-
विधानेन छगो इति रूपमाधिकं 'क्षण उत्सवे' (प्रा. सू. १-४-२१) इत्येकं सूत्रमधिकं
प्राकृतसूत्रपाठे दृश्यते ॥

^३छिहेति ॥ स्पृहावद्वे संयुक्तस्य प्रकृतसूत्रेण छकारादेशे ञकारस्य
रूपादित्वात् 'इह रूपगे' (प्रा. सू. १-२-७६) इति इत्वे इदं रूपम् ॥

^४इद्वित्यादि ॥

इक्षुक्षीरक्षारक्षुत्क्षुण्णमक्षिकावृक्षाः ।

कक्ष्याकुक्षी दक्षक्षेत्रसदक्षोक्षाक्षलिक्षाश्च ।

लक्ष्मक्षि स्थगितं क्षत्रं क्षतं कौक्षेयकस्तथा ।

सादृश्यं च श्रुत्वा लक्ष्मीः स्पृहादिगण इष्यते ॥

इति ससूत्रगणपाठे स्पृहादिगणपाठो दृश्यते । अथ त्रिविक्रमवृत्तौ वक्ष्यमाणोऽपि
पठितो दृश्यते । अतन्नासपि वच्छो इति रूपम् । 'दच्छ् छोरं छर्गं शुगे सुगे
मच्छिमा वच्छो कच्छा कुच्छी दच्छो छेत् सारिच्छं दच्छा लिच्छा लच्छं मच्छी छइवं
छत्तं छत्रं कुच्छेन्नमो मारिच्छं शुहा लच्छी' इति इक्ष्वादिगणानां प्राकृतं सिद्ध-
रूपाणि बोध्यानि ॥

ध्यश्चत्सप्सामनिश्चले ॥ १-४-१७ ॥

छः स्यात् । ध्य, पथ्यं-पच्छम् । अ, पश्चिमं-पच्छिमम् । आश्चर्यं-
 १ अच्छरिअं । त्स, मत्सरः-मच्छळो । प्स, अप्सरसः-मच्छराभो ।
 अनिश्चले किम् ? निच्छळम् ॥

द्ययया जः ॥ १-४-१८ ॥

द्य, मद्यं-२ मज्जं । य्य, जय्यं-जज्जं । र्यं, कार्यं-कज्जस् ॥

३ ध्यह्योर्झल् ॥ १-४-१९ ॥

लित्त्राभित्यम् । ध्यानं-४ झाणम् । सद्यं-सज्जम् ॥

५ तस्याधूर्तादौ टः ॥ १-४-२० ॥

१ अच्छरिअमिति ॥ प्रकृतसूत्रेण आश्चर्यशब्दगतस्य 'श्च' इत्यस्य छादेशे
 तस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गायप्रथमवर्णादेशो 'र्यं' इत्यस्य 'अरिअरिज्जमाश्चर्यं' (प्रा. सू.
 १-४-५६) इति रिज् इत्यादेशे अच्छरिअमिति रूपम् । एवमस्यैव अच्छअर अच्छ-
 रिज्मित्यपि रूपद्वयं बोध्यम् । तथा अच्छेरमित्यप्यस्यैव रूपान्तरं त्रिविक्रमवृत्त्याद्यनु-
 मते दृश्यते ॥

२ मज्जमिति ॥ मद्यशब्दे संयुक्तस्य ध्-इत्यस्य प्रकृतसूत्रेण जादेशो 'क्षोपादेशस्य'
 (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे, मज्जमिति रूपम् । एवमन्यत्राप्युद्धम् । कज्ज-
 मित्यत्र तु 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वोऽधिको बोध्यः ॥

३ ध्यह्योरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं अमिमन्युशब्दगतसंयुक्तस्य अर्जादेशाद्व्यविधा-
 नेन 'अहिमज्जू अहिमज्जू' इति रूपद्वयसाधकं 'त्वमिमन्यौ जजौ' (प्रा. सू. १-४-२५)
 इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

४ झाणमिति ॥ अत्र 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति नस्य णकारादेशो
 बोध्यः ॥

५ तस्येत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं साध्वसध्वजेन्धीनां संयुक्तस्य ध्वादेशविधानेन
 सज्जसो, झजो धजो, इज्जइ इति रूपसाधकं 'साध्वसे' (प्रा. सू. १-४-२७) 'ध्वजे
 वा' (प्रा. सू. १-४-२८) 'हन्धौ' (प्रा. सू. १-४-२९) इति सूत्रत्रयमधिकं सूत्रपाठे
 उपलभ्यते । त्रैविक्रमे तु कर्तरीशब्दोऽप्यत्र पठितः । बहुलाधिकाराद्द्वार्षाशब्दे वा
 ट्वमिति लक्ष्मीधरः ॥

६ अधूर्तादाविति ॥ 'धूर्त-संबर्तन-वार्ता-प्रवर्तन-मुहूर्त-धूर्त-आवर्तक-सं-

कैवर्तः-^१ कैवट्टो । अधूर्तादौ किम् ? धुत्तो ॥

(वा) ^२ वार्तासंवर्तनमुद्धूर्तवार्तिकवार्तिकाकीर्तिकार्तिकमूर्तवार्ता-
यां वेति वाच्यम् ॥

वार्ता-वट्टा ॥

^३ वा न्तन्धौ मन्युचिह्नयोः ॥ १-४-२१ ॥

मन्तू । चिन्धम् । पक्षे-^४ मण्णू चिह्नम् ॥

उल्फोर्मादित्^५ विच्छर्दिच्छर्दिकपर्दिवितर्दिगर्तसंमर्दे ॥ १-४-२२ ॥

वर्तक-वार्तिक-वार्तिका-निवर्तन-आवर्तन-विवर्तन-प्रवर्तक-मूर्ति-उत्कर्तित-निवर्तक-
कीर्ति-कार्तिक इत्यादि ' इति चन्द्रिकायां धूर्तादिगणोपगन्ढा निर्दिष्टाः ॥

^१ कैवट्टो इति ॥ कैवर्तगच्छे ऐकारस्य 'ऐच पृह्' (प्रा. मू. १-२-१०२)
इत्येकारो बोध्यः ॥

^२ वार्तेत्यादि ॥

'धूर्त. कीर्तितमौहूर्तिकवार्तिकवार्तिका' कीर्तिः ।

कार्तिकहर्ता मूर्ता वार्तायां वेति वाच्यमित्याहुः ॥

समाविनिर्निप्रयुतो वर्तनं वर्तकस्तथा ।

वार्ताकं चोत्कर्तितश्च धूर्तादिगण ईरितः ॥ '

इति ससूत्रगणपाठे धूर्तादिगणो निर्दिष्टः । अत्र 'समाविनिर्निप्रयुतः' इत्यादेः वर्तन-
वर्तकशब्दविशेषणतया सम्-आ-वि-निर्-नि-प्र-इत्युपसर्गपट्कयुतो वर्तनगच्छो वर्तक-
शब्दश्च धूर्तादिगणघटक इत्यर्थो बोध्यः ॥

^३ वा न्तेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं प्रवृत्तसन्धश्चमृत्तिवृत्तेष्टापत्तनकदर्थितोप्युशब्द-
घटकसंयुक्तानां टकारादेशविधानेन 'पमट्टो सन्धट्टो मट्टी वट्टं इट्टा पट्टणं कवट्टिओ
उट्टो' इति रूपसाधकं 'प्रवृत्तसन्धश्चमृत्तिवृत्तेष्टापत्तनकदर्थितोप्ये' (प्रा. मू. १-४-२१)
इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^४ मण्णू चिह्नमिति ॥ मन्युशब्दे न्तादेशाभावपक्षे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य लुकि नकारस्य 'न.' (प्रा. मू. १-२-५२) इति णकारादेशे
'क्षेवादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे मण्णू इति रूपम् । एवं चिह्नशब्दे
न्वादेशाभावपक्षे 'अप्यल्लल्लहल्लण्णां ण्ह' (प्रा. सू. १-४-६९) इति ण्हादेशे
विण्हमिति रूपं साधीयः । अत्र बहुलाधिकारावादेशस्य लोपे इण्हमित्यपि चिह्न-
शब्दस्य रूपान्तरं चन्द्रिकायामुक्तं दृश्यते ॥

^५ विच्छर्दीति ॥ 'विच्छर्दच्छर्दिकपर्द' इति सूत्रे पाठश्चन्द्रिकायां दृश्यते ॥

एषु ^१ फोः स्तोर्डः स्यात् । ^२ लित्वान्नित्यम् । ^३ मङ्गिओ ॥

दोऽर्धर्धिश्रद्धामूर्ध्नि तु ॥ १-४-२३ ॥

एषु स्तोः फोः दो ^४ वा स्यात् । अर्धे-अर्द्धं, ^५ अद्धम् ॥

दग्धविदग्धघृद्धिदंघ्रावृद्धे ॥ १-४-२४ ॥

दो ^६ नित्यं स्यात् । ^७ ड्ढो । वृद्धकवे^८नेप्यते । वृद्धकई ॥

^१ फोः स्तोः इति ॥ फुः स्तुः इति पदद्वयं द्वितीय संयुक्त इत्यर्थे यथाक्रमं संकेतितम् । तथा च द्वितीयस्य संयुक्तस्येत्यर्थोऽत्र बोध्यः । सूत्रगृहीतपदेषु येषु संयुक्त-द्वयसत्त्वं तत्र द्वितीयस्य डत्वं संयुक्तद्वयाभावे तु आवेरपि संयुक्तस्य डत्वमिति मर्दित-विषदग्रहणादेवावसीयते ॥

^२ लित्वान्नित्यं ॥ पूर्वसूत्रे वाग्रहणसत्त्वात्तदननुषङ्गार्थमत्र सूत्रे लिक्करणमिति भावः ॥

^३ मङ्गिओ इति ॥ मर्दितशब्दे संयुक्तस्य ङादेशानन्तरं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इति तस्य द्वित्वं 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लुक्च । विच्छद्दी छद्दी कवद्दी विमद्दी गद्दो सम्मद्दो इति विच्छर्दिछर्दिक्पर्वितर्दिगर्वत्संमर्द-शब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^४ वेति ॥ सूत्रे तुशब्दस्य वार्थे संकेतितत्वेनाऽयमर्थो लभ्यत इति भावः । अत्रापि सूत्रे पूर्वसूत्रवत् सूत्रगृहीतपदे द्वितीयसंयुक्तसत्त्वे तस्यादेशः, अन्यथा तु प्रथम-स्येति बोध्यम् ॥

^५ अद्धमिति ॥ अर्धशब्दे संयुक्तस्य ङादेशो विकल्प इति तदभावपक्षे 'लव-रामघक्ष' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्या-दिना धस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्गर्गायप्रथमवर्णादेशे च अद्धमिति रूपम् । एवं हृद्दी हृद्धी, सद्दा सद्धा, मुद्दा मुद्धा, इति ऋद्धिश्रद्धामूर्धशब्दानां प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^६ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥

^७ ड्ढो इति ॥ अत्र आदिदकारस्य ङकारविध्यदर्शनात् दद्दो इत्युदाहृतं चन्द्रिकादौ । अत्र शिष्टानां विदग्धघृद्धिदंघ्रावृद्धशब्दानां विमद्दो वुद्दी दाढा वुद्दो इति रूपाणि बोध्यानि ॥

^८ नेप्यत इति ॥ बहुलाधिकारादिति भावः ॥

पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः ॥ १-४-२५ ॥

^१ पण्णरह । ^२ दिण्णं । पण्णासम् । ^३ अन्यहल्लोपे 'मद्दुलुगसंबुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-३०) इति मत्वम् ॥

ज्ञान्नोः ॥ १-४-२६ ॥

णः स्यात् । ज्ञानं-^४ णाणं । निम्नं-निण्णं ॥

^५ स्तः ॥ १-४-२७ ॥

थः स्यात् । हस्तः-^६ हत्थो ॥

^७ वाऽऽत्ममस्मनि पः ॥ १-४-२८ ॥

^१ पण्णरहेति ॥ पञ्चदशादिषु संयुक्तस्य णकारादेशो भवतीत्येनसूत्रार्थात् पञ्चदशशब्दे संयुक्तस्य णकारादेशे 'शेषादेशस्य' (प्रा. नू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे सप्तत्यादिपाठात् 'रल्ल मसत्यादां' (प्रा. नू. १-३-४२) इति वृत्त्य रत्वे 'प्रत्युष' (प्रा. नू. १-३-८८) इत्यादिना शकारव्य इत्वे पण्णरहेति रूपम् ॥

^२ दिण्णमिति ॥ स्वमादिपाठात् दत्तशब्दे आदेशकारस्य 'न्वमादावित्' (प्रा. सू. १-२-११) इतीत्वं बोध्यम् ॥

^३ अन्यहल्लोप इति ॥ 'अन्यहलोऽश्रद्धि' (प्रा. नू. १-१-२५) इति सूत्रेणेति भावः । पञ्चाशच्छब्दे शकारस्य 'शोस्सल्ल' (प्रा. नू. १-३-८७) इति सत्त्वं बोध्यम् ॥

^४ णाणमिति ॥ ज्ञानशब्दे नकारस्य 'नः' (प्रा. नू. १-३-५२) इति सूत्रेण णत्वं बोध्यम् ॥

^५ स्त इति ॥ एतत्सूत्रापूर्वं मन्वोत्साहशब्दयोः संयुक्तस्य पाक्षिकयादेश-विधानेन यथो उत्यारो इति पाक्षिकरूपसाधकं 'स्त्रे यो वा' (प्रा. सू. १-४-३८) 'रो हश्चोत्साहे' (प्रा. नू. १-४-३८) इति सूत्रद्वयमधिकं मूत्रपाठे दृश्यते ॥

^६ हत्थो इति ॥ हस्तशब्दे संयुक्तस्य थादेशानन्तरं तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्व-मुपरि' (प्रा. नू. १-४-९४) इति तद्दर्शीयप्रथमवर्णादेशो बोध्यः ॥

^७ वाऽऽत्मेति ॥ अत्र सूत्रे स्तारित्यधिकारात्तस्य च संयुक्तसंज्ञकत्वेन ज्ञान-मस्मशब्दयोस्संयुक्तस्य पकारो वा भवतीति सूत्रार्थो बोध्यः ॥

आत्मा—^१अप्या अत्ता । भस्म—^२भप्यो भग्हो ॥

दूमकमोः ॥ १-४-२९ ॥

पः स्यात् । कुद्मलं—^३कुप्पळं । रुक्मिणी—रुप्पिणी ॥

ष्यस्योः फः ॥ १-४-३० ॥

पुष्पं—पुष्फं । स्पर्शाः—^४फंसो । चक्रादित्वाद्धिन्दुः ॥

^१अप्येति ॥ प्रकृतसूत्रेण आत्मशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिके पकारादेशे 'शेषा-
देशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा सू. १-२-४०)
इति पूर्वस्य ह्रस्वे 'पुंस्याणो राजवन्वान.' (प्रा सू १-२-६०) इत्युक्त्या राजवत्कार्ये
अप्या इति रूपम् । पकारादेशाभावपक्षे तु 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
मकारस्य लोपे शेषस्य द्वित्वे राजवत्कार्ये च अत्ता इति रूपम् । राजवत्कार्यस्यापि
वैकल्पिकतया अप्यो असौ इत्यप्यन्यद्वृत्तद्वयं बोध्यम् ॥

^२भप्यो भग्हो इति ॥ भस्मशब्दे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तस्य पाक्षिके पादेशे तस्य
'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इति द्वित्वे 'जमदाम्' (प्रा सू १-१-४९) इत्यनेन
पुस्त्वे 'अन्त्यहलोऽश्रद्धुदि' (प्रा. सू १-१-२५) इत्यन्त्यस्य हलो लोपे भप्यो इति
रूपम् । पादेशाभावपक्षे तु 'इमभस्मह्यामस्मररश्मौ म्हाः' (प्रा सू १-४-६७) इति
म्हादेशे भग्हो इति रूपम् । अत्राप्यात्मशब्दवत् पक्षे अप्या भग्हा इत्यपि रूपद्वयं
ज्ञेयम् । त्रिविक्रमवृत्तिषट्भाषाचन्द्रिकयोस्तु पादेशाभावपक्षे 'मनयाम्' (प्रा सू
१-४-७९) इति मकारलोपामिप्रायेण भस्सो इत्युदाहृतं दृश्यते । तत्र चानुपदप्रदर्शित-
रीत्या म्हादेशः कुतो न प्रवर्तत इति विमर्शनीयम् ॥

^३कुप्पळमिति ॥ कुद्मलशब्दस्य वक्रादिपाठात् 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू.
१-१-४२) इति प्रथमस्वरात्पर विन्दोर्दुर्गिवारतया तथैव त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकादावाप्यु-
दाहृतत्वेन कुंपळमित्येवात्राप्युदाहर्तुमुचितमित्यवसीयते । कुप्पळमित्यत्र दृश्यमानं तु
लेखकप्रमादाधीनमेवेति ज्ञायते । अत एव पूर्वमत्रैव वृत्तौ 'स्वरेभ्यो वक्रादौ'
(प्रा सू. १-१-४२) इति सूत्रे वक्रादिगणे 'वक्रकुद्मलकुब्जाश्' इति कुद्मलशब्दः
पठितो दृश्यते ॥

^४फंसो इति ॥ स्पर्शाशब्दे प्रकृतसूत्रेण स्प-इत्यस्य फादेशे 'लवराशमश्च'
(प्रा सू १-४-७८) इति रलुकि 'शोस्सल्' (प्रा सू १-३-८७) इति शस्य सत्त्वे

¹ ग्मो मः ॥ १-४-३१ ॥

² वा स्यात् । तिग्मं-³ तिम्मं तिग्गं ॥

⁴ न्मल् ॥ १-४-३२ ॥

मः स्यान्नित्यम् । जन्म-जम्मो ॥

⁵ ताम्राग्रयोर्म्मः ॥ १-४-३३ ॥

⁶ तम्मस् । अम्मम् ॥

वक्रादित्वात् 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू. १-१-४२) इति प्रथमात्स्वरात्परं बिन्दौ फसो इति रूपम् ॥

¹ ग्मो म इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं भीष्मशब्दस्य भिष्मो इति, श्लेष्मबृहस्पति-शब्दयोस्तु सेष्मो ब्रह्मफई इति पाक्षिकरूपसाधकं 'भीष्मे' (प्रा. सू. १-४-४५) 'श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः' (प्रा. सू. १-४-४६) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

² वा स्यादिति ॥ 'श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः' (प्रा. सू. १-४-४६) इति पूर्वसूत्राद्द्वार्थकस्तुशब्दोऽत्रानुवर्तत इति भावः ॥

³ तिम्मं तिग्गमिति ॥ तिग्मशब्दे प्रकृतसूत्रेण ग्मस्य मत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे तिम्ममिति, मत्वस्य वैकल्पिकत्वाच्चदभाव-पक्षे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति मस्य लुकि शेषस्य गकारस्य द्वित्वे तिग्गमिति च रूपं बोध्यम् ॥

⁴ न्मलिति ॥ 'न्मः' (प्रा. सू. १-४-४८) इत्यन्यत्र सूत्रपाठो दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तावपि पृथग्योगान्नित्यमित्युक्तिदर्शनाल्लकारविरहित एवान्न पाठस्समुचित इति भाति । अन्यथा न्म इत्यस्य उद्देश्यसमर्पकतया तत्र लिङ्करणस्य वैयर्थ्यं चापतेदिति बोध्यम् ॥

⁵ ताम्राग्रयोरिति ॥ अत्रापि सूत्रपाठे 'ताम्राग्रयोर्म्मः' (प्रा. सू. १-४-४९) इत्येव पाठो दृश्यते । स एव पाठः त्रिविक्रमदेवाद्यभिमतश्च ज्ञायते ॥

⁶ तम्मं अम्ममिति ॥ ताम्राग्रशब्दयोः संयुक्तादेशानन्तर संयोग इति ह्येवं ह्रस्वं रूपं बोध्यम् । ताम्राग्रशब्दयोरनयो देश्यां तविर अंभिर इति रूपान्तरमप्युक्तं त्रिविक्रमवृत्तौ । तसु हेमचन्द्रीयदेशीयनाममालायां न दृश्यते ॥

^१ हः ॥ १-४-३४ ॥

भः स्यात् । जिह्वा-जिन्मा । ^२ जीहेत्यन्युकम् ॥

^३ लो वाऽऽर्द्धे ॥ १-४-३५ ॥

^४ अल्लम् । अहम् ॥

^५ अररिअरिज्जमाश्चये ॥ १-४-३६ ॥

^१ ह इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं ऊर्ध्वशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिकभकारादेशविधानेन उभं उद्धमिति रूपद्वयसाधकं 'ऊर्ध्वं भो वा' (प्रा सू १-४-५०) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ जीहेत्यन्युकमिति ॥ अत्र पूर्वसूत्राद्वेत्यानुवृत्त्या जिह्वाशब्दे संयुक्तस्य भादेशपक्षे 'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे जिन्मेति, भादेशाभावपक्षे च 'लवरामधश्च' (प्रा सू. १-४-७८) इति वकारस्य लुकि 'शोर्ल्लस्यवरशोर्दिः' (प्रा सू १-२-८) इत्यत्र त्रिविक्रमवृत्तौ 'बहुलाधिकारादन्यस्य चादेर्दीर्घः' इत्युक्त्वा जीहेत्युदाहरणात् हकारात्पूर्वस्यापीकारस्य दीर्घे 'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इति सूत्रे अह इति प्रतिषेधात् 'दीर्घान्' (प्रा सू १-४-८७) इति प्रतिषेधाच्च हस्य द्वित्वाभावे जीहेत्यपि रूपं सिद्धमिति भावः ॥

^३ लो वाऽऽर्द्धे इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विह्ललशब्दे वस्य संयुक्तस्य च पाक्षिक-भकारादेशविधानेन मिह्ललो विन्मलो विह्ललो इति रूपत्रयसाधकं 'वश्च विह्लले' (प्रा सू १-४-५२) इत्येकं सूत्रं, तथा काश्मीरशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिकस्य म्भादेशस्य विधानेन कंभार कन्हार इति रूपद्वयसाधकं 'काश्मीरि म्भ' (प्रा सू. १-४-५३). इत्यपरं सूत्रं चाधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । पूर्वसूत्रवदेवात्र वाग्रहणानुवृत्तेस्तिद्धत्वेऽपि पुनरत्र वाग्रहणमुत्तरत्र वापदाननुवृत्तिसूचनार्थमिति बोध्यम् ॥

^४ अल्लमित्यादि ॥ प्रकृतसूत्रेण आर्द्धशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिके लादेशे तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'संयोगे' (प्रा सू १-२-४०) इति हस्वे अल्लमिति रूपम् । ल्त्वाभावपक्षे तु 'लवरामधश्च' (प्रा सू १-४-७८) इति रेफद्वयस्यापि लुकि पूर्ववद्वित्व-हस्त्वयोः अल्लमिति रूपं बोध्यम् । अस्यैवार्द्धशब्दस्य 'त्वार्द्ध उवोत्' (प्रा सू. १-२-२७) इति सूत्रेण आदेशिकल्पेनोत्प्राप्तयोर्विधानात् उल्लं उहं ओल्लं ओहं इत्यन्यान्यपि रूपाणि बोध्यानि ॥

^५ अररिअरिज्जमित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सौकुमार्यपर्यस्तपर्याणशब्दानां सोअमल्ल पल्लई पल्लय्यं इति रूपसाधकं 'यैस्तौकुमार्यपर्यस्तपर्याणि' (प्रा स

अत्र र्यस्य एते स्युः । ^१अच्छअरं अच्छरिअं अच्छरिज्जम् । ^२र्य-
सम्बन्धयर्णस्य लोपो वाच्य उक्तरूपसिद्धयर्थम् ॥

डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च ॥ १-४-३७ ॥

अनयो^३र्द्धिदेर. स्यात् । ^४बम्हचेरम् । डेरे, अकार उच्चारणार्थः ॥
^५सुन्देरम् । चात् आश्चर्यं अच्छेरम् ॥

^६वा पर्यन्ते ॥ १-४-३८ ॥

१-४-५५) इति सूत्रमेकं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे तत्र सूत्रे
रिअ इत्यस्य स्थाने रीअ इति पाठो दृश्यते ॥

^१अच्छअरमित्यादि ॥ आश्चर्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण र्यस्य अरादेशे श्वस्य 'ध्यश्व-
स्सप्सामनिश्चले' (प्रा सू १-४-२३) इत्यनेन छादेशे तस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्द्वितीयप्रथम-
वर्णादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति पूर्वस्य ह्रस्वे अच्छअरमिति रूपम् । एव
रिअरिजादेशयोरपि प्रक्रिया ॥

^२र्यसम्बन्धीति ॥ बहुलाधिकारकल्प्यमेतत् । वस्तुतस्तु—अत्रैवोत्तरसूत्रे
डेरे अकार उच्चारणार्थ इत्युक्त्या तद्दृढत्राप्यादेशे स्थानिनि वाऽकारस्योच्चारणार्थत्व-
कल्पने तु नार्यं छेदः ।

^३र्द्धिदिति ॥ प्रत्ययादित्वाभावेऽपि बहुलाधिकाराङ्गस्येत्संज्ञा कल्पनीयेति
भाति ॥

^४बम्हचेरमिति ॥ ब्रह्मचर्यशब्दे र्यस्य प्रकृतसूत्रेण एरादेशे तस्य डित्वा-
श्चकारोत्तराकारस्य लोपे संयुक्तावयवरेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८)
इति छुकि 'इमप्यसम्हामस्मररररमौ म्ह.' (प्रा सू. १-४-६७) इति ह्यस्य म्हादेशे च
बम्हचेरमिति रूपम् ॥

^५सुन्देरमिति ॥ सौन्दर्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण र्यस्य डेरादेशे तस्य डित्वापूर्ववद्वेर्-
कारोत्तरवर्त्यकारस्य लोपे 'अनुक्तमन्य' (प्रा सू १-१-२) इत्यादिना 'एव
इग्नस्वादेशे' (पा. सू. १-१-४८) इति पाणिनीयानुशासनस्यात्राप्यनुमतत्वेन
औकारस्य 'संयोगे' (पा. सू. १-२-४०) इति उकाररूपह्रस्वे सुन्देरमिति रूपम् ॥

^६वा पर्यन्त इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं धैर्यत्वर्यदशाहंशौण्डीर्यशब्देपु संयुक्तस्य
रादेशविधानेन धीरं त्रं दसारो सोडीरं इति प्राकृत्वरूपसाधकं 'धैर्ये रः' (प्रा. सू.
१-४-५९) 'त्यैदशाहंशौण्डीर्ये' (प्रा. सू. १-४-६०) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

पर्यन्ते र्यस्य डेरो वा स्यात् । पेरन्तो । पक्षे ^१पज्जन्तो ॥

बाष्ये होऽभ्रुणि ॥ १-४-३९ ॥

बाहो । अभ्रुणि किम् ? ^२बप्पो, ऊष्मेत्यर्थः ॥

^३न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे ॥ १-४-४० ॥

पशु स्तोहो वा स्यात् । ^४तृहं तित्थं । तीर्थे ह्रूल् (प्रा. सू. १-२-५५) ।
^५दाहिणो । 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू. १-२-९) ॥

^१पज्जन्तो इति ॥ अत्र डेरादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'शक्यर्था ज.' (प्रा. सू. १-४-२४) इति र्यस्य जादेशे द्वित्वे पज्जन्तो इति रूपम् ॥

^४बप्पो इति ॥ बाष्पशब्दे हादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे प्रयोगानुरोध-
त्पूर्वमेव 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे तत्. 'कणटङ्क' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यादिना षकारस्य लुकि शिष्टस्य पकारस्य द्वित्वे च बप्पो इति रूपम् ॥

^३न वा तीर्थेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कार्षापणशब्दे संयुक्तस्य हादेश-
विधानेन काहावणो इति रूपमाधर्कं 'कार्षापणे' (प्रा. सू. १-४-६२) इत्येकं सूत्रमधिकं
सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^४तृहं तित्थमिति ॥ तीर्थशब्दे संयुक्तस्य प्रकृतसूत्रेण हकारादेशपक्षे
'तीर्थे ह्रूल्' (प्रा. सू. १-२-५५) इति ईकारस्य ऊकारे तृहमिति रूपम् । हावेशस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे तु 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति पूर्वमेव ईकारस्य ह्रस्वे
'लव रामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू.
१-४-८६) इत्यादिना षकारस्य द्वित्वे 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना
पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे तित्थमिति रूपम् ॥

^५दाहिणो इति ॥ दक्षिणशब्दे संयुक्तस्य ह्रस्वपक्षे 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू.
१-२-९) इत्यादेरकारस्य दीर्घे दाहिणो इति, हत्वानाभावपक्षे च क्षस्य 'क्ष.' (प्रा. सू.
१-४-८) इति खत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे
'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च
दक्षिणो इति रूपम् । हु खशब्दस्य दुहं हुक्खमिति, दीर्घशब्दस्य दीर्हं दिग्घं
दीहरमिति च रूपाणि बोध्यानि ॥

^१त्वथ्वद्वध्वां ^२क्वचिच्चलजज्ञाः ॥ १-४-४१ ॥

भुक्त्वा-^३भोच्चा । पृथ्वी-^४पिच्छी । सकलपृथ्वीविद्वान्-स-
अळपिच्छीविजम् । शौत्सेनीयो मः । समस्तत्वाद्विद्वच्छब्दस्य प्रयोगः
ध्वनिः-झुणी । ' उल् ध्वनि ' (प्रा. सू. १-२-१६) इत्युत्त्वम् ॥

^१ त्वथ्वद्वध्वेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कृशभाण्डीशब्दस्य प्रथमस्य संयुक्तस्य हकारादेशेन द्वितीयस्य लकारादेशेन च कोहली कोहणी इति रूपद्वयसाधकं ' कृशभाण्ड्यां षडश्च तु लः ' (प्रा सू. १-४-६४) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । ' कृशभाण्ड्यां ' इत्यस्मिन् सूत्रे मुद्रितत्रिक्रमवृत्तिकोशागतटिप्पणे तु ' कोहली क-षड्भाषाचन्द्रिकयोरपपाठः । लस्य यथादेशद्वि. स्यात्, कोहलीत्यत्रेत्याहुपन्यासवैयर्थ्यं स्यात् । अत कोहलीति द्वित्वयुक्तोऽपपाठ एव ' इत्युल्लिखितं दृश्यतं । अत्रेदं विभावनियम्—' प्रागेव ह्रस्व. पश्चाल्लत्वम् ' इत्यत्रत्यत्रिक्रमवाक्येन आदेशात्पूर्वं ह्रस्वे ततो लकारादेशे च ' शेषादेशस्य ' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना लकार-द्वित्वस्य दुर्निवारतया कोहली इति लद्वित्वघटितस्यैव साधुत्वाभ्युपगम भावश्यकः । किं चैतस्य ' प्रागेव ह्रस्व ' इत्यादिग्रन्थस्य द्वित्वसाधनार्थमपि प्रवृत्तिरित्यङ्गीकरणीयम् । यदि ह्रस्वात्पूर्वमेव लत्वं स्यात् तर्हि संयोगपरकत्वाभावेन आकारस्य ' संयोगे ' (प्रा. सू १-२-४०) इति ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च दीर्घस्य सत्वात् ' दीर्घान्न ' (प्रा. सू १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधश्च स्यात् । अतो लत्वात्प्रागेव ह्रस्वाङ्गीकारे ततो लत्वे च ' दीर्घान्न ' (प्रा. सू १-४ ८७) इत्यस्याप्रवृत्त्या द्वित्वं सुलभमित्येव तदाशयात् । तस्मात् कोहलीति लकारद्वयाघटित एव अपपाठ इति ॥

^२ क्वचिदिति ॥ प्रयोगानुसारेणेत्यर्थः ॥

^३ भोच्चेति ॥ भुजेर्जकारस्य ' अन्त्यस्य वचिसुचिरुदिसुमुजां डोल् ' (प्रा सू २-४-४५) इति क्प्रत्यये परतो डोत्वे तस्य डित्वात्पूर्वस्य टेस्कारस्य लोपे प्राकृते क्वचिदेचां स्वरूपतो ह्रस्वाभ्यनुज्ञानाढोकारस्य ह्रस्वतया ' दीर्घान्न ' इति निषेधामावात् प्रकृतसूत्रेण त्वशब्दस्य चादेशानन्तरं ' शेषादेशस्य ' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे भोच्चेति रूपम् ॥

^४ पिच्छीति ॥ पृथ्वीशब्दे ' इल् कृपगे ' (प्रा. मू. १-२-७६) इति ऋकार-स्येत्वे प्रकृतसूत्रेण थ्व्-इत्यस्य छादेशे तस्य ' शेषादेशस्य ' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य ' पूर्वमुपरि ' (प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे पिच्छीति रूपम् ॥

हो ल्हः ॥ १-४-४२ ॥

कङ्कारं-कल्हारं । 'हादी सुखे च' (भादि-२७) इति धातोः कङ्कार-
शब्दनिष्पत्तिः । ^१ उपदेशसामर्थ्यान्न ललोपः ॥

अस्मत्सङ्घामस्सररश्मौ म्हः ॥ १-४-४३ ॥

अस्मा-^२ अम्हो । प्रीष्म-^३ गिम्हो । विस्मयः-विम्हओ । ब्राह्मणः-
बाम्हणो । ^४ समृद्धयाविः । अस्मरेति किम् ? ^५ सरो रस्ती ॥

^१ उपदेशसामर्थ्यादिति ॥ कङ्कारशब्दे ङ् इत्यस्य प्रकृतसूत्रेण ल्हदेशे
ततो लकारस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति यदि लुक् स्यात्तर्हि प्रकृत-
सूत्रे लाषवात् लकाररहितमेव हादेशं विदध्यात् । तदपहाय सलकारकहादेशविधानेन
आदेशे लकारोपदेशसामर्थ्यान्नात्र 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लकारस्य
लुगभवतीति परिकल्प्यत इत्यर्थः ॥

^२ अम्हो इति ॥ अस्मन् शब्दे 'अन्त्यहलोऽञ्जदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति
नकारस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण अस्मशब्दस्य म्हादेशे च अम्हो इति रूपम् ॥

^३ गिम्हो इति ॥ प्रीष्मशब्दे ष्मस्य प्रकृतसूत्रेण म्हादेशे 'लवराधश्च'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुकि 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ईकारस्य ह्रस्वे च
गिम्हो इति रूपम् ॥

^४ समृद्धयाविरिति ॥ यथा समृद्धपादिगणप्रविष्टेषु समृद्धयादिपदेषु समिद्धी
सामिद्धी इति ह्रस्वदीर्घवदितप्रयोगद्वयं भवति तथा ब्राह्मणशब्देऽपि बम्हणो बाम्हणो
इति रूपद्वयमित्यस्य तात्पर्यं बोध्यम् । अन्यथाऽस्य यथाश्रुतार्थकत्वे ब्राह्मणशब्द-
स्यास्य समृद्धयादौ पाठाभावात् 'तु समृद्धयादौ' (प्रा. सू. १-२-१०) इत्यनेन
ह्रस्वस्यैव दीर्घविधानान्वाजुपपन्नं स्यात् । अत एव च 'न वाऽभ्यथोस्खातादौ'
(प्रा. सू. १-२-३७) इति सूत्रे उस्खातादिगणे 'ब्राह्मणपूर्वाङ्गावप्युस्खातादिः प्रकीर्तितस्व-
ज्यैः' इति विकल्पेन दीर्घस्य ह्रस्वार्थं ब्राह्मणशब्द पठित उपपन्नो भवतीति बोध्यम् ॥

^५ सरो रस्तीति ॥ अस्मशब्दे मकारस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
लुगबोध्यः । रश्मिशब्दे तु पूर्ववन्मकारस्य लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू.
१-३-८७) इति सत्वे 'शोषादेशस्य (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे च
रस्तीति रूपम् ॥

पक्षमणि ॥ १-४-४४ ॥

१ पम्हो ॥

२ अण्णास्त्रह्रस्वाणां ण्हः ॥ १-४-४५ ॥

प्रश्नः-^३पम्हो । विष्णुः-विण्ह । स्नातः-^४ण्हाओ । ^५जन्हुः-जण्ह ।
पूर्वाह्नः-^६पुव्वण्हो । तीक्ष्णः-^७तिण्हो । ^८ज्योत्स्नादौ ण्ह एव न छ इष्यते ।

१ पम्हो इति ॥ पक्षमन् शब्दस्य नकारान्ततया 'अमदामशिरोनभो नरि' (प्रा. सू. १-१-४९) इति प्राकृते णुस्त्वे 'अम्यहलोऽश्रद्धि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति नकारस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण क्षमस्य म्हादेशे च पम्हो इति रूपम् ॥

२ अण्णेत्यादि ॥ 'अण्णस्त्रह्रस्वाणां ण्हः' (प्रा. सू. १-४-६९) इति पाठस्य त्रिविक्रमवृच्चिन्त्रिकादौ दर्शनादेतत्कोशद्वयमानेऽस्मिन् सूत्रे स्त्रह्रशब्दौ लेखक-प्रमादेन गलितविविति भाति । अत एवास्यामेव वृत्तौ 'पूर्वाह्नः पुव्वण्हो, ज्योत्स्ना-जोण्हा' इत्युदाहृतं च संगच्छते ॥

३ पम्हो इति ॥ प्रश्नशब्दे अस्य प्रकृतसूत्रेण ण्हादेशे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि ण्हो इत्येव रूपं साधु । लेखकप्रमादेनात्र पम्हो इति पतितम् ॥

४ ण्हाओ इति ॥ स्नातशब्दे प्रकृतसूत्रेण स्-इत्यस्य ण्हादेशे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लुकि च ण्हाओ इति रूपम् ॥

५ जन्हुरिति ॥ प्रकृतसूत्रे ह्र-इत्यस्य स्थानित्योत्कीर्तनात्संस्कृते जङ्घुरित्येव रूपदर्शनाच्च जङ्घुरित्येवात्र पाठस्साधीयान् । एवं पूर्वाण्ह इत्यत्रापि पूर्वाह्न इत्येव पाठस्साधीयानिति बोध्यम् ॥

६ पुव्वण्हो इति ॥ पूर्वाह्नशब्दे प्रकृतसूत्रेण ह्रस्य ण्हादेशे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे उल्खातादिगणप्रविष्टत्वेनास्य 'न वाऽन्ययोत्खातादौ' (प्रा. सू. १-२-३७) इत्यनेन आकारस्य ह्रस्वपक्षे पुव्वण्हो इति रूपम् । ह्रस्वाभावपक्षे तु पुव्वाण्हो इत्यपि रूपान्तरं बोध्यम् । अत एव 'ब्राह्मणपूर्वाह्नावप्युत्खातादिः प्रकीर्तितस्त्रजैः' इत्यु-त्खातादिगणे पूर्वाह्नशब्दः संगृहीतोऽमित्युक्तैः । तथा त्रिविक्रमदेवेनापि 'वेधित्र-ह्राणपूर्वाह्नोरपीच्छन्ति' इति तत्रैव सूत्रेऽसिहितं दृश्यते ॥

७ तिण्हो इति ॥ तीक्ष्णशब्दे प्रकृतसूत्रेण क्षणस्य ण्हादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ईकारस्य ह्रस्वे तिण्हो इति रूपम् ॥

८ ज्योत्स्नादावित्यादि ॥ यद्यपि ज्योत्स्नाशब्दे त्स्-इति संयुक्तमिबन्धनं 'ध्यश्वात्सप्तमनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इत्यनेन त्स्-इत्यस्य छत्वं, तथा त्स्-

जोष्हा । मृत्स्ना-मण्हा । ^१ अगस्त्यादौ थ एव, न छः । अगत्यो । पुलस्त्यः-
पुळत्थो । ^२ लक्ष्मणादौ ख एव, न म्हः । लक्ष्मणः-ळक्खणो । लक्ष्म-
ळक्खो । छोऽत्र विकल्पः । रतिलक्ष्म ^३ रइळक्खो इत्यपि दर्शनात् ।
^४ मर्त्यादौ ट एव, न चः । मर्त्यः-मट्टो । अमर्त्यः-अमट्टो । ^५ अथङ्गमित्यादि-
प्रयोगात् न घत्वजत्वयौगपद्यादि । विस्तरो भाष्ये ॥

इति संयुक्तनिबन्धनं च 'अण्णञ्जत्त्वाद्दक्षणा ण्हः' (प्रा सू १-४-६९) इत्यनेन
स्त् इत्यस्य ण्हादेशश्च प्राप्तुमर्हति । तथाऽपि छ्वाप्राप्तियोग्ये लक्ष्येऽचारितार्थ्यरूपबाध-
बीजसत्त्वात् छ्वापवादत्वेन 'अण्णञ्जत्त्वा' (प्रा. सू. १-४-६९) इत्यादिनैव स्त्-इति
संयुक्तस्य ण्हादेश एवेति भावः ॥

^१ अगस्त्यादाविति ॥ यद्यपि अगस्त्यशब्दे संयुक्तसंज्ञक स्-इत्येकः, त्-
इत्यपर, तत्र स्-इति संयुक्तनिबन्धनं 'ख' (प्रा. सू. १-४-४०) इति सूत्रेण यत्वं,
त्-इति संयुक्तनिबन्धनं 'त्योऽचैत्ये' (प्रा. सू. १-४-१७) इत्यनेन चत्वं च प्राप्तु-
मर्हति, तथाऽपि प्रयोगानुरोधेन 'ख' (प्रा. सू. १-४-४०) इत्यस्य परत्वाच्च यत्वमेव
भवतीति भावः ॥

^२ लक्ष्मणादाविति ॥ लक्ष्मणादिषु क्ष-इति संयोगनिबन्धनस्य 'क्ष' (प्रा. सू.
१-४-८) इति खत्वस्य क्ष्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'इमम्मस्म' (प्रा. सू. १-४-६७)
इत्यादिना म्हादेशस्य च प्रसक्तौ प्रयोगानुरोधेनात्र पूर्वविप्रतिषेधात् खत्वमेव प्रवर्तते ।
तेन ङक्खणो इत्याद्येव रूपमिति भावः ॥

^३ रइत्त्यादि ॥ अत्र 'रइळक्खो' इति पाठः स्यात् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तौ
'क्ष' (प्रा. सू. १-४-८) इति सूत्रे बहुलाधिकारात्कश्चित् छत्वमप्यनुमतं दृश्यते ॥

^४ मर्त्यादाविति ॥ मर्त्यादिषु शब्देषु त्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'त्योऽचैत्ये'
(प्रा. सू. १-४-१७) इति चत्वस्य, त्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'तस्याधूर्तादौ ट' ।
(प्रा. सू. १-४-३०) इति टत्वस्य च प्रसक्तौ प्रयोगानुसारादत्र परत्वाद्धत्वमेव प्रवर्तते ।
तेन मट्टो इत्याद्येव रूपमिति भावः ॥

^५ अथङ्गमित्यादीति ॥ एकस्मिन् लक्ष्ये हलुचतुष्टयादिसंयोगस्थले प्रत्येकं
हलुद्वयसंयोगनिमित्तकादेशद्वययौगपथं प्रयोगानुरोधाज्ञाप्तीक्रियते । तेन अथङ्गमित्यादौ
स्त्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'खः' (प्रा. सू. १-४-४०) इति यत्वस्य य्-इति संयोग-
निबन्धनस्य 'अथय्यां ज.' (प्रा. सू. १-४-२४) इति जत्वस्य च युगपत्प्रवृत्तिर्न
भवतीति सिध्यतीति भावः । आन्त्रलिपिसुद्रितसवार्तिकसूत्रपाठे तु 'कगटट'
(प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिसूत्रे 'अथङ्गकात्स्न्यादीनामनभिधानमिष्यते' इति
वार्तिकदर्शनात् अथङ्गकात्स्न्यादिशब्दानामनभिधानमिति प्रतीयते ॥

सूक्ष्मे ॥ १-४-४६ ॥

क्ष्मस्य ण्हः स्यात् । ^१ न तु खः । ^२ सुण्हम् ॥ सूक्ष्मे वोतः (प्रा. सू. १-२-६६) । सूक्ष्मे ऊत ओत्वं वा स्यात् । ^३ सोण्हस् ॥

^४ सो बृहस्पतिचनस्पत्योः ॥ १-४-४७ ॥

^५ वा स्यात् । विहस्सई विहप्पई ॥

इति संयुक्तादेशप्रकरणम् ॥

^१ न तु ख इति ॥ सूक्ष्मशब्दे प्रतिपदोक्तत्वात्प्रकृतसूत्रेण ण्हादेश एव प्रवर्तते, न तु 'क्ष्मण्स्म' (प्रा. सू. १-४-६७) इत्यादिना खत्वमित्यर्थः ॥

^२ सुण्हमिति ॥ प्रकृतसूत्रेण क्ष्मस्य ण्हादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्योकारस्य हस्वेनोत्वे च सुण्हमिति रूपम् ॥

^३ सोण्हमिति ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तत् ५२तमपृष्ठे 'सूमे इत्यादि' इति प्रतीके द्रष्टव्यम् ॥

^४ सो बृहस्पतीत्यादि ॥ पृत्तसूत्रात्पूर्वं आश्लिष्टशब्दे संयुक्तयोर्बधाक्रमं लघादेशविधानेन आलिङ्गो इति प्राकृतरूपसाधकं 'आश्लिष्टे लघौ' (प्रा. सू. १-४-७१) इत्येकं सूत्रं, तथा स्तब्धशब्दे संयुक्तयोः उदादेशविधानेन प्राकृते उङ्गो इति रूपसाधकं 'उढौ स्तब्धे' (प्रा. सू. १-४-७२) इत्यपरं सूत्रं, तथा आरब्धशब्दे रेफस्यानिकदादेशसंनियोगाशिष्टप्राशिकसंयुक्तस्थानिकतकारादेशविधानेन आढत्तो इति रूपसाधकं 'तो ङो रश्चारब्धे तु' (प्रा. सू. १-४-७३) इत्यन्यत्सूत्रमप्याधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । यद्यप्यान्व्रलपिसुद्वितचन्द्रिकाकोशे 'आश्लिष्टे लघौ' (प्रा. सू. १-४-७१) इति सूत्रस्थाने 'आश्लिष्टे लढौ' इति पठित्वा 'ष्ट इत्यस्य टः' इति विवृतं च दृश्यते, तथाऽप्यस्यां वृत्तौ त्रिविक्रमवृत्तौ च 'लघौ' इत्येव पाठदर्शनाद्देवनागराक्षरसुद्वितचन्द्रिकाकोशे आलिङ्गो इत्येवोदाहरणदर्शनाच्च तत्र लढाविति पाठो लेखकप्रमादाधीन इति संभाव्यते। युक्तं चैतत् । अन्यथा एस्य टादेशविधाने 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिनैव एकारस्य लुकिटकारस्य द्वित्वे टद्वयवदितरूपसिद्ध्या टादेशविधानमेवानर्थकं स्यात् । यदि च 'ष्ट' (प्रा. सू. १-४-१४) इति सूत्रेण प्रासङ्गादेशवाधनार्थं टादेशविधानमित्युच्येत, तर्हि त्रिविक्रमवृत्त्यादौ 'आलिङ्गो' इत्युदाहरणं कथं संगच्छेत । किं च तत्रैव आन्व्रलपिसुद्वितचन्द्रिकायां अलिङ्गो इत्युदाहरणप्रदर्शनमपि लेखकत्रोषाधीनमेव, दीर्घात्परत्वेन 'दीर्घाच्च' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति सूत्रस्याप्रवृत्त्या हस्वाभावेन सदीर्घस्य आलिङ्गो इति रूपस्यैवौचित्यात्तत्रैव वृत्त्यादौ लिखितकौशेऽपि दर्शनाच्चेति विभावनीयम् ॥

^५ वा स्यादिति ॥ 'तो ङो रश्चारब्धे तु' (प्रा. सू. १-४-७३) इति पूर्वसूत्राद्वा-

अथ संयुक्तावयवलुक्प्रकरणम्.

शोर्लुक्खोः स्तम्बसमस्तनिस्पृहपरस्परश्मशानश्मश्रुणि ॥१-४-४८॥

एषु ^१ स्तोः खोः शोर्लुक् स्यात् ॥

यं कतुशब्दानुवृत्त्या स्तोरेत्यधिकाराच्च बृहस्पतिवनस्पतिशब्दघटकसंयुक्तस्य सकारादेशो वा भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः । तथा च बृहस्पतिशब्दे वनस्पतिशब्दे च संयुक्तस्य स्पस्य सादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (पा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे विहस्सई वनस्सई इति रूपम् । अत्र 'बो व.' (प्रा सू. १-३-३१) इत्यस्य आदिबकार-विषयेऽप्रवृत्तेर्बकारबटितोदाहरणलेखनं लेखकप्रमादाधीनमिति विभाव्यते ॥

बृहस्पतिशब्देऽस्मिन् ऋकारस्य 'तु बृहस्पतौ' (प्रा. सू. १-२-८५) इति सूत्रेण पर्यायेण इत्वोत्वात्वानां, तथा बकारहकारयोः 'म्यौ बृहस्पतौ तु बहोः' (प्रा. सू. १-३-७५) इति सूत्रेण यथाक्रमं भकारयकारादेशयोः, तथैव संयुक्तस्य स्पस्य 'श्लेषबृहस्पतौ तु फोः' (प्रा. सू. १-४-४६) इति सूत्रेण पाक्षिकपकारादेशस्य, तदाभावपक्षे च 'सो बृहस्पतिवनस्पत्यो' (प्रा. सू. २-४-७४) इति सूत्रेण सादेशस्य, ततो द्वित्वस्य, सादेशाभावपक्षे च 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारलुक्, त-श्लेषपकारद्वित्वस्य च प्रवृत्त्या विहृप्सई बृहृप्सई बहृप्सई, मियृप्सई भुयृप्सई भयृप्सई, विहस्सई बृहस्सई बहस्सई, मियस्सई भुयस्सई भयस्सई, विहृप्सई बृहृप्सई बहृप्सई, मियृप्सई भुयृप्सई भयृप्सई इति प्राकृतेऽष्टादश रूपाणि संपचन्त इति बोध्यम् ॥

इति सयुक्तादेशप्रकरणम् ॥

अथ संयुक्तावयवलुक्प्रकरणम्.

^१ स्तोः खोः शोरिति ॥ पदानामेषां यथाक्रमं सयुक्तस्य आदेः शषसाना-मित्यर्थे सङ्घेतोऽत्र कल्पितो बोध्यः । यद्यप्यत्र सन्धादिषु संयुक्तादिभूतस्य सकारस्य शकारस्य च वक्ष्यमाणेन 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिसूत्रेणैव लुक्-स्तिद्धिः, तथाऽपि सन्बसमस्तशब्दयो र्त्स्य 'स्तः' (प्रा. सू. १-४-४०) इत्यनेन विशेषविहितस्य आदेशस्य, निस्पृहपरस्परशब्दयो. स्पृ-इत्यस्य 'प्यस्योः फः' (प्रा. सू. १-४-४४) इति फादेशस्य, श्मशानश्मश्रुशब्दयो. श्मस्य 'श्मम्' (प्रा. सू. १-४-६७) इत्यादिना म्हादेशस्य च 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिलुग्वाचकस्य वाधनार्थ-मिदं 'शोर्लुक्' इत्यादिसूत्रमिति विभाव्यते ॥

१तंनो । २खोः किम् ? मस्तः ॥

३कगटडतदपःकःपशोरुपर्यङ्गे ॥ १-४-४९ ॥

४संयोगे प्रथमोच्चार्यमाणानामेषां लुक्स्यात् । युक्तं-^५जुत्सम् ।

१तंनो इति ॥ शिष्टानां समस्तानिस्पृहपरस्परश्मभानश्मशुशब्दानां च समतो ग्निष्पिहो परोप्यर मसाणं मंसू इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

२खोः किमित्यादि ॥ अत्र खोरित्यस्य सूत्रेऽभावेऽपि मस्त इत्यस्य सूत्रोपात्त-
स्तम्बाधघटकतयाऽतिप्रसक्त्यभावादिदं लेखकप्रमादायातमिति भाति । परं त्वत्र 'स्तो-
किम् ? समस्तः' इति पाठाभ्युपगमे च खोरित्यभावे समस्तशब्देऽसंयुक्तसकारस्यादि
भूतस्यापि लुक् स्यादिति तद्वारणेन खोरिति सफलं भवतीत्युपपन्नं भवति ॥

३कगटडेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं हरिश्चन्द्रशब्दे श्वस्य लुग्विधानेन हरि-
अंदो इति प्राकृतरूपसाधकं 'श्वस्य हरिश्चन्द्रे' (प्रा सू १-४-७६) इत्येकं सूत्रमधिकं
सूत्रपाठे दृश्यते ॥

४संयोगे प्रथमोच्चार्यमाणानामिति ॥ खोरित्यधिकारात् 'सयोगे'
इति, सूत्रस्थोपरिभवेन प्रथमोच्चार्यमाणानामिति चार्थो लभ्यत इति भावः । देव-
नागरेतरकर्णाटादिलिपिलेखनक्रमाभिप्रायेणात्र मूत्रे उपरीत्युक्तमिव भाति । तच्च सर्व-
लिपिलेखनक्रमसाधारण्यसंपादनायात्र वृत्तौ प्रथमोच्चार्यमाणानामिति विवृतं दृश्यते ॥

५जुत्समित्यादि ॥ युक्तशब्दे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तावयवकारस्य लुकि शेषस्य
तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'आदेशे,' (प्रा सू.
१-३-७४) इति जकारस्य यकारो बोध्यः । एवं दुग्धशब्दे संयुक्तावयवकारस्य
शेषस्य च लुगिद्वित्वयोः पूर्वधकारस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू १-४-९४) इत्यादिना
तद्वर्गीयवृत्तीयवर्णादेशो बोध्यः । तथा षट्पदशब्दे संयुक्तावयवकारस्य लुकि शेषस्य
द्वित्वे 'छल् षट्छमी' (प्रा. सू १-३-९०) इत्यादिना पत्य छत्वे 'प्रायो लुक्'
(प्रा सू १-३-८) इत्यादिना दकारस्य लुग्योध्यः । एवं खड्गोत्पलमट्टसुसदाब्देषु
संयुक्तादिभूतबकारतकारवकारपफाराणां लुक् शेषद्वित्वं च बोध्यम् । तथा हुःशब्दे
जिह्वामूलीयस्य लुकि शेषस्य खस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशो बोध्यः ।
तथैव अन्तःपातनिश्चलनोष्ठस्खलितशब्देषु संयुक्तेष्वदिभूतानां उपध्मानीयशकारपका-
रसकाराणां लुकि शेषस्य द्वित्वादि बोध्यम् ॥

वुग्धं-वुद्धम् । षट्पदः-छप्पओ । खड्गः-खग्गो । उत्पलं-उप्पळं । महुः-मग्गु । सुप्तः-सुत्तो । २कःपौ जिह्वामूलीयोपभ्रानीयौ । दुःखं-दुक्खम् । अन्तःपातः-अन्तप्पाओ । निश्चलं-निच्चळम् । प, गोष्ठं-गोहं । स, खलितः-खळिओ । ^१ अत्रे किम् ? समुद्रः-समुद्धो ॥

(वा) ^२ अथोत्ततिस्त्रेहादौ लुग्वाचः ।

चुअइ । णेहो ॥

लवरामघश्च ॥ १-४-५० ॥

संयोगे ^३ प्रथमं पश्चाद्वा उच्चार्यमाणानां लवरां लुक्स्यात् । अघः, रुक्णं-^४ सण्हम् । ^५ सापेक्षया परत्वाल्लोप एव ॥

^१ अत्रे किमिति ॥ यद्यप्यत्र अत्रे इत्यनुकावपि समुद्रादिशब्देषु द्रशब्द-घटितेषु वक्ष्यमाणस्य 'घात्रीद्रे रस्तु' (प्रा सू १-४-८०) इत्यनेन विहितस्य रेफलुक एव परत्वाद्विशेषविहितत्वात् प्रवृत्तिर्दुर्बारा, तथाऽपि तस्य वैकल्पिकत्वाद्भ्रुगभाव-पक्षेऽत्र अत्रे इत्यनुक्तौ दकारस्य लुक्स्यादिति तद्धारणार्थमत्रे इत्युक्तिरिति बोध्यम् । तेन समुद्रो समुद्रो इत्यादि प्राकृते रूपद्वयं निर्वाचम् ॥

^२ अथोत्ततिस्त्रेहादाविति ॥ अथोत्ततीत्यादौ 'ध्यश्चस्त्सामनिश्चले' (प्रा सू १-४-२३) इति अस्य उादेशस्य, केह इत्यत्र 'श्नष्णञ्' (प्रा सू १-४-६९) इत्यादिना जो ण्हादेशस्य च प्राप्तावपि प्रयोगानुरोधेन 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिसूत्रेणैव नकारसकारयोर्लुग्भवतीति भावः । ततश्च अथोत्तती 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना अस्य लुकि 'मनयाम्' (प्रा सू १-४-७९) इति यकारस्य लुकि 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू १-३-८) इत्यादिना तकारद्वयस्य लुकि च चुअइ इति रूपम् । एवं केहशब्दे सकारस्य लुकि नकारस्य 'न.' (प्रा सू १-३-९२) इति सूत्रेण णत्वे णेहो इति रूपं बोध्यम् ॥

^३ प्रथमं पश्चाद्वेति ॥ सूत्रेऽस्मिन् अघश्चेति चकारात्पूर्वसूत्रादुपरीत्यस्याप्यनु-वृत्त्याऽयमर्थो लभ्यत इति भावः । अत्र संयुक्तवर्णेषु प्रथमोच्चार्यमाणस्योपरिस्थिता पश्चादुच्चार्यमाणस्य अघस्थिता च बोध्या ॥

^४ सण्हमिति ॥ रुक्णशब्दे अघस्तनस्य लकारस्य प्रकृतसूत्रेण लुकि शोस्सह्' (प्रा सू १-३-८७) इति शस्य सत्त्वे ण्णशब्दस्य 'श्नष्णञ्' (प्रा सू १-४-६९) इत्यादिना ण्हादेशे च सण्हमिति रूपम् ॥

^५ सापेक्षया परत्वादिति ॥ रुक्णशब्दे 'कगटड' (प्रा. सू १-४-७७)

¹ पकं-पिक्कम् । चक्रं-²चक्रं । उपरि, उल्का-³उक्का । ववयोरमेदात् शब्दः-⁴सहो । अर्कः-अक्को ॥

मनयाम् ॥ १-४-५१ ॥

⁵ संयोगे पश्चादुच्चार्यमाणानामेषां लुक्स्यात् । युग्मं-⁶जुग्मं लङ्गं-लङ्गं । मूल्यं-⁷मुल्लं ।

इत्यादिना उपरिस्थशकारलुक्. 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन अघञान्त-लकारलुक्प्रसक्तौ परत्वाल्लकारस्यैव 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति छिति भावः । अतोऽत्र 'सापेक्षया' इत्यत्र 'शल्लगपेक्षया' इति पाठः स्यात् ॥

¹ पिक्कमिति ॥ पक्कशब्दे पूर्ववद्वकारस्य लुकि शेषस्य कस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'पक्काङ्गारल्लगटे तु' (प्रा. सू. १-२-१२) इत्यादेरकारस्येत्वे पिक्कमिति रूपम् ॥

² चक्रमिति ॥ चक्रशब्दे पूर्ववत्परत्वाद्ग्रेफस्य लुकि शेषस्य कस्य द्वित्वं बोध्यम् ॥

³ उक्केत्यादि ॥ उल्कार्कशब्दयोः उपरिस्थलकाररेफयोर्लुकि शेषस्य ककारस्य द्वित्वे उक्का अक्को इति रूपं बोध्यम् ॥

⁴ सहो इति ॥ शब्दशब्दे वकारस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति सूत्रे वग्रहणेन 'ववयोरमेदाः' इति न्यायमाश्रित्य वकारस्यापि ग्रहणात् लुकि शेषस्य दकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे शकारस्य 'शोस्सल्ल' (प्रा. सू. १-२-८७) इति सत्वे सहो इति रूपं बोध्यम् ॥

⁵ संयोगे पश्चादुच्चार्यमाणानामिति ॥ स्तोत्रित्वाधिकारात् संयोग इति पूर्वसूत्रात् अथ इत्यानुवृत्त्या पश्चादुच्चार्यमाणानामिति चार्थो लभ्यत इति भावः ॥

⁶ जुग्गमिति ॥ युग्मशब्दे प्रकृतसूत्रेण मकारस्य लुकि शेषस्य द्वित्वे 'आदेशे' (प्रा. सू. १-२-७३) इति यकारस्य जकारादेशे जुग्गमिति रूपम् ॥

⁷ मुल्लमिति ॥ मूल्यशब्दे 'अमाल्य-अमञ्चो' इत्यादाविव प्रयोगानुरोधाद्वा-दावेव 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्युकारस्य ह्रस्वे ततः प्रकृतसूत्रेण संयुक्तावयव-नयकारस्य लुकि शेषस्य द्वित्वे मुल्लमिति रूपम् ॥

वा-^१णस्योपसङ्गधानम् ।

रुणः—लुगो ॥

^२तस्य चोपसङ्गधानमभिशाद्यर्थम् ॥

^३कगटडेत्याद्येतत्सूत्रत्रयविषयाणां मिथोयोगे यत्परं तल्लुप्यते ॥

पक्वं-पिकं । उग्रः-उगो । त्रैलोक्यं-^४तेल्लोकम् । काव्यं-कव्वम्, इत्यादि ॥

^५अत्रैकसूत्रविषयेष्वपि मिथोयोगे यत्परं तल्लुप्यते ॥

पल्वलं-पळळळं । वज्रः-वजो ॥

^१णस्येत्यादि ॥ संयुक्तावस्तनणकारस्यापि लुग्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

^२तस्य चेत्यादि ॥ अत्र नस्य चेति पाठसाधीयान् । अभिज्ञादौ नस्य संयुक्तावस्तनस्य लुग्वक्तव्य इति तदर्थो बोध्य ॥

^३कगटडेत्याद्येतत्सूत्रेत्यादि ॥ एकस्मिन् कस्ये 'कगटड' (प्रा सू. १-४-७७) 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इति सूत्रत्रयविषये द्वयोः त्रयाणां वा प्रसक्तौ अनुक्रमन्यशब्दानुवासानवत् (प्रा सू. १-१-७) इत्यत्रत्यसूत्रबलात् पाणिनीयव्याकरणानुसरणस्य अनुमतत्वेन 'विप्रतिपेधे पर कार्य' (प्रा सू. १-४-२) इति पाणिनीयव्यवस्थयाऽत्रापि परस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । ततश्च पक्कमित्यादौ 'कगटड' (प्रा सू. १-४-७७) इत्यनेन ककारलुक्, 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन वकारलुक् प्रसक्तौ पूर्वप्रदर्शित-विप्रतिपेधन्यायात् परस्यैव वकारलुक् प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

^४तेल्लोकमिति ॥ त्रैलोक्यशब्दे परत्वात् 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इति यकारस्य लुकि कस्य शेषद्वित्वे 'ऐच एङ्' (प्रा. सू. १-२-१०७) इति ऐकारस्य एकारे तेल्लोकमिति रूपम् । त्रैलोक्यशब्दस्य प्रमुक्तादिपाठात् 'प्रमुक्तो' (प्रा. सू. १-४-९१) इति सूत्रेण लकारस्यापि द्वित्वपक्षे तेल्लोकमित्यापि रूपान्तरं बोध्यम् ॥

^५अत्रैकसूत्रेत्यादि ॥ उद्देश्यभेदेन विधिभेदादेकसूत्रोपात्तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या परविधेरेव प्रवृत्तिरिति भावः । तेन पल्वलादिशब्देषु 'लवरामधश्च' (प्रा सू. १-४-७८) इत्येकसूत्रप्रवृत्तावपि तत्र लकारोत्तरोच्चार्यमाणवकारोद्देश्यकलुक् एव परत्वात्प्रवृत्तिर्न तु लकारलुक् इति पल्लुमित्यदिरूपसिद्धिः ॥

१ परलोपविषयेऽपि शेष एव लुप्यते पूर्वविप्रतिषेधेन । कर्म-कम्मो ।
कर्णः-कण्णो ॥

२ रययोगे ज एव, अन्यतरलोपं प्रति सहातादेशस्यापवादत्वात् ।
कार्यं-कज्जम् ॥

३ लवयोरपि कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

गुल्मः-गुम्मो । कल्मषं-कम्मसम् । कण्वः-कण्णो । शुल्वं-
सुव्वम् ॥

४ कचिदित्येव । व्यवसायः-व्ववसाओ । व्ययः-वओ, इत्यादि ॥

१ परलोपविषयेऽपि शेष एवेत्यादि ॥ 'विप्रतिषेधे परं' (पा सू. १-४-२)
इत्यत्र लक्ष्यानुरोधेन कचित्पूर्वकार्यस्यापीष्टतया तत्रत्यपरशब्दस्य इष्टवाचित्वात्कचित्पूर्व-
कार्यस्याप्यभ्यनुज्ञानस्य भगवत्पतञ्जलिभाषितत्वेन रेफलुग्विषये तत्परविधेः प्रायल्याभा-
वेन रेफस्य लुगेव लक्ष्यानुरोधादङ्गीक्रियत इति भावः । तेन कर्मादिशब्देषु 'लवराम्'
(प्रा सू. १-४-७८) इति पूर्वसूत्रस्यैव प्रवृत्तिः, न तूत्तरस्य 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९)
इत्यस्येति कम्मो इत्यादि रूपं सिध्यति । ततश्चात्र 'शेष एव' इत्यत्र 'रेफ एव' इति
पाठः साङ्गिरिति भाति ॥

२ रययोग इत्यादि ॥ रेफ्यकारयोः संयोगे पूर्वोक्तरीत्या पूर्वविप्रतिषेधेन
रेफलुक् प्रसक्तावपि 'द्वय्ययां ज' (प्रा सू. १-४-२४) इति यद्विज्ञतया विधीयमान-
जादेशस्य लुगप्राप्तियोग्यलक्ष्यासम्भवेन 'र्य' इति संयोगविशेषोपादानाच्च जादेशस्य
लुगपवाठत्वमिति भावः । तेन कार्यमित्यादौ 'लवरामघश्च' (प्रा सू. १-४-७८)
'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्य चाप्रवृत्त्याऽपवादत्वात् 'द्वय्ययां ज' (प्रा सू.
१-४-२४) इति जादेशस्यैव प्रवृत्त्या कज्जमित्यदिरूपं सिध्यति ॥

३ लवयोरपीत्यादि ॥ यथा रेफविषये 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९)
इत्यस्य परस्वापि षोडश्वं, तथा लकारवकारविषयेऽपि क्वचिद्वैद्व्यं पूर्वविप्रतिषेध-
न्यायादङ्गीकार्यमिति भावः । तेन कचिद्रुल्मादिशब्दविषये परस्वापि 'मनयाम्'
(प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वस्वापि 'लवराम्' (प्रा सू. १-४-७८) इत्य-
स्यैव पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारात्प्रवृत्त्या गुम्मो इत्यादिरूपं सिध्यति ॥

४ कचिदित्येवेति ॥ 'कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्युक्त्या व्यवसायाविशब्देषु
परविप्रतिषेधात् 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्य परस्यैव प्रवृत्तिरिति ववसाओ
इति रूपसिद्धिरिति भावः ॥

(वा) ^१ द्वादशादौ दस्य लुगवाच्यः ॥

द्वादश-चादह । द्वाविंशतिः-^२ चावीसा । द्वात्रिंशत्-^३ चातीसा ॥

(वा) ^४ द्वितीयादौ पर्यायेणोभयलोपो वाच्यः ॥

द्वितीयः-विईओ दुईओ । द्विगुणः- दुउणो, विउणो । उद्विभ्रः-^५ उद्विगो, उद्विगो ॥

^६ द्वोद्वारं ॥ १-४-५२ ॥

^१ द्वादशादाचिति ॥ द्वादशादिशब्देषु 'लवराम' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यस्य परस्वेऽपि पूर्वस्यैव 'कगटड' (प्रा. स. १-४-७७) इत्यस्य प्रवृत्त्या ढकारस्यैव लुक् । ततः 'प्रत्युषादिवसदशपाषाणे तु ह' (प्रा. सू. १-३-८८) इति शास्त्रे हत्वे वावह इति रूपम् ॥

^२ चावीसेति ॥ द्वाविंशतिशब्दे पूर्वप्रदर्शितरीत्या 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना दलोपे 'विशत्यादिषु त्या श्लोपल्' (प्रा. सू. १-१-४८) इत्यनेन विन्दोः तिशाब्दस्य च लोपे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सादेशे चावीसेति रूपम् ॥

^३ चातीसेति ॥ द्वात्रिंशच्छब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुगबोध्यः । शेषं द्वाविंशतिशब्दवत् ॥

^४ द्वितीयादाचित्यादि ॥ इदं च द्वितीयादिशब्देषु 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनयो पर्यायेण प्रवृत्त्यभ्यनुप्रादकम् । द्वितीयादिशब्देषु ढकारवकारयोः पर्यायेण लोपो वाच्य इत्यर्थः । तेन द्वितीयाशब्दे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना दलोपपक्षे 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना ढकारयकारयोर्लोपे विईओ इति रूपम् । 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति ढकारलोपपक्षे तु 'द्विनीक्षुप्रवातिषु' (प्रा. सू. १-२-४९) इतीकारस्योत्वे दुईओ इति रूपं बोध्यम् । द्विगुणशब्दे 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना सकारलुगबोध्यः ॥

^५ उद्विगो उद्विगो इति ॥ उद्विभ्रशब्दे पूर्वोक्तरीत्या दलोपपक्षे ढकारस्य शेषद्वित्वे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति नकारस्य लुकि गकारस्यापि शेषद्वित्वे उद्विगो इति रूपम् । तत्रैव दलोपपक्षे तु ढकारस्य शेषद्वित्वे पूर्ववन्नकारस्य लुकि गकारस्य द्वित्वे च उद्विगो इति रूपम् ॥

^६ द्वोद्वारं इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं धात्रीचन्द्रादिशब्देषु रेफस्य वैकल्पिकलुगविधानेन षची धारी धाई, चन्द्रो चन्द्रो इति रूपसाधकं 'धात्रीद्वे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इत्येकं

पर्यायेण लुक्वा स्यात् । दारं चारम् । ^१पक्षे दुवारम् । 'वा च्च' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना वात् प्रागुत्वम् ॥
इति संयुक्तावयवलुक्प्रकरणम्

अथ द्वित्वप्रकरणम्.

^२रितो द्वित्वल् ॥१-४-५३ ॥

लित्वान्नित्यम् । करणीयं-^३ करणिजम् ॥

सूत्रं, तथा मध्याह्नविज्ञानशब्दयोः हकारजकारयोः वैकल्पिकलुग्विधानेन मञ्जणो मञ्जणहो, जाणं णाणं इति रूपद्वयसाधकं 'हस्य मध्याह्ने' (प्रा मू १-४-८१) 'ज्ञो षोऽविज्ञाने' (प्रा सू १ ४-८२) इति सूत्रद्वयं चाधिकं मूत्रपाठे दृश्यते । सूत्रे द्वोरित्यस्य ढकारवकारयोरित्यर्थः ।

^१ पक्ष इति ॥ ढकारवकारयोरुभयोरुक्तो वैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्ष इत्यर्थः ॥
इति संयुक्तावयवलुक्प्रकरणम्.

अथ द्वित्वप्रकरणम्.

^२ रितो द्वित्वलिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं रात्रिगण्डे संयुक्तलुग्विधानेन राडं रत्ती इति रूपद्वयसाधकं 'रात्रौ' (प्रा मू १-४-८४) इत्येक सूत्रं दृश्यते । प्रकरणादादेशव्यञ्जनस्येति लभ्यते । 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा मू १-१-१४) इति परिभाषणान्नित्यमिति लभ्यते । रित आदेशव्यञ्जनस्य नित्यं द्वित्वं भवतीति प्रकृतसूत्रस्यार्थः । उत्तरत्र 'वा से' (प्रा मू. १-४-९०) इति सूत्रेण समासे द्वित्वस्य वैकल्पिकतया विधानात् तद्वाधनाय रिक्तादेशव्यञ्जनविषये नित्यत्वार्थमत्र द्वित्वलिति लिक्करणं कृतम् । अत्र मुद्रितश्रितिक्रमवृत्तिटिप्पणे रितो द्वित्वलित्यस्य 'परिभाषाप्रकरणमनादस्य अत्र पाठे मूलं सृग्यम्' इत्युक्तिश्चिन्त्या । एतत्सूत्रस्य द्वित्वविधायकतया द्वित्वलित्यस्योत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं च लाघवात् द्वित्वप्रकरणपाठस्यैवोचितत्वात् ॥

^३ करणिजमिति ॥ करणीयगण्डे य-इत्यस्य अनीयप्रत्ययसंबन्धितया 'यो जर्तयानीयोत्तरीयकृष्ये' (प्रा सू १-३-६८) इत्यनेन जरादेशे रेफस्येत्वाभिष्टौ रित्वादादेशस्य प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा सू १-२-४०) इति पूर्वस्य हस्वे करणिजमिति रूपं बोध्यम् । नन्वत्र जस्यादेशतया 'शेषादेशस्य' (प्रा मू १-४-८६)

शेषादेशस्याहोऽचोऽखोः ॥१-४-५४ ॥

^१ युक्तस्य हलः कगटडादेर्लोपे योऽवशिष्यते स शेषः तस्य, संयुक्तादेशस्य च द्वे स्तः । भुक्तं-^२ भुक्तम् । अद्य-^३ अज्ज । अह एव, विह्वलः-^४ विह्वणो । 'लवराम' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुक् । धात्री-धारी । 'धात्रीद्रे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इति ^५ रलुगभावे तलुक् । अचः किम् ? कांस्यं-कंसं । अखोः किम् ? एष खलितः-एस खल्लिओ ॥

दीर्घान्न ॥ १-४-५५ ॥

इत्यादिनैव द्वित्वसिद्ध्या 'रितो द्वित्वल्' (प्रा सू १-४-८५) इत्यस्य कथमिदमनन्यथासिद्धमुदाहरणमिति चेन्न । 'ऋत्वे सुभगदुर्भगे वः' (प्रा नू १-३-१८) इत्याद्यसंयुक्तादेशविषये द्वित्ववारणाय शेषादेशस्येत्यत्रत्यादेशपदस्य संयुक्तादेशपरत्वात्तेनात्र द्वित्वस्याप्राप्तिरित्याशयात् । समासे 'वा से' (प्रा सू १-४-९०) इति प्राप्तविकल्पवाचनार्थं च प्रकृतसूत्रे लिट्करणमिति बोध्यम् ॥

^१ युक्तस्येत्यादि ॥ शेषादेशाश्च अनयोस्समाहारः, तस्येति विग्रहः, एवमह इत्यत्र ह् र इत्यनयोस्समाहारः, ततो नञ्समासात् षष्ठी, हकाररेफान्यतरभिन्नस्येति तदर्थं । इदं अनादेरित्यर्थकमसोरितिपदं च शेषादेशस्येत्यनेन समानाधिकरणम् । अच इति पञ्चम्यन्तम्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' (प्रा नू १-१-६७) इति पाणिनीयानुरोधेन परस्येति लभ्यते । तथा च हकाररेफान्यतरभिन्नस्य अनादेः अचः परस्य शेषादेशान्यतरस्य द्वित्वं भवतीति सूत्रार्थो बोध्यः ॥

^२ भुक्तमिति ॥ इदं च शेषस्येत्यस्योदाहरणम् । भुक्तगण्डे 'कगटड' (प्रा.सू. १-४-७७) इत्यादिना फकारस्य लुकि शिष्टस्य तकारस्य प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे भुक्तमिति रूपम् ॥

^३ अज्जेति ॥ अद्यपटे य-इत्यस्य 'च्ययर्था ज.' (प्रा सू १-४-२४) इति आदेशे तस्यासंयुक्तादेशत्वेन प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे अज्जेति रूपम् । आदेशस्य द्वित्वोदाहरणमेतत् ॥

^४ विह्वणो इति ॥ विह्वलगण्डे 'लवरामश्च' (प्रा. सू १-४-७८) इति वकारस्य लुकि हकारस्य शिष्टत्वेऽप्यत्र सूत्रे अह इति पर्युदासात् तस्य द्वित्वाभावे विह्वलो इति रूपं बोध्यम् । अत्र विह्वणो इति णकारवदितरूपोदाहरणे प्रमाणं सूच्यम् । वृत्त्यादावपि विह्वलो इत्येवोदाहृतं च । अस्यैव विह्वलगण्डस्य 'अश्च विह्वले' (प्रा सू १-४-५२) इति सूत्रेण संयुक्तावयववस्य भादेशाच्छादेशयोरपि पाक्षिकत्वेन प्रवृत्त्या विवभलो विच्छलो इत्यन्यवपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^५ रलुगभावाच्च इति ॥ रलुगपक्षे तु शिष्टस्य तकारस्य द्वित्वेन घलीति रूपं बोध्यम् ॥

निश्वासः-^१ जीसासो । पाद्वर्षे-^२ पासम् ॥

(वा) अमात्यादिषु ^३ प्रागेव हस्वो वाच्यः ॥

अमच्चो । दीर्घः-^४ दिग्घो । व्याघ्रः-^५ वग्घो ॥

वा से ॥ १-४-५६ ॥

समासे द्वित्वमुक्तं वा स्यात् । ^६ हरस्कन्दौ-हरक्खन्दा हरखन्दा । समासे ^७ अवश्यवाच्यादन्तवर्तिकृतपदविकल्पादेव उक्तरूपद्वयनिष्पत्ति-सम्भवाद्यर्थोऽयं योग इति ध्येयम् ॥

^१ जीसासो इति ॥ निश्वासशब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू १-४-७८) इति बल्लुगनन्तरं 'शोर्लुस्यवरशोर्दि.' (प्रा सू १-२-८) इति इकारस्य वीर्षे वीर्षात्परत्वेन लुकि शिष्टस्य 'दीर्घान्न' (प्रा सू १-४-८७) इति द्वित्वनियेधात् द्वित्वाभावे 'शोस्तल्' (प्रा सू १-४-७८) इति शस्य सत्वे 'न' (प्रा. सू १-३-५२) इति नकारस्य णत्वे च जीसासो इति रूपं घोष्यम् ॥

^२ पासमिति ॥ पाद्वर्षशब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा सू १-४-७८) इति रेफवकारयोर्लुकि पूर्ववच्छिष्टस्य द्वित्वाभावे शकारस्य सत्वे च पासमिति रूपम् ॥

^३ प्रागेवेति ॥ अमात्यादिषु लक्ष्यानुरोधात् आदेशात्पूर्वमेव प्रकृतिसिद्धसंयोगमावाय 'संयोगे' (प्रा सू १-२-४१) इति हस्वे तत 'त्योऽचैत्ये' (प्रा सू १-४-५७) इति आदेशे दीर्घाभावाच्चिपेधाप्रवृत्त्या आदेशस्य चस्य द्वित्वे अमच्चो इति रूपम् ॥

^४ दिग्घो इति ॥ दीर्घशब्दे पूर्ववत्प्रागेव हस्वे ततो रेफस्य लुकि शिष्टस्य घस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्गर्गीयतृतीयवर्णादिभेदे दिग्घो इति रूपम् ॥

^५ वग्घो इति ॥ व्याघ्रशब्दे पूर्ववत्प्रागेव हस्वे यकाररेफयो. 'मनयाम्' (प्रा सू १-४-७९) 'लवरामधश्च' (प्रा सू १-४-७८) इति लुकि शिष्टस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्गर्गीयतृतीयवर्णादिभेदे वग्घो इति रूपम् ॥

^६ हरक्खन्दा इत्यादि ॥ हरस्कन्दशब्दे स्क्-इत्यस्य 'स्कन्दतीक्ष्णशुक्लं तु खोः' (प्रा. सू १-४-१०) इति खत्वे प्रकृतसूत्रेण द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वादावेगस्य द्वित्वपक्षे पूर्वस्य तद्गर्गीयप्रथमवर्णादिभेदे हरक्खन्दा इति, द्वित्वाभावापक्षे च हरखन्दा इति च रूपम् ॥

^७ अवश्यवाच्यादित्यादि ॥ समिक्ख् समिक्ख्, सज्जो सज्जो, तग्गुणा तग्गुणा इत्यादिरूपसिद्धये त्रिविक्रमदेवेन 'अन्त्यहलोऽश्रद्धुदि' (प्रा सू. १-१-२५)

¹ प्रमुक्तगे ॥ १-४-५७ ॥

द्वित्वं वा स्यात् । ² पम्मुक्को पमुक्खो । 'कश्शकमुक्' (प्रा.सू. १-४-४) इत्यादिना कः । त्रैलोक्यवद्धफलशिखरखण्डसपिपासप्रतिकूलसपरिताप-दर्शनो'त्पलपलाशापरवशप्रकुल्लसपरिहासा । एषु द्वितीयपदादेर्द्वित्वम् ॥

इति सूत्रे समासे समुदायस्य खण्डद्वयस्य च पदत्वमिति विवक्षाभेदेन लक्ष्यानुरोधा-दङ्गीकर्तव्यमित्युक्त्या तद्भवन्नापि समुदायस्यैव पदत्वमिति विवक्षाया हरस्कन्द-शब्दस्यैकपदत्वेन संयुक्तस्य स्कस्य अनादित्वात् 'शेषादेशस्य' (प्रा.सू. १-४-८६) इति द्वित्वप्रवृत्त्या हरस्कन्दा इति रूपस्य, खण्डद्वयस्यापि पदत्वविवक्षापक्षे समा-सावयवस्कन्दशब्दस्यापि पदत्वात् तद्गतस्य स्क्—इति संयोगस्य आदितया अनादे-रित्यर्थकादलो रिति पर्युदासादित्वाप्रवृत्त्या हरस्कन्दा इति रूपस्य च सिद्ध्या समासे द्वित्वविकल्पविधेरन्यासिद्ध्या 'वा से' (प्रा.सू. १-४-९०) इति समासे द्वित्व-विकल्पविधायकमिदं सूत्रं व्यर्थमित्याशयः ॥

¹ प्रमुक्तग इति ॥ 'गो गणपरः' (प्रा.सू. १-१-१०) इति सूत्रेण ग-शब्दस्य गणबोधकतया प्रमुक्तादिगण इत्यर्थलाभः । 'रितो द्वित्वल्' (प्रा.सू. १-४-८५) इत्यतः द्वित्वपदस्य 'वा से' (प्रा.सू. १-४-९०) इति सूत्रस्य चानुवृत्तिः । सूत्रे उद्देश्य-वर्णविशेषानुपादानात् प्रमुक्तादिगणघटकसपिपासादिशब्देषु शेषादेशरूपव्यञ्जनाभावाच्च त्रिविक्रमवेनोक्तरीत्या यथालक्ष्यदर्शनं व्यञ्जनस्य द्वित्वमिति लभ्यते । तथा च प्रमुक्तादि-गणघटकशब्दसम्बन्धि व्यञ्जनस्य यथालक्ष्यदर्शनं द्वित्वं वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थः ॥

² पम्मुक्खो इति ॥ अत्र खत्वविधायकशास्त्रानुफलम्भात् 'कश्शकमुक्' (प्रा.सू. १-४-४) इत्यादिना संयुक्तस्य 'क्' इत्यस्य कादेशस्यैव विधानात् त्रिविक्रम-वृत्तिचिन्त्रिकादावपि कद्वयभदितस्यैवोदाहरणाच्च खकारवटितलेखनं लेखकप्रमाद-जनितमिति भाति । ततश्च प्रमुक्त इत्यत्र 'क. शक्त' (प्रा.सू. १-४-४) इत्यादिना कस्य कादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा.सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण मकारस्य द्वित्वे 'लवरामभक्ष' (प्रा.सू. १-४-७८) इति रेफलोपे च पम्मुक्को इति रूपम् । अत्र 'स्तौ' (प्रा.सू. १-२-६६) इत्युत् ओत्वं तु न प्रवर्तते, बहुलग्रहणात् । स्थूलशब्दे चिन्त्रिकाया तथा दर्शनादिति भाति । एतत्सूत्रविहितद्वित्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे पम्मुक्को इति रूपम् ॥

³ उत्पलपलाशोति ॥ उत्पलपलाशाशब्दौ गणपाठे दृश्येते । त्रिविक्रमवृत्तौ चिन्त्रिकाया च न दृश्येते । प्रमुल्लसपरिहासशब्दौ च प्रमुक्तादेराकृतिगत्वात्संभ्राह्मविति

दैवगोऽखौ ॥ १-४-५८ ॥

- १ दैवादिष्वनादेर्व्यञ्जनस्य द्वित्वं वा स्यात् । दैवं- २ देव्वम् ॥
 ४ व्याकुलमूकव्याहृतनिहितैकनीडतूष्णीककुतूहलसेनास्थाणुनख-
 स्यानभृतमृदुत्वानि । एष्वन्त्यस्य । अस्मर्दायः-अत्र ४ ककारस्य, अम्ह-
 केरो । स एव-५ अत्र चस्य, सोच्चिअ ॥

त्रिविक्रमवृत्तावुक्तं दृश्यते । तेल्लोक्कं तेल्लोक्कं, वद्धप्फलो वद्धफलो, सिहरक्खंडं सिहर-
 खंडं, सप्पिवासो सपिवासो, पडिक्कूलं पडिक्कूलं, सप्परितावो सपरितावो, अइसणं
 अइसणं, परव्वसो परव्वसो, पप्फुल्लं पफुल्लं, सप्परिहासं सपरिहासं, इति त्रैलोक्य-
 वद्धफल-शिखरखण्डसपिपास-प्रतिकूल-सपरिताप-अदर्शन-परवव-अफुल्ल-सपरिहास-
 शब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

१ दैवादिष्वनादेरिति । 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) 'आदि. खु' (प्रा. सू. १-१-९) इति सूत्राभ्यां ग-खु-शब्दयोर्थयाक्रमं गणाद्यर्थकतयाऽयमर्थो लभ्यते ॥

२ देव्वमिति ॥ दैवशब्दे ऐकारस्य 'ऐच एइ' (प्रा. सू. १-२-१०२) इत्येकारे प्रकृतसूत्रेण वकारस्य द्वित्वे देव्वमिति रूपम् ॥

३ व्याकुलेत्यादि ॥ वाडल्लो वाडल्लो, मुक्को मूळो, वाहित्तं वाहित्तं, णिहित्तो णिहित्तो, एक्को एळो, णेडं णेडं, तुण्हक्को तुण्हिळो, कोडहल्लं कोडहल्लं, सेनाशब्द-
 स्थाने वृत्त्यादौ सेनाशब्दपाठात् सेना सेव्वा, खण्णु खण्णु, णक्खो णहो, शिण्णं शीणं,
 मृतशब्दस्थाने हृतशब्दस्य वृत्तिचन्द्रिकादौ पाठात् हुत्तं हूत्तं, माडक्कं माडक्कं, इति
 व्याकुलादिशब्दानां प्राकृते प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे बोध्ये ॥

४ ककारस्येति ॥ मन्वस्मदीत्यशब्दे ककारादर्शनात्कथमेतदिति वाच्यम् ।
 'केर इडमर्थे' (प्रा. सू. २-१-८) इति सूत्रेण इडमर्थकस्य छप्रत्ययस्य केरादेशविधानात्
 केरादेशानन्तरं ककारसत्त्वादेतदुक्तिसाङ्गत्वात् ॥

५ अत्र चस्येति ॥ ननु स एवेत्यत्र चकारादर्शनात्कथमेतदिति चेत् । 'ण्ड-
 चेअ-च्चिअ-च्च एवार्थे' (प्रा. सू. २-१-३४) इति सूत्रेण एवार्थे चिअ-चेअ इति
 प्रयोगात् तयोश्च दैवादिष्वनाभ्यनुज्ञानात् तत्र च चकारसत्त्वादेतदुक्तिसाङ्गत्वमिति भावः ।
 तथा च स एवेत्यर्थे सोच्चिअ सोच्चिअ, सोच्चिअ सोच्चिअ, इति प्राकृते प्रयोग उपपन्न
 इति बोध्यम् ॥

१ स्थूले लस्यैव, न तु रस्य, शुळ्लम् थोरम् । 'स्थूले रल्लतश्चौत्'
(प्रा सू. १-३-८३) ॥

१ स्थूले लस्यैवेति ॥ स्थूलशब्दे लकारस्यैव प्रकृतसूत्रेण द्वित्वं भवतीत्यर्थः ।
अत्र च—

न्याकुलभूकन्याहृतनिहितैककुतूहलनडेषु ।

दृष्णीकनीडसेवास्थाणुनखस्थानहूतेषु ॥

दैवसृदुस्वेऽन्त्यस्य ह्याथास्मदीये तु कस्यैव ।

स्थूले लस्यैव स एवेत्यत्र तु कस्य हि द्वित्वम् ॥

इति गणपाठ एव प्रमाणम् । ननु स्थूलशब्दे 'कगठढ' (प्रा सू १-४-७७)
इत्यादिना सकारस्य लुकि अनाविब्यञ्जनं लकार एव नान्य इति व्यावर्त्यालाभात्
लस्यैवेति किमर्थमिति चेन्न । 'स्थूले रल्लतश्चौत्' (प्रा सू. १-३-८३) इति स्थूलशब्द-
गतलकारस्य रत्वविधानेन तद्व्याघृत्त्यर्थत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं तस्य रादेशस्य लिप्तेन
'प्रायो लिति न विकल्प' (प्रा सू १-१-१४) इत्यनेन नित्यत्वबोधनात् स्थूलशब्दे
लकारस्य नित्यतया रादेशेनापहाराल्लकारस्यैवाभावेन वचनमिदं निरवकाशमेवेति चेन्न ।
एवं सति दैवादौ स्थूलशब्दपाठ 'स्थूले लस्यैव' इति वचनं चानर्थकं स्यादिति तद्वलेन
'प्रायो लिति न विकल्प.' (प्रा. सू १-१-१४) इत्यत्र प्रायग्रहणात् स्थूले रल्लत.'
(प्रा सू. १-३ ८३) इति विहितलादेशस्य वैकल्पिकत्वाभ्यनुज्ञानात् । तद्विहितभोत्वे तु
रत्वसंनिपोगशिष्टमिति सर्वाभ्युपगतं च । ततश्च रत्वाभावे भोत्वं न प्रवर्तत इति सिध्यति ।
एवं च स्थूलशब्दे रादेशाभावपक्षे लकारस्यैव सत्त्वात्प्रकृतवचनेन तस्य द्वित्वं, न तु
रादेशानन्तरं तस्य रेफस्येत्येतदर्थमेतद्वचनं सङ्गतं भवति । ततश्च स्थूलशब्दे 'कगठढ'
(प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना सकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण लस्य द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा. सू
१-२-४०) इति पूर्वस्य लकारस्य ह्रस्वे शुळ्लो इति रूपम् । अत्र उकारस्य 'स्तौ'
(प्रा सू. १-२-६६) इत्योत्वं बहुलाधिकाराच्चेति चन्द्रिकायात् । द्वित्वस्य वैकल्पिकतया
तदभावपक्षे 'स्थूले रल्लतश्चौत्' (प्रा. सू १-३-८३) इत्यनेन लस्य रादेशे तत्संनियोगेन
लकारस्य भोत्वे च शोरो इति रूपम् । अनुपदप्रदर्शितरीत्या रत्वस्यापि वैकल्पिकत्वेन द्वित्व-
रत्वोभयाभावपक्षे सकारल्लुकि थूलो इति च रूपं बोध्यमित्यर्थं चन्द्रिकानुयायी पन्थाः ॥

त्रिविक्रमदेवस्तु— 'दैवगोऽसौ' (प्रा सू. १-४-९२) इति सूत्रे 'स्थूले लस्यैव'
इति वचनमननुमन्वानो दैवाविगणे स्थूलशब्दपाठ. तद्वत्लकारस्य द्वित्वविधानमात्रेण
चरितार्थस्तन्न द्वित्वाभावे लकारस्य नित्यतया प्रवर्तमानं रेफादेशं विकल्पयितुं न प्रभव-
तीत्यभिप्रेत्य द्वित्वाभावे लस्य नित्यतया रत्वे तत्संनियोगेन लकारस्य भोत्वे शोरो इति,
द्वित्वपक्षे च 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वेन लकाराभावात् रत्व-

तैलादौ ॥ १-४-५९ ॥

^१ नित्यं स्यात् । ^२ तेळलं । ^३ ब्रीडाविचकिलरप्रभूतमण्डूकप्रेम-
क्रजुस्रोतः । ^४ एष्वन्त्यस्य । उल्लूखलं, अत्र खस्य । यौवनं, अत्र वस्य ॥
इति द्वित्वप्रकरणम् ।

मपीति थुल्लो इति च रूपद्वयमेव साध्वित्यमिमत्य 'स्थूले रल्लतः' (प्रा. सू. १-३-८३) इत्यत्र थूलशब्दासिद्धिमाशङ्क्य स्थूलशब्दपर्यायं स्थूरशब्दमुरीकृत्य तत्रस्-
रेफस्य 'हरिद्रादौ' (प्रा. सू. १-३-७८) इति लत्वमिप्रायेण 'थूलमदो इति तु
स्थूलस्य हरिद्रादित्वे भविष्यति' इत्यमिदधौ । युद्धितत्रिविक्रमवृत्तिगतटिप्पणीकारस्तु
अनुपदप्रदर्शितं त्रिविक्रमदेवाशयमजानान्. 'स्थूले रल्' (प्रा. सू. १-३-८३) इति
रेफस्य लिच्वात् स्थूलशब्दस्य थोरो इति रूपादन्यदसाधु । अतोऽत्र स्थूरः—थूलो
थुल्लो इति साधु । स्थूलशब्दसमानार्थकवृत्तिकृदमिततस्थूरशब्दगतरेफस्य 'हरिद्रादौ'
(प्रा. सू. १-३-८) इति लत्वम् । ततोऽनेन द्वित्वमित्यस्मदाशयः " इति 'देवादौ'
(प्रा. सू. १-३-९२) इति मूत्रे 'स्थूलः' इति पदं 'स्थूरः' इति संशोध्य स्वाशयमा-
विश्रकार । अत्र च वैवादावुक्तरीत्या अलाक्षणिकस्थूलशब्दपाठस्याप्युपपत्तेस्तत्र
लाक्षणिकस्थूलशब्दस्यैव पाठ इत्यभ्युपगमे प्रमाणं गवेषणीयम् ॥

^१ नित्यं स्यादिति ॥ यदीदमपि वैकल्पिकं स्यात्तर्हि तैलादीनामपि वैवादा-
देव पाठेनेष्टसिद्धथा पृथगेतत्सुत्रारम्भणमेव विफलं स्यात् । तस्मादेतत्सुत्रस्य
पृथगारम्भादेव इदं द्वित्वं नित्यमिति ज्ञायत इति भावः ॥

^२ तेल्लमिति ॥ तैलशब्दे प्रकृतमूत्रेण लकारस्य द्वित्वे 'एच एद्' (प्रा. सू.
१-२-१०२) इत्यैकारस्य एत्वे तेल्लमिति रूपम् ॥

^३ ब्रीडेत्यादि ॥ षिड्वा वेइल्लं पहुत्तं मण्डूकको पेम्मं उज्जू सोत्तं इति ब्रीडादि-
शब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^४ एष्वन्त्यस्येत्यादि ॥ तैलब्रीडाविचकिलरप्रभूतेषु ऋजू द्विता ।

मण्डूके स्रोतसि प्रेमिण्य स्यादन्त्यस्यैव यौवने ।

वस्यैवोल्लूखले खस्यैवेष्टा तैलादिके गणे ॥

इत्येतत्तैलादिगणीयकारिकावलात्, त्रिविक्रमवृत्तौ 'तैलादिषु यथादर्शनमन्त्यस्या-
नन्त्यस्य च द्वित्वं भवति' इति ग्रन्थदर्शनाच्च ब्रीडादिष्वन्त्यस्यैव उल्लूखले खस्यैव
यौवने वस्यैव द्वित्वमिति भावः । ततश्च उल्लूखले खस्य द्वित्वे बोक्खलमिति यौवने
वस्य द्वित्वे जोव्वणमिति च प्राकृते सिद्धरूपं बोध्यम् ॥

इति द्वित्वप्रकरणम् ।

अथागमप्रकरणम्.

प्राक् श्लाघापृक्षशार्ङ्गे ङ्लोऽत् ॥ १-४-६० ॥

पशु लात् ङाच्च प्रागत्वं स्यात् । ^१सलाहा । ^२पलक्खो । सारङ्गं ॥

क्षमारत्नेऽन्त्यहलः ॥ १-४-६१ ॥

^३प्रागत्वं स्यात् । ^४छमा । ^५रअणम् ॥

^६स्नेहाग्न्योर्वा ॥ १-४-६२ ॥

अथागमप्रकरणम्.

^१सलाहेति ॥ श्लाघाशब्दे प्रकृतसूत्रेण लकारात्प्रागकारागमे शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा सू १-३-८७) इति सत्त्वे 'खषयधमाम्' (प्रा सू. १-३-२०) इति धस्य हादेशे च सलाहेति प्राकृते रूपम् ॥

^२पलक्खो इति ॥ पृक्षशब्दे प्रकृतसूत्रेण लकारात्प्रागकारागमे 'क्ष' (प्रा सू. १-४-८) इति सूत्रेण क्षस्य खकारादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च पलक्खो इति रूप बोध्यम् ॥

^३प्रागिति ॥ अन्त्यहल इत्यादि. । पूर्वसूत्रात् प्राक् अत् इति पदद्वयमनुवर्तते । क्षमारत्नशब्दयोरन्त्यहल प्रागत्वं स्यादित्येतत्सूत्रार्थं ॥

^४छमेति ॥ क्षमाशब्दे प्रकृतसूत्रेण मकारात्प्रागत्वे 'क्षमायां कौ' (प्रा सू १-४-२०) इति सूत्रे लाक्षणिकस्य क्षमाशब्दस्याप्यविशेषाद्बहुनेन क्षस्य छकारादेशे छमा इति रूपम् । यद्यप्यस्य छमेति रूपस्य क्षमाशब्दावलम्बनेन 'क्षमायां कौ' (प्रा सू १-४-२०) इति सूत्रेणैव सिद्धिः, तथाऽपि क्षमाशब्दस्याप्येतदेव रूपं स्यादित्येतत्सूत्रारम्भ इत्यवसीयते ॥

^५रअणमिति ॥ रत्नशब्दे प्रकृतसूत्रेण नकारात्प्रागकारागमे 'प्रायो लृक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लृकि 'न' (प्रा सू. १-३-५२) इति नकारस्य णकारादेशे च रअणमिति रूपम् ॥

^६स्नेहाग्न्योरेति ॥ पूर्वसूत्राभ्यां अन्त्यहलः प्राक् अत् इति पदद्वयमनुवर्तते । स्नेहाग्न्योरन्त्यहल. प्रागत्वं वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थं । स्तोत्रित्यधिकृत्य तस्य सयुक्तसंज्ञकत्वेन तस्य चान्यपदार्थान्वयेन न स्नेहाशब्दे हकारात्प्रागत्वापत्तिरिति बोध्यम् ॥

१ सणेहो । अगणी । पक्षे—२णेहो । अग्गी ॥

शर्षतप्तवजेष्वित् ॥ १-४-६३ ॥

३ अन्त्यस्य हलः प्रागित्वं वा स्यात् । शं, दर्शः—^४ दरिसो दासो । 'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घः । र्षं, वर्षं—^५ वरिसं वासं । तप्तः—^६ तपिओ तत्तो । वज्रं—^७ वज्रं चइरं । अत्र जलोपः ॥

१ सणेहो अगणी इति ॥ जेहाग्निशब्दयोः प्रकृतसूत्रेण संयुक्तान्यनकाराव्याग-
कारागमे नकारस्य 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णकारादेवे सणेहो अगणीति रूपम् ॥

२ णेहो अग्गी इति ॥ जेहाग्निशब्दयोरन्त्यहल प्रागकारागमस्य वैकल्पिक-
तया तदभावपक्षे 'कणटठ' (प्रा. सू. १-४-७७) 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९)
इति मूत्राम्यां यथाक्रमं सकारनकारयोरुक्तिं जेहशब्दगतनकारस्य 'न.' (प्रा. सू.
१-३-५२) इति णत्वे अग्निशब्दे च लुकि शिष्टस्य गकारस्य 'शेषादेगस्य' (प्रा. सू.
१-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे च णेहो अग्गीति रूपम् ॥

३ अन्त्यस्य हलः प्रागिति ॥ 'प्राक् श्लाघा' (प्रा. सू. १-४-९५) 'क्षमारले'
(प्रा. सू. १-४-९६) इति मूत्राम्यां प्रागिति अन्त्यहल इति चात्रानुवर्तत इति भावः ॥

४ दरिसो दासो इति ॥ दर्शशब्दे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यहल शकाराव्यागकारा-
गमे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शकारस्य सत्त्वे दरिसो इति, प्रकृतस्ये-
कारागमस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रस्य
लुकि 'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादिना पूर्वस्याकारस्य दीर्घे पूर्ववत् शकारस्य
सत्त्वे दासो इति च रूपं बोध्यम् ॥

५ वरिसं वासमिति ॥ वर्षशब्दे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यहलः पकाराव्यागकारा-
गमे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति पकारस्य सत्त्वे वरिसमिति, प्रकृते-
कारागमस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
रलुकि 'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादिना तत्पूर्वस्य शीर्षे धाममिति च रूपम् ॥

६ तपिओ तत्तो इति ॥ तप्तशब्दे संयुक्तान्यहलस्तकाराव्यागप्रकृतसूत्रेणे-
कारागमे तपिओ इति, इकारागमस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे 'कणटठ' (प्रा. सू.
१-४-७७) इत्यादिना संयुक्तावयवस्य पकारस्य लुकि शेषस्य तकारस्य द्वित्वे च
तत्तो इति रूपम् । चन्द्रिकात्रिक्रमदृष्ट्योस्तु तप्तशब्दे 'पो व' (प्रा. सू. १-३-५५)
इत्यनेन पकारस्य वकारादेर्नामिप्रायेण तपिओ इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

७ वज्रं चइरमिति ॥ प्रकृतस्येकारागमस्य पाक्षिकतया तदभावपक्षे वज्र-

^१ हर्षामर्षश्रीहीक्रियापरामर्शकृत्त्वदिष्ट्याहं ॥ १-४-६४ ॥

एषु ईसंयोगे चान्त्यहलः प्रागित्वं ^२ नित्यं स्यात् । ^३ हरिसो । अमरिसो । सिरी । हिरी । किरिआ । परामरिसो । ^४ कसिणं । अत्र ^५ तलोप इव न च्छ इति वाच्यम् । ^० दिष्टिआ । हं, बर्हः—वरिहो । अर्हः—अरिहो ॥

शब्दे 'लवरामवश्च' (प्रा सू १-४-७८) इति रेफस्य लुकि शेषस्य जकारस्य शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे च वज्जमिति रूपम् । इकारागमपक्षे तु जकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना लुकि वहरमिति रूपम् । एवं ब्राह्मिडभाषायामपि वज्जरूपार्थे वहरमिति पदं प्रयुज्यते ॥

^१ हर्षेत्यादि ॥ सूत्रे हर्षादिर्हान्ताना समाहारद्वन्द्वो बोध्यः ॥

^२ नित्यं स्यादिति ॥ यदीदमपि पाक्षिकमिदं स्यात्तर्हि पूर्वसूत्र एव हर्षादीनपि पठेत्, तदपहाय पृथक्सूत्रारम्भादिद नित्यमिति सिध्यतीति भावः ॥

^३ हरिसो इत्यादि ॥ हर्षामर्षश्रीपरामर्शशब्देषु अन्त्यहलः प्रागिकारागमे शषयो 'शोत्सल्' (प्रा सू १-३-८७) इति सत्त्वे च हरिसो अमरिसो सिरी परामरिसो इति रूपाणि ॥

^४ कसिणमिति ॥ कृत्त्वशब्दे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तान्त्यहलो नकारात्प्रागिकारागमे 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना तकारस्य लुकि 'ऋतोऽत्' (प्रा सू १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्वाकारादेशे 'नः' (प्रा सू १-३-५२) इति नकारस्य णत्वे च कसिणमिति रूपम् ॥

^५ तलोप इवेति ॥ अत्र 'तलोप एव' इति पाठस्वमीचीन इति भाति ॥ कृत्त्वशब्दे 'ध्यश्चत्सप्सामनिश्चले' (प्रा सू १-४-२३) इति सूत्रेण त्सस्य स्थाने छादेशस्य, तथा 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना तकारलुकश्च प्रसक्तौ 'अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवव' (प्रा सू १-१-२) इत्यत्र शास्त्रे परिभाषणात्प्राणिनीयव्याकरणाजुरोधेन 'विप्रतिपेधे पर कार्यम्' (पा सू. १-४-२) इत्यनेनात्र परत्वात्तलोप एव भवति, न छादेश इति भावः ॥

^६ दिष्टिआ इति ॥ दिष्ट्याशब्दे अपवादत्वेन 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इति वाधित्वा 'ट' (प्रा सू १-४-१४) इति सूत्रेण ष्ट्—इति सयुक्तस्य ष्टदेशप्रवृत्तौ तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य ष्टस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना टकारादेशे 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना यकारस्य लुकि च दिष्टिआ इति रूपं सिध्यति ॥

स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमे यात् ॥ १-४-६५ ॥

१ एषु २ चौर्यसमेपु च ३ संयुक्तस्य यकारात्प्रागित्वं भवति ।
स्याद्वाद्ः-४ सिआवाओ । ५ भविओ । ६ चेइओ । ७ चोरिआ ।
अञ्जल्यादिपाठाच्चौर्यशब्दस्य वैकल्पिकं स्त्रीत्वम् । ८ पक्षे चोरिम् ।
९ आकृतिगणोऽयम् ॥

१ एष्विति ॥ स्याद्भव्यचैत्यशब्दोऽप्यित्यर्थः ॥

२ चौर्यसमेष्विति ॥ चौर्यशब्दसदृशोऽप्यित्यर्थः । र्यशब्दवदितत्त्वेन सादृश्या-
भ्युपगमान् प्रयोक्तृभेदाद्यधीनभेदाभ्युपगमान् 'सागरः सागरोपम.' इत्यादाविव
सादृश्यस्य भेदावदितत्वाभिप्रायेण वा चौर्यशब्दस्यापि चौर्यशब्दसदृशत्वं बोध्यमिति
भावः ॥

३ संयुक्तस्येति ॥ अत्र स्तोत्रित्यधिक्रियते । तस्मात्त्र गात्रे संयुक्तार्थे सङ्केतित-
मिति भावः ॥

४ सिआवाओ इति ॥ स्याद्वाद्शब्दे प्रकृतसूत्रेण यकारात्प्रागिकारागमे
'कगटड (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना संयुक्ताद्यवदकारस्य लुकि 'दीर्घान्न'
(प्रा. सू १-४-८७) इति नियेचात् त्रैपत्य 'शेपादंशस्य (प्रा. सू १-४-८६)
इत्यादिना द्वित्वाप्रवृत्तौ 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना यकारदकारयो-
र्लुकि प्रायोप्रहणात्प्रयोगानुरोधेनात्र वकारस्य लुगभावे च निवावाओ इति रूपम् ॥

५ भविओ इति ॥ भव्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यकारात्प्रागिकारागमे 'प्रायो लुक्'
(प्रा. सू १-३-८) इत्यादिना यकारस्य लुकि च भविओ इति रूपम् ॥

६ चेइओ इति ॥ चैत्यशब्दः पुल्लिङ्गोऽपीत्यभिप्रायेणेदम् । त्रिविक्रमवृत्तौ तु
चेइमिति स्त्रीभेदोदाहृतं दृश्यते । चैत्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यकारात्प्रागिकारागमे
तकारयकारयो. 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि 'पेच एइ'
(प्रा सू. १-३-१०३) इत्यकारस्य एकारादंशे चेइ रूपं सिद्धम् ॥

७ चोरिआ इति ॥ चौर्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यकारात्प्रागिकारागमेऽस्य अञ्ज-
ल्यादिपादेन 'स्त्रियामिमाञ्जलिगा' (प्रा सू १-१-५३) इति सूत्रेण पाक्षिकत्वे
'पेच एइ' (प्रा. सू. १-३-१०) इत्याकारस्य ओकारादंशे यकारस्य 'प्रायो लुक्'
(प्रा. सू. १-३-८) इति लुकि च चोरिआ इति प्राकृतं सिद्धरूपं बोध्यम् ॥

८ पक्ष इति ॥ 'स्त्रियामिमाञ्जलिगा. (प्रा. सू. १-१-५३) इत्यस्य
पाक्षिकतया स्त्रीत्वाभावात्पक्ष इत्यर्थो बोध्यः ॥

९ आकृतिगणोऽयमिति ॥ तत्र पर्यङ्काचार्यादिशब्दानामप्येतद्वर्णपठित-
त्वाम्युहनं प्रयोगानुरोधेनोदाहृतमिति बोध्यम् ॥

गाम्भीर्यधैर्यभार्यासौन्दर्यब्रह्मचर्यवीर्यचर्याचार्यशौर्यवर्यस्यैर्यसूर्यप-
र्यङ्गाः ॥

^१ लादङ्गीबेषु ॥ १-४-६६ ॥

स्तोलात्प्रागित्त्वम् । क्लिन्नं-किळिणं । ^२ क्लिष्टक्लान्तमुष्टलोषाम्ल-
श्लेषक्लेशशुक्लम्लानक्लेद । अङ्गीबेषु किम् ? क्लीवः-^३ कीवो । क्लमविक्लव-
क्लव'शुक्लपक्ष । ^४ उभयं तिङन्तेऽपि समानम् । क्लेद्यते-किळिङ्गह ।
उत्प्लान्यते-उप्पावङ्गह ॥

^५ स्त्रिण्वे त्वदितौ ॥ १-४-६७ ॥

अञ्च इञ्च अदितौ । इमौ स्त्रिण्वशब्दे नात्प्राग्विकल्पेन स्याताम् ।

^१ लादङ्गीबेष्विति ॥ सुत्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे तु 'लादङ्गेषु' इति सूत्र-
पाठो दृश्यते । अत्र चाङ्गीबेष्विति बहुवचनादाथर्थावगतिः । 'स्तो.' (प्रा सू.
१-४-१) इत्यधिक्रियते । तच्च सयुक्तस्येत्यर्थकम् । 'शैर्ष' (प्रा सू १-४-९८) इत्यादिसूत्रा-
दिदिति चानुवर्तते । तथाच क्लीवादिशब्दघटितसयुक्तावयवलकारात्प्रागिकारागमो
भवतीति सूत्रार्थः ॥

^२ क्लिष्टेत्यादि ॥ लकारघटितसंयुक्तोदाहरणमेतत् ॥

^३ कीवो इति ॥ प्रकृतसूत्रे अङ्गीबेष्विति निषेधात् क्लीवशब्दे लकारात्प्रागिकारा-
गमाप्रवृत्त्या 'लवरामभञ्ज' (प्रा सू १-४-७८) इति लकारस्य क्लिके शिष्टस्य कका-
रस्यादिभूततया द्वित्वाभावेन 'वो वः' (प्रा सू १-३-६१) इति वकारस्य वत्त्वे च
कीवो इति रूपम् ॥

^४ शुक्लपक्षेति ॥ उदाहरणे शुक्लशब्दवर्धनात्प्रत्युदाहरणे समस्त. शुक्लपक्ष-
शब्दो बोध्यः ॥

^५ उभयमिति ॥ विधिनिषेधस्रोभयमित्यर्थः । तेन क्लीवादी क्लवशब्दस्य प्राति-
पदिकस्य पाठेऽपि तिङन्तेऽपि निषेधादिकारागममाप्रवृत्त्या उप्पावङ्गह इत्यादि
सिध्यति ॥

^६ स्त्रिण्वे त्वदित्वाविति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं स्वमशब्दे नकारात्प्रागिकारागम-
विधानेन सिध्दियो इति रूपसाधकं 'नात्स्वमे' (प्रा.सू. १-४-१०२) इति सूत्रं सूत्रपाठे-
ऽधिकं दृश्यते । ततोऽनुवृत्त्यभिप्रायेणैवात्र वृत्तावपि नात्प्राग्वित्युक्तम् ॥

१ सणिद्धो सिणिद्धो । २ पक्षे 'कग' (प्रा. सू. १-४-७७) इति सलोपे णिद्धो ॥

३ कृष्णे वर्णे ॥ १-४-६८ ॥

४ कसणं कसिणं । ५ पक्षे कण्हो । ६ विष्णौ तु कण्ह एव ॥

१ सणिद्धो सिणिद्धो इति ॥ स्निग्धशब्दे प्रकृतमूत्रेण नाप्रागकारेकारागमयोः 'नः' (प्रा सू. १-३-५२) इति नस्य णत्वे गकारस्य 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना लुकि णिष्टस्य धस्य 'ओपाठेभ्यस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च सणिद्धो सिणिद्धो इति रूपम् ॥

२ पक्ष इत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् वार्थकतुशब्दसत्त्वात् अदितोरुभयोरपि वैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना मकारस्य लुकि 'न' (प्रा सू १-३-५२) इति नस्य णत्वे च णिद्धो इति चास्य स्निग्धशब्दस्य तार्तीयिकं रूपं बोध्यम् ॥

३ कृष्णे वर्णे इति ॥ पूर्वमूत्रात् त्वद्विताविति 'श्मारलेऽन्यहल' (प्रा सू १-४-९६) इत्यतोऽन्यहल इति चानुवर्तते । स्तोरित्यधिक्रियते । तथा च वर्णे य कृष्णशब्दः वर्णवाचीति यावत्, ताडनकृष्णशब्दघटकसंयुक्तान्यहलः प्रागदितौ वा भवत इति मूत्रार्थः संपद्यते ॥

४ कसणं कसिणमिति ॥ प्रकृतसूत्रेण कृष्णशब्दे अन्यहलो णकाराप्रागकारेकारागमयोः 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्याकारादेशे च कसणं कसिणं इति च रूपद्वयं सिध्यति ॥

५ पक्षे कण्हो इति ॥ प्रकृतमूत्रविहितयोरकारेकारागमयोरुभयोरवैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्षे 'श्ण्यल' (प्रा सू. १-४-६९) इत्यादिना ष्यस्य ण्हादेशे कण्हो इत्यपि कृष्णशब्दस्य वृतीयं रूपमिति भावः ॥

६ विष्णौ त्विति ॥ सूत्रे वर्णवाचिन कृष्णशब्दस्यैव आद्यतया विष्णुवाचके कृष्णशब्दे तयोरप्रवृत्त्या 'श्ण्यल' (प्रा सू. १-४-६९) इत्यादिना ष्यस्य ण्हादेशे कण्हो इत्येव रूपमिति भावः ॥

^१ अर्हत्सुच्च ॥ १-४-६९ ॥

अर्हतिघाताबुत् चात् अदितौ च स्युः । अर्हः-अरुहो अरुहो अरिहो ।
एवं ^२ अर्हन्नर्हन्तीत्यादावपि ॥

तन्व्याभे ॥ १-४-७० ॥

तन्वीतिवदुदन्तत्वङ्गीयन्तत्वयणादेशवन्तः तन्व्याभाः । तेषु
^३ उत्स्यात् । तन्वी-तणुवी । लघ्वी ^४ वङ्गीत्यादि ।

(वा) पृथ्व्या वाचनम् ॥

^५ पिडुवी पिच्छी ॥

^१ अर्हत्सुच्चेति ॥ मुद्रितचन्द्रिकाकोशे तु 'अर्हत्सु च' इति सूत्रपाठो
दृश्यते । पूर्वसूत्रवदत्रापि स्तोत्रित्यादीना सम्बन्धो बोध्यः ॥

^२ अर्हन्नर्हन्तीति ॥ सूत्रे अर्हतेर्घातोर्ग्रहणात् तत्प्राकृतिकप्रत्ययान्ते सर्वत्रैते
आगमाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

^३ उत्स्यादिति ॥ पूर्वसूत्रवदत्रापि स्तो अन्त्यहलः प्राक् इति पदत्रयं
संबध्यते । अदितौस्तु पूर्वसूत्रे चाणुकृष्टत्वात् 'चानुकृष्टं' इति पाणिनीयन्यायानु-
सरणात् अत्र न संबन्ध इति भावः ॥

^४ वङ्गीत्यादीति ॥ आदिपदात् गुर्वीमृत्वादीनां ग्रहणम् ॥

^५ पिडुवी पिच्छीति ॥ पृथ्वीशब्दे तन्वीशब्दसदृशतया प्रकृतसूत्रेण अन्त्य-
हलो वकाराभ्यामुकारागमे 'खघथघभाम्' (प्रा सू १-२-२०) इति सूत्रेण थस्य
हत्वे कृपादित्वात् 'इक् कृपगे' (प्रा सू १-२-७६) इति ऋकारस्येत्वे पिडुवीति,
अत्र सूत्रे 'पृथ्व्या वाचनम्' इति वचनाद्गुकारागमस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे
'त्वथ्वङ्घ्वा' (प्रा सू १-४-६५) इत्यादिसूत्रेण थ्वशब्दस्य ल्त्वे 'शेषादेशस्य'
(प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा सू १-४-९४)
इत्यादिना तद्गर्गीयप्रथमवर्णादेशे पूर्ववटकारस्य हत्वे पिच्छीति च रूपम् । अस्त्यैव
पृथ्वीशब्दस्य ऋत्वादावपि पाठादकारस्योत्त्वपक्षे पुडुवीत्यन्यदपि रूपं बोध्यम् ।

^१ एकाचि श्वस्वे ॥ १-४-७१ ॥

^२ अनयोस्तस्यात् । श्वः-^३सुवो । स्वं-सुवं । एकाचि किम् ? स्वजनः सज्जणो ॥

वा च्छब्रपबमूर्खद्वारे ॥ १-४-७२ ॥

^४ छम्मो छदुमो ^५ इत्यादि ॥

चन्द्रिकायां तु 'प्रायो लुक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना बलोपाभिप्रायेण पिहुईं पुहुईं इति रूपमुदाहृतं दृश्यते ॥

^१ एकाचीति ॥ एतत्सूत्रपूर्वं सुब्रजवदे रात्पूर्वमुकारागमविधानेन सुब्रजमिति रूपसाधकं 'ब्रजे रात्' (प्रा सू १-४-१०७) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ अनयोस्तस्यादिति ॥ 'प्राक् श्लाघा' (प्रा. मू. १-४-९५) 'क्षमारणे' (प्रा मू १-४-९६) इत्यादिसूत्राभ्यां प्रागिति अन्यहल इति चानुवर्तने । 'सो.' (प्रा. सू १-४-१) इति चाधिक्रियते । तथाच एकाक्षश्चस्त्रजन्तान्यतरवदित-संयुक्तावयवान्त्यहल प्रागुकारागमो भवतीति सूत्रार्थ ॥

^३ सुवो इति ॥ श्वम् इत्यव्यये 'अन्त्यहलोऽभ्रदुवि' (प्रा. सू १-१-२५) इत्यन्त्यहलो लोपे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तान्त्यहलो वकारात्प्रागुकारागमे 'शोस्वल्' (प्रा. मू १-३-८७) इति शस्य सत्वे च सुवो इति रूपम् ॥

^४ छम्मो छदुमो इति ॥ छब्रजवदे 'अन्त्यहलोऽभ्रदुवि' (प्रा मू १-१-२५) इत्यनेन नकारलोपे प्रकृतसूत्रविहितोकारागमस्य वैकल्पिकतया एतदभावपक्षे 'कगटठ' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना दकारस्य लुकि 'जेपाडेणस्य' (प्रा सू १-४-८३) इत्यादिना शिष्टस्य मकारस्य द्वित्वे 'अमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिना प्राकृतेऽस्य पुंलिङ्गतया छम्मो इति रूपम् । प्रकृतसूत्रेणोकारागमपक्षे तु छदुमां इति रूपम् ॥

^५ इत्यादीति ॥ अत्र पञ्चमूर्खद्वारजन्तानामुकारागमतदभावपक्षयो पदमं पोमं, मुखस्यो मोक्तो, दुवारं द्वां, इति प्रत्येकं प्राकृते रूपद्वयं दृश्यम् ॥

^१ ईळ् ज्यायाम् ॥ १-४-७३ ॥

^२ जीभा ॥

इति आगमप्रकरणम्,

स्तोर्विधि पूर्णः ॥

इति श्रीमदक्षिणसमुद्राधीश्वरचोकनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-

ब्रह्मण्यविरुदाङ्क-चिनबोम्मसूपहृदयकुहरविहरमाण-

सान्बशिवप्रेरितेनाप्पयदीक्षितेन कृते

प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थ. पाद

^१ प्रथमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

^१ ईळि ते ॥ पूर्वसूत्रे वेति दर्शनादत्र तदसंबन्धाय नित्यत्वार्थमत्र लिट्करणं कृतम् ।

‘प्रायो लिति न विकल्पः’ (प्रा सू १-१-१४) इति ह्यत्र शास्त्रे परिभाषित दृश्यते ॥

^२ जीभा इति ॥ ज्याञ्चदे प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो यकारात्प्रागीकारागमे ‘प्रायो लुक्’ (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना यकारस्य लुकि जीभा इति रूपं बोध्यम् ॥

इति आगमप्रकरणम्

अथ वर्णव्यत्ययप्रकरणम्

^३ एतदध्यायान्ते महाराष्ट्र-भालान-वाराणसी-करेणु ललाट-हृद-अचलपुर-झ-लघुक-हरिताल-दर्वीकर-निवह-अञ्चेषु वर्णव्यत्ययविधानेन मरहट्टो आणालो धाणारसी कगेरू णडालं ब्रह्मो अलयपुर गुय्हं हल्लो हलिआरो दन्वीरओ णिहवो इति रूपसाधकानि ‘हृश्च महाराष्ट्रे होर्न्यत्यय (प्रा. सू १-४-१११) ‘लनोरालाने’ (प्रा. सू १-४-११२) ‘वाराणसी करेण्वा रणो.’ (प्रा सू १-४-११३) ‘ललाटे डलो.’ (प्रा सू १-४-११४) ‘हृदे व्हयो’ (प्रा. सू १-४-११५) ‘चलयोरचलपुरे’ (प्रा सू १-४-११६) ‘खे ह्योर्वा’ (प्रा सू १-४-११७) ‘लघुके लहो’ (प्रा सू १-४-११८) ‘रलोहैरिताले’ (प्रा. सू. १-४-११९) ‘दर्वीकरनिवहौ दन्वीरअणिवहौ तु’ (प्रा सू १-४-११०) इतीमानि दश सूत्राणि एतत्प्राकृतमणिदीपानुपात्तान्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

इति वर्णव्यत्ययप्रकरणम्

अथ निपातनप्रकरणम्.

तथाऽन्तिमं ग्राह्यादिशब्दानां 'गहिआ' इत्यादिरूपनिपातकं 'गहिआद्याः' इत्येकं सूत्रमप्यधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । ते च शब्दा यथा—

गहिआ—ग्राह्या

गंदिणी—धेनुः

पडिणाओ—घर्घरकण्ठः (प्रतिनादः)

वहरोडो अविणयवहं च्छिण्णो अणडो

छिच्छओ—छिण्णालो—आरः (रुद

स्तेये, पतिवञ्चकत्वात् वहरोडो)

(अविणयपतिः—अविणयवहं) (स्मरशर-

च्छिन्नः—छिण्णो) (अजडः—अणडो)

(आक्षिप्तः—छिच्छओ) (आचार-

च्छिन्नादाता—छिण्णालो).

अत्तिहरी संचारी मदोली पेसणआली

मराली सहउत्थिआ—दूती.

पडिसोत्तो पडिक्खरो (पडिज्जारो) प्रति.

कूलः (प्रतिचोतः).

जोओ दोसारअणो समुहणवणीअं दोसणि-

जंतो—चन्द्र.. (घोत.—जोओ) (दोषा-

रलं—दोसारअणो) (समुद्रनवनीतं—

समुहणवणीअं) (दोषायन्त्रः—दोसणि-

जंतो).

किमिघरवसणं—कौशेयम् (क्रिमिगृहवस-

नत्वात्).

मुहरोमराई—भू. (मुखरोमराजित्वात्)

विसारो—लैन्यम् (विसरणशीलत्वात्)

चिरिचिरिआ, चिलिचिलिआ—धारा

(चिरिचिर्यादिशब्दवत्त्वात्).

समुहहरं—अम्बुगृहम्

तम्बकुसुमं—कुसुमं कुरण्टकं च (ताम्र-

कुसुमत्वात्).

पाओ, पअलाओ—फणी (पापकारित्वात्

पापः) (पदलाय.—पदानिलाययतीति

व्युत्पत्त्या पदनिराहकत्वाच्च).

अहिअलो—क्रोध.. (अहिवद्वलति नाश-

यतीति, अहिवलः).

सिहिणं—स्तन. (शिखिवक्षुचुकवत्त्वात्)

शिरणेशो—अस्थिर.. (यतः स्थिर नास्त

इति स्थिरनासः)

जोइक्खो, सूरंगो—दीपः.(ज्योतीरूपत्वात्)

(सुरस्य अङ्गवदङ्गयुक्तत्वाच्च).

येवो—विन्दुः. स्तोत्रत्वात्

पासावओ—गवाक्ष.. पासो चक्षुः, तदा-

पथत इति.

कोप्यो—अपराधः

उम्मुहो, उहणो, पहणो—उद्धतः(उन्मुखः,

उद्धवनः, प्रहृष्टः, ऊर्ध्वमुखत्वात् उद्-

वनत्वात् प्रहृष्टत्वात्)

जणउत्तो—ग्रामप्रधान. (जनपुत्रत्वात्

जनपुत्रः)

जण्णहरो—राक्षसः (यज्जहरत्वात् यज्जहर..)

आरनाळं, येरोसण, बम्हहरं—अम्बुजम्,

(आरनाळं, स्थविरासनं, ब्रह्मगृहं आण-

त्रालवत्त्वात् स्थविरब्रह्मासनत्वात्

ब्रह्मगृहत्वाच्च).

कंठोहं, कलमं—उत्पलम्, (कान्दाहुटीकते

के उरुके लीयत इति च)

रअणिद्धं, चन्तोअं—कुसुमम्, (रजनी-

ध्वजत्वात् चन्द्रेणोदयोत्तित्वाच्च रज-

नीध्वजः).

दूमद्धजमहिषी-कृषिका. (धूमध्वजस्था-
 भेरीहिपीत्वात् धूमध्वजमहिषी)
 अवहोभो-विरह.
 लंबा वेह्री वेह्रिभा-बह्वरी केभश्च
 घरभदं-मुकुरः (गृहचन्द्रः)
 आभासतर्भं-हर्म्यपृष्ठम् (आकाशतलम्)
 सूरद्धखो-दिवस (सूरध्वजः)
 आणंदवसो-प्रथमरजस्वकारकवक्षम्
 'आणन्दवदो' इति त्रैविक्रमे । (आन-
 न्दवसनम्).
 अच्छिवडणं-निमीलनम् (अक्षिपतनम्)
 पल्लविभं-लाक्षारकम् (पल्लवितम्)
 गीसंको-पृष्ठम् 'वृषः' इति त्रैविक्रमे ।
 (निवृषः).
 पृल्लिलो-जनी वृषश्च (पैलविलः)
 सुहरभो-वारिकागृहं चटकश्च । (सुखरतः)
 गिन्मीसुभो-निदमशुयुवा (निदमशुक्)
 हृदमहडो-स्वस्थः (हृदमहार्थः).
 गिहुवं-सुरतम् (निधुवनम्)
 जहणरोहो-ऊरु (जघनारोहः)
 अच्युद्धसिरी (अच्युद्धसिरी) मनोरथाधिक.
 फलप्राप्तिः (अबुद्धश्रीः).
 पल्लट्टजीहो, अगुग्गहारो-रहस्यनेदी
 (पर्यंसाजिह्व, अगुग्गहारः).
 परेभो-पिशाच. (परेतः)
 बहुजाणो-चोरो धूर्तश्च
 जोई-विद्युत् (ज्योतिः)
 उज्जलो-प्रवलः (उज्जलः)
 मीगं-नीलं, स्वकृतं चेति चन्द्रिकादौ
 गिभद्धणम्-परिधानम् गिभंघणमिति-
 त्रैविक्रमे (निबन्धनम्).

जहणोसर्भ, चहणभं-जघनांशुकम् जह-
 णूसभमिति त्रैविक्रमे (जघनांशुकं,
 चलनकम्).
 पाठरणं-कवचम् (प्रावरणम्)
 ओल्लो-कम्प, अपचारश्च
 चपेटा-कराघात.
 रङ्गलक्ख-जघनम् (रतिलक्ष्यम्)
 गोसण्णो-मूर्ख. (गोसंज्ञः)
 वावहो-कुट्टुम्भी (ज्यापृतः)
 पुरिल्लो-वैद्य. (पुरोभवा)
 परभत्तो-भीरुः (परभक्तः)
 चच्चिक्को-स्थासक (चच्चिका)
 कालं-तमिलम् (कालम्)
 भट्टिओ-विष्णु. (भर्तृक.)
 इङ्गिगभूमो-गुहिनम् (इन्द्रभिभूम.)
 पत्थरं-पादताडनं (प्रन्तर)
 धोवाभभो-अपातप
 पिउच्छा, माउभा-सखी (पितृव्वसा)
 (मातृका).
 पोरत्थो-मत्सरी (पौरत्थ्य)
 दोसो-कोप (दोष)
 चच्चा-सलाहतिः
 पम्हलो-केसर. (पक्ष्मलः)
 खंदल्लो, खधमसो-(स्क्लन्धयष्टिः स्क्लन्ध-
 मृश).
 तंभकिमी, अरिगभभो-इन्द्रगोप, अग्नि-
 कायः).
 विद्धणो-अनर्थ (विधाटन)
 जोभणो, जोभडो-खद्योत
 जोह्णो-खद्योत (ज्योतिष्क)
 दरवक्कलो-कातरः (दरवल्लभ.)

भोङ्गो—ग्रामेशः (भौगिकः)
 पंढरंगो—महेशः (पाण्डुरङ्गः)
 संकरो—रघ्या (संकीर्यतेऽत्रेति संकरः)
 सग्गहो—सुक (स्वग्रहः)
 पक्षरो—अर्थपरः (अर्थदर इति चन्द्रिका-
 याम्).

मङ्गोहिणी—सुरा (मतिभोहिनी)
 धारावासो—दुर्दुरकी (धारावासः)
 कमलं—आस्थं पटहश्च
 वेणुसामो, हुवराभो—अमरः (वेणुनाद,
 हुवरागः).

इति निपातनप्रकरणम्,

इति महिन्द्रराजकीयप्राच्यकोशालयविदुषः तिरु तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यस्य कृतौ
 प्राकृतमणिदीपटिप्पण्या दीधित्मिख्याया प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादः ॥

॥ प्रथमाध्याय समाप्त ॥

अथ तद्धितप्रकरणम्.

मन्त-मण-वन्त-मा-आलु-आल-इर-इल्ल-उल्ल-इन्ता
मनुपः ॥ २-१-१ ॥

मनुपः स्थाने एते दश यथादर्शनं स्युः । मन्त-श्रीमान्-^१ सिरि-
मन्तो । मण-धनवान्-^२ धणमणो । वन्त-भक्तिमान्-^३ भक्तिवन्तो ।
मा-हनुमान्-^४ हणुमा । अयमाकारान्तः । आलु-दयावान्-दयालू । आल-
शब्दवान्-^५ सहालो ॥

(वा) ^० एवमादौ सन्धिर्नित्यो वाच्यः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम्.

^१ सिरिमन्तो इति ॥ श्रीमच्छब्दे 'हर्षामर्ष' (प्रा. सू १-४-९९) इत्यादिना
रेफाल्पूर्वमिकारागमे 'शोस्सल्' (प्रा सू १-३-८७) इति शकारस्य सत्त्वे 'क्विप.
(प्रा सू २-२-४७) इतीकारस्य ह्रस्वे प्रकृतसूत्रेण मनुपो मन्तादेशे च सिरिमन्तो
इति रूपं बोध्यम् ॥

^२ धणमणो इति ॥ धनशब्दे नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति
णकारो बोध्यः ॥

^३ भक्तिवन्तो इति ॥ भक्तिशब्दे संयोगे ककारस्य 'कगटट' (प्रा मू.
१-४-७७) इत्यादिना लुकि शिष्टस्य तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू १-४-८६)
इत्यादिना द्वित्वं बोध्यम् ॥

^४ हणुमेति ॥ हनुशब्दे नकारस्य 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्व बोध्यम् ॥

^५ सहालो इति ॥ शब्दवान् इत्यत्र शब्दशब्दे यकारस्य 'यवयोरभेदः'
इति न्यायाश्रयणेन वकारान्तेदात्तस्य 'लवराभयश्च' (प्रा. सू १-४-७८) इति लुकि
शिष्टस्य दकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे शकारस्य
'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे प्रकृतसूत्रेण मनुप्यत्वस्य आलादेशे च
सहालो इति रूपम् ॥

^० एवमादाचित्यादि ॥ शब्दवान् इत्यत्र मनुपः प्रकृतसूत्रेण आलादेशे
'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा सू. १-१-१९) इति प्राकृते एकपदे सन्धेर्निषेधेन सहालो

इर-गृहवान्-^१ गहिरो । उह्ल-शोभावान्-^२ सोहिल्लो । उह्ल-विकार-
वान्-^३ विशारुह्लो । इन्त-मानवान्-^४ माण इन्तो ॥

(वा) ^५ एवमादिष्वसन्धिरेव वाच्यः ॥

मनुप इति किम्? ^६ धणी अर्था ॥

इत्यत्र कथं सवर्णदीर्घ इत्याद्याङ्गायामिदं वार्तिकं प्रवृत्तमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु-
गृहवान्-गहिरो इत्यादी 'अनुक्तमन्य' इत्यादिन्यायेन 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इति पाणिनीयसूत्रेण अकारलोपस्याभ्युपगन्तव्यतया आत्वालयोरपि तैत्रे-
वाभिमतस्वरूपमिद्वया वार्तिकस्यास्य नातीव प्रयोजनमिति भाति । अत एव चन्द्रि-
कायां 'गर्भवान्-गच्छिरो' इत्यत्र 'अनुक्तन्यायेन यस्येति चेत्यकारलोपः' इत्युक्तम् ।
एतद्वीथ्यैव 'वर्षवान्-वृष्युह्लो' इत्यत्रापि सिद्धया चन्द्रिकायां द्विक्रमणाभावेऽपि बहुल-
ग्रहणादकारलोपः । इत्यभिधानं ममानान्तरपरतया योज्यमिति भाति । अत एव
बहुलग्रहणात् माणइन्तो इत्यत्र 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इत्यकारलोपो-
भावोऽपि साधनीयः ॥

^१ गहिरो इति ॥ गृहवान्-इत्यत्र आदेः ऋकारस्य 'ऋतोऽद्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यन्वे प्रकृतसूत्रेण मनुप ह्रादङ्गे 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इति हकारोत्तरवृत्त्यकारस्य लोपे गहिरो इति रूपम् ॥

^२ सोहिल्लो इति ॥ शोभावानित्यत्र 'खद्यधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति अकारस्य हकारादेर्गो. मनुपः प्रकृतसूत्रेणोच्चादेर्गश्च बोध्यः ॥

^३ विशारुह्लो इति ॥ विकारवानित्यत्र 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन ककारस्य लृक् प्रकृतसूत्रेण मनुप उच्चादेर्गश्च बोध्यः ॥

^४ माणइन्तो इति ॥ मानवानित्यत्र नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५३) इति ण्वं, मनुप प्रकृतसूत्रेण इन्तादेर्गो, बहुलग्रहणात् 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इत्यकारलोपाभावश्च बोध्यः ॥

^५ एवमादिष्विन्यादि ॥ 'एवमादी सन्धिनित्यो वाच्यः इति पूर्वप्रदर्शितं' वार्तिकेन मन्धां प्राप्ते तन्निषेधार्थोऽयमारम्भः । तथाच 'माणइन्तो' इत्यत्र 'आदृगुण-' (पा. सू. ६-१-८७) इति गुणं प्राप्तं अननं तन्निषेधात् माणइन्तो इत्येव रूपमिति भावः ॥

^६ धणीन्यादि ॥ 'मन्तमणवन्त' (प्रा. सू. ३-१-१) इति सूत्रे मनुप इत्यनेन मनुप्रात्ययस्यैव ग्रहणं, न तु तदर्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । तत्रश्च धनी अर्थी

१ वतुपो डित्तिअ एतल्लुक्चैतद्यत्तदः ॥ २-१-२ ॥

एतद्यत्तद्ग्रथ परस्य परिमाणार्थस्य वतुपो डिट्तिअः स्यात् । एत-
द्वञ्च लुक् । एतावान्-इत्तिओ । यावान्- जित्तिओ । तावान्-तित्तिओ ॥

किमिदमश्च डेत्तिअडित्तिलडेद्दहम् ॥ २-१-३ ॥

किमिदंभ्यां चात्रेनद्यत्तद्ग्रथश्च वतुपो डिन एने स्युः । कियान्-
केत्तिओ कित्तिलो केहहो । इयान्-एत्तिओ इत्तिलो एद्दहो । अत्राप्ये-
नल्लक् । एतावान्-एत्तिओ इत्तिलो एद्दहो । यावान्-जेत्तिओ, इत्यादि ॥

१ हिथहास्त्रलः ॥ २-१-७ ॥

इत्यादौ मत्वर्थीयस्य इतिप्रत्ययस्य मन्तादय आदेशा न भवन्तीति सिध्यति । इत्थं च
धनीत्यत्र इनेर्मन्ताद्यादेशाभावेन नकारस्य 'न. (प्रा सू १-३-५२) इति
सूत्रेण नकारादेशे धनीत्येव रूपम् । एवं अर्थत्यत्रापि इने. प्रकृतादेशाभावेन
तत्रत्यरेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा सू. १-४-७८) इति लुकि गिष्टस्य धकारस्य
'ओपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य थस्य 'पूर्वमुपदि'
(प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीत्यग्रथमवर्णादेशे च अर्थीति रूपम् ॥

१ वतुपो डित्तीत्यादि ॥ चण्डिकादौ 'वतुपो डित्तिअमिदमेतल्लुक्चैतद्यत्तद.'
इति सूत्रपाठो दृश्यते । ननु इदम. परस्य वतुपो डित्तिआदेशस्य विधानाभावेन
पाठोऽयं कथं संगच्छत इति चेत्, अत एतत्तरार्थमिदंग्रहणमिति त्रिविक्रमदेवेनाभ्य-
धायि । ननु तत्रैतं क्रियतामिति चेत् । एतन्सूत्रात् एतल्लुगितिपदानुवृत्तेरावश्य-
कतया लाघवात्त्रैतंग्रहणमपि कृतमिति त्रिविक्रमदेवाशयः स्यादिति भाति ॥

२ जित्तिओ इति ॥ यावत् इत्यग्रत्यस्य वृत्तं प्रकृतसूत्रेण डित्तिआदेशे
डस्येत्नेन डित्त्वाट्टिलोरे 'आदेशे. (प्रा सू १-३-७४) इति थकारस्य जकारादेशे
जित्तिओ इति रूपम् ॥

१ हिथहास्त्रल इति ॥ एतन्सूत्रात्पूर्वं पाम्थमर्वाङ्गीणशब्दद्वयगततद्धितयो-
रिकादेशविधानेन पहिओ मव्वंगिओ इति रूपमाधक 'इक पयो णस्य' (प्रा. सू.
२-१-४) 'गस्य मर्वाङ्गाव' (प्रा. सू २-१-५) इति गुत्रद्वयं, तथा आत्मीयशब्द-
गतच्छप्रत्ययस्य णज-इत्यादेशविधानेन अप्यणञं इति रूपमाधकं 'छस्यात्मनो णज.'
॥

यत्र-^१ जहि जत्थ जह । तत्र-तहि तत्थ तह ॥

केर इदमर्थे ॥ २-१-८ ॥

^२ परस्येदं परकेरम् ॥

^३ वर्धतेः ॥ २-१-११ ॥

उपमानार्थस्य वतेः वर स्यात् । रिच्वाङ्गित्वम् । मधुरावत्-^४ महुरव्व ॥

त्वस्य तु ङिमात्तणौ ॥ २-१-१३ ॥

भाचार्यस्य त्वप्रत्ययस्य ङित् इमा त्तणश्च वा स्यात् । पीनत्वं-

(प्रा सू २-१-६) इत्येकं च मृत्रं चन्द्रिकायौ दृश्यते । चन्द्रिकायां 'हिङ्गहास्त्रल' इत्यपि पाठो दृश्यते ॥

^१ जह्नीत्यादि ॥ यत्रेतन्न यकारस्य 'आदेशे.' (प्रा सू १-३-७४) इति जकारादेशे रित्थहादेशेणु जहि जत्थ जह इति रूपाणि ॥

^२ परस्येदमित्यादि ॥ परस्येदमित्यर्थे 'गहादिभ्यश्च' (पा सू ४-२-१३८) इति मृत्रविहितस्य छप्रत्ययस्य प्रकृतसूत्रेण केरादेशे परकेरमिति रूपमिति भावः । वस्तुतस्तु—उत्तरत्र 'राजपराङ्गिकडकौ च' (प्रा. सू. २-१-९) इत्यनेन केरादेशविधानात्प्रतिपदोक्तत्वेन परकेरमित्यस्य तत्सूत्रोदाहरणत्वौचित्यात्तत्र युष्मदीय.—तुम्हकेगे, अस्मदीय.—अम्हफेरो, इत्याद्युदाहर्तुमुचितमिति भाति ॥

^३ वर्धतेरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं राजकीयशब्दस्य प्राकृते राङ्क रामकं रामकेरं इति तथा परकीयशब्दस्य पारिकं पारक पारकेर इति रूपसाधक 'राजपराङ्गिकडकौ च' (प्रा. सू. २-१-९) इत्येकं सूत्रं, यौष्माकास्माकशब्दयोः तुम्हेष्वञ्ज अम्हेष्वञ्ज इति प्राकृतरूपसाधक 'डेवञो युष्मदस्मदो णः' (प्रा. सू. २-१-१०) इत्यपरं च सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यमानं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योरुपादाय न्याकृतं दृश्यते ॥

^४ महुरव्वेति ॥ मधुरावत् इत्यत्र वतिप्रत्ययस्य प्रकृतसूत्रेण वर-इत्यादेशे तस्य रिच्वात् 'रितो द्वित्वल्' (प्रा. सू. १-४-८५) इति द्वित्वे धकारस्य 'खवयध-भाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्याकारस्य हत्वे च महुरव्वेति रूपं बोध्यम् ॥

पीणिमा^१ पीणत्तणं । पक्षे-^२ पीणत्तं^३ पीणदा ॥

दोत्तो तसः ॥ २-१-१४ ॥

तत्प्रत्ययस्य पतौ^४ वा स्तः ।^५ सर्वतः-सव्वदो सव्वत्तो ।^६ पक्षे-सव्वओ । कुतः-कुदो कुत्तो ।^७ सिद्धावस्थात् कुदो ॥

^१ पीणिमेति ॥ पीनत्वशब्दे नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इत्यनेन णत्वे प्रकृतसूत्रेण स्वप्रत्ययस्य डिमा-इत्यादेशे द्वित्वाद्देकारस्य छोपे पीणिमेति, तण-इत्यादेशे च पीणत्तणमिति च रूपं बोध्यम् ॥

^२ पीणत्तमिति ॥ डिमात्तणयोरुभयोरन्यादेशयोर्वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभाव-पक्षे पीणत्वमित्यत्रत्यसंयुक्तावयवकारस्य 'छवराभश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति छुकि शिष्टस्य तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पीणत्तमिति रूपं बोध्यम् ॥

^३ पीणदेति ॥ इतः पूर्वं त्वस्येति किम्? इति ग्रन्थो गलित इति भाति । एव च सृष्टेऽस्मिन् भावार्थकत्वप्रत्ययस्यैव डिमात्तणादेशयोर्विधानात् 'पीनता' इत्यत्र स्वप्रत्ययस्याभावेन प्रकृतादेशयोरप्रवृत्त्या पीणदेत्येव रूपमिति भावः । अत्र तलस्त-कारस्य ढकारादेश इति वृत्तिकृदाशय इति भाति ॥

^४ वा स्त इति ॥ 'तु विकल्पे' (प्रा. सू. १-१-१३) इति वार्थे संकेतितस्तु-शब्द एवसूत्रानुवर्तत इति भावः ॥

^५ सर्वदो सव्वत्तो इति ॥ सर्वत इत्यत्र प्रकृतसूत्रेण तसिकृतप्रत्ययस्य दो-त्तो-इत्यादेशयोः 'छवराभश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य छुकि शिष्टस्य ढकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे सव्वदो सव्वत्तो इति रूपम् ॥

^६ पक्ष इति ॥ सर्वत इत्यत्र प्रकृतस्य दो-त्तो-इत्यादेशद्वयस्यापि वैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्षे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य छुकि पूर्ववद्रेफकारयोर्लुगिद्वययोः सव्वओ इति रूपं बोध्यमिति भावः ॥

^७ सिद्धावस्थादित्यादि ॥ कुत इति संस्कृते परिनिष्ठित्वा प्रकृतित्वेन परिगृह्य तत्रत्यस्य तसिलो दो-इत्यादेशो बोध्य इति भावः । अन्यथा किं+तत् इति प्रक्रियावस्थाया परिग्रहे विभक्तिज्ञानसापेक्षात् 'कु तिदो.' (पा. सू. ७-२-१०४) इति

^१ स्वार्थे तु कश्च ॥ २-१-१८ ॥

^२ नाम्नः स्वार्थे कः स्यात् । चात् ङिङ्लोङ्लडौ च वा । चन्द्रः-
^३ चन्द्रो । ङिङ्लः, पल्लवं-पल्लविङ्लं । उल्लङ्, मुखं-^४ मुहुल्लं । ^५ क्वचिद्विरपि
कः स्यात् । बहु-बहुअञं ॥

सुत्रविहितक्लादेशपूर्वमेव ङो-इत्यादेशस्य प्रवृत्त्या तकारादिप्रत्ययपरक्याभावेन
'ङु तिङो' (प्रा सू. ७-२-१०४) इति सूत्रेण क्लादेशस्यानवकाशात् कुङो इति रूप
न सिध्येदिति भावः ॥

^१ स्वार्थे इत्यादि ॥ एतत्सूत्रान्पूर्वं एकत्राशब्दस्य एकसि एकसिभ एकइषा
इति रूपत्रयसाधकं 'एकाद सिंसिभइषा. (प्रा सू. २-१-१५) इत्येकं सूत्रं, तथा
कृत्वसुच्यत्ययस्य वहुत्त(वहुन्त)मित्यादेशविधानेन शतकृत्व इत्यादां समहुत्त
(हुन्त)मित्यादिरूपसाधकं 'वहुत्तः(वहुन्तं)कृत्वसुचः' (प्रा सू. २-१-१६) इत्यपरं
सूत्रं, तथा भवार्थे हितोरिङ्लोङ्लयोर्विधानेन पुरो भवमित्यर्थे पुरिङ्लमित्यादि रूपनित्यादकं
'ङिङ्लोङ्लडौ' (प्रा सू. २-१-१७) इत्यन्यच्च सूत्रं चन्दित्रात्रिविक्रमवृत्त्योर्विबुद्धं दृश्यते ॥

^२ नाम्नः स्वार्थे इति ॥ यद्यपि स्वार्थिकप्रत्ययान्ते चन्द्रक इत्यादां 'प्रायो
लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यनेन कलोपे चन्द्रो इति रूपं सिध्यति, तथापि स्वार्थं
एव विहितान्यां कप्रत्ययस्य बाधो मा भूदित्यर्थं प्राकृतेऽपि स्वार्थं कप्रत्ययविधानं
सार्थकमिति बोध्यम् ॥

^३ चन्द्रो इति ॥ चन्द्रशब्दात् प्रकृतसूत्रेण स्वार्थं कप्रत्ययं ककारस्य 'प्रायो
लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि रेफस्य 'लघुरामशब्' (प्रा. सू. १-१-७८)
इति लुकि च चन्द्रो इति रूपम् । यद्यपि 'स्वार्थे नु कश्च इत्यस्मिन् सूत्रे 'अश्च
इत्यकारप्रत्ययविधाने 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति ककारलुगकरणप्रयुक्त-
लाववमपि संभवति, तथाऽपि पैशाच्यां ककारलुकोऽप्रवृत्त्या तत्र ककारश्रवणार्थमत्र
कप्रत्ययस्यैव विधानमिति भाति ॥

^४ मुहुल्लमिति ॥ मुखगच्छात् स्वार्थं प्रकृतसूत्रेण उल्लङ्गि स्वकारस्य 'लघयथ-
माम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति इकारादेशं हित्वाट्टिलोपे च मुहुल्लमिति रूपं बोध्यम् ॥

^५ क्वचिद्विरपीति ॥ स्वार्थिकप्रत्ययान्तात्पुनरपि कप्रत्यय इष्ट इति भावः ।
तेन बहुगच्छात्कप्रत्यये तदन्वात्पुनः कप्रत्यये च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८)
इत्यादिना-ककारद्वयस्यापि लुकि बहुबन्तं इति रूपमिति भावः ॥

^१ शनैसो ङिअं ॥ २-१-२२ ॥

शनैः-^३ सणिअं । स्वार्थ एव ॥

^३ रो दीर्घात् ॥ २-१-२४ ॥

स्वार्थ एव वा स्यात् । दीर्घः-^४ दीहो-दीहरो । दिग्घो इत्यप्युक्तम् ॥

^१ शनैसो इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं उत्तरीयमित्यर्थे उवरिल्लमिति रूपसाधकं 'उपरेस्त्व्याने लृक्' (प्रा सू. २-१-१९) इत्येकं सूत्रं, तथा नवैकशब्दयोः नवल्लो पृच्छो इति रूपसाधकं 'नवैकाद्वा' (प्रा सू. २-१-२०) इत्यन्यत्सूत्रं, तथा मिश्रशब्दस्य मीसाल्लिमिति रूपसाधकं 'मिश्राल्लिमश्' (प्रा. सू. २-१-२१) इत्यपरं च सूत्रं सूत्रपाठोपात्तं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्विद्वृतं दृश्यते । अत्र सूत्रे नित्यत्वार्थं लिङ्गमित्यभिप्रायेण चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः 'शनैसो ङिअम्' इति सूत्रपाठ आहतः । एतच्चरणपरिशीलनेन प्रत्ययस्यास्य तद्धितत्वादेतदादिभूतस्य लकारस्य 'अवहिते' इत्युक्तत्वेऽपि बहुलाभिकारादित्त्वं कल्पनीयमिति तदाशय इति भाति । वस्तुतस्त्वत्रोत्तरत्र 'मनाको ङं च वा' (प्रा. सू. २-१-२३) इति सूत्रे वाग्रहणेऽनुवर्तमाने तत्र पुनर्वाग्रहणवलात्पूर्वसूत्रभूतेऽस्मिन् वाग्रहणानुवृत्त्यभावस्य कल्पनेनैव नित्यत्वे सिद्धे उदर्यमत्र लिङ्करणमपि नातीव सफलं भवतीति भाति ॥

^२ सणिअमिति ॥ शनैश्शब्दात् स्वार्थे ङिमि द्वित्वात् ऐस् इत्यस्य टेलोपे शकारस्य 'शोस्सक्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे नकारस्य 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्वे सणिअमिति रूपं बोध्यम् ॥

^३ रो दीर्घादिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं मनाक्शब्दस्य मणमं मणिअं इति रूपद्वय-साधकं 'मनाको ङं च वा' (प्रा सू. २-१-२३) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठोपात्तं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्विद्वृतं दृश्यते ॥

^४ दीहो इत्यादि ॥ दीर्घशब्दे संयुक्तस्य 'न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे' (प्रा सू. १-४-६३) इत्यनेन हकारादेशे प्रकृतसूत्रेण प्रत्यये दीहरो इति, प्रत्ययस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे दीहो इति, हकारादेशस्य प्रत्ययस्य च वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे प्रयोगानुरोधात्पूर्वमेव 'संयोगे' (प्रा सू. १-२-४०) इति हकारस्य इत्त्वे ततो 'लवरामअम्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि शिष्टस्य घस्य 'ओपाठेऽस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्ये पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि'

(भा. सू. १-२-१४) इत्यादिना तद्वर्गीयदृष्टीगवगोदेमो दिवो इति क्यत् । अत्र ह्यत्र-
भावस्ये रन्त्यस्य प्रवृत्तिरने दिवरो इति क्यं लङ् न वेति विष्णुसंहिताम् ।

१ मुमअइमञ्जौञ् सुवः ॥ २-१-२५ ॥

डलागितौ । अः-२ मुमया ममया ।

लो वा विद्युन्पत्रपीतान्धान् ॥ २-१-२६ ॥

स्वयि एव । विद्युन्-२ विद्युला १ विद्युः ॥

इति संहितास्यन्तः ।

१ मुमअइमञ्जौञ् सुवः । इति त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रकलां
चैतन्पुत्राद्युत्तरस्यदे । 'लो वा विद्युन्पत्र' (भा. सू. २-१-२६) इत्येवद्वयसूत्रे
वाङ्मन्त्रादेवात्र सूत्रे वाङ्मन्त्रादुत्तरस्येच्छदसंभवेनात्र लिङ्गस्ये नन्वाङ्गुत्तरस्ये
बोध्यम् ॥

२ मुमअइमञ्जौञ् सुवः । इत्येवद्वयसूत्रे चन्द्रकलां चैतन्पुत्राद्युत्तरस्यदे ।
कयस्य लोरे 'लवरात्मव्य' (भा. सू. १-२-३८) इति संयुक्तप्रयोगस्य तुके
सिद्धस्य सकरस्य कर्तृत्वस्य 'देवादेवस्य' (भा. सू. १-२-८६) इत्यत्र कर्तृत्वस्य
अत्र हीवांसात्रे च मुमया ममया इति क्यं बोध्यम् ।

विद्युन्पत्र इति । विद्युच्छब्दे 'कल्पद्वयं चन्द्रवृत्ते' (भा. सू. १-१-२५)
इत्यन्वयस्य सकरस्य लोरे प्रकृतसूत्रेण स्वायं सकरस्ये 'प्रकृतस्ये चः' (भा. सू.
१-२-२४) इति सू-इत्यस्य उक्तवादेने तस्य 'देवादेवस्य' (भा. सू. १-२-८६) इति
द्विजे 'कल्पद्वयस्य' भा. सू. १-१-२५ इत्यादिना गतिर्देवादेवस्ये इत्यन्वय
'सकृत्प्रकृतस्य' (भा. सू. २-१-२) इति कियं क्यं विद्युन्पत्रे कयस्य ।

१ विद्युः इति ॥ कल्पद्वयस्य सकरस्ये 'प्रकृतस्ये चः'
(भा. सू. १-२-२४) इति सू-इत्यस्य उक्तवादेने 'देवादेवस्य' (भा. सू. १-२-८६)
इत्यादिना द्विजे विद्युः इति क्यं बोध्यम् ।

इति संहितास्यन्तः ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्.

वीप्सार्थादचि सुपो मस्तु ॥ २-२-१ ॥

वीप्सारथेन द्विरुक्तौ पूर्वपदस्थस्य सुपो मकारो वा स्यादचि परे ।
एकैकं-^१ एकमेकं ^२ एकेकं । अङ्गे अङ्गे ^३-अङ्गमङ्गे ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम्

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्

^१ एकमेकमिति ॥ 'नित्यवीप्सयोः' (पा. सू ८-१-४) इत्येकशब्दस्य वीप्साया द्वित्वे पूर्वपदस्थस्य सुप प्रकृतसूत्रेण मादेशे पठद्वयगतककारस्थ 'दैवरोऽखौ' (पा. सू. १-४-९२) इति द्वित्वे एकमेकमिति रूपं बोध्यम् ॥

^२ एकेकमिति ॥ एकैकमित्यत्रत्यैकशब्दद्वयगतककारद्वयस्य पूर्ववत् 'दैवरोऽखौ' (पा. सू १-४-९२) इति द्वित्वे 'संयोगे' (पा. सू. १-२-४०) इति संयोगात्पूर्वयोरेकारैकारयोः प्रयोगानुसारेण प्राकृते कचित् इत्स्वभूतस्य एकारस्य प्रयोग इत्यभ्यनुज्ञानाद्ध्रस्वभूतस्य एकारस्य प्रवृत्तौ एकेकमिति रूपमिति भाति ॥

^३ अङ्गमङ्ग इति ॥ प्राकृते डेरिमादेशस्य 'डेर्मिर्' (पा. सू २-२-११) इति सूत्रेण विधानादत्र अङ्गमङ्गमिति इति पाठेन भाव्यमिति भाति । अङ्गे अङ्गे इत्यत्र पूर्वपदस्थस्य डेस्सुपो मादेशे अङ्गमङ्गमिति रूपं बोध्यम् ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम्.

अथ सुबन्तप्रकरणम्.

राम सु इति स्थिते—

सोः ॥ २-२-१३ ॥

¹ अतः परस्य सोर्द्धिदो स्यात्। रामो ॥

राम औ इति स्थिते—

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ २-३-३४ ॥

राम जस् इति स्थिते—

श्लुज्जश्सोः ॥ २-२-३ ॥

² नाम्नः परयोरनयोः ³ लुक्स्यात् । ⁴ शित्त्वादीर्घः, रामा ॥

संबोधने—

दे संमुखीकरणे ॥ २-१-५८ ॥

दे इत्यव्ययं संमुखीकरणे सख्या आमन्त्रणे हे इतिवत्स्यात् ॥

अथ सुबन्तप्रकरणम्.

¹ अतः परस्येत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'अतो डो विमर्गः' (प्रा. सू. २-२-१२) इत्यतः अतः डो इति पदद्वयस्याधिकारात् अतः परस्येति ङिदो स्यादिति चार्थो लभ्यत इति भावः ॥

² नाम्न इति ॥ अत्र सूत्रे जश्सोर्द्धिदोक्त्वा नाम्न एव जश्सोर्द्धिधानादत्र नाम्न इत्यर्थतो लब्धम्। 'नाम च धातुजमाह निश्के' इत्यादिभगवत्पतञ्जल्यादि-व्यवहारेण नामपदं सुष्यकृतिबोधकम् ॥

³ लुक्स्यादिति ॥ पाणिनीये 'प्रत्ययस्य लुक्लुक्लुप.' (प्रा. सू. १-१-९१) इत्यनेन प्रत्ययादर्शने लुक्पदस्य संकेतितत्वेनात्रापि 'अनुक्तमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेन तस्याम्यनुज्ञानाज्जश्सोर्द्धिदर्शनं भवतीत्यर्थः ॥

⁴ शित्त्वादीर्घ इति ॥ 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति सूत्रेणैति भावः ॥

^१ आमन्त्रणे चञ्च ॥ २-१-५७ ॥

स्पष्टम् । दे राम सु इति स्थिते—

डोऽलुकौ तु संबुद्धेः ॥ २-२-४२ ॥

‘सोः’ (प्रा सू. २-२-१३) इति विहितो यो डो, यश्च ‘श्लुगनपि सोः’ (प्रा.सू. २-२-२९) इति विहितः श्लुक् तौ संबुद्धेर्वा स्थाताम् । डोत्वे दे रामो । ^२ श्लुकि दे रामा । ^३ पक्षे—

सोर्लुक् ॥ २-२-९ ॥

नाम्नः परस्य सोर्लुक्स्थात् । दे राम ॥

राम अम् इति स्थिते—

अमः ॥ २-२-२ ॥

नाम्नः परस्य अमो मः स्यात् । एष ^४ सर्वादेशः । रामं ॥

^१ आमन्त्रण इति ॥ ‘आमन्त्रणे पेक्वे च’ इति चन्मिकादौ सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२ श्लुकीति ॥ संबोधनप्रथमाबहुवचनस्य जन्मः ‘श्लुगजशसोः’ (प्रा. सू. २-२-३) इत्यनेन श्लुकि तस्य शित्त्वात्पूर्वस्य, ‘यिति दीर्घः’ (प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे दे रामा इति रूपमिति भावः । यद्यपि यथाश्रुतग्रन्थसन्दर्भपर्यालोचनायां संबोधनप्रथमैकवचनस्य सो ‘श्लुगनपि सो.’ (प्रा सू. २-२-२९) इत्यनेन श्लुकि दे रामा इति रूपमिति प्रतीयते, तथाऽपि ‘श्लुगनपि सो’ (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यत्र ह्रदुत इत्यस्यानुबुद्ध्या अकारान्तात्परस्य सो’ श्लुकोऽप्रवृत्त्याऽत्र तथाऽर्थवर्णन- (स्यानुपपत्तिः स्यात् । तथैवोत्तरत्र तस्मिन्नेव सूत्रे अनेनैव वृत्तिकृता ह्रदुत’ परस्य सोऽिशाश्लुक्स्यादित्यर्थो वर्णित । तथैव त्रिविक्रमदेवादिमिरप्यभिहितम् ॥

^३ पक्ष इति ॥ संबोधनप्रथमैकवचनने ‘सोः’ (प्रा. सू. २-२-१३) इति विहितस्य डो—इत्यादेशस्य ‘डोऽलुकौ तु संबुद्धेः’ (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन वैकल्पिकत्वबोधनेन डो—इत्यादेशानावपक्ष इत्यर्थे ॥

^४ सर्वादेश इति ॥ ‘अनुकमन्य’ (प्रा सू. १-१-२) इत्यादिन्यायेन पाणि- नीयानुरोधेन अलोन्त्यपरिभाषया ‘अलोऽन्त्यस्य’ (प्रा सू. १-१-५२) इति मकारस्य मकारादेशविधाने दैयर्थासंभवादमस्तवैत्य स्थानेऽर्थ मकारादेश इत्यर्थः । यद्यप्यनेन

शसि^१ जस्वत् रामा ॥

शुभ्यन् ॥ २-२-२० ॥

^२ अतः शसि परे पठ्वा स्यात् । ^३ रामे ॥
राम टा इति स्थिते—

टो डेणल् ॥ २-२-१८ ॥

अतः परस्य टावचनस्य 'डिद्वेणः स्यात् ।' नित्त्वाञ्जित्यं, रामेण ।
'क्यासुपोः' (प्रा. सू. १-१-४३) इति चिन्तौ रामेण ॥

सूत्रेण भादृशविधानाभावेऽपि पाणिनीयालुगेधेन 'असि पूर्वः' (पा. सू. ३-१-१०) इत्यनेन पूर्वरूपेणसिमेवं रूपं लिप्यति. तथाऽपि अनुक्तस्यैव व्याजगान्तरस्य-
स्युल्लानात्रद्वन्द्वोक्तस्य वैयर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति बोध्यम् । तदश्वातेनामन्पूर्वस्य
सकारादेशे 'अन्यद्वलोऽश्रुद्वि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति सलोपे प्राप्ते 'चिन्तुल'
(प्रा. सू. १-१-४०) इति सूत्रेण सकारस्य चिन्तौ 'गमे' इति रूपं बोध्यम् ॥

जस्वदिति ॥ द्विर्वायावद्वचनस्य अस्यः 'शुभ्यन्शस्योः' (प्रा. सू. २-२-३)
इत्यनेन ङ्युक्तिं चिन्त्यापूर्वस्य 'द्विनि शसिः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति शसिं च गमा
इति रूपमिति भावः ॥

^२ अत इत्यादि ॥ 'अतो डो त्रियगे' (प्रा. सू. २-२-१२) इति सूत्रात् इति
'द्विर्वां स्यमि' (प्रा. सू. २-२-१०) इत्यन्तां वेति चानुवर्तन इति भावः ॥

^३ रामे इति ॥ एचरभेऽपि अमः इवंच्छुकि रामे इति रूपमिति भावः ॥

^४ डिद्वेण इति ॥ अनुक्तमन्यन्यायेन 'आदिर्द्विद्वेणः' (प्रा. सू. १-३-५) इति
डेणल् इकारस्येत्संज्ञेति भावः । द्विक्वगस्यात् फलं तु 'डेः' (पा. सू. ३-४-१३३)
इति द्विलोपरं बोध्यम् ॥

^५ नित्त्वाञ्जित्यमिति ॥ 'इतिमो हि' (प्रा. सू. २-२-१३) इत्येदन्पूर्वस्यैव
वापद्गानुद्वेनेत्र वक्षिद्विबोवनाय 'प्रायेण चिति न विकल्पः' (प्रा. सू. १-२-१३)
इति नित्यन्वार्थमत्र नित्क्वगमिति भावः ॥

^६ क्यासुपोऽपि ॥ क्यास्ययमंशान्वितः सुन्वंदन्वितश्च मुक्तागन्तक गच्छ पठे
चिन्तुरागमा वा स्यादिति 'क्यासुपोऽपि सुगाव' (प्रा. सू. १-१-४३) इति सूत्रम्यावै
बोध्यः ॥

भिसि—

हिंदिद्दि भिसः ॥ २-२-५ ॥

सविन्दुः सानुनासिकः ^१ केवलश्च । रामेहिं रामेहिं रामेहि ॥

भिस्भ्यस्सुपि ॥ २-२-२१ ॥

एष्वत् एत्वं ^२ नित्यं स्यात्, इत्येत्वम् ॥

डेसो ङम् ॥ २-३-३५ ॥

^३ चतुर्थ्याः षष्ठी स्यात् ॥

तादर्थ्ये डेस्तु ॥ २-३-३६ ॥

^४ चतुर्थ्येकवचनस्य ^५ षष्ठी वा स्यात्तादर्थ्ये । तथा च, रामस्त्व
पञ्चे-रामाय पोष्पाणि । ^६ जेवं संस्कृतवडिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

^१ केवलश्चेति ॥ भिसि आदेशा भवन्तीति भेषः ॥

^२ नित्यमिति ॥ एतत्पूर्वगृते 'जस्येत् (प्रा. सू. २-२-२०) इति सूत्र एव
भिस्यस्सुब्यग्रहणमकृत्वा पृथक्सूत्रारम्भसार्थ्यादिषु लब्धमिति बोध्यम् ॥

^३ चतुर्थ्या इत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'डेस. इति 'डेभ्याभ्यम्' (पा सू.
४-१-२) इत्यत्र डे-इत्यस्य न्-इत्यनेन प्रत्याहारेण चतुर्थ्याविभक्तिबोधक, इमिति च
'डसोसाम्' (पा सू. ४-१-२) इत्यत्रत्यङकारस्य तत्रत्यमकारेण सह प्रत्याहारेण
पद्योबोधक इति भावः ॥

^४ चतुर्थ्येकवचनस्येति ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'डे' इति पठयन्तं डेप्रत्ययस्येत्यर्थ-
कम् । ततश्च चतुर्थ्येकवचनस्येति लब्धम् ॥

^५ षष्ठीति ॥ पूर्वसूत्रात् इमिति पदानुवृत्त्या तस्य च षष्ठीविभक्त्यर्थकतयाऽत्र
डेरेत्येकत्वैव स्थानिनो ग्रहणात् चतुर्थ्येकवचनस्य पद्येकवचनरूपो ढसादेशो वा
भवतीत्येतत्सूत्रार्थो बोध्यः । तथा च प्राकृते तादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनमात्रस्य प्रयोगो, न तु
तादितरचतुर्थ्याविभक्तिरिति सिद्धम् । ततश्च प्राकृते तादर्थ्यविभक्त्यायां 'रामाय रामस्त्व
वा पोष्पाणि' इति प्रयोगस्सिद्धः ॥

^६ शेषमित्यादि ॥ प्राकृतेऽस्मिन् तादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनस्याभ्युपगमेऽपि तत्र
प्रक्रियाविशेषाकथनेन 'शेष संस्कृतवद्' (प्रा सू. ३-४-७१) इत्यनुक्तत्वात् संस्कृत-
प्रक्रियाद्वारेण च तत्र संस्कृतवद् रामायेत्येव रूपमिति भावः ॥

इत्थौ—

हितोचोदोद्दु इमिम् ॥ २-२-६ ॥

^१ पञ्चम्या ण्ते चन्धारः स्युः ॥

दिदोचोदुद्दुम्नां ॥ २-२-८ ॥

पञ्चम्यादेशोपु ^२ पञ्चम्येकवचने च पूर्वस्य अचो ^३ दीर्घः स्यात् ।
रामाहिनी । ^४ अत्रैकवचनन्वादीर्घः । ^५ संयोगे प्रा. सू. १-२-४०। इति
ह्रस्वः. गमत्तो ^६ गमाश्चो गमाउ ॥

^१ पञ्चम्या इति ॥ सूत्रेऽस्मिन् इमिम् इति. इमिन्त्यान्वयः (प्रा. सू. ४-१-२)
इत्यत्रत्यस्य इत्यान्वयः स्यादित्यत्रत्यस्यकारेण अत्र प्रत्याहारेण पञ्चम्याविभक्तिबोधकम् । तत्र
पृथगर्थकप्रथमान्विति भावः । हितो-चो-दो-दु-इत्यत्र समाहारद्वन्द्वो बोध्यः ।

^२ पञ्चम्येकवचन इति ॥ सूत्रेऽस्मिन् इत्यादि पञ्चम्येकवचनबोधकमिति भावः ॥

^३ दीर्घ इति ॥ सूत्रस्येति विहितं पदं 'दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-६) इत्यत्र
दीर्घरूपेऽर्थे संज्ञेतिमिति भावः ॥

^४ अत्रैकवचनन्वादीर्घ इति ॥ हितो-इत्ययमादेशः. पञ्चम्येकवचनबहु-
वचनयोः स्थाने विहितः । तत्र बहुवचनविषये 'दिवा' म्यमि (प्रा. सू. २-२-१९)
इति वैकल्पिकतया दीर्घविधानादेकवचनदेशविषये प्रकृतसूत्रेण नित्यतया दीर्घ इति
भावः । तत्र पञ्चम्येकवचने हितो-इत्यादेशे रामाहिनी इति, बहुवचने दीर्घसंज्ञे
रामाहिनी इति, तदभावपक्षे 'मिम्यन्स्युपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्यनेन एव
रामेहिनी इति च रूपं सिध्यति ॥

^५ संयोगे इति ह्रस्व इति ॥ तत्र अत्र दीर्घानन्तरमपि यदि ह्रस्वन्तां दीर्घ-
विधां चोप्रहणं दर्शयति चेत् । दीर्घविधां चोप्रहणमात्रे म्यन्-स्थानेऽपि 'हितोचो-'
(प्रा. सू. २-२-६) इत्यादिना चो-इत्यादेशस्य प्रवृत्त्या तत्र 'मिम्यन्स्युपि' (प्रा. सू.
२-२-२१) इत्यन्त्रं प्रवर्ततेति तदाशयात् तत्रापि नित्यतयाऽस्यैव दीर्घस्य प्रवृत्त्यर्थं
दीर्घविधां चोप्रहणमित्याशयान् ॥

^६ गमाश्चो गमाउ इति ॥ गमशब्दान् पञ्चम्येकवचने इमिन्त्यान्वये तत्र
'हितोचोदोद्दु इमिम्' (प्रा. सू. २-२-६) इति दो-दु-इत्यादेशयोः तत्र इवस्य
प्रकृतसूत्रेण दीर्घे द्कारस्य प्रायो लुक् (प्रा. सू. १-३-८) इति लुक् च गमाश्चो
गमाउ इति च रूपद्वयम् । आदेशे द्कारोच्चारणे नु भाषान्तरे सफलमिति बोध्यम् ॥

इसेः श्लुक् ॥ २-२-१५ ॥

अतः परस्य इसे. श्लुक्वा स्यात् । रामा । यद्यपि रामादिति सिद्धावस्थात् 'अन्त्यहलोऽध्रदुदि (प्रा. सू. १-१-२५) इति लोपे 'रामा इति रूपं सिध्यति, तथाऽपि इसेः श्लुक्वचनं सिद्धावस्थाद्रूपनिष्पादनमनिच्छिद्यमिति ध्वनयितुम् ॥

इसिमो हि ॥ २-२-१७ ॥

अतो इसिसो हि वा स्यात् । ^१ दीर्घः, रामाहि । एवमेकवचने पञ्चम्याः ^२ पञ्चरूपाणि । बहुवचने तु—

दिर्वा भ्यसि ॥ २-२-१९ ॥

अदन्तस्य ^३ दीर्घो वा स्यात् भ्यसि आदेशे परे । ^४ पक्षे 'मिस्वभ्यस्सुपि (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्वम्, रामाहितो रामोहितो रामाहि रामेहि । 'दिर्वात्तोदुडसौ' (प्रा सू. २-२-८) ^५ इति दीर्घ एव'

^१ दीर्घ इति ॥ पञ्चम्येकवचनस्य ऊनो आदेशे 'दिर्वात्तोदुडसौ' (प्रा सू. २-२-८) इति तत पूर्वस्य नित्यो दीर्घ इत्यर्थ ॥

^२ पञ्चरूपाणीति ॥ पञ्चम्येकवचनादेशेषु सर्वत्र 'दिर्वात्तोदुडसौ' (प्रा सू. २-२-८) इति नित्यतया दीर्घे रामाहितो रामतो रामाहो रामाव रामा रामाहि इति पञ्चरूपाण्येवति भावः ॥

^३ दीर्घो वेति ॥ 'दिर्वादि' (प्रा सू. १-१-६) इति लिपदस्य दीर्घे संज्ञित्वादेतत्पूत्रगतलिपदस्य दीर्घ इत्यर्थो लब्ध इति भावः ॥

^४ पक्ष इति ॥ पुत्तपूत्रविहितदीर्घस्य एकलिपकत्वादीर्घाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^५ इति दीर्घ एवेति ॥ भ्यसादेशेऽपि दोत्तोदुपु 'दिर्वात्तोदु' (प्रा सू. २-२-८) इत्यनेनैव दीर्घः, न तु 'दिर्वा भ्यसि' (प्रा. सू. २-२-१९) इत्यनेन दीर्घ इति भावः । ननु भ्यसादेशेषु दोत्तोदुपु 'दिर्वा भ्यसि' (प्रा. सू. २-२-१९) इत्यनेनैव दीर्घ उचित इति चेत् । तथा सति एकवचनादेशेषु तेषु इसित्वादेव सिद्धतया 'दिर्वात्तोदुडसौ' (प्रा सू. २-२-८) इत्यत्र दोत्तोदुग्रहणं ध्यर्थं स्यादिति बहुवचनादेशेषुपि तेषु नित्यतयैव दीर्घप्रवृत्त्यर्थं सत्कारिताध्यात् । एवं च बहुवचनादेशेषु दोत्तोदुपु वैकल्पिकदीर्घप्रवृत्तौ दीर्घाभावपक्षे 'भ्यस्वभ्यस्सुपि' (प्रा सू. २-२-२१) इत्येत्व स्यादिति

रामाभो रामाड । 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ^१ ह्रस्वे रामत्तो ।
'दिर्घोत्तोद्' (प्रा. सू. २-२-८) इत्यत्र दोत्तोद्ग्रहणं एत्ववाधनार्थम् ॥

सुतो भ्यसः ॥ २-२-७ ॥

^२ पञ्चमीबहुवचनस्य सुतो इत्यादेशः स्यात् । रामासुतो रामे-
सुत्तो । एवं भ्यसि ^३ नव रूपाणि ॥

इसोऽस्त्रियां सर ॥ २-२-१० ॥

स्पष्टम् । ^४ रिस्वाद्धित्वम् । रामस्व ॥

णशामः ॥ २-२-४ ॥

आमः षष्ठीबहुवचनस्य णश् स्यात् । ^५ शित्त्वादीर्घः । रामाण ।

नडाधनार्थं तत्रापि दोत्तोद्गुपु नित्यनया दीर्घप्रवृत्त्यर्थं 'दिर्घोत्तोद्' (प्रा. सू. २-२-८)
इत्यत्र दोत्तोद्ग्रहणमिति फलितम् । अत एवोत्तरत्र वक्ष्यते 'दोत्तोद्ग्रहणमेत्ववाध-
नार्थम्' इति ॥

^१ ह्रस्वे रामत्तो इति ॥ नन्वत्र श्रीर्वाणन्तरमपि यदि ह्रस्वन्तर्हि तत्र दीर्घ-
विधानं व्यर्थमिति चेन्न । 'सिस्म्यस्सुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्ववाधनार्थं दीर्घ-
विधानस्य चारितार्थमित्याशयात् ॥

^२ पञ्चमीबहुवचनस्येति ॥ प्राकृते चतुर्थीबहुवचनन्याप्रयोगात्परिज्ञेया-
त्पञ्चमीबहुवचनस्येति लक्ष्यम् ॥

^३ नव रूपाणीति ॥ भ्यमादेशेषु हिंतो-सुतो-रादेशेषु चैकल्पिकदीर्घस्य, तद-
भावपक्षे, एत्वस्य, तथा दोत्तोद्गुपु नित्यदीर्घस्य च प्रवृत्त्या रामाहिंनो रामेहिंनो रामासुतो
रामेसुतो रामाहि रामेहि रामाभो रामत्तो रामाड इति पञ्चमीबहुवचने नव रूपाणि
सिध्यन्तीति भावः ॥

^४ रिस्वाद्धिति ॥ 'रितो द्वित्वल' (प्रा. सू. १-४-८५) इति रिदादेशस्य द्वित्व-
विधानादिति भावः ॥

^५ शित्त्वाद्धिति ॥ 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति शिति परतो-
दीर्घविधानादिति भावः ॥

विन्दौ रामाणं ।

डेर्मिर् ॥ २-२-११ ॥

^१ स्पष्टम् । रिस्त्वाद्वित्वम् । रामम्मि । ^२ अस्त्रियामेव ॥

डेर्हे ॥ २-२-१६ ॥

^३ अतो डेर्दिदे वा स्यात् । 'रामे । 'मिस्त्रम्यस्सुपि (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्वे रामेसु । ^४ विन्दौ रामेसु ॥

एवं वृक्षादयः—'वृक्ष र्वृक्षे' (प्रा. सू. १-४-७) इति खत्वहत्वे ।

^५ रुक्खो-रुक्खा ॥

हे रुक्ख हे रुक्खो-हे रुक्खा ।

रुक्खं, रुक्खा रुक्खे ।

^१ विन्दाविति ॥ 'क्लासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू १-१-४३) इत्यनेन सुप्सबन्धिणकारात्पर विकल्पतया विन्दोर्विधानादिति भावः ॥

^२ अस्त्रियामेवेति ॥ 'ःसोऽस्त्रिया सर्' (प्रा. सू. २-२-१०) इति पूर्वसुप्सादस्त्रियामित्यनुबुचेरिति भावः । तत्र जाभाह इत्यादौ न डेर्मिरादेश इति बोध्यम् ॥

^३ अतो डेर्दिदे वेति ॥ 'अतो जे विसर्ग' (प्रा सू २-२-१२) इत्यतोऽव इति 'वैतत्तद.' (प्रा सू. २-२-१४) इत्यतो वेति चानुवर्तत इति भावः ॥

^४ रामे इति ॥ रामशब्दात् सप्तम्येकवचने डिप्रत्यये तस्य प्रकृतसूत्रेण डे-इत्यादेशो आदेशस्थङकारस्य अनुक्तमन्यन्यायेन 'चुद्' (पा सू ३-३-७) इती-त्संज्ञाया 'तस्य लोप' (पा सू. १-३-९) इति लोपे डिच्चाट्टेरकारस्य लोपे च रामे इति रूपम् ॥

^५ विन्दाविति ॥ 'क्लासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू १-१-४३) इति सूत्रेण सुप्सबन्धिण सुकारात्परं विकल्पेन विन्दोर्विधानादिति भावः ॥

^६ रुक्खो इति ॥ वृक्षशब्दे वृ-इत्यस्य 'वृक्ष र्वृक्षे' (प्रा सू १-४-७) इत्यनेन स्त्वे 'क्ष' (प्रा सू १-४-८) इत्यनेन झ-इत्यस्य खकारादेशे तस्य 'क्षेपादेशस्य' (प्रा सू १-३-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'पूर्वसुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्द्वितीयप्रथमवर्णादेशे रुक्ख इति जाते ततः प्रथमैकवचने मौ रुक्खो इति रामशब्दवद्बुद्धम् ॥

रुक्खेण-रुक्खेणं । रुक्खेहिं रुक्खेहिं रुक्खेहि ।

रुक्खस्स ॥

रुक्खाहिंतो रुक्खत्तो रुक्खाओ रुक्खाउ रुक्खा रुक्खाहि—रुक्खा-
हिंतो रुक्खेहिंतो रुक्खत्तो रुक्खाओ रुक्खाउ रुक्खाहि रुक्खेहि
रुक्खासुंतो रुक्खेसुंतो ॥

रुक्खस्स-रुक्खाण रुक्खाणं ॥

रुक्खम्मि रुक्खे-रुक्खेसु रुक्खेसुं । इत्यादि ॥

इत्यकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ।

अथ आकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः ।

(वा) ^१सोमपा इत्यादीनां ह्रस्वो वाच्यः

इति ह्रस्वे रामवद्रूपम् । हणुमा इत्यत्र तु न ह्रस्वः । दीर्घान्तस्यैव
तस्य प्राच्यैरुदाहृतत्वात् । अत एवानभिधानस्याप्यभावात् ^२यथा-

^३रुक्खस्सेति ॥ प्राकृते 'तादर्थ्ये डेस्तु' (प्रा मृ २-३-३६) इत्यनेन
चतुर्थ्यैकवचनस्य विकल्पेन पृष्ठीविधानात् रुक्खस्स रुक्खाय इति रूपद्वयं बोध्यम् ॥

इत्यकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ आकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

^४सोमपा इत्यादीनामिति ॥ इदं च वार्तिक 'क्विपः' (प्रा मृ २-२-४७)
इति सूत्रे पठितम् ॥

^५यथालक्षणमप्रयुक्त इत्यादि ॥ इदं च महाभाष्यकृद्द्वचनं 'प्लान्ता
पट्' (प्रा मृ १-१-२४) इति सूत्रे दृश्यते । अप्रयुक्तशब्दविषये यथालक्षणं लक्षणम-
नतिक्रम्य शास्त्रं प्रवर्तत इति नदर्थं प्रतीयते । अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रम-
दर्शनात् 'अप्रयुक्ते' इति वाक्यशेषासङ्गत्वापरत्वा यथालक्षणमित्यत्र लक्षणाभावाय-

लक्षणमप्रयुक्ते' इति न्यायेन रूपं लभ्यते । '१ सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९) हणुमा । '२ श्लुज्जशसोः' (प्रा सू २-२-३) जसि हणुमा । 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा सू १-२-३९) इति ह्रस्वः । '३ अमः' हणुमं । हणुमा, '४ अदन्तत्वाभावाच्च शस्येत् । टा-हणुमाया । '५ अपदे' इति निषेधाच्च सन्धिः । हणुमाहि हणुमाहि हणुमाहि । हणुमाहितो हणुमत्तो हणुमाओ हणुमाउ । अदन्तत्वाभावाच्च हिश्लुकौ । भ्यसि—हणुमाहितो हणुमत्तो हणुमाओ हणुमाउ हणुमासुन्तो । अदन्तत्वाभावाच्च हि, न वा पत्वम् । हणुमस्स । 'संयोगं' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वः । हणुमाण हणुमाणं । हणुमम्मि हणुमासु हणुमासुं । इत्याचूह्यम् ॥

इत्याकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दा

कस्य अलक्षणपदस्य यथाशब्देन योग्यतार्थेन 'अव्ययं विभक्ति' (पा मू २-१-६) इत्यादिनाऽव्ययीभाषे अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतेति 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यस्यार्थेन प्रकृते हणुमा इत्याकारान्तस्यैव प्राच्यैरभ्युपगमात्प्रयुक्तत्वस्यैव मत्त्वेन तत्र लक्षणानुरोधेन तत्तत्कार्याणि प्रवर्तनीयानीत्याशय ॥

१ सोर्लुगिति ॥ 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९) इत्यनेन सोर्लुगिति भावः ॥

२ श्लुगिति ॥ 'श्लुज्जशसो' (प्रा सू २-२-३) इत्यनेन जसप्रत्ययस्य लुगिति भावः ॥

३ अम इति ॥ 'अम' (प्रा मू २-२-२) इति मृश्रेण द्वितीयैकत्रचनस्य अमो मकारादेश इत्यर्थः ॥

४ अदन्तत्वाभावादिति ॥ 'गरयेत्' (प्रा मू. २-२-२०) इति सूत्रे अस इत्यनुबुत्त्या अत एव शसि परत पकारविधानात्प्राक्कार इत्यर्थः । ततश्च आकारस्यैवाभावेन शस 'श्लुज्जशसो' (प्रा सू २-२-३) इति लुकि हणुमा इति रूपमिति भावः ॥

५ अपद इति ॥ 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा मू १-१-१९) इति प्राकृते एफपदे सन्धेनिषेधात् हणुमा + आ इत्यत्र न मवर्णदीर्घसन्धिरिति भावः ।

अथ इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः.

हरिशब्दे—

^१ श्रुगनपि सोः ॥ २-२-२९ ॥

इद्वुतः परस्य सोः झिलुकस्यात् । न तु ह्रीवे । हरी । 'श्रुगजज्ञासोः' (प्रा. सू. २-२-३) हरी ॥

पुंसो जसो डउ डओ ॥ २-२-२४ ॥

पुंलिङ्गादिद्वुतः परस्य जसः अउ अओ इत्येतौ द्वितौ वा स्तः । हरउ हरओ ॥

णो जसश्च ॥ २-२-२६ ॥

पुंलिङ्गादिद्वुतः परस्य शसो जसश्च णो इति वा स्यात्, हरिणो । 'डोश्रुकौ तु संबुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-४२) ^२ नात्र डो, अनदन्तत्वात् । श्रुकि हे हरी ।

अथ इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ श्रुगनपीति ॥ नप-इति नपुसकस्य प्राचा संज्ञा । इद्वुतार्द्धिः (प्रा सू. २-२-२२) इत्यत इद्वुतोरित्यनुवर्तते । नम्य च पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः । ततश्च अनपुसक इद्वुद्ध्या परस्य सोः श्रुकं म्यादिनि मृत्रार्थे ॥

^२ नात्र डो इति ॥ 'डोश्रुकौ तु संबुद्धेः' (प्रा सू. २-२-४२) इत्यनेन अपूर्वगत्या न डोश्रुकौ विधीयते, किं तु 'सोः' (प्रा सू. २-२-१३) 'श्रुगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इति मृत्रद्वयेन विहितयोः डोश्रुकौ संबुद्धौ वैकल्पिकत्वमाश्रम्यनुज्ञायते । तथा च 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३) इति मृत्रे 'अनो डो विवर्गः' (प्रा सू. २-२-१२) इत्यनोऽत इत्यनुवृत्तेरिदन्तस्थले डो इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च हर्निशब्दात्संबुद्धौ 'श्रुगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन इद्वुतः परस्य सोर्विहितस्य श्रुकं 'डोश्रुकौ तु संबुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन वैकल्पिकत्वबोधनात् श्रुत्पक्षे तस्य झित्वात् 'झिति दीर्घे' (प्रा सू. १-१-१५) इति पूर्वशेकारस्य दीर्घे हे हरी इति रूपम् । उदत्तदाह—श्रुकि हे हरी इति ॥

१ पक्षे २ सोर्लुक्, हरि । ३ अमि-हरि । ४ शसि-हरी हरिणो ॥

टो णा ॥ २-२-५४ ॥

पुंनपुंसकाभ्यामिदुद्ग्रां परस्य टावचनस्य णा स्यात् । हरिणा ॥

इदुतोर्दिः ॥ २-२-२२ ॥

इदुतोदीर्घः स्यात् भिस्भ्यस्सुपि । हरीर्हि हरीर्हि हरीर्हि । ङ्सौ-
'हिँतोत्तोदोदु ङ्सिस्' (प्रा. सू. २-२-६) 'दिर्दोत्तोदुङ्सौ' (प्रा. सू. २-२-८)
हरीर्हितो हरित्तो हरीओ हरीड ॥

५ नूनपि ङ्सिङ्सोः ॥ २-२-२७ ॥

णो वा स्यात् ।

(वा)—दिर्दोत्तोदुङ्साविति ६ दीर्घो नेति चाक्यम् ।

१ पक्ष इति ॥ इदन्तात्संबुद्धौ श्लुको वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थे ॥

२ सोर्लुगिति ॥ 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति सूत्रेण हरिशब्दात्परस्या-
त्संबुद्धेर्लुकि 'हे हरि' इति रूप बोध्यमिति भावः ॥

३ अमि हरिमिति ॥ हरिशब्दात् द्वितीयैकवचने अमप्रत्यये 'अम.'
(प्रा. सू. २-२-२) इत्यनेन तस्य मादेशे तस्य 'बिन्दुल्' (प्रा. सू. १-१-४०) इति
बिन्दौ 'हरि' इति रूपमित्यर्थः ॥

४ शसि हरी हरिणो इति ॥ हरिशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि तस्य 'णो
शसश्च' (प्रा. सू. २-२-२६) इति णो-इत्यादेशे हरिणो इति, णो-इत्यादेशस्य वैकल्पि-
कत्वात्तदभावपक्षे 'श्लुजइशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) इति शसः श्लुकि तस्य शित्वात्पूर्वस्य
दीर्घे 'हरी' इति च रूपं बोध्यम् ॥

६ नूनपीति ॥ नृ-इति पुंलिङ्गस्य, तथा नप्-इति नपुंसकस्य च संज्ञा प्राचाम् ।
'चतुरो वा' (प्रा. सू. २-२-२६) इति सूत्राद्वेति 'इदुतोर्दिः' (प्रा. सू. २-२-२२)
इति सूत्रात् पञ्चम्यन्ततया निपरिणतमिदुतोरिति 'णो शसश्च' (प्रा. सू. २-२-२६)
इत्यतो णो इति चानुवर्तते । ततश्च पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च वर्तमानादिदुदन्तात्परयोर्दसि-
ङ्सो. णो इत्यादेशो वा स्यादिति सूत्रार्थः ॥

० दीर्घो नेति ॥ ङसे स्थाने णो इत्यादेशे सति तत्रापि 'दिर्दोत्तोदुङ्सौ'
(प्रा. सू. २-२-८) इति विभक्तेः पूर्वस्य दीर्घे प्राप्तेऽनेन वार्तिकेन निषेध इति भावः ॥

हरिणो । ^१भ्यसि-हरीसुंतो हरीर्हितो हरित्तो हरीओ हरीड । ढसि—
‘डसोऽस्त्रियां सर’ (प्रा सू २-२-१०) ^२हरिस्स । ‘नृनपि ढसिङ्कसोः’
(प्रा. सू. २-२-२७) हरिणो । ‘णशामः’ (प्रा सू २-२-४) ^३हरीण
हरीणम् । ‘डेर्मिर्’ (प्रा सू २-२-११) ^४हरिम्मि । हरीसु हरीसुम् ।
एवं गिर्यादयः ॥

इति इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दा

^१भ्यसीत्यादि ॥ हरिशब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तस्य ‘सुंतो भ्यस’
(प्रा सू २-२-७) ‘हितोत्तोत्रोटु ढसिस्’ (प्रा. सू २-२-६) इति सुंतो-र्हितो-त्तो-त्रो-टु-
इत्यादेशेषु पूर्वस्येकारस्य ‘इटुतोर्दि’ (पा मू २-२-२२) इति दीर्घे च हरीसुंतो
हरीहितो हरित्तो हरीओ हरीड इति रूपाणीति भाव । हरित्तो इत्यत्र दीर्घानन्तरसपि
‘संयोगे’ (प्रा सू १-२-४०) इति ह्रस्वो भवत्येव, दीर्घविधानस्यान्यत्र चरितार्थतया
तस्य ह्रस्वबाधकत्वासंभवाविति बोध्यम् ॥

^२हरिस्सेति ॥ हरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने ङस्प्रत्यये तस्य ‘ढसोऽस्त्रिया
सर’ (प्रा. सू २-२-१०) इति सरादेशे तस्य रिच्वात् ‘रितो द्वित्वल्’ (प्रा सू १-४-८५)
इति द्वित्वे हरिस्सेति रूपम् ॥

^३हरीण हरीणमिति ॥ हरिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि तस्य ‘णशाम’
(प्रा सू २-२-४) इति णशादेशे तस्य णित्वात्पूर्वस्य ‘क्षिति दीर्घः’ (प्रा सू
१-१-१५) इति दीर्घे ‘हरीण’ इति ‘क्वासुपोस्तु सुणात्’ (प्रा मू १-१-४३) इति
बिन्दौ च हरीणमिति रूपं बोध्यम् ॥

^४हरिम्मि ॥ हरिशब्दात् सप्तम्येकवचने डौ तस्य ‘डेर्मिर्’ (प्रा सू.
२-२-११) इति मिरादेशे तस्य रिच्वात् ‘रितो द्वित्वल्’ (प्रा मू १-४-८५) इति
द्वित्वे हरिम्मि ॥

^५हरीसु हरीसुमिति ॥ हरिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुपि ‘इटुतोर्दिः’
(प्रा मू २-२-२२) इति विभक्ते. पूर्वस्य दीर्घे ‘हरीसु’ इति, ‘क्वासुपोस्तु सुणात्’
(प्रा. मू १-१-४३) इति सुपः पर बिन्दौ हरीसु इति च रूपं बोध्यम् ॥

इति इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दा

अथ उकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

— एवं तरुशब्दोऽपि । तरू—तरू तरउ तरओ तरणो ॥

डवो उतः ॥ २-२-२५ ॥

¹पुलिङ्गादुतः परस्य जसो ङिद्वो वा स्यात् । तरवो । हे तरू हे तरु । तरं—तरू तरणो । तरणा—तरूहिं तरूहिं तरूहि । तरूहितो तरुत्तो तरूओ तरूउ तरूणो । भ्यसि—तरूहितो तरुत्तो तरूओ तरूउ तरू-सुंतो । तरुस्स—तरूणो । तरूण—तरूणं । तरुम्मि तरूसु तरूसुं । एवं धाव्यादयः ॥

इत्युकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दा.

अथ ईदूदन्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

क्वियः ॥ २-२-४७ ॥

²क्विवन्तयोरीदूतोर्हंसः स्यात् ।

* अथ उकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः

¹पुलिङ्गादित्यादि ॥ 'चतुरो वा' (प्रा मू २-२-२३) इत्यतो वेति 'पुंसो जसो ङडडवो' (प्रा सू २-२-२४) इत्यत पुंसो जस इति चात्रानुवर्तत वेति भावः । उकारान्तापेक्षया ङन्ते जसि डवो-इत्यादेशे एक रूपमेवाधिकम् । उकारान्तत्वं पर विशेष । शिष्ट सर्वमिकारान्तवदेवेति बोध्यम् ॥

इत्युकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दा.

अथ ईदूदन्तपुलिङ्गसाधारणशब्दा.

²क्विवन्तयोरीदूतोरिति ॥ 'ह्रस्वीदूतो' (प्रा मू २-२-४६) इति मूत्रमेवानुवर्तत इति भावः । एवमेव त्रिविक्रमदेवेनाप्यभिहितम् । अत एव स-

ग्रामणीः—^१ गामणि । खलपूः—खलउ । शेषं हरिवत्तखञ्च ॥

इति ईद्वन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः.

धातृशब्दे—

आ सौ वा ॥ २-२-५२ ॥

^२ ऋदन्ताख्यात्वमन्तादेशः^३ स्यात् सौ । धाआ । 'आरस्सुपि' (प्रा. सू. २-२-४९) 'संज्ञायामर.' (प्रा. सू. २-२-५१) इत्यनयोः प्रवृत्तौ नायं प्रवर्तत इति वाच्यम् ॥

वार्तिकमूत्रपाठेऽत्रैव मूत्रे 'सोमपा-इत्यादीनां ह्रस्वो वाच्यः' इति वार्तिकदर्शनादी-
दूतोरित्यस्यात्रानुवृत्तिरेवोचितेति ज्ञायते । चन्द्रिकाया त्वत्र 'ह्रस्वपदमात्रस्यानुवृत्त्या
आकारस्याप्यनेन ह्रस्व, किप इति च विच उपलक्षणम्' इत्युक्तम् ॥ ततश्च ईद्वन्त-
सामान्यस्य ह्रस्वावश्यंभावादिदुदन्तेभ्यस्तेषु वैलक्षण्यं नास्तीति भावः ॥

^१ गामणीति ॥ ग्रामणीशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
लुकि 'किप.' (प्रा. सू. २-२-४७) इति ह्रस्वे गामणि इति जाने हरिवत्तद्वयं बोध्यम् ॥
एवं खलपूशब्दे पकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-६) इति पकारस्य लुकि ऊका-
रस्य च ह्रस्वे उदन्तवद्वयं बोध्यम् ॥

इति ईद्वन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ ऋकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

^२ ऋदन्तस्येति ॥ 'उदना' (प्रा. सू. २-२-४८) इत्यत ऋतामित्यत्रानुवर्तत
इति भावः ॥

^३ अन्तादेश इति ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' (प्रा. सू. १-१-४२) इति पाणिनीय-
बलाह्वयमिदम् ॥

आरस्सुपि ॥ २-२-४९ ॥

ऋदन्तस्य सुप्यार इत्यादेशः स्यात् । ^१ अन्तादेश एवायमिष्यते ।
तथा च ^२ धाभारो । रामवत् । विशेषस्तु—

ऋदन्ताङ्गः ॥ २-२-४३ ॥

ऋदन्तान्नाङ्ग परायाः ^१ संबुद्धेरत्वं वा स्यात् । द्वित्वाट्टिलोपः । हे
धाभ । पक्षे—‘ आ सौ वा ’ (प्रा सू. २-२-५२) हे धाभा ॥

उदतां त्वस्वमामि ॥ २-२-४८ ॥

ऋदन्तानामन्त्यस्योत्वं वा स्यात् । सु-अस्-आम्बर्जिते सुपि परे ।
तथाच ^१ तरुवद्रूपम् । यथा—जसि-घाऊ धाअथो धाउणो धाअउ धाअओ ।
जसि-घाऊ धाउणो इत्यादि । अस्वमामीत्युक्तेस्तद्विषये उकारान्तरूपा-
भावः । एवं कर्तृकर्तृप्रभृतयो यौगिकाः । ये तु रुढाः पितृभ्रातृजामात्रा-
दयस्तत्र विधेयः—‘ आ सौ वा ’ (प्रा सू. २-२-५२) पिभा । पक्षे—

^१ अन्तादेश एवायमिति ॥ अनेकाल्त्वात् ‘ अनेकाल् शित्स्वर्वस्य ’ (प्रा सू.
१-१-४४) इति सर्वादिशब्दे प्राप्ते इवमुक्तम् ॥

^२ धाभारो इति ॥ धातृशब्दे तकारस्य ‘ प्रायो लुक् ’ (प्रा सू. १-३-८)
इति लुकि आत्वाभावपक्षे ऋकारस्य ‘ आरस्सुपि ’ (प्रा सू. २-२-४९) इत्यारादेशेऽ-
कारान्ततया रामशब्दवद्रूप बोध्यम् ॥

^३ संबुद्धेरित्यादि ॥ ‘ ङोङ्गौ तु संबुद्धेः ’ (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यतस्संबुद्धे-
रित्यस्य वार्धकतुशब्दस्य चानुवृत्तिरिति भावः । ततश्च असंबुद्धौ सौ धाभा धाभारो
इति, संबुद्धौ हे धाभा हे धाभ इति रूपमिति बोध्यम् ॥

^४ तरुवद्रूपमिति ॥ धातृशब्दाज्जसि प्रकृतसूत्रेण उत्पपक्षे ‘ भुजइदास्तो ’
(प्रा. सू. २-२-३) इति इलुकि शित्त्वात्पूर्वस्य दीर्घे घाऊ इति, ‘ ङवो उतः ’ (प्रा सू.
२-२-२५) ‘ ङो जसश्च ’ (प्रा सू. २-२-२६) ‘ णुंसो जस ङउढमो ’ (प्रा सू.
२-२-२४) इति जसप्रत्ययस्य ङवो-णो-ढवो-ढमो-इत्यादेशेषु धाभवो धाउणो धाअउ
धाअओ इति, उत्वाभावपक्षे ‘ आरस्सुपि ’ (प्रा सू. २-२-४९) इत्यारादेशे तकारस्य
लुकि च धाभारो इतीत्याह्वय पदरूपाणि बोध्यानि ॥

संज्ञायामरः ॥ २-२-५१ ॥

ऋदन्तस्य संज्ञायां^१ रुढन्वे अः स्यात् । आरस्यापवाद ।

(वा) अयमप्यन्तादेशो वाच्यः ॥

तेन पितृशब्दः पिअरः संपद्यते । तत्र रामवद्रूपमूह्यम् । पिअरो
२पिअरा इत्यादि । संबुद्धौ—

नाम्नि डर ॥ २-२-४४ ॥

संज्ञायामृदन्तात्परायाः^१ संबुद्धेः डिरं वा स्यात् । हे पिअरम् । पक्षे-
'ऋदन्ताडुः (प्रा. सू. २-२-४३) हे पिअ । उभयाभावे 'आ सौ वा'
(प्रा. सू. २-२-५२) सोऽर्लुक् । (प्रा. सू. २-२-५०) हे पिआ । नस्याप्यभावे
संज्ञायामर एव स्यात् । हे पिअर । जसादौ 'उहतां त्वस्वमामि (प्रा. सू.
२-२-४८) इत्युक्त्या उकारान्तरूपं च । पिउणो इत्यादि ।^२ अत्र सप्त-
म्येकवचने नास्त्युत्वम् ॥

इति ऋकारान्तपुंलिङ्गमाधारणशब्दा

^१ रुढन्व इति ॥ मूत्रे संज्ञाशब्दो रुढ्यर्थक इति भावः ॥

^२ पिअरा इति ॥ उन्वाभावपक्षे प्रथमावहुवचनान्तमंतदिनि बोध्यम् ॥

^३ इत्यादीनि ॥ पूर्ववत् 'उहतां (प्रा. सू. २-२-४८) इत्युत्वपक्षे पिकु पिजो
पिउणो पिअड पिअओ इत्यपि पञ्च रूपाणीत्यर्थः ॥

^४ संबुद्धेः डिरं वेति ॥ 'डोऽर्लुको तु संबुद्धे' (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यतः
'तु संबुद्धे' इति पठइत्यानुवृत्त्याऽथमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^५ अत्र सप्तम्येकवचने नास्त्युत्वमिति ॥ 'उहता त्वस्वमामि' (प्रा. सू.
२-२-४८) इत्यनेन प्रथमाद्वितीर्यकवचनपष्टीवहुवचनेऽप्येव 'अस्वमामि इत्युत्व'
निषेधात् तथैव वृत्तिचन्द्रिकादाव'युक्तत्वेन सप्तम्येकवचने उत्वस्य निर्विघाततया अत्र
'प्रथमाद्वितीर्यकवचनपष्टीवहुवचनेषु नास्त्युत्वम्' इत्यर्थकग्रन्थेन भाव्यमिति भाति-॥

इति ऋकारान्तपुंलिङ्गमाधारणशब्दा

अथ आकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ स्त्रीलिङ्गेषु 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) गङ्गा । 'शुग्जशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) गङ्गा ।

शोशु स्त्रियां तु ॥ २-२-३२ ॥

स्त्रियां जशसोः शोशू वा स्तः ।

(वा)-^१न यथासङ्गमिति वाच्यम् ।

गङ्गाओ गङ्गाड ।^२ बुद्धयादौ शित्त्वमर्थघत् ।

टापो हे ॥ २-२-४५ ॥

टाघन्तात्परस्याः ^३संबुद्धेर्द्धित्वं वा स्यात् । हे गङ्गे । ^४पक्षे-

अथ आकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ न यथासङ्गमिति ॥ 'शिभिश्चिद् जशसु' (प्रा सू. २-२-३१) इति पूर्वमत्रात् जशसु-इत्यस्यानुवृत्त्या उद्देश्यइयसंभवात्त्र 'शोशु' इति विधेयद्वयसत्त्वाच्च 'यथासङ्गमनुदेश' (प्रा. सू. १-३-१०) इति पाणिनीयानुरोधेन यथासङ्गमप्राप्तौ तत्रिवृत्तये वार्तिकमिदमारभ्यते । ततश्चात्र यथामङ्गमनिषेधादनेन जन्ससोरुभयोरपीदमादेशद्वयमिति लभ्यते । एव च जशसोः प्रत्येकं गङ्गाओ गङ्गाड इति रूपद्वयमिति लब्धम् ॥

^२ बुद्धयादाविति ॥ यद्यपि गङ्गाशब्दस्य टाघन्ततया स्वतो दीर्घान्तत्वेन तत्परयोर्जशसो ओ-उ-इत्यादेशविधानेऽपि गङ्गाओ गङ्गाड इति रूपसिद्धेः 'शिति दीर्घ' (प्रा सू. १-१-९५) इति दीर्घफलकस्य आदेशगतशित्त्वस्यात्र प्रयोजनाभावः, तथाऽपि बुद्धयादिशब्देषु जशसोः शो-शु-इत्यादेशो पूर्वस्येकारस्य दीर्घार्थमादेशे शित्करणमिति भावः ॥

^३ संबुद्धेर्द्धित्वं वेति ॥ 'ओभ्रुकौ तु संबुद्धेः' (प्रा सू. २-२-४२) इत्यतः तु मबुद्धेः इति पवद्वयमत्रानुवर्तत इति भावः ॥

^४ पक्ष इति ॥ एत्वस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

सोर्लुक् (प्रा. सू. २-२९) गङ्गा । 'अग्नि' गङ्गं । 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा. सू. १-२-३९) इति द्वस्वः । ^१ शशि-गङ्गा गङ्गाओ गङ्गाउ ॥

टाडिडसाम् ॥ २-२-३५ ॥

^२ स्त्रियामेषां शशाशिगे स्युः । ^३ श इत् ॥

नातश्शा ॥ २-२-३६ ॥

^४ स्त्रियामादन्तात् ङसिटाडिडसां प्राप्तं शात्वं न स्यात् । ^५ गङ्गाभ गङ्गाइ गङ्गाए । ^० गङ्गाहिं गङ्गाहिं गङ्गाहि ॥

^१ शशीत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात् ङसि 'शोञ्छु स्त्रिया तु' (प्रा. सू. २-२-३०) इत्यनेन ङसः शो-ञ्छु-इत्यादेशयो गङ्गाओ गङ्गाउ इति, भादेशद्वयस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इत्यनेन ङसो लुकि गङ्गा इति च रूपाणीति बोध्यम् ॥

^२ स्त्रियामित्यादि ॥ 'शोञ्छु स्त्रियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) इत्यतः स्त्रिया मिति 'ङसे ङशाशिगे' (प्रा. सू. २-२-३४) इत्यतः ङशाशिगे इति चानुवर्तत इति भावः ॥

^३ श इदिति ॥ पाणिनीयवचनापि 'लशकतद्धितं' (पा. सू. १-३-८) इत्यनेन शकारस्य इत्संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः । इदं 'तस्य लोप' (पा. सू. १-३-९) इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शित्वं त्विकारान्तेषु सफलमिति बोध्यम् ॥

^४ स्त्रियामित्यादि ॥ 'शोञ्छु स्त्रिया तु' (प्रा. सू. २-२-३२) इत्यतः स्त्रियामिति, 'ङसे ङशाशिगे' (प्रा. सू. २-२-३२) इत्यतः ङसेरिति, 'टाडिडसाम्' (प्रा. सू. २-२-३५) इति सूत्रं चात्रानुवर्तत इति भावः ॥

^५ गङ्गाअ-इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात्तृतीयैकवचने-टाप्रत्यये तस्य 'टाडिडसाम्' (प्रा. सू. १-१-३५) इत्यनेन ङ-शा-भि-शे-इत्यादेशेषु प्राप्तेषु-प्रकृतसूत्रेणादन्तात्परस्य टाप्रत्ययस्य आत्वनिषेधेन शशिगे-इत्यादेशेषु गङ्गाइ गङ्गाए इति रूपत्रयमिति भावः ॥

^० गङ्गाहिमिति ॥ गङ्गाशब्दात् मिति तस्य 'दिहिद्हि मितः' (प्रा. सू. २-२-५) इति दिहिदि इत्यादेशत्रये गङ्गाहिं गङ्गाहिं गङ्गाहि इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

उसेः शशाशिशे ॥ २-२-३४ ॥

स्त्रियां उसेरेते ^१ वा स्युः । ^२ गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए । ^३ पक्षे-गङ्गा-
हिंतो गङ्गत्तो गङ्गाओ गङ्गाउ, सप्त रूपाणि । ^४ भ्यसि-गङ्गाहिंतो
गङ्गत्तो गङ्गाओ गङ्गाउ गङ्गासुंतो । उस्त्रि-गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए । आमि-
गङ्गाण ^५ गङ्गाणं । छि-गङ्गाइ गङ्गाअ गङ्गाए । गङ्गासु गङ्गासुं । एवं
रमादथः ॥

इत्याकारान्तञीलिङ्गसाधारणशब्दाः।

^१ वा स्युरिति ॥ 'शोड्ध स्त्रियां तु' (प्रा सू. २-२-३२) इत्यतो धार्थकस्तु-
शब्दोऽत्रानुवर्तत इति भावः । अत एव च 'दाडिड्सास्' (प्रा सू. २-२-३५) इति
योगविभागोऽप्युपपद्यत इति बोध्यम् ॥

^२ गङ्गाअ-इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात्पञ्चम्येकवचने सुतीयैकवचनवदेव शाभावस्य
निषिद्धत्वेन अवशिष्टेषु स-सि-शे-इत्यादेशेषु त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

^३ पक्ष इति ॥ प्रकृतानां स-सि-शे-इत्यादेशानां वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे
'हिन्तोत्तोदोदु ङसिस्' (प्रा सू. २-२-६) इति चतुर्ष्वदिशेषु सप्त रूपाणीति भावः ॥

^४ भ्यसीति ॥ 'हिन्तोत्तोदोदु ङसिस्' (प्रा सू. २-२-६) 'सुन्तो भ्यसः'
(प्रा सू. २-२-७) इति सूत्रद्वयेन भ्यस हिन्तो-त्तो-दो-दु-सुन्तो-इत्यादेशेषु पञ्च रूपा-
णीति भावः ॥

^५ गङ्गाणमिति ॥ गङ्गाशब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि तस्य 'णशामः'
(प्रा सू. २-२-४) इति णशादेशे 'क्लासुपोस्तु मुणाव' (प्रा सू. १-१-४३) इत्यनेन
णकारात्पर बिन्दुपक्षे गङ्गाणमिति रूपमिति भावः । एवमेव सप्तमीबहुवचने मुच्यपि
सुकारात्पर बिन्दौ गङ्गासुमिति रूपं बोध्यम् ॥

इत्याकारान्तञीलिङ्गसाधारणशब्दाः।

अथ इकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

✓ 'श्लुगानपि सोः, (प्रा. सू. २-२-२९) बुद्धी । शोशु स्त्रियां तु (प्रा. सू. २-२-३२) बुद्धीओ बुद्धीव । पक्षे-श्लुगजशसोः (प्रा. सू. २-२-३) बुद्धी ।
 १ डोश्लुकौ तु संबुद्धेः (प्रा. सू. २-२-४२) हे बुद्धी । पक्षे-'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) हे बुद्धि । अमि-बुद्धि । शसि जस्वत्, बुद्धीओ बुद्धीव बुद्धी । 'टाडिङ्गसाम्' (प्रा. सू. २-२-३५) बुद्धीव २ बुद्धीभा बुद्धीव बुद्धीव । ३ बुद्धीहि । 'ङसेः शशाशिजे' (प्रा. सू. २-२-३४) बुद्धीव बुद्धीभा बुद्धीव बुद्धीव । ४ पक्षे—'दिदोत्तोडु ङसौ' (प्रा. सू. २-२-८) बुद्धीहितो बुद्धितो बुद्धीओ बुद्धीव । अष्टौ रूपाणि । ५ भ्यसि—'इदुतोर्दिः' (प्रा. सू. २-२-२२) बुद्धीहितो बुद्धीसुन्तो बुद्धितो बुद्धीओ बुद्धीव ।

अथ इकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

१ डोश्लुकौ चित्यादि ॥ अनेन सूत्रेण सूत्रान्तरविहितयोर्दोश्लुकोरेव संबुद्धौ वैकल्पिकत्वमात्राभ्यनुज्ञानात् ङोत्वस्य तु 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३) इत्यनेन भदन्तात्परस्य गोरेव विधानात् बुद्धिशब्दात्परस्य सो. स्थाने तदप्रवृत्त्या 'श्लुगानपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन विहितस्य ङ्लुकः प्रकृतसूत्रेण वैकल्पिकत्वबोधनेन श्लुगपक्षे तस्य शित्वात् 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति पूर्वस्य दीर्घे संबुद्धौ बुद्धिशब्दस्य हे बुद्धी इति, श्लुगभावपक्षे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति लुकि हे बुद्धि इति च रूपमिति भावः ॥

२ बुद्धीभा-इति ॥ 'नातङ्गा' (प्रा. सू. २-२-३६) इत्यनेन स्त्रियामादन्तात्परिपामेव टाडसिद्धम्हीना आदेशनियेधादिदन्तात्परिपामेव तेषां आदेशस्यापि प्रवृत्त्या आदन्तापेक्षया बुद्धीभा इत्येकं रूपं टाडिङ्गविक्रमिति भावः ॥

३ बुद्धीद्विमिति ॥ मिमि-बुद्धीहि बुद्धीहि इत्यापि रूपद्वयमधिकमत्र बोध्यम् ॥

४ पक्ष इति ॥ ङसौ 'ज-जा-शि-शे-इत्यादेशचतुष्टयस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे हिनतो-त्तो-ङो-डु-इत्यादेशचतुष्टये चाष्टौ रूपाणीति भावः ॥

५ भ्यसीत्यादि ॥ बुद्धिशब्दात्पञ्चमीवहुवचने हिनतो-सुन्तो-त्तो-ङो-डु-इति भ्यसादेशेषु सत्सु पञ्च रूपाणीति भावः ॥

१ ऊसि-बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए । २ एवं डावपि । ३ आमि-बुद्धीण बुद्धीणं । सुपि-बुद्धीसु बुद्धीसुम् । एवं बल्लयादयः ॥

(वा) ४ अमिशब्दे सुप्यदीर्घोऽपि वाच्यः ।

भमिसु भमीसु । ५ चत्वारि । एवं घेन्वादयोऽपि । घेणू घेणूओ घेणूउ । घेणू । इत्यादि ॥

इति इदुदन्तलीलिङ्गसाधारणशब्दा..

१ ऊसीत्यादि ॥ बुद्धिशब्दात् षष्ठीसप्तम्येकवचनयो. 'दाडिङ्गसा' (प्रा मू २-२-३५) इत्यनेन अ-आ-लि-शे-इत्यादेशेषु शित्वात्पूर्वस्य 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू १-१-१५) इति दीर्घे च प्रत्येक चत्वारि रूपाणीति भाव । एवं डावपि बोध्यम् ।

२ एवं डावपीत्यादि ॥ चन्द्रिकाकृतस्तु डेर्मिरादेशोऽत्राभिमत इति ज्ञायते । 'दाडिङ्गसा' (प्रा मू २-२-३५) इति विहितानां अ-शा-शि-शे इत्यादेशानां नित्यतया तत्र प्रवृत्त्या 'डेर्मिर' (प्रा सू १-२-११) इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति विमर्शनीयम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तौ 'दाडिङ्गसा' (प्रा सू २-२-३५) इत्यत्र 'योगविभागाश्लित्यं' इत्युक्तं दृश्यते ॥

३ अमीत्यादि ॥ बुद्धिशब्दात् षष्ठीसप्तमीबहुवचनयो. 'क्वासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू १-१-४३) इति णकारात्सुकाराच्च परं विन्दुतत्रभावपक्षयो. प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे इति भाव. ॥

४ अमिशब्द इत्यादि ॥ इदं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्न दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ तु 'इदुवोर्दि' (प्रा मू २-२-२२) इति दीर्घं कश्चिन्न भवति 'इत्युक्त्वा' 'दिमभूमिसु' गणजलोल्लिवाद् (डिजभूमिपु दानजलार्द्रितानि) इत्यत्र 'भूमिसु' इत्यदीर्घोडा-हरणं दत्तं दृश्यते ॥

५ चत्वारितीति ॥ अमिशब्दात् सप्तमीबहुवचने 'क्वासुपोस्तु सुणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इति दीर्घतत्रभावपक्षयो 'भमिसु भमीसुं भमीसु भमीसुं' इति चत्वारि रूपाणीति भाव. । अमिशब्देऽस्मिन् रेफस्य 'लवरामथश्च' (प्रा मू. १-४-७८) इति लुगबोध्य. ॥

इति इदुदन्तलीलिङ्गसाधारणशब्दा.

अथ ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

ईदन्ते विशेषः—

आदीतस्सोश्च ॥ २-२-३३ ॥

स्त्रियामीकारान्तात् सोर्जशसोश्चाद्वा स्यात् ।^१ गोरीआ ।

ह्रस्वलीदृतोः ॥ २-२-४६ ॥

ईदृतोईस्वो लिट्स्यात्संबुद्धौ । हे गोरि । 'सोर्छक्' (प्रा. सू. २-२-९)
^२ जसि-गोरीआ गोरीओ गोरीउ गोरी, चत्वारि । अमि-^३गोरि । शसि-
 जस्वत् । 'टाछिङ्साम्' (प्रा सू. २-२-३५) टा-गोरीअ गोरीआ गोरीइ
 गोरीए । मिसि ^४गोरीहिं । 'छसेवशशाशिशे' (प्रा सू. २-२-३४) गोरीअ

अथ ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

^१ गोरीआ इति ॥ गौरीशब्दे औकारस्य 'ऐच घृक्' (प्रा. सू. १-२-१०२)
 इत्यौकारस्य ओकारो बोध्य । ततश्च 'आदीतस्सोश्च' (प्रा सू. २-२-३३) इति
 सोरात्वपक्षे गोरीआ इति, तदभावपक्षे च 'सोर्छक्' (प्रा सू २-२-९) इति मोर्छुकि
 गोरी इति चासंबुद्धौ सौ रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^२ जसीत्यादि ॥ गौरीशब्दात् जसि 'शोश्चु स्त्रियां तु' (प्रा सू २-२-३२)
 इति जस. शो-शु-इत्यादेशद्वयपक्षे गोरीओ गोरीउ इति, तदभावपक्षे 'आदीत. सोश्च'
 (प्रा सू २-२-३३) इत्यात्वपक्षे गोरीआ इति, तस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे
 'श्लुजशसो' (प्रा. सू २-२-३) इति श्लुकि गोरी, इति चत्वारि रूपाणीति
 भावः ॥

^३ गो रमिति ॥ गौरीशब्दाद्द्वितीयैकवचने अमि 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा सू
 १-२-३९) इति ईकारस्य ह्रस्वो बोध्य ॥

^४ गोरीहिमिति ॥ अत्र मिस. हि-हिं- इत्यादेशयोरपि विहितत्वेन गोरीहि
 गोरीहिं इत्यपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

गोरीआ गोरीइ गोरीए । ^१पक्षे-गोरीहिंतो इत्यादि ४ । अ्यसि-गोरीसुंतो ^२ इत्यादि । ^३इसे गोरीअ इत्यादि । ^४आमि गोरीण गोरीणं । इौ गोरीअ ४ । सुपि गोरीसु गोरीसुं । एवं लक्ष्मीप्रभृतयः ॥

इति ईकारान्तखीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ ऊकारान्तखीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

वधुशब्दः—

^६वह् ।

^१पक्ष इति ॥ 'इसेइशशाशिणे' (प्रा. सू. २-२-३४) इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे हिंतो-त्तो-वो-इत्यादेशचतुष्टयस्य प्रवृत्तौ गोरीहिंतो गोरित्तो गोरीओ गोरीउ इति चत्वार्यन्यान्यपि रूपाणीति भावः ॥

^२इत्यादीति ॥ अ्यस्य 'सुतो अ्यस.' (प्रा. सू. २-२-७) इति मुंतो-इत्यादेशे वसिवत् हिंतो-त्तो-वो-इत्यादेशचतुष्टये च गोरीसुंतो गोरीहिंतो गोरित्तो गोरीओ गोरीउ इति पञ्च रूपाणीति भावः ॥

^३इसीत्यादि ॥ 'दाडिइसाम्' (प्रा. मृ. २-२-३५) इति इस् आदेशचतुष्टये गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीए इति चत्वारि रूपाणीति भावः । एवमेव इवपि रूपचतुष्टयं बोध्यम् ॥

^४आमीनि ॥ गौरीशब्दात्ताम 'णताम' (प्रा. सू. २-२-४) इति णशादेशे 'तासुपीस्तु सुणान्' (प्रा. मृ. १-१-४३) इति णकारात्पर पाक्षिके विन्टौ एवमेव सप्तमीबहुवचने सुपि च सुकारात्पर विन्टौ प्रत्येक गोरीण गोरीणं, गोरीसु गोरीसुं, इति रूपद्वयं बोध्यम् ॥

इति ईकारान्तखीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ ऊकारान्तखीलिङ्गसाधारणशब्दाः

^६वह् इति । वधुशब्दादसबुद्धौ साँ 'सोर्लुकि' (प्रा. सू. २-२-९) इति सोर्लुकि 'स्रवथथभाम्' (प्रा. मृ. १-३-४०) इति यस्य हत्वे च वह् इति रूपम् ॥

१ हे वहु । २ जइशासोः--वहू वहूओ वहूड । ३ अमि-वहुं । ४ टा-
वहूअ वहूआ वहूइ वहूए । ५ वहूहिं । ६ ऊसि-वहूअ वहूआ वहूइ वहू
ए । वहूहिंतो ४ । ७ भ्यसि-वहूसुंतो ५ । ८ ऊसूड्योद्यावत्, वहूअ ४ ।

१ हे वहु इति ॥ अत्र 'ह्रस्वलीकृतो.' (प्रा. मू. २-२-४६) इति ऊकारस्य
ह्रस्वमात्रं पूर्वतो विशेष इति बोध्यम् ॥

२ जइशासोरिति ॥ 'इच्छुञ्जशासो (प्रा. मू. २-२-३) इति जइशासोः श्लुकि
वहू इति, 'ओशु च्चियां तु' (प्रा. मू. २-२-३०) इति ओ-शु-इत्यादेशचतुष्टये वहूओ
वहूड इति च त्रीणि रूपाणीति बोध्यम् ॥

३ अमि बहुमिति ॥ 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा. मू. १-२-३९) इत्युकारस्य
अमि परे ह्रस्वो बोध्यः ॥

४ टा वहूअ इति ॥ वधूशब्दात् लुनीचैकवचने टाप्रत्यये तस्य 'टाडिड्मास्य'
(प्रा. मू. २-२-३५) इत्यनेन अ-शा-शि-शे-इत्यादेशचतुष्टये वहूअ वहूआ वहूइ वहूए
इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

५ वहूहिमिति ॥ वधूशब्दात् भिमि तस्य हिं हि-इत्यादेशद्वयेन वहूहिं
वहूहि इत्यन्यदपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

६ ऊमीति ॥ वधूशब्दात् डसिप्रत्यये तस्य 'ऊसेइशासिमिगे' (प्रा. मू.
२-२-३४) इत्यनेन अ-शा-शि-शे-इत्यादेशचतुष्टयपक्षे वहूअ वहूआ वहूइ वहूए इति,
तदभावपक्षे च 'हिंतोचोत्रोडु डसिम्' (प्रा. मू. २-२-६) इत्यनेन हिंतो-चो-त्रो-डु-
इत्यादेशचतुष्टये च वहूहिंतो बहुचो वहूओ वहूड इत्यन्यन्यानि चत्वारि रूपाणीति
भावः ॥

७ भ्यसीति ॥ वधूशब्दात् भ्यमि तस्य हिंतो-चो-त्रो-डु-इत्यादेशचतुष्टये 'सुंतो
भ्यम' (प्रा. मू. २-२-७) इति सुंतो-इत्यादेशे च वहूहिंतो बहुचो वहूओ वहूड वहू-
सुंतो इति पञ्च रूपाणीति भावः ॥

८ ऊसूड्योरिति ॥ वधूशब्दात् पष्ठीसप्तम्येकवचनयो 'टाडिड्मास्य'
(प्रा. मू. २-२-३५) इत्यनेन अ-शा-शि-शे-इत्यादेशचतुष्टये वहूअ वहूआ वहूइ वहूए
इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

१ वहूण वहूणं । वहूसु वहूसुं ॥

इति ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

०

अथ ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

मातृशब्दे—

मातुराअरा ॥ २-२-५० ॥

मातृशब्दस्य आ अरा इत्येतौ स्तः । २ अराऽप्यन्तादेश एव .
१ माआ माअरा । सोऽङ्गित्यादि गङ्गावत् । संबुद्धौ तु टावन्तत्वाभावाच्च
टापो डे । 'नास्ति डरम्' (प्रा सू. २-२-४४) पक्षे 'ऋदन्ताडुः' (प्रा. सू.
२-२-४३) हे माअ । 'आ सौ वा' (प्रा. सू. २-२-४२) हे माआ ।

१ वहूणेत्यादि ॥ वहूणशब्दात् पष्ठीवहुवचने आमि तस्य 'णक्षामः' (प्रा. सू.
२-२-४) इति णक्षारो 'क्लासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू. १-१-४३) इत्यनेन ऋकारा-
त्पर विन्दुतत्रभावपक्षयोः वहूण वहूणमिति रूपद्वयं बोध्यम् । एवं सप्तमीवहुवचनेऽपि
सुकारात्परं विन्दुतत्रभावपक्षयोः वहूसु वहूसुं इति रूपद्वयं बोध्यम् ॥

इति ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

२ अराऽप्यन्तादेश इति ॥ 'अनेकाल् शिल्सर्बस्य' (प्रा सू. १-१-५५)
इत्यनेन अरादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वविशत्ये प्राप्ते 'उडतां' (प्रा. सू. २-२-४८) इत्यत
ऋतामित्यनुवृत्तिमामर्थ्यावन्न ऋकारस्यान्त्यस्यैवादेश इति भावः ॥

१ माआ इत्यादि ॥ मातृशब्दात्परस्य नोः 'मोर्लुक्' (प्रा सू. २-२-२९)
इत्यनेन लुकि प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य आ-अरा-इत्यादेशयोः माआ माअरा इति रूप-
द्वयं बोध्यम् । अत्र चन्निद्रकाया 'इदुन्मातु' (प्रा सू. १-२-८३) इत्यनेन ऋकार-
रस्येत्येत्योः प्रवृत्त्या माई माऊ इत्यपि रूपद्वयमित्युक्त्वा तत्र "यद्यपि 'इदुन्मातुः'
इत्यत्र गौणप्रवृत्तित्वात्तथाऽपि 'कचिद्गौणस्यापि' इति त्रिविक्रमदंष्ट्रवचनात्

(वा)—^१संबुद्धौ आभराभरआराणां प्रतिषेधः ।

^२तेन माभरभरं पिअरभरं इत्यादि नास्ति । ^३विस्तरो भाष्ये । अत्राकारान्तस्य जननीवाचित्वं अरान्तस्य देवतावाचित्वमेवेति ^४व्यवस्थेप्यते । ^५'उद्धतां त्वस्वमामि' (प्रा सू २-२-४८) इत्युक्तेर्जसादौ धेनुवत् ।

(वा)—आमि इत्वोत्वे वाच्ये ।

माईण माईणं माऊण माऊणं ।

(वा)—इत्वोत्वविषयेऽप्याभरादेशौ न स्तः ।

स्वसृशब्दे—

स्वसृगाड्डाल् ॥ २-२-४१ ॥

'बहुलाधिकारादगौणस्यापि' इति हेमचन्द्रवचनाच्च" इति प्रमाणं च प्रदर्शितम् । एतद्वृत्तिकृतं—त्रिविक्रमदेवेन 'कचिदगौणस्यापि' इत्युक्त्वा 'माईण माऊण' इत्युदाहरणदर्शनात् 'आमि इत्वोत्वे वाच्ये' इति वार्तिकदर्शनाच्च षष्ठीबहुवचनान्तिरिक्त्वेषु 'इदुम्मातुः' (प्रा. सू. १-२-८३) इति न प्रवर्तत इत्यभिप्रेतीति भाति ॥

'संबुद्धावित्यादि' ॥ अत्र वृत्तिकारेणानुपदमेव संबुद्धौ 'आ सौ वा' (प्रा सू २-२-५२) 'हे माआ' इत्युदाहरणप्रदर्शनेन तत्र आत्वघटितं रूपमभिमतमिति भाति । तत्रश्च मातृशब्दात्संबुद्धौ 'मातुराभरा' (प्रा सू २-२-५०) इत्यनेनात्वे प्राप्ते प्रकृतवार्तिकेन निषेधेऽपि 'आ मौ वा' (प्रा सू २-२-५२) इत्यनेनात्वाङ्गीकारे प्रकृतवार्तिके आप्रहणमनुपपन्नं भवेदिति वार्तिकेऽस्मिन् आपदरहितपृथक् पाठस्यादिति भाति ॥

^२तेनेत्यादि ॥ अत्र 'माभरा पिभरा इत्यादि नास्ति' इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति ॥

^३विस्तरो भाष्य इति ॥ इदं च भाव्यमेतद्वृत्तिकृत्प्रणीतमेव स्यादिति संभाव्यते । अत एवैतद्वृत्त्यारम्भे 'वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्यथज्यकृता अपि' इत्युक्तम् ॥

^४व्यवस्थेप्यत इति ॥ 'आभरान्तौ जननीदेवतावाचिनाविति व्यवस्था वाच्या' इति वार्तिके यथासङ्ख्यविज्ञानादिति भावः ॥

^५उद्धतां त्वस्वमामीत्युक्तेरिति ॥ उच्चपक्ष इति शेषः । तत्रश्च उत्वाभावपक्षे धातुशब्दवदपि रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

१ स्वन्नादेः स्त्रिया ङित् आत्वं ङित्स्यात् । २ ससा गङ्गावत् । संबुद्धौ ३ न डेत्वम् । हे ससा । एवं ननान्दा दुहिता इत्यादयः । धात्व-शब्दात् स्त्रियां ' ऋन्नेभ्यो ङीप् (पा सू ४-१-५) । ४ न त्वारस्तस्य, सुबुत्पत्यपेक्षितया विलम्बितत्वेन बहिरङ्गत्वात् । तत्र—

धात्रीङ्गे रस्तु ॥ १-४-८० ॥

धात्रीशब्दे ऋशब्दे च रस्य लुग्वा स्यात् ।

(वा) - ६ लुकि शेषङ्गित्वं वेप्यते ।

१ स्वन्नादेरिति ॥ प्रकृतसूत्रे स्वसृगादित्यत्र गङ्गाङ्गे ' गो गणपर, ' (प्रा सू १ १-१०) इति गण इत्यर्थेऽत्र शास्त्रे संकेतितत्वेन स्वन्नादेरित्ययमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

२ ससेति ॥ स्वसृगङ्गे सयुक्तावयवस्य ऋकारस्य ' लवरामधश्च ' (प्रा सू १-४-७८) इति लुकि ऋन्ततया स्त्रिया ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' (पा सू ४-१-५) इति ङीपो ' न षट्स्वन्नादिभ्य ' (पा सू ४-१-१०) इति निषेधे प्रकृतसूत्रेण ङाङ् प्रत्यये लकारदकारयोर्न्त्यङ्गालोपाभ्या निवृत्तां ङित्त्वाद्दे ऋकारस्य लोपे ' सोर्लुक् ' (प्रा. सू २-२-२९) इति सुप्रत्ययस्य लुकि च गङ्गाशब्दवद्गुपाणि बोध्यानीति भावः ॥

३ न डेत्वमिति ॥ आकारान्तत्वेऽपि टावन्तत्वाभावात् ' टापो डे ' (प्रा सू. २-२-४५) इत्यनेन संबुद्धौ न डेत्वमिति भावः ॥

४ न त्वारस्तस्येत्यादि ॥ ' आरस्तुपि ' (प्रा सू. २-२-४९) इत्यनेन आरादेशस्य सुप्रत्ययनिमित्तकत्वेन सुप्रश्च मङ्गुयाविवक्षानिमित्तकत्वेन तद्विचक्षायाश्च लिङ्गविवक्षोत्तरकारालिकत्वेन मङ्गुयाविवक्षाया पूर्वमेव प्रथमोपस्थितलिङ्गविवक्षानिमित्तकस्य ङीपोऽन्तङ्गत्वात्प्रवृत्तिः । म्बार्थद्वयलिङ्गस्यङ्गुयाकारकाणा क्रमेणोपस्थितिरिति भगवत्पतञ्जलिभाषणादिति भावः ॥

५ लुकीत्यादि ॥ पतङ्गार्तिकमाथं फल धार्ढ भत्ती इति रूपद्वयसिद्धिः । इव च फल त्रिविक्रमदेवेनान्यथा साधितम् । तथाहि—धात्रीशब्दे ' धात्रीङ्गे रस्तु ' (प्रा सू. १-४-८०) इति रलुक. ' संयोगे ' (प्रा. सू १-२-४०) इति ह्रस्वस्य च प्रासौ ह्रस्वाध्यागेव रलुगभ्युपगमपक्षे रलुगनन्तर संयोगपरकत्वाभावात् ' संयोगे '

धाई धत्ती । ^१ लोपाभावे ^२ तलुक् । रस्य न द्वित्वं, 'अहः' इत्युक्तेः । धारी गौरीवत् । ^३ द्रस्य लोपे समुद्रो । पक्षे समुद्रो इत्यादि । एवं भर्त्री भदीत्यादि ॥

इति ऋकारान्तकीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ अदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

धन सु इति स्थिते—

मङ्गुगसबुद्धेर्नपः ॥ २-२-३० ॥

^१ नपुंसकलिङ्गात्परस्य

(प्रा. सू. १-२-१०) इति ह्रस्वस्याप्रवृत्त्या दीर्घस्यैव सत्त्वात् 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-८-८७) इति द्वित्वस्य निषेधात् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे धाई इति रूपम् । 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वानन्तरलुगङ्गीकारपक्षे 'भेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य तकारस्य द्वित्वे धत्ती इति च रूपं सिध्यतीति ॥

^१ लोपाभाव इति ॥ 'धात्रीद्रे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इति विहितस्य रलुको वैकल्पिकत्वाद्गुगभावपक्ष इत्यर्थः । शास्त्रेऽस्मिन् लुगलोपपदयोः पर्यायता दृश्यते ॥

^२ तलुगित्यादि ॥ 'लवरामशब्ध' (प्रा. सू. १-४-७८) इति धात्रीशब्दे नित्यतया लुकि प्राप्ते तस्य वैकल्पिकत्वार्थं 'धात्रीद्रे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इत्या. रवधम् । एतच्च रलुगभावपक्षे धात्रीशब्दगततकारस्य 'कगटडतडप' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना तकारस्य लुकि शिष्टस्य रंफस्य 'भेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यत्र अह इति निषेधात् द्वित्वाभावे च धारी इति रूपमिति भावः ॥

^३ द्रस्य लोप इत्यादि ॥ समुद्रशब्दप्रक्रियानिरूपणस्याप्राकरणीकत्वेऽप्येतत्सूत्रविवरणप्रसङ्गादिदमुक्तमिति बोध्यम् ॥

इति ऋकारान्तकीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथादन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ नपुंसकलिङ्गादिति ॥ सूत्रेऽस्मिन् दृश्यमान नप इति नपुंसकलिङ्गार्थक प्राचीनैः परिभाषितमिति भावः ॥

१ सोर्मकारो ङानुबन्धो लुक्च स्यात्, न तु संबुद्धेः । ३ धणं ।
 (वा) — अदन्ताल्लङ्घनेति वाच्यम् ।
 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९) हे धण । 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३)
 इति ङो नास्ति । तस्य ६ पुंस्येवेष्टिः ।

० शिशिश्चि जश्शसोः ॥ २-२-३१ ॥

ह्रीवाल्जशसोः निः, क्त् इः, केवल इक्ष जितः स्युः । धणाणि
 धणाई धणाइ । अमि धणं । शसि जखत् । जेप पुंवत् । एवं ७ गुण-
 वृक्षादयः ॥

इत्यदन्तनपुसकलिङ्गसाधारणशब्दा.

१ सोरिति ॥ 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-२९) इति पूर्वसूत्रात्सोरित्यनुवर्तत
 इति भावः ॥

२ मकार इति ॥ सूत्रे म-इत्यत्र मकार उच्चारणार्थ इति भावः ॥

३ धणं - इति ॥ धनगव्दात्सो प्रकृतसूत्रेण मकारादेशे 'विन्दुल्' (प्रा सू
 १-१-४०) इत्यनेन मकारस्य विन्दुरिति भावः ॥

४ अदन्तादित्यादि ॥ प्रकृतसूत्रेण ह्रीवे सोर्विहितो लुक् अदन्तेतरविषय इति
 भावः ॥

५ पुंस्येवेष्टि रिति ॥ 'सोः' (प्रा सू २-२-१३) इति सूत्रे 'ङो पुंस्येवेति
 वाच्यम्' इति धातिङ्गर्जनादिति भावः ॥

६ श्रित्यादि ॥ चन्द्रिकाविक्रमवृत्त्योस्तु 'शिशिशिद् जश्शसो.' इत्येतत्सूत्र-
 पाठो दृश्यते । तत्पर्यालोचनाया साजुस्वारसानुनासिकाविकारौ जश्शसोरादेशाविति
 ज्ञायते । एतद्वृत्तिग्रन्थपरिशीलनाया च साजुनासिकनिरजुनासिकाविकारौ जश्शसोरा-
 देशाविनि प्रतीयते ॥

७ गुणवृक्षादय इति ॥ 'ह्रीवे गुणगा' (प्रा. सू १-१-५२) इत्यत्र—

'गुणदेवमण्डलाग्रा खङ्गो विन्दुश्च कररुहो वृक्ष'

इति गुणादिगणे गुणदेवमण्डलाग्रखङ्गकररुहवृक्षगव्दानां पाठेन तेषा नपुसक-
 लिङ्गकत्वस्यापि बोधनादिति भावः ॥

इत्यदन्तनपुसकलिङ्गसाधारणशब्दा

अथ इदुदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

इकारान्ते^१-दहिं दहिँ । 'सोल्लुक्' (प्रा सू २-२-९) हे दहि । जश्शासो-
दहीणि दहीँ दहीइ । अमि दहिँ । 'टो णा' (प्रा. सू २-२-२८) दहिणाः ।
^२दहीहिँ ३ । 'नृनपि ङसिङ्सोः' (प्रा सू २-२-२७) ^३दहिणो । पक्षे-दही
हितो दहितो दहीओ दहीउ । ^४भ्यसि-दहीसुंतो दहीहितो इत्यादि ।
^५दहिणो दहिस्स । ^६दहीणं दहीण । दहिम्मि । दहीसु दहीसुं ।

अथ इदुदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१दहिँ-इति ॥ दधिशब्दस्येकारान्तनपुंसकलिङ्गतया ततः परस्य सो
'मङ्गुगसंबुद्धेर्नपः' (प्रा-२-२-३०) इत्यनेन मकारादेशे तस्य विन्दाँ वस्य हादेशे च
दहिँ इति सोः वल्लुकि दहिँ इति च रूपद्वयमिति भावः ॥

^२दहीहिँ ३ इति ॥ दधिशब्दादिति तस्य 'हिँहिँहिँ मिस' (प्रा सू २-२-५)
इत्यादेशान्नये धकारस्य 'स्रघथधभाम्' (प्रा सू १-३-२०) इति हकारादेशे च
दहीहिँ दहीहिँँ दहीहिँ इति रूपत्रयमिति भावः ॥

^३दहिणो इत्यादि ॥ दधिशब्दात् पञ्चम्येकवचने ङसौ तस्य 'नृनपि ङसि-
ङ्सो.' (प्रा सू २-२-२७) इति णो-इत्यादेशे घस्य हत्वे दहिणो इति, णो-इत्या
देशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'हितो-त्तो-टो-दु-ङ्सिम्' (प्रा सू २-२-६) इति
हितो-त्तो-टो-दु-इत्यादेशचतुष्टये च दहीहितो-दहितो दहीओ दहीउ इति च
रूपाणीति भावः ॥

^४भ्यसीति ॥ दधिशब्दात् भ्यसि तस्य सुतो-हितो-त्तो टो-दु-इत्यादेश-
पञ्चके दहीसुंतो दहीहितो-दहितो-दहीओ-दहीउ-इति पञ्च रूपाणीति भावः ॥

^५दहिणो दहिस्सेति ॥ दधिशब्दात् षष्ठ्येकवचने इमि तस्य 'नृनपि ङसि-
ङ्सो.' (प्रा. सू २-२-२७) इति णो-इत्यादेशे दहिणो इति तस्य वैकल्पिकत्वात्तद-
भावपक्षे 'ङ्सोऽङ्गिया सर्' (प्रा सू २-२-१०) इति सरादेशे तस्य रित्त्वाद्दिव्ये च
दहिस्स इति च रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^६दहीणं दहीणेति ॥ दधिशब्दादाणि तस्य 'णशाम.' (प्रा सू २-२-४)
इति णशादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे 'क्तासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू १-१-४३)
इति विन्दौ तदभावे च दहीणं दहीणेति रूपद्वयम् । एवं सप्तमीबहुवचनेऽपि विन्दु-
तदभावपक्षयो रूपद्वयं बोध्यम् ॥

एवं मधु^१विन्द्वादयः । महुं महूँ इत्यादि । ^२महु इति निरनुनासिकोऽ-
पीष्यते ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

धातृशब्दे— ^३आरस्सुपि, (प्रा सू. (२-२-४९) धाआरं । धनवत् ।
संबुद्धौ पुंवत् । ^४हे धाम इत्यादि ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दा.

इति सुवन्ते साधारणशब्दप्रकरणम्

^१ विन्द्वादय इति ॥ विन्दुशब्दस्य गुणादौ पाठेन 'क्लीबे शुणगा' (प्रा सू
१-१-५२) इति तस्य क्लीबत्वस्यापि बोधनादिति भावः ॥

^२ महु-इतीति ॥ मधुशब्दात् सौ सस्कृते 'स्वमोर्नपुंसकात्' (प्रा सू.
७-१-२३) इत्यनेन तस्य लुकि मधु इति निष्पन्नं सिद्धावस्थं प्रकृतित्वेनाश्रित्य तस्य
प्राकृते 'खवथधमास्' (प्रा मू १-३-३०) इति धस्य हत्वे निरनुनासिकोकारघटितं
महु इति रूपमिति भावः ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः .

अथ ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

^३ धाआरमिति ॥ नपुंसकाद्वातृशब्दात् सौ परतः 'आरन्सुपि'
(प्रा सू = २-४९) इति ऋकारस्य आरादेशे नो 'मह्लुगसंबुद्धेर्नपः' (प्रा मू.
२-२-३०) इति मादेशे तस्य 'विन्दुल्' (प्रा मू १-१-४०) इति विन्द्वा च धन-
शब्दवद् रूपमिति भावः ॥

^४ हे धाम इति ॥ नपुंसकाद्वातृशब्दात्संबुद्धौ 'ऋदन्ताद्' (प्रा सू.
२-२-४३) इति संबुद्धेर्घटिते लित्वादिलोपे 'प्रायो लुक्' (प्रा मू १-३-८) इत्यादिना
तलुकि च हे धाम इति रूपमिति भावः ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दा

इति सुवन्ते साधारणशब्दप्रकरणम्

अथ सुबन्ते विशेषशब्दप्रकरणम्.

इलन्ताना^१अन्त्यहलो लोपादजन्ततया रूपाण्युक्तप्रायाणि । तत्र विशेषा उच्यन्ते—

अथ रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्दः.

चतुरशब्दे—^१ चऊ चउणो ॥

चतुरो जइशस्भ्यां चउरो चत्तारो चत्तारि ॥ २-३-२८ ॥

स्पष्टम् । चउणो चत्तागो चत्तारि तिष्ठन्ति पश्य वा, इत्यादि वायुवत् ॥

चतुरो वा ॥ २-२-२३ ॥

भिसभ्यस्सुपि ढीर्घो वा स्यात् । चउहिं चऊहिं चउहिनो चऊ-
हिनो, चउसु चऊसु इति विशेषः ॥

इति रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्द

अथ सुबन्ते विशेषशब्दप्रकरणम्.

अथ रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्दः

^१ अन्त्यहलो लोपादिति ॥ 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा सू. १-१-२५) इति सूत्रेणान्यस्य हलो लोपविधानादित्यर्थः ॥

^२ चऊ चउणो इत्यादि ॥ चतुरशब्दस्य नित्यबहुवचनान्ततया तस्माज्जति रेफस्य 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा सू. १-१-२५) इति लोपे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि 'णो शसश्च' (प्रा सू. २-२-२६) इति जनां णो-इत्यादेशे चउणो इत्येकं रूपं, णो-इत्यादेशाभावपक्षे च 'श्रुजजणसोः' (प्रा. सू. २-२-३) इति जस- श्रुकि शिस्वात्पूर्वस्य ढीर्घे चऊ इत्यपरं रूपं, तथा 'चतुरो जइश-
स्भ्यां' (प्रा. सू. २-२-३८) इति प्रकृतसूत्रेण जत्विशिष्टस्य चउरो चत्तारो चत्तारि इत्यादेशत्रये च त्रीणि रूपाणीत्याह्वय चतुशब्दस्य जसि पञ्च रूपाणि बोध्यानि ॥

इति रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्दः.

अथ नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः.

राजन् सु इति स्थिते—

राज् ॥ २-२-५३ ॥

^१अस्याकारोऽन्तादेशः स्याद्वा सौ ।

(वा)—^२राज्ञोऽन्त्यहलोपानन्तरमदन्तत्वावस्थायामयमाकारोऽन्तादेश इष्यते ।

^३राभा । ^४पक्षे राजो ॥

पुंस्याणां राजवचानः ॥ २-२-६० ॥

अथ नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दः

^१अस्याकारोऽन्तादेशस्स्याद्वेति ॥ 'आ सौ वा' (प्रा सू. २-२-५२) इति पूर्वसूत्रस्यात्र सम्बन्धेन राजन्शब्दस्य सौ परे आकारोऽन्तादेशो वा स्यादित्यर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^२राज्ञोऽन्त्यहलोपानन्तरमित्यादि ॥ राजन्शब्दे 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा सू १-१-२५) इत्यन्त्यहलोपापवादतयाऽस्यात्वस्य प्रवृत्तौ एकपदेऽत्र प्राकृते 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा सू १-१-१९) इति सन्धेर्निषेधात् राजभा इत्यनिष्टं रूपमापद्येत, इष्यते तु राजा इति । अतो वार्तिकमाह—राज्ञोऽन्त्यहलोपानन्तरमित्यादि ॥

^३राभा इति ॥ राजन्शब्देऽन्त्यहलो नकारस्य 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू १-१-२५) इति लोपानन्तर 'राज' इत्यकारान्ततायामनेनान्त्यस्यात् आकारादेशे 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-६) इति सुप्रत्ययस्य लुकि 'प्रायो लुक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना जस्य लुकि राजा इति रूपमिति भावः ॥

^४पक्षे राजो इति ॥ प्रकृतस्यात्वस्य वक्ष्यमाणस्य आणादेशस्य च वैकल्पिकत्वाच्चतुर्भयाभावपक्षे 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा सू १-१-२५) इति नकारस्य लोपे जस्य लुकि च रामशब्दवत् राजो इति रूपमिति भावः ॥

पुंलिङ्गशब्द^१सम्बन्धिनोऽनित्यस्य आण इत्यादेशः स्याद्वा ।^२पक्षे यथादर्शनं राजवत्कार्यं च स्यात् । तथाचाणादेशे सोरित्यादयः ।^३आणादेशाभावे 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) 'टोऽणा' (प्रा. सू. २-२-५४) 'जइशस्डसिङ्गसां णोश्' (प्रा. सू. २-२-५५) इति प्रवर्तन्ते । तथाचादेशे राअणो ॥

(वा) —^४आणादेशे राज इत्यादेः प्रतिषेधः ।

^१ सम्बन्धिनोऽनित्यस्येति ॥ अध्याहृतशब्दस्वरूपविशेषणतया पाणिनीय-
वशिर्दिश्यमानपरिभाषया च अक्षन्तशब्दस्वरूपगतनिर्दिश्यमानस्येत्यर्थमम्भवेन तत्फ-
लितार्थतयाऽयमंशस्तिष्यतीति बोध्यम् । अत एव नन्दादिशब्दगतस्य अनो नानेना
णादेशापत्तिरिति ॥

^२ पक्षे यथादर्शनं राजवत्कार्यमिति ॥ राजशब्दे विहितकार्याणां अति-
देशमन्तरैव निष्पत्युहृतया आणादेशस्य वैकल्पिकतयैतदभावपक्षे राजशब्दसिद्धेयु
आन्मादिशब्देष्वेवास्यातिदेशस्य फलं बोध्यम् ॥

^३ आणादेशाभावे 'राज्ञः' 'टो णा' 'जइशस्डसिङ्गसां णोश्
इति प्रवर्तन्ते इति ॥ यद्यपि 'णोणाडिपिवटना ज' 'इणमामा' इत्यादिबिधयोऽपि
राजशब्दे विहिता., तथाऽपि तेषां राजशब्दसम्बन्धिजकाररूपं निमित्तमप्यव-
लम्ब्य विधानादात्मादिशब्देषु जकारस्याभावात्कैवल्यराजशब्दमात्रनिमित्तककार्या-
णामेव राजवत्कार्यानिर्देशेनेष्टतया तानि चैतत्सूत्रपर्याविहितान्येवेत्याभिप्रायेणैतत्सूत्र-
त्रितयमेवोपात्तमिति बोध्यम् । एतदभिप्रायेणैवात्र पूर्वमपि 'यथादर्शनम्' इत्यभिहितम् ॥

^४ आणादेशे इत्यादि ॥ राजशब्दसम्बन्धिनोऽनित्यस्याणादेशेऽप्येकदेशविक्र-
तन्यायादिना आणादेशविशिष्टस्यापि राजशब्दजनया 'राज्ञ' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यादि
विधीना प्रवृत्त्या तन्निषेधार्थमेतद्वार्तिकमारुधमिति भावः । तथाचाणादेशपक्षे राजशब्द-
प्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्त्या अन्यहलो नकारस्य लोपेनाकारान्तत्वात् रामशब्दवदपि
बोध्यानि । अत एव 'तथाचाणादेशे सोरित्यादय' इत्यनुपदमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥
तथा च राजशब्दस्याप्रथमैकत्रचने मां आत्वनलोपाणादेशपक्षेषु राभा राभो राभाणो
इति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति ॥ मुद्रितपदभाषाचन्द्रिकागतमवार्तिकसूत्रपाठे तु
'आणादेशे राज इत्यादिप्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति' इत्येतद्वार्तिकं दृश्यते । चन्द्रिकाया-
मेतदभिप्रायेण जसि णोशादेशमाणादेशेऽप्यभिप्रेत्य राजाजाणो इत्युदाहृतम्, मां तु
नोदाहृतम् ॥

१ हे राभा । 'डोम्भुकौ तु संबुद्धेः (प्रा. सू. २-२-४२) । हे रामो हे राभ हे राभाण हे राभाणो; पञ्च । राभमिति तु २ शौरसेन्याम ॥

जश्शस्त्रसिद्धसां णोश् ॥ २-२-५५ ॥

एषां शित् णो ३ वा स्यात् ॥

णोणाङ्घ्रिदना जः ॥ २-२-५६ ॥

राज्ञः अना सहितस्य जस्येकारः ४ स्यात्तु णोणाङ्घ्रि । राङ्णो । ५ तपरत्वान्न दीर्घः ।

१ हे राभा इत्यादि ॥ राजन्शब्दात् संबुद्धौ सौ 'अन्त्यहलोऽभ्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यन्त्यहलो नकारस्य लोपानन्तर 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यकारस्य आत्वपक्षे 'डोम्भुकौ तु संबुद्धे' (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन विहितस्य संबुद्धेर्द्वौत्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति सोर्लुकि 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति जस्य लुकि च राभा इति, आत्व एव संबुद्धेर्द्वौत्वपक्षे ङित्वादाकारस्य लोपे च रामो इति, आत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे सोर्लुकि जकारस्य लुकि च राभ इति, अन आणादेशपक्षे संबुद्धेर्द्वौत्वभावपक्षे सङ्घुद्धेर्लुकि च राभाण इति, आणादेशपक्षे एव संबुद्धेर्द्वौत्वपक्षे राभाणो इति पञ्च रूपाणि बोध्यानि । मुद्रितपद्भाषाचन्द्रिकायां त्वन्न राभाण इति रूपप्रदर्शनं गलितमिति भाति ॥

२ शौरसेन्यामिति ॥ शौरसेनीभाषाया 'म.' (प्रा. सू. ३-२-२२) इत्यनेन संबुद्धौ परतो नकारस्य मकारविधानाद्वाजन्शब्दात्संबुद्धौ सौ नकारस्य मकारे जस्य लुकि सोर्लुकि च राभमिति रूपमिति भावः ॥

३ वा स्यादिति ॥ 'भा सौ वा' (प्रा. सू. २-२-५२) इत्यतो वेत्यस्य 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यतो राज्ञ इत्यस्य चानुवृत्त्या राज्ञः परेषा जन्मादीना णोश्चा स्यादित्यर्थे इति भावः ॥

४ स्यादिति ॥ वेत्यनुवृत्तिलब्धमेतत्, प्राकृतेऽस्मिन् तु इत्यस्य विकल्पार्थकत्वात् ॥

५ तपरत्वादिति ॥ राजन्शब्दाज्जमि तस्य 'जश्शस्त्रसिद्धसां' (प्रा. सू. २-२-५५) इत्यादिना णोणादेशे सति तस्मिन् परत प्रकृतसूत्रेण जन् इत्यस्य इत्वे सति राङ्णो इत्यन्न णोश् शित्वात् 'शिति दीर्घ' (प्रा. सू. १-१-१५) इत्यनेन दीर्घः प्राप्सोऽपि 'तपरस्त्वकालस्य (पा. सू. १-१-७०) इत्यनेनात्र इति तपरतया विधाना-

१ पक्षे-राधाणो । णोन्वाभावे राधा । आणादेशे राधाणा, चत्वारि ॥

इणममामा ॥ २-२-५७ ॥

राज्ञोऽना सहितस्य जस्य अम्-आम्-इतिविभक्तिभ्यां सह इणं वा स्यात् । २ राइणं राअं राधाणं । ३ शसि राधाणो राइणो राधा राए राधाणो राधाणे, पद ॥

तन्नामध्यान्न दीर्घस्य प्रवृत्तिरिति भाव । नन्वेवं णोश्चि शित्करणं व्यर्थमिति चेन्न । तस्य इत्वाभावपक्षे राधाणो इत्याद्यौ जमन्ते ' शिति दीर्घ ' (प्रा. मू. १-१-१५) इति दीर्घार्थं चरितार्थत्वाद्याणादेशपक्षे जमो णोश्चि राधाणाणो इति केषां चित्पक्षेऽपि दीर्घार्थं चरितार्थत्वाच्चेत्याशयः । ननु ' णोणाडिचिदना ज ' (प्रा. मू. २-२-५६) इति प्रकृतसूत्रे जग्रहणं किमर्थम् ? राइणो-इत्यत्र ' प्रायो लुक् ' (प्रा. १-३-८) इत्यादिना राधा इत्यत्रेव लुक्स्तिन्द्व्यादिति चेन्न । जग्रहणाभावे ' राज्ञः ' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यादीनाम्बि ' पुंस्याणो राजवचान ' (प्रा. मू. २-२-६०) इत्यनेनान्नन्ते राजवत्कार्यादित्थाद्वाभादिशब्देऽपि प्रकृतस्यैवस्य दुर्निवारत्वापातात् । जग्रहणं कृते तु अनामहित्रो जकागे यत्र दृश्यते तत्रैवास्य प्रवृत्त्या आम्भादिशब्देषु अनस्मत्त्वेऽपि जकाराभावात्तत्रैव नप्रवृत्तवार्थितं अन्यत्वादिति प्रतिभानि ॥

१ पक्ष इत्यादि ॥ प्रकृतस्यैवस्य वैकल्पिकत्वादेतदभावपक्षे नकारलोपान्तरजसो णोद्यादेशे णोश्चि शित्वात्तत्पूर्वस्याकारस्य दीर्घे च राधाणो इति, णोश्चो वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ' अजज्ञमोः ' (प्रा. मू. २-२-३) इति जसः श्लुकि तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे राधा इति, आणादेशपक्षे पूर्ववज्जम्. श्लुकि पूर्वस्य दीर्घे च राधाणा इति, चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

२ राइणमित्यादि ॥ राजनृशब्दात् द्विर्नार्थकवचनेऽपि प्रकृतसूत्रेण अना अमा च सहितस्य जस्य इणमादेशे विन्दो जकारस्य लुकि च राइणं इति, इणमादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ' पुंस्याण ' (प्रा. मू. २-२-६०) इत्यनेनाणादेशे अमो मकारादेशे विन्दो च राधाण इति, आणादेशस्यापि वैकल्पिकत्वात्तस्याप्यभावपक्षे अन्यहलो नकारस्य लोपे अमो मकारादेशे विन्दो च राअं इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

३ शसीत्यादि ॥ राजनृशब्दात् द्विर्नार्थावहुवचनेऽपि तस्य णोद्यादेशे तत्पूर्वस्य अना सहितस्य जस्य इत्वाभावे अन्यहलो नकारस्य लोपे जस्य लुकि च णोद्यादेशत्वात्पूर्वस्य दीर्घे राधाणो इति, इत्त्वपक्षे राइणो इति, जमो णोश्चिभावपक्षे तस्य श्लुकि राधा इति, तत्रैव अमत्तुकि पूर्वस्य एत्वपक्षे राए इति, आणादेशपक्षे एत्वन्द्भावपक्षे राधाणे, राधाणा, इति पदरूपाणीति भावः ॥

टो णा ॥ २-२-५४ ॥

^१ राज्ञः टो णा वा स्यात् । ^२ इत्वस् । राहणा ।

इस्सङ्घसिटां णोणोर्हण् ॥ २-२-५९ ॥

^१ राज्ञोऽना सहितस्य ङित् अण् वा स्यात्, इस्सङ्घसिटादेशयोः णो-णा-इत्यनयोः परयोः । ङित्वात्पूर्वस्वरलोपः । ^२ रण्णा । ङणित्त्वयो-रभावे राजणा । णात्वस्याप्यभावे राएण राजाणेण राएणं राजाणेणं । भिसि राएहि ३ ।

भिसृभ्यसाम्मुप्स्वीत् ॥ २-२-५८ ॥

^१ राज्ञोऽना सहितस्य ई वा स्याद्भिस्सादौ ।

^१ राज्ञः टो णा वा स्यादिति ॥ 'आ सौ वा' (प्रा सू २-२-५२) इत्यतो वेति, 'राज्ञ' (प्रा सू २-२-५३) इति सूत्रं चालुवर्तत इति भावः ॥

^२ इत्वमिति ॥ राजन्शब्दे 'णोणाङ्गिष्विदना ज' (प्रा सू. २-२-५४) इत्यनेन तृतीयैकवचनस्य टाप्रत्ययस्य णो-इत्यादेशो अना सहितस्य जस्येत्वमित्यर्थः ॥

^३ राज्ञोऽना सहितस्येत्यादि ॥ 'राज्ञः' (प्रा सू २-२-५३) इति सूत्रं 'आ सौ वा' (प्रा सू २-२-५२) इत्यतो वेति 'णोणाङ्गिष्विदना ज' (प्रा सू २-२-५४) इत्यतोऽना जः इत्यस्य चानुवृत्त्याऽयमर्थः सिद्ध इति भावः ॥

^४ रण्णेत्यादि ॥ राजन्शब्दात्तृतीयैकवचने टाप्रत्यये तस्य णादेशपक्षे तत्पूर्वस्याना सहितस्य जस्येत्वे राहणो इति, तत्रैव इत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे प्रकृतसूत्रेण अना सहितस्य नकारस्य ङणि तस्य ङित्वाद्देरकारस्य लोपे रण्णा इति, णात्वपक्ष एव ङणित्त्वयोरुभयोर्वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे अन्त्यहलो नकारस्य लोपे जस्य लुकि राजाणा इति, णात्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तस्याप्यभावपक्षेऽन्त्यहलो नकारस्य लोपे नकारस्य लुकि टाप्रत्ययस्य 'टो डेण्' (प्रा सू २-२-१८) इति डेण्लादेशो तस्य ङित्वात्पूर्वकारस्य लोपे राएण इति, अत्रैव णात्पर क्वास्तुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू १-१-४३) इति बिन्दुपक्षे राएणं इति, तत्रैवाणादेशपक्षे टाप्रत्ययस्य डेणळि णात्पर बिन्दुपक्षे राजाणेणं इति, बिन्दुभावपक्षे राजाणेण इति सप्तरूपाणि निव्यञ्जनं इति बोध्यम् ॥

^५ राज्ञोऽनेत्यादि ॥ पूर्ववदेवात्रापि 'राज्ञः अना जः वा' इति पदानामनुवृत्तिर्बोध्या ॥

राईहि ^१ नच । उसाँ इणि रण्णो । इत्त्वे गइणो । उभयाभावे दीघं, राअणो । पोत्वाभावे राअहिँतो राअत्तो राअओ राआड राआ राअहि राआणाहिँतो राआणत्तो राआणाओ राआणाड राआणा राआणाहि, ^२ पञ्चदश । भ्यसि-राअहिँत्तो राईहिँतो राएहिँतो राआसुँतो राईमुँतो राएसुँतो राअत्तो राइत्तो इत्यादि । राअहिँ राएहिँ राईहिँ राआणाहिँ राआणेहिँ, ^३ चतुर्विंशतिः । ऊसि-राइणो रण्णो राअणो राअस्स

^१ नचेति ॥ राजान्शब्दात्पूर्वायाबहुवचने मिसि जस्य लुकि मन्थहलो नकारस्य लोपानन्तरं 'मिन्मभ्यन्मुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्यनेन पूर्वाकारस्येने हिँ हिँ हिँ मिमः' (प्रा. सू. २-२-५) इत्यादेशप्रत्ये राएहिँ राएहिँ गणुहिँ इति, प्रकृतसूत्रेण नना नहितस्य जस्य ईत्त्वपक्षे राईहिँ राईहिँ राईहिँ इति, आगादेशपक्षे राआणाहिँ राआणाहिँ राआणेहिँ, इति सत्र रूपाणि शोध्यतीति भावः ॥

^२ पञ्चदशेति ॥ राजान्शब्दात्पञ्चम्येकवचने उसाँ तस्य जञ्जामुहमिइत्या पोश' (प्रा. सू. २-२-५५) इति णोशादेशे पूर्वस्य जन् इत्यस्य 'हन्मिडां णोणोत्तं' (प्रा. सू. २-२-५९) इति उणि द्विच्चादेशकारस्य लोपे रण्णो इति, उगो वैकल्पिकवाचनभावपक्षे 'णोणाद्विन्दिना ज.' (प्रा. सू. २-२-५६) इत्यना सहितस्यत्वपक्षे गइणो इति, उणिरवयोऽभयोर्वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षेऽन्त्यहलो नकारस्य लोपे उकारस्य लुकि णोशाद्विन्दिनापूर्वस्य दीघं च राआणो इति. णोशोऽपि वैकल्पिकत्वात्तन्त्याप्यभावपक्षे 'हितोनादोद्गु इमिम्' (प्रा. सू. २-२-६) 'ऊसेः इल्लुक्' (प्रा. सू. २-२-१५) 'इत्तिसो हिँ' (प्रा. सू. २-२-१७) इति सूत्रैः हिँतो—इत्याद्यादेशपट्टके राआहिँतो राअत्तो राआओ राआड राआ राआहिँ इति, तथाऽऽणादेशेऽप्येवमेवादेशपट्टके राआणाहिँतो राआणात्तो राआणाओ राआणाड राआणा राआणाहिँ, इति पञ्चदश रूपाणीति भावः ॥

^३ चतुर्विंशतिरिति ॥ राजान्शब्दात्पञ्चमीवबहुवचने भ्यस्यप्रत्यये तदादेशनत्या विहितेषु हिँतो—इत्यादिपट्टकादेशेषु हिँतो इत्यादेशे मनि राजोऽन आगादेशपक्षे 'दिदोत्तोद्गु ऊयो' (प्रा. सू. २-२-८) इति दीघपक्षे गआणाहिँतो इति. तत्रैव 'मिन्मभ्यन्मुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येवपक्षे राआणाहिँतो इति, आगादेशान्वावपक्षे राजोऽन्त्यहलो नकारस्य लोपे पूर्ववदकान्य दीघेवपक्षयोः राआहिँतो राइत्तो इति हिँतो-इत्यादेशपक्षे पञ्च रूपाणि । एवं म्यमादेशेषु चोन्तो-दु-इत्यादेशेषु

राखाणस्स, ^१पञ्च । 'इणममामा' (प्रा. सू. २-२-५७) ^२राइणं राईणं
राईणं राखाणाणं, पञ्च ।

त्रिष्वप्याणादेशेऽन्वकारलोपपक्षेषु राखाणत्तो राखाणाओ राखाणाड राइत्तो राइीओ
राइीड राखत्तो राखाओ राखाड इति नव रूपाणि । एवं भ्यस्यो ह्यादेशपक्षे आणा-
देशेऽन्वकारलोपपक्षेषु राखाणाहि राखाणेहि राईहि राखाहि राएहि इति पञ्चरूपाणि ।
तथा भ्यसस्युतो-इत्यादेशपक्षे आणादेशेऽन्वकारलोपपक्षेषु राखाणासुतो राखाणेसुतो राईसुतो
राखासुतो राएसुतो इति पञ्चरूपाणीत्याहस्य भ्यसि चतुर्विंशतिरूपाणीति भावः ॥

^१पञ्चेति ॥ राजन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने ङिति 'जश्शस्वसिङ्सां णोश्'
(प्रा. सू. २-२-५५) इति तस्य णोशादेशे 'णोणाडिडिदना ज.' (प्रा. सू. २-२-५६)
इत्यना सहितस्य जस्येत्वपक्षे राइणो इति, तत्रैव 'इसुडसिटा णोणोईण्'
(प्रा. सू. २-२-५५) इत्यना सहितस्य जस्य ङिति द्वित्वाट्टेराकारस्य पूर्वस्य लोपे च
रणो इति, ङणित्त्वयोवैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षेऽन्वहलो नकारस्य लोपानन्तर
जस्य लुकि च णोशादिशित्वात्पूर्वस्य दीर्घे राखाणो इति, राइेऽन आणादेशपक्षे
'ङ्सोऽङ्गिया सर्' (प्रा. सू. २-२-१०) इति ङसस्तरादेशे तस्य रिच्चाद्वित्वे राखाणस्स
इति, आणादेशाभावपक्षे णोशो वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे च राइोऽन्वहलोपानन्तरं
जस्य लुकि च पूर्ववत् ङसस्तरादेशे रिच्चात्तस्य द्वित्वे च राखस्स इतीत्याहस्य पञ्च-
रूपाणीति भावः ॥

^२राइणमित्यादि ॥ राजन्शब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि 'इणममामा'
(प्रा. सू. २-२-५७) इत्याम्बिभक्त्याऽना च सहितस्य जस्य हणमादेशे राइणं इति,
'मिसुम्यसामसुप्त्वीत्' (प्रा. सू. २-२-५८) इत्यना सहितस्य जस्येत्वपक्षे
'णशाम' (प्रा. सू. २-२-४) इत्यामो णशादेशे 'क़ासुपोस्तु सुणात्'
(प्रा. सू. १-१-४३) इति णकारात्परं विन्दुत्तवभावपक्षयोः राईणं राईणं इति, राइ
आणादेशपक्षे चामो णशादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे द्वितीयणत्परं विन्दुत्तवभाव-
पक्षयोः राखाणाणं राखाणाणं, इतीत्याहस्य पञ्च रूपाणीति भावः । अत्र आणादेशेण-
मादेशेऽन्वकारानामपि वैकल्पिकत्वयैतत्त्रितयाभावपक्षेऽन्वहलो नकारस्य लोऽपे जस्य
लुक्यामो णशादेशे णकारात्परं विन्दुत्तवभावपक्षयोश्च राखाणं राखाणं इत्यन्वदपि
रूपद्वयं प्रदर्शनीयम् । एवमेवोत्तरत्रापि द्वौ सुपि च राखाणमि राखाणं, राखाणेषु
राखाणेषु इति प्रत्येकं रूपद्वयमधिकं प्रदर्शनीयमिति प्रतिभाति ॥

१ णोणाङ्गिष्विदना जः' (प्रा. सू. २-२-५६) राजन्मि राक्षन्मि
 २ सुपि—राईसु राईसुं रायसु रायसुं । ३ केचिदाणादेशेऽपि 'राक्षः' (प्रा सू
 २-२-५३) इत्यादिकमिच्छन्ति । तन्मते सौ—राभाणा । जसि राभाणाणो ॥
 आणादेशे अना सहितस्य स्थानिनोऽभावात् इत् इणं ईत् ङण् इति न
 स्युः । शसि—राभाणाणो राभाणा । ङसिङ्सोः राभाणाणो, इत्यपि रूपाणि ॥
 इति राजन्शब्दः

१ णोणाङ्गीत्यादि ॥ इदमुपलक्षणं रूपान्तराणामपि । तथाहि—राजन्
 शब्दात्सप्तम्येकवचने द्विप्रत्यये राज्ञोऽन आणादेशपक्षे 'ङेई' (प्रा सू २-२-१६)
 इति 'ङेईवे' ढेरकारस्य लोपे राभाणाणे इति 'ङे' इत्यादेशाभावपक्षे 'ङेर्मिर्
 (प्रा सू. २-२-११) इति ढेर्मिरादेशे रिच्चात्तस्य द्वित्वे च राभाणमि इति, आणा-
 देशाभावपक्षे 'णोणाङ्गिष्विदना ज.' (प्रा मृ २-२-५६) इत्यना सहितस्येत्वपक्षे
 पूर्ववत् ढेर्मिरादेशे तस्य द्वित्वे च राजन्मि इति, इत्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभाव-
 पक्षेऽन्यहलो नकारस्य लोपे जस्य लुकि ङेई-इत्यादेशे तस्य द्वित्वात्पूर्वाकारस्य
 टेलोपे राय् इति, ङे-इत्यादेशाभावपक्षे पूर्ववत् ढेर्मिरादेशे तस्य द्वित्वे च राक्षन्मि
 इतीत्याहृत्य पञ्च रूपाणीति ॥

२ सुपीति ॥ राजन्गण्डात्सप्तमीबहुवचने सुपि राज्ञोऽन आणादेशपक्षे
 'सिम्भ्यस्सुपि' (प्रा. मृ २-२-२१) इति सुप. पूर्वाकारस्य एत्वे सुकारात्पर विन्दु-
 तदभावपक्षयो राभाणेषु राभाणेषु इति, आणादेशाभावपक्षे 'सिम्भ्यसामसुस्वीत्'
 (प्रा सू २-२-५८) इति राज्ञोऽना महितस्य जस्य ईत्वे सुकारात्परं विन्दुतदभाव-
 पक्षयो राईसु राईसु इति, इत्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षेऽन्यहलो नकारस्य
 लोपे जस्य लुकि सुप. पूर्वस्याकारस्य एत्वे सुकारात्पर विन्दुतदभावपक्षयो राय्
 राय्, इतीत्याहृत्य षड्रूपाणीनि बोध्यम् ॥

३ केचिदिति ॥ 'आणादेशे राज् इत्यादिप्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति' इति
 वार्तिकदशनात् 'राज्' (प्रा सू. २-२-५३) इत्याद्यात्वादिबिधीनामाणादेशेऽपि
 प्रवृत्त्यभ्युपगमवादिन इति भावः । ततश्च राजन्गण्डात्प्रथमैकवचने सौ राज्ञोऽन
 आणादेशानन्तरमपि 'राज्' (प्रा सू. २-२-५३) इत्यात्वप्रवृत्त्या राभाणा इत्येक-
 मधिकं रूपम्, तथा 'जज्ञसङ्गसिङ्गां णोञ्' (प्रा सू २-२-५५) इति णोशादेशे
 जज्ञसङ्गसिङ्गस्य प्रत्येकमेकैकमधिकं रूपं बोध्यमिति भावः ॥

इति राजन्शब्द

आत्मन्शब्दे आणादेशे ^१अप्याणो-अप्याणा इत्यादि वृक्षवत् । ^२राज-
वद्भावे तु 'राज्ञः' (प्रा सू २-२-५३) इत्यात्वम् । अप्या ^३पक्षे अप्यो । हे
अप्या हे अप्यो । जइशब्दसिद्धतां णोश् (प्रा सू २-२-५५) ^४अप्याणो
अप्या । ^५अप्यं । ^६अप्याणो अप्या अप्ये ।

^१ अप्याणो अप्याणा इत्यादीति ॥ आत्मन्शब्दात् प्रथमैकवचने सौ 'पुंस्याणो
राजवद्भावात्' (प्रा सू २-२-६०) इत्यन आणादेशे आत्मान-इति जाते 'वाऽऽत्म-
भत्मनि षः' (प्रा सू १-४-२०) इति ध्म-इति संयुक्तस्य पादेषु तस्य 'शेषादेशस्य'
(प्रा. सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा सू. १-२-४०) इति पूर्वस्य
ह्रस्वे अप्याण इति जाते रामशब्दवत् अप्याणो इत्यादिरूपाणीति भावः ॥

^२ राजवद्भावे तिष्ठत्यादि ॥ 'पुंस्याणो राजवद्भावात्.' (प्रा सू २-२-६०)
इत्यनेन शब्दस्य राजवत्त्वातिदेशेन प्रथमैकवचने सौ 'राज्ञः' (प्रा सू. २-२-५३)
इत्यात्वपक्षे आकारान्तत्वेन सोऽङ्गिकि च अप्या इति रूपमिति भावः ॥

^३ पक्षे अप्यो इति ॥ 'राज्ञः' (प्रा सू २-२-५३) इत्यनेन विहितस्यात्वस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः । आणादेशस्यापि वैकल्पिकत्वात्तस्याप्यभावपक्ष
इत्यप्यत्रार्थः । तथा च आत्मन्शब्दे आत्वाणादेशोभयाभावपक्षे अन्यहलो नका-
रस्य लोपे ध्मस्य पादेषु तस्य द्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वेऽकारान्तत्वेन अप्यो इति रामशब्दवद्दूपं
बोध्यम् ॥

^४ अप्याणो अप्या इति ॥ आत्मन्शब्दात्प्रथमाभावपक्षे जति तस्य णोशा-
देशे अन्यहलो नकारस्य लोपे णोशादेशत्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्याणो इति, णोशो वैकल्पि-
कत्वात्तदभावपक्षेऽन्यहलो नकारस्य लोपे 'इलुग्नइशसो' (प्रा सू. २-२-३) इति
अस इलुकि तस्य भित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्या इत्यपि रूपमिति भावः ॥

^५ अप्यमिति ॥ आत्मन्शब्दात् द्वितीयैकवचनेऽपि तस्य 'अम' (प्रा सू
२-२-२) इति मकारादेशे तस्य विन्दौ अन्यहलो नकारस्य लोपे पूर्ववत्संयुक्तस्य पकारादेशे
द्वित्वे ह्रस्वे च अप्यमिति रूपमिति भावः । इडमाणादेशे सति अप्याणमिति
रूपान्तरस्याप्युपलक्षकं बोध्यम् । एवमुत्तरत्रान्याणादेशे रूपान्तर बोध्यम् ॥

^६ अप्याणो इत्यादि ॥ आत्मन्शब्दात् द्वितीयावहुवचने णस्याणादेशाभावपक्षेऽ
न्यहलो नकारस्य लोपे 'जइशब्दसिद्धतां णोश्' (प्रा. सू २-२-५५) इति शसो
णोशादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्याणो इति, णोशादेशाभावपक्षे शस इलुकि तस्य
शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्या इति, 'शस्येत्' (प्रा. सू. २-२-२०) इति शस ण्वपक्षे अप्ये

टा—^१ अप्पणा अप्पेण अप्पेणं ।

टो वाऽऽत्मनो णिआ णइआ ॥२-२-६१ ॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य एतौ वा स्तः । अप्पणिआ अप्पणइआ । केचिदाणादेशेऽपि अप्पाणणिआ अप्पाणणइआ इतीच्छन्ति । मिसि ^२ अप्पेहिं ३ । ऊसौ-अप्पाणो अप्पाणाहिंतो ^३ इत्यादि । भ्यसि-अप्पासुंतो इत्यादि । ^४ ऊसि अप्पाणो इत्यादि ।

इति रूपमिति भावः । एवमत्रैवाणादेशपक्षे अप्पाणा अप्पाणे इत्यपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^१ अप्पणेत्यादि ॥ आत्मन्शब्दात् तृतीयैकवचने टाप्रत्यये आत्मनोऽन्त्यह्रोलो नकारस्य लोपे टाप्रत्ययस्य 'टो णा' (प्रा सू २-२-५४) इत्यनेन राजवत्कार्यादि-देशेन णादेशे संयुक्तस्य पादेशे द्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वे च अप्पणा इति, णादेशाभावपक्षे टाप्रत्ययस्य डेण्लादेशे णात्परं विन्दुत्तरभावपक्षयो अप्पेणं अप्पेण इति रूपाणीति भावः । एवमाणादेशपक्षे अप्पाणणा अप्पाणेणं अप्पाणण इत्यपि रूपत्रयमत्र बोध्यम् ॥

^२ अप्पेहिं ३ इति ॥ आणादेशपक्षे अप्पाणेहिं अप्पाणेहिं अप्पाणेहि इत्यपि रूपत्रयं बोध्यम् ॥

^३ इत्यादीति ॥ आत्मन्शब्दात्पञ्चम्येकवचने ऊसौ तस्य णोआदेशोऽन्त्यह्रोलो-पाठौ च अप्पाणो इति, आणादेशतदभावपक्षयो डसे हिंतोचोडोदुहिङ्गुगादेशेषु अप्पाणाहिंतो अप्पाणत्तो अप्पाणाओ अप्पाणाड अप्पाणाहि अप्पाणा अप्पाहिंतो अप्पत्तो अप्पाओ अप्पाड अप्पाहि अप्पा इति त्रयोदश रूपाणीति भावः । एवं पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तस्य हिंतो-सुंतो-हादेशपक्षेषु पूर्वस्य एत्त्वदीर्घपक्षयो, तथाऽऽणादेशतदभाव-पक्षयोश्च अप्पाणेहिन्तो अप्पाणसुंतो अप्पाणेहि अप्पाणाहिंतो अप्पाणासुतो अप्पा-णाहि अप्पेहिंतो अप्पेसुंता अप्पेहि अप्पाहिंतो अप्पासुंता अप्पाहि इति, तथा चोडोदु-प्रादेशेषु आणादेशतदभावपक्षयोश्च अप्पाणत्तो अप्पाणाओ अप्पाणाड अप्पत्तो अप्पा-ओ अप्पाड इत्याहस्य अष्टादश रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^४ ऊसीति ॥ आत्मन्शब्दात् पृथ्व्येकवचने डसि तस्य णोआदेशपक्षे आण-देशाभावपक्षे च अप्पाणो इति, सरादेशपक्षे अप्पस्स इति, एवमाणादेशपक्षे इत्यो णोआदेशसरादेशपक्षयो. अप्पाणाणो अप्पाणस्म इति चत्वारि रूपाणीति भावः ।

१ आस्मि—अप्याणं । २ अप्पस्मि । अप्पे । अप्पेसु, इति १दिक । एवं युवनशब्दादावृहम् । युवानस्संस्कृतेऽपीति केचित् ? सुजन्मञ्जित्यादौ राजवद्भावे अना युके जकारे सत्यपि ४ इदादयोऽपि न सन्ति ।

इति आत्मन्शब्दः

इति नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

इति हल्न्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

१ आमीति ॥ आत्मन्शब्दात् पृष्टीवहुवचने आस्मि आणादेशतदभावपक्षयोः आमश्च णादेशेन गारपरं विन्दुत्तदभावपक्षयोश्च अप्याणाणं अप्याणाण अप्याणं अप्याण इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

२ अप्पस्मीत्यादि ॥ आत्मन्शब्दात् मस्यमेकवचने ङी तस्य ढेसिरादेशपक्षयो-
रन आणादेशतदभावपक्षयोश्च अप्यागे अप्याणस्मि अप्पे अप्पस्मि इति रूपचतुष्टयम् ।
तथा मस्यमीवहुवचने सुपि मकारात्परं विन्दुत्तदभावपक्षयोरन आणादेशतदभावपक्ष-
योश्च अप्यागेमुं अप्याणेषु अप्पेसु अप्पेसु इति रूपचतुष्टयमिति भावः ॥

३ द्विगिति ॥ तदर्थेऽनु आत्मन्शब्दसंबन्धिनस्संयुक्तस्य एम-इत्यस्य 'वाऽऽस-
मास्मि पः' (प्रा. सू. १-४-४२) इत्यनेन पाठेऽस्य विकल्पतया विधानात्तदभावपक्षो
'ममयाम्' (प्रा.मृ. १-४-७९) इत्यनेन मकारस्य लुकि गोप्यम्य नकारस्य द्वित्वे पूर्वस्य
इत्वे अन्त्यहलो नकारस्य लोपे च अत्ता इति प्रकृतिरूपनिवृत्त्या ततस्पर्वासु विभक्तिषु
प्यशब्दस्थाने च्चञ्चदितानि पूर्वोक्तानि स्वर्गाण्यधिकानि रूपाणि बोध्यानीति ॥

४ इदादयो न सन्तीति ॥ णोणादिपिवदना जः' (प्रा. सू. २-२-५६)
इत्यादां णोणादिव्यवहितपूर्वस्य अना अव्यवधानेन महित्तम्य जस्येकवदीत्यर्थस्य
तत्र विवक्षणात् सुजन्मशब्दे द्वितीयस्थानो णोणादिप्रत्ययव्यवहितपूर्वत्वेऽपि णस्य
अव्यवधानेन जकारमाहित्येऽपि तस्य णोणादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वं नाम्नीति सुजन्मशब्दे
राजवद्भावेनाप्यादिप्रवृत्तावपि 'णोणा' (प्रा. मृ. २-२-५६) इत्यादिनेदादयो न प्रव-
र्तन्त इति भावः ॥

इति आत्मन्शब्दः

इति नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

इति हल्न्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः

स्त्रीलिङ्गहलन्तानां ^१आत्विधानाद्गङ्गावत् । दृषत्—^२दिसथा इत्यादि ।
विद्युत् ^३ विज् । ^४ धेनुवत् तरुवच्च ।
इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः.

दामन्-दाम दामाद् इत्यादि, धनवत् । ^०पुंसीत्युक्तेर्नात्राणादेशराज-
वद्भावौ ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः

^१ आत्विधानादिति ॥ 'अविद्युति क्रियामाङ्' (प्रा. सू. १-१-२९)
इत्यनेन स्त्रीलिङ्गानां हलन्तानामन्यहलो नित्यतया आकारादेशविधानात् दृषदादीनां
हलन्तस्त्रीलिङ्गानामाकारान्तगङ्गादिशब्दवद्द्रुपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^२ दिसथा इत्यादीति ॥ दृषच्छब्दात् प्रथमैकवचने सौ तकारस्य पूर्वोक्-
रीत्या आत्वे कृपाठित्वाद्दकारस्येत्वे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति षकारस्य
सत्वे सोर्लुकि च द्विमथा इत्यादि गङ्गावद्द्रुपमिति भावः ॥

^३ विज् इति ॥ विद्युच्छब्दस्य स्वतः स्त्रीलिङ्गतया तकारान्तत्वेऽपि 'अविद्युति
क्रियामाङ्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यत्राविद्युतीति पर्युदासावात्त्वात्तैत्या 'अन्यहलोऽ-
श्रुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेनान्यहलस्तकारस्य लोपे 'द्यस्ययां ज.
(प्रा. सू. १-४-२४) इत्यनेन द्यस्य जत्वे तस्य द्वित्वे च मत्स्युकारान्तस्त्रीलिङ्गधेनु-
शब्दवत् विज् इति रूपमिति भावः । अस्यैव विद्युच्छब्दसम्बन्धिघनन्तकारस्य 'लो
वा विद्युत्पत्र' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यादिना लकारादेशपक्षे आकारान्तस्त्रीलिङ्गरमा-
शब्दवत् विज्जुलेत्यादिकमपि रूपं बोध्यम् ॥

^४ धेनुवत्तरुवच्चेति ॥ विद्युच्छब्दस्य स्वतः स्त्रीलिङ्गतया धेनुशब्दवद्द्रुपम्,
तया 'अदपयंकुलाद्या वा' (प्रा. सू. १-१-५१) इत्यत्र 'विद्युच्छन्दोभाजनमाहात्म्य
दुःखवचनशकलम्' इति गणसूत्रदर्शनेनास्य विद्युच्छब्दस्य कुलादिगणपठित्वेन
वैकल्पिकतया पुंस्त्वविधानात्पुंलिङ्गतरुशब्दवदपि रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः

^० पुंसीत्युक्तेरिति ॥ दामन्शब्दस्य मान्तत्वेऽपि 'अमदाम' (प्रा. सू.

अथ सर्वनामसंज्ञकविशेषशब्दाः

अथ सर्वनामशब्देषु सर्वाद्यो विशेषा उच्यन्ते—

^१ सव्वो ।

सर्वादिर्जसोऽतो डे ॥ २-२-६२ ॥

अदन्तात्सर्वादिः परस्य जस पत्वं डित् स्यात् । सव्वे । शसि सव्वा सव्वे इत्यादि ।

आमां डेसिम् ॥ २-२-६५ ॥

अतस्सर्वादिरोमां डित्सेसि वा स्यात् । बहुवचनात् स्त्रियामपि । सव्वे-सि । पक्षे-सव्वाणं । डौ—

डेन्त्थस्सिम्मि ॥ २-२-६३ ॥

अतसर्वादेः डेः स्थाने त्थस्सिम्मि एते स्युः । त्रयोऽप्येते द्विरुक्ताः । सव्वत्थ सव्वस्सि सव्वस्सिम्मि । अतः किम् ? ममुम्मि ।

अनितमेतदस्तु कियत्तदः खियां च हिं ॥ २-२-६४ ॥

इदमेतद्भिन्नाद्दतस्सर्वादिर्डेस्थाने हिं वा स्यात् । कियत्तद्भयश्च

१-१-४९) इत्यत्र अदामेति पर्युदासात्पुसकत्वात् अदन्तत्वेऽपि 'पुस्याणो' (प्रा. सू. २-२-६०) इत्यत्र पुंसीत्युक्त्याऽत्र आणादेशो राजवन्नावश्च न प्रवर्तते । ततश्च अन्यहलो नकारस्य लोपे सत्यकारान्ततया नपुंसकलिङ्गधनशब्दवद्द्रुपाणि बोध्यानीति भावः ॥

इति ह्रन्तनपुसकाल्लिङ्गविशेषशब्दा.

अथ सर्वनामसंज्ञकविशेषशब्दाः

^१ सव्वो इति ॥ यद्यपि सर्वशब्देऽस्मिन् 'लवर.मवश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन वकाररेफयोर्लुग्विधानाद्दकारस्यापि लुक प्राप्तिरस्ति, तथाऽपि सूत्रे वकारात्पर रेफग्रहणात् 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' (प्रा. सू. १-४-२) इति पाणिनीय-प्रक्रियादरणेन रेफस्यैवात्र लुक प्रवृत्त्या सव्वो इत्यादि रूपं बोध्यम् ॥

^२ अतस्सर्वादिर्डेस्थाने हिं वा स्यादिति ॥ 'सर्वादिर्जसोऽतो डे' (प्रा. सू. २-२-६२) इत्यतोऽतस्सर्वादिरेति 'डेन्त्थस्सिम्मि' (प्रा. सू. २-२-६३) इत्यतो डेरिति चाजुवर्तते । सूत्रात्स्यस्तुशब्दो विकल्पार्थे परिभाषितश्चेति भावः ॥

१ स्त्रियामपि हिं वा स्यात् । सञ्चहिम् । पक्षे-सञ्चत्थ इत्याद्येव । ओषं
रामवत् । एवं विश्वाइयः ॥

इति सर्वशब्दः

यच्छब्दे-^२ जो जे । जं ^३ जा जे । टा—

इदमेतर्किकयचङ्गयष्टो ङिणा ॥ २-२-७३ ॥

अदन्तेभ्य एभ्यः परस्य टावचनस्य ङिदिणा ^४ वा स्यात् । ङिणा
^५ जेण २ ।

^६ जेहिं ३ ॥

१ स्त्रियामपीति ॥ एतेन पूर्ववाक्येन अदन्तात्सर्वादिरेवमेतत्किञ्चात् हेत्याने
विहितो हिमादेशः स्त्रियां न भवतीति मिष्यतीति भावः ॥

इति सर्वशब्द

^२ जो जे इति ॥ यच्छब्दात्सुजसोः यकारस्य 'आदेर्जः' (प्रा सू १-३-७४)
इति जकारेऽन्यहलो ठकारस्य लोपे सुजसोर्जे—इत्यादेशे ढेरकारस्य लोपे च जो जे
इति रूपमिति भावः ॥

^३ जा जे इति ॥ यच्छब्दाच्छसि तस्य 'गस्येत्' (प्रा सू २-२-२०)
'श्लुजदशसो' (प्रा सू. २-२-३) इत्येत्वश्लुक्पक्षयोः जा जे इति रूपमिति
भावः ॥

^४ वा स्यादिति ॥ 'डो तदस्तु' (प्रा सू २-२-७२) इत्यतस्त्वित्यनुवर्तत
इति भावः ॥

^५ जेण २ इति ॥ यच्छब्दात् टाप्रत्यये तत्स्थाने प्रकृतस्य ङिणादेशस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'टो डेणल्' (प्रा. सू २-२-१८) इति टो डेणलादेशे जेण
इति 'क्वासुपोस्तु सुणाव' (प्रा सू १-१-४३) इति णात्पर विन्दुपक्षे च जेणमिति
च रूपद्वयमिति भावः ॥

^६ जेहिं ३ इति ॥ यच्छब्दाङ्गिसि तस्य 'हिं हिं हि मिम' (प्रा सू
२-२-५) इति हिमाद्यादेशत्रये जेहिं जेहिं जेहिं इति रूपत्रयमिति भावः ॥

म्हा ङसेः ॥ २-२-७० ॥

अदन्तेभ्यः ^१ कियत्तङ्गयो ङसेः म्हा ^२ वा स्यात् । जम्हा । ^३ पक्षे जाह्नितो जत्तो जाथो जाउ आ जाहि । ^४ भ्यसि—जेहितो जेसुंतो इत्यादि ।

कियत्तङ्गयो ^५ ङसः ॥ २-२-६७ ॥

^६ सञ्वा स्यात् । ^७ शित्वादीर्घः । जास ^८ जस्स । 'आमां जेसि' (प्रा. सू. २-२-६५) जेसि जाण जाणम् ॥

जेरिआ डाहे डाला काले ॥ २-२-६९ ॥

कियत्तङ्गयः परस्य ऊः इथा आदेशः स्यात्, ङितौ आहे आला

^१ कियत्तङ्गय इति ॥ 'कियत्तङ्गयो ङस' (प्रा. सू. २-२-६७) इति सूत्रादिदमनुवर्तत इति भावः ॥

^२ वा स्यादिति ॥ 'डो तवस्तु (प्रा. सू. २-२-७२) इत्यतस्तुशब्दानुवृत्त्याऽ-यमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^३ पक्ष इत्यादि ॥ म्हादेशस्यान्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ङसेः हितो-त्तो-टो-टु-कुक् हि—इत्यादेशेषु जाह्नितो इत्यादिरूपषट्कमिति भावः ॥

^४ भ्यसीति ॥ 'सुंतो म्यस.' (प्रा. सू. २-२-७) इति म्यस. पाक्षिकसुंतो-इत्यादेश. 'मिम्यस्सुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इति पाक्षिकं भ्यस पूर्वस्यात् एत्वं चेति भावः ॥

^५ ङस इति ॥ अत्र चन्द्रिकायां सूत्रे 'ङम्' इति पाठमभिप्रेत्य विभक्ति-भ्यत्ययेन षष्ठील्युक्तम् ॥

^६ सञ्चेति ॥ 'अनिदमेतदस्तु' (प्रा. सू. २-२-६४) इत्यतः 'सु' इति, 'कित्तङ्गया सञ्' (प्रा. सू. २-२-६६) इत्यतस्त्विति चालुवर्तत इति भावः ॥

^७ शित्वादिति ॥ 'शिति दीर्घ.' (प्रा. सू. १-१-१५) इति सूत्रबलादिति भावः ॥

^८ जस्स-इति ॥ सञ्वादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'ङ्मोऽस्त्रियां स्र' (प्रा. सू. २-२-१०) इत्यनेन ङ्मस्सरादेशे रिच्चात्तस्य दित्त्वे यकारस्य जकारादेशे च जस्तेति रूपमिति भावः ॥

इत्येतौ वा स्तः ^१काले वाच्ये । यदा—जहथा जाहे जाला । ^२पक्षे देशादौ च जत्थ जर्सिस जर्हि जम्मि । ^३जेसु जेसुम् ॥

इति यच्छब्दः

तच्छब्दे—

तस्सौ सोऽक्कीये तदश्च ॥ २-२-८९ ॥

^४एनत्तदोस्तकारस्य सः स्यात्सौ न क्कीये ।

^५वैतत्तदः ॥ २-२-१४ ॥

^१ काले वाच्य इति ॥ अधिकरणे सप्तम्यनुशासनेन यदा सप्तम्या काल-
रूपमधिकरणं विवक्ष्यते तदा सप्तम्या. 'इअ' इत्याद्यादंशत्रयं विकल्पेन भवतीति
भावः ॥

^२ पक्षे देशादौ चेत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'अनिउमेतदस्सु' (प्रा. मू
२-२-६४) इति सूत्रानुशब्दानुवृत्त्या प्रकृतादेशत्रयस्य वैकल्पिकत्वबोधनेन पृथग्देशान्नि-
तयाभावपक्षे, सप्तम्या देशरूपाधिकरणस्य विवक्षार्थां च सप्तम्येकवचनस्य 'इत्थ-
स्सिम्मि' (प्रा. सू. २-२-६३) इत्यादंशत्रयं 'अनिउमेतदस्सु' (प्रा. सू. २-२-६४)
इत्यादिना हिमादेशं च 'जत्थ इत्यादिरूपचतुष्टयमिति भावः ॥

^३ जेसु जेसुमिति ॥ यच्छब्दान्सप्तमीबहुवचनं सुपि 'अन्सहलोऽश्रदुडं'
(प्रा. सू. १-१-२५) इति यच्छब्दसंबन्धिनो ढकारस्य लोपे 'सिसम्यस्सुपि'
(प्रा. सू. २-२-२१) इत्यत एत्वे यकारस्य जकारादेशं च जेसु इति, तत्रैव सुकारात्प
'क्कासुपोस्सु सुणाव' (प्रा. मू. १-१-२३) इति चिन्दुपक्षे जेसुमिति च रूपमिति
भावः ॥

इति यच्छब्दः.

^४ एतदिति ॥ 'एत्तो एत्ताहं डसिनंतद.' (प्रा. मू. २-२-८४) इत्यत एतद
इत्यस्यानुवृत्त्या अयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^५ वैतत्तद इति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायामनुपात्तमव्याख्यातं च ॥

^१ अदन्ताभ्यां ^२ परस्य सोडो वा स्यात् ।
^३ पक्षे-सोर्लुक्, ^४ सो स । जसि । ^५ ते । तं ।

क्वचित्सुपि तदो णः ॥ २-२-७४ ॥

तदो ^६ यथाप्रयोगं सुपि णो वा स्यात् । णं । शखि-ता ते । ^७ टो
 डिणा, तिणा तेण णेण । ^८ तेहिं । 'म्हा ढसेः' (प्रा. सू. २-२-७०)
 तम्हा ।

^१ अदन्ताभ्यामिति ॥ 'अतो ङो विसर्गः' (प्रा. सू. २-२-१२) इत्यतोऽत
 इत्यनुवृत्त्याऽयमर्थो लभ्यत इति भावः । अत एवानगो खीलिङ्गे भाकारान्तत्वा-
 ङोत्वस्याप्रवृत्तिः ॥

^२ परस्येति । पृतत्तद्भ्यामित्यादिः ।

^३ पक्ष इति ॥ ङोत्वस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^४ सो स इति ॥ तच्छब्दे 'अन्यहलोऽभ्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५)
 इत्यन्यस्य ढकारस्य लोपे ततस्तो प्रकृतसूत्रेण ङोत्वपक्षे द्वित्वाद्देरकारस्य लोपे
 'तस्सौ सोऽङ्गीवे तद्व्य' (प्रा. सू. २-२-८८) इत्यनेन ढकारस्य सत्त्वे सो इति,
 ङोत्वाभावपक्षे अन्यहलो ढकारस्य लोपे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति सोर्लुकि स
 इति च रूपद्वयमिति भावः ॥

^५ ते इति ॥ 'सचविर्जमोऽतो ङे' (प्रा. सू. २-१-६२) इत्यनेन जसो
 ङेत्वमिति भावः ॥

^६ यथाप्रयोगमिति ॥ सूत्रस्थक्वचित्पठार्थप्रदर्शनपरमिदम् । अत एव
 सौ णादेशस्यास्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥

^७ टो द्विणेत्यादि ॥ तच्छब्दाद्वाप्राप्तये 'इदमेतत्क्रियत्तद्भ्यश्चो डिणा'
 (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यनेन टाप्रत्ययस्य द्विणादेशे द्वित्वाङ्गिलोपे तिपेति रूपम् ।
 द्विणादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे तदो णादेशपक्षे 'णेण' इति, णादेशस्यापि
 वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'तेण' इति च टायां रूपत्रयमिति भावः ॥

^८ तेहिमिति ॥ 'हि हिं हि भिस' (प्रा. सू. २-२-५) इति भिसो हिं हि
 इत्यादेशयोरपि विधानात् भिसि तेहिं तेहि इति, त्रिविक्रमवृत्तौ भिस्यपि तदो
 णादेशस्याभिमतत्वात् णेहिमितीत्यन्यदपि रूपत्रय बोध्यम् ॥

^१सुनैस इणमो इणं ॥ २-२-८८ ॥

एतदस्सुना सह एते त्रयः स्युः । एस इणमो इणं । एअं । एआ एए ।
'ढो ढिणा' एइणा । एएहिं ।

एत्तोएत्ताहे ङसिनैतदः ॥ २-२-८५ ॥

स्पष्टम् । ^२एत्तो एत्ताहे । ^३पक्षे एआर्हितो एअत्तो एआओ
एआउ एआ एआहिं । भ्यसि एआसुंतो एएसुंतो ^४इत्यादि । 'तद्धि-
मेतदां सेसिं तु ङसाऽऽमा' (प्रा सू २-२-८४) से एअस्स । आमि एएस
एआण एआणं । तदेतदोरामा सह से आदेशं केचिदिच्छन्ति, से । ङौ-

^५त्थे एल् ॥ २-२-८६ ॥

एतद एत्वं लिट्स्यात् ङिरुक्ते धकारे परे । एएत्थ

^१सुनैस इति ॥ यद्यप्यनेन सूत्रेण एसादेशविधानाभावेऽपि एतच्छब्दात्
सौ ङोत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे सोर्लुकि तकारस्य सकारादेशे च एस इति रूपं
सिध्यति, तथाऽपि स्त्रीलिङ्गे टापः प्रवृत्त्या ह्रस्वाकारान्तमिदं रूपं तत्र न स्यादिति
तत्रापि ह्रस्वान्तरूपस्यापि सिद्धार्थमत्र एसादेशविधानं सार्थकमिति बोध्यम् । अत्र
सूत्रे 'एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः' (प्रा सू २-२-८५) इत्यत एतद इत्यस्यानुवृत्ति-
र्बोध्या ॥

^२एत्तो एत्ताहे इति ॥ एतच्छब्दस्य पष्ठथेकवचनान्तस्य प्रकृतिप्रत्यय-
विशिष्टस्य इदमादेशद्वयमिति भावः ॥

^३पक्ष इति ॥ एत्तो-एत्ताहे-इत्यादेशद्वयस्यापि वैकल्पिकत्वादेतदुभयाभावपक्षे
इसे हिनतो-तो-ओ-डु-ङ्-ङ्गादेशानां प्रवृत्त्या एआर्हितो इत्यादीनि पर्युपाणीति भावः ॥

^४इत्यादीति ॥ भ्यसो हितोद्यादेशपक्षे एत्त्वतदभावपक्षयो एएहितो ए-
आहितो एएहि एआहि इति, तो-ओ-डु-इत्यादेशेषु एअत्तो एआओ एआउ इति च
रूपाणीति भावः ॥

^५त्थे एल्लिति ॥ अत्रास्यां वृत्तौ आदेशस्य ङित्त्वानुक्त्या एएत्थ इत्युदाहरणात्
एतद्वृत्तिकृद्गीत्या 'त्थे एल्' इति सूत्रपाठः स्यादिति गम्यते । एतन्मते एत्थ इति रूपं
कथं स्यादिति विमर्शनीयम् । त्रिविक्रमलक्ष्मीधरी तु 'थे डेल्' इति सूत्रपाठं मन्यते ।

^१ एअस्ति ।

एतो म्मावदितौ वा ॥ २-२-८७ ॥

^२ एतद् एकारस्य अदितौ वा स्तः म्मौ परे । ^३ अअम्मि इअम्मि एअम्मि । एएसु ^४ एएसुं ॥

इति पुलिङ्ग एतच्छब्दः ।

इदंशब्दे—

इदम इमः ॥ २-२-७६ ॥

इदमः सुपि इमः स्यात् । इमो ।

पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिआ ॥ २-२-७७ ॥

स्पष्टम् । अयं । जसि-इमे ॥

इहेणं ह्यमा ॥ २-२-८० ॥

एतद्: स्थाने रानुबन्धे थकारे परत एत्वं लिङ्गवति, स च विद्भवतीत्युक्तया एतदोऽन्त्यस्य हलो लोपानन्तरमकारस्य अनेन सूत्रेण एत्वे तस्य द्वित्वात् ततः पूर्वस्य दिभृतस्य एत् इत्यस्य लोपे एत्थ इति रूपमिति भाति । रानुबन्ध इत्युक्त्या 'रितो द्वित्वल्' (प्रा. सू. १-४-८५) इति सूत्रेण हेस्थानिकस्य थस्य द्वित्वमित्याशयो ज्ञायते । एतन्मते डेल् इत्यत्र आदिभृतस्य डकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् कथं तस्य इत्संज्ञा स्यादिति चेद्बहुलग्रहणात्साधनीयमित्यवायात्स्यादिति । तस्मात्त्रिविक्रमलक्ष्मीधरौ एएत्थ इति रूपं नानुमन्वाते इति प्रतिभाति । तदिदं सर्वं यथाप्रयोगदर्शनं परिचिन्तनीयम् ॥

^१ एअस्तिमिति ॥ एतदो हौ 'डेत्थस्तिम्मि' (प्रा. सू. २-२-६३) इति हे स्ति-इत्यादेशे 'प्रायो लुक्पाचजतद्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे च एअस्ति इति रूपम् ॥

^२ एतद् इति ॥ 'एतो एताहे' (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यत एतद् इत्यस्यानु-वृत्तिरत्र बोध्या ॥

^३ अअम्मि इत्यादि ॥ एतदो हौ तस्य म्मि-इत्यादेशे प्रकृतसूत्रेण एकारस्य अत्येत्वपक्षयोः अअम्मि इअम्मि इति, अत्येत्वयोरुभयोर्यैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे एअम्मि इति रूपमिति बोध्यम् ॥

^४ एएसुं इति ॥ 'फासुपोस्तु सुणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इत्यनेनात्र सुपस्यकारादनर विन्दुपक्ष इत्वं रूपं बोध्यम् ॥

इति पुलिङ्ग एतच्छब्दः

इदमो डिना सहिनस्य इह. अमा सहितस्य इणं वा स्तः । इणं^१ इमं ॥

दाससि णः ॥ २-२-७९ ॥

इदमो णस्तु स्या^२द्वितीयातृतीययोः । णं । ^३गसि-इमा इमे णा णे । दा-^४णेण इमेण 'टो डिणा, णिणा इमिणा । ^५भिसि-इमेहि इमेहि^६ इमेहि णेहि^७ ३ ॥

अत्सुस्सिहस्से ॥ २-२-७८ ॥

इदम अत्वं वा स्यान् सुपु डि भिसु डस् इत्येतेषामादिशेषु सु-स्सि-

^१ इममिति ॥ इदंशब्दात् अमि इणादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'इदम इम.' (प्रा. सू. २-२-७६) इति इमादेशे इममिति रूपं बोध्यम् ॥

^२ द्वितीयातृतीययोरिति ॥ सूत्रे दाम् इति 'दान्यां भिम्' (पा. सू. ४-१-२) इत्यत्र दा-इत्यस्य मिसत्स्यकारेण प्रत्याहारेण द्वितीयाविभक्तेश्च इणम् तथा अत् इति अस्त्वौद्वयम् (पा. सू. ४-१-२) इत्यत्र अमित्यत्रलाकारस्य अमित्यकारेण प्रत्याहारेणानि तृतीयाविभक्तेश्च भवन्ति बोध्यम् ॥

^३ शमीत्यादि ॥ इदंशब्दात् असि 'इदम इम.' (प्रा. सू. २-२-७६) इति इदंशब्दस्य इमादेशे असः 'सुजइमोः' (प्रा. सू. २-२-३) इति श्रुति तत्पूर्वस्य 'अस्येत्' (प्रा. सू. २-२-२०) इत्येत्वे इने इति, एच्चाभावपक्षे अस श्रुति तत्पूर्वस्य 'श्रिति क्रीर्षः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति क्रीर्षे इना इति, एत्वमित्यो णादेशपक्षे णे णा इति च रूपाणि बोध्यानि ॥

^४ णेण-इत्यादि ॥ इदमस्तृतीयकवचने इदम इमादेशेणादेशयोः टाया डिणा-हेणलादेशयोश्च इमिणा डिणा इमेण णेण इति चत्वारि रूपाणि ॥

^५ निमिति ॥ इदमो भिसि इदम इमादेशेणादेशयोः भिसो हि हि^६ इ इत्यादेशेषु च इमेहि इमेहि^७ इनेहि णेहि^८ णेहि णेहि इति षड्रूपाणांति भावः ॥

^६ आदेशेष्विति ॥ यथामम्मवामिप्राथमिदम् । अतः सुग आदेशानादेशेऽप्य-शेषः । तथा स्यातिनो म्यमोऽग्रहोऽपि च क्षतिः । तत्रश्च सूत्रे हिरदेल नि-इत्यन्व-मामादेशेऽप्युत्स्य अग्रहम् । अत एवोत्तरत्र इमित्यन्वोः आर्हात्सुदाहरेष्वने च ॥

^७ स्सिहस्सेनेति ॥ 'इन्व्यन्मिमि' (प्रा. सू. २-२-६३) इत्यनेन हे-स्थाने विहितः स्मि इति, 'विहिहहि भिसः' (प्रा. सू. २-२-५) इति 'इमिमो वि'

हि-स्स-इत्येतेषु परेषु ।

वा—अदिदमः^१ सर्वादेशो वाच्यः ।

^२एत्वं, एहि । ^३इत्सौ—इमाहितो इमत्तो इमावो इमाउ इमा इमाहि । अत्रापि हिपरत्वादत्वे दीर्घे च आहि । भ्यसि—इमासुंतो इमेसुंतो इमाहि इमेहि एहि आहि इमत्तो इमावो इमाउ इमाहितो इमे-
हितो । ^४इसि—से अस्स इमस्स । ^५आमि—इमाण इमाणं । सिं
इमेसिं । इ—

न त्थः ॥ २-२-८१ ॥

इदमः त्थो न स्यात् । ^६इमस्सि आस्सि इमम्मि इह ।

(प्रा. सू. २-२-१७) इति च भिस्स्थानिको इसिम्यस्स्थानिकश्च हि इति
'इतोऽस्त्रियां सर' (प्रा सू. २-२-१०) इति इस्स्थानिक स्स इति चैत आदेशा
बोध्याः ॥

^१सर्वादेश इत्यादि ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' (पा मू. १-१-५२) इत्यनेन अन्त्यस्य
स्यादिति तद्वारणार्थमेतदारम्भ इति बोध्यम् ॥

^२एत्वमिति ॥ 'भिम्यस्सुपि' (प्रा मू. २-२-२१) इत्यनेनेति भावः ॥

^३इत्सौत्यादि ॥ इदंशब्दात् पञ्चम्येकवचने इत्सौ 'हितोचोदोदु इसिस्' (प्रा सू. २-२-६) इत्से शुक् (प्रा सू. २-२-१५) 'इसिसो हि' (प्रा सू. २-२-१७) इत्येभिर्विहितेषु हितो—इत्याद्यादेशेषु इमाहितो इमत्तो इमावो इमाउ इमा इमाहि इति, प्रकृतसूत्रे हिपदेनाविशेषात् इत्यादेशस्यापि ग्रहणेन इदमोऽदादेशो दीर्घे च आहि इति च रूपाणीति भावः । भ्यसि तु सुंतो—इत्यादेशोऽधिकः, एत्वं च तत्र वैकल्पिकमिति विज्ञेयो बोध्यः ॥

^४इत्सीति ॥ इदमो इसि इस्सहितस्य 'तदिदमेतदा' (प्रा. सू. २-२-८७) इत्यादिना से आठेजे से इति, 'अत्सुस्सिहित्से' (प्रा. सू. २-२-७८) इतीदमोऽदादेशो इस्स्सरादेशे च तस्य रित्वाहित्वे अस्स इति, 'इदम इमः' (प्रा सू. २-२-७६) इतीमादेशपक्षे च इमस्स इति च रूपाणीति बोध्यम् ॥

^५आमीति ॥ इदम आमि इदम इमादेशे आमो णञ्जादेशे णकारात्पर विन्दुतत्रमात्रपक्षयोश्च इमाण इमाणं इति, आमो डेसिमादेशपक्षे च इमेसिं इति, आनन्तस्य सिमादेशपक्षे च सि इति च रूपाणीति भावः ॥

^६इमस्सिमित्यादि ॥ इदमो इ इत्से इत्सिमादेशश्चम्प्यादेशपक्षयोः इदमश्च इमादेशादादेशपक्षयोश्च इमस्सि अस्मि इमम्मि इति, इत्यन्वस्य 'इहेण इयमा' (प्रा. सू. २-२-८०) इति इहादेशपक्षे इह इति च रूपाणीति भावः ॥

^१ इमेसु इमेसुं । अत्वे एत्वे च एसु एसुं ॥

इति पुल्लिङ्ग इदंशब्दः.

अदश्शब्दे—

सुप्यदसोऽयुः ॥ २-२-९० ॥

स्पष्टम् । ^२ अमू ॥

अहद्वा सुना ॥ २-२-९१ ॥

अदसः सुना सह अहत्स्यात् । ^३ तकारः स्त्रियामात्वं निवर्तयति ।
अह । ^४ आमि अमेसिं । औ—

^६ इआऔ म्मौ ॥ २-२ ९२ ॥

^१ इमेस्वित्यादि ॥ इदंशब्दात्सुपि इदम इमादेशे सुपः पूर्वस्यैत्वे सुकारत्पर विन्दुतदभावपक्षयोः इमेसु इमेसुं इति, इदमोऽदादेशपक्षे च पूर्ववदेत्वे विन्दुतदभावपक्षयोश्च एसु एसुं इति च रूपमिति भावः ॥

इति पुल्लिङ्ग इदंशब्दः

^२ अमू इति ॥ अदश्शब्दात्सौ प्रकृतसूत्रेणादश्शब्दस्य अमु-इत्यादेशे 'भुगानपि सो' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन सो भुक्ति शित्वात्पूर्वस्य 'क्षिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे अमू इति रूपमिति भावः । अदश्शब्दस्य अमु इत्यादेशानन्तरमुकारान्तत्वात् सुडिमिन्नप्रत्ययेषु सर्वत्र उकारान्ततत्त्वशब्दवदेव रूपाणि बोध्यानि ॥

^३ तकार इत्यादि ॥ 'अहद्वा सुना' इत्यस्मिन् प्रकृतसूत्रे अहत् इत्यत्रत्यस्ताकारो न श्रवणार्थः, अपि तु तस्य 'हलन्त्यम्' (पा सू. १-३-३) इत्यनेनेत्संज्ञार्थ एव । तत्फलं तु 'तपरस्तकालस्य' (पा सू. १-१-७०) इत्यस्य प्रवृत्त्या समुदायान्तकृतोऽपि स ह्रस्वमात्रस्य श्रवणार्थः । तेन अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि टापो न प्रवृत्तिरिति भावः । ततश्चादश्शब्दस्य सौ अह इति उकारान्तेभ्यो विलक्षणमेकं रूपमधिकमिति भावः ॥

^४ आमि अमेसिमिति ॥ अदसोऽम्बादेशानन्तरमुकारान्ततया 'आमां डेसि' (प्रा. सू. २-२-६५) इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्या कथमत्र डेसिमादेश इति विमर्शनीयम् । अत एव चन्द्रिकादौ अमेसि इति रूपं नोदाहृतं दृश्यते ॥

^६ इआऔ-इति ॥ इअश्च अमश्च इआऔ इति विग्रहोऽत्र बोध्यः । प्राकृते पदमध्ये सन्धेरभावादेवं प्रयोगः ॥

अदसो ङिवच्चनादेशे स्मौ परे इय अय इति वा स्तः । ^१ इयस्मि
अयस्मि । पक्षे—अमुस्मि । शेषं तरुवत् ॥

इति पुलिङ्गोऽदृष्टव्यः ।

किंशब्दे—

त्रे तसि च किमो ल्कः ॥ २-२-७५ ॥

किमः कस्स्यात्त्रे तसि च ^२ सुपि परे । ^३ लिट्वाङ्गित्यम् । को । के । कं । के
का । ^४ टो ङिणा - किणा केण केणम् । ^५ केर्हि ३ । 'म्हा ङसेः' (प्रा. सू.
२-२-७०) ^६ कम्हा ॥

किमो ङीसङ्गिणो ॥ २-२-७१ ॥

^१ इयस्मि अयस्मीति ॥ नन्वन्नादस इय—इत्यादेशानन्तरमकारन्ततया
स्मि—इत्यादेशस्य द्विस्थानिकतया स्थानिवद्भावेन तस्य द्वित्वाच्च 'द्वेस्थस्मि' (प्रा. सू.
२-२-६३) इत्यनेन त्याद्य आदेशा कुतो न भवन्तीति चेत्, स्मिसशिपातेन
जात इत्याद्यादेशविधिः. त्याद्यादेशप्रवर्तनेन स्वस्यादेशस्य च विद्यमानो यस्तस्यिपातः
तद्विधातको न भवतीति 'सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातव्य' इति पाणिनिशौच-
सम्मतपरिभाषाविरोधादित्याक्षयस्यादिति ॥

इति पुलिङ्गोऽदृष्टव्यः ।

^२ सुपि पर इति ॥ सूत्रेऽस्मिन् चकारेण 'क्वित्सुपि तदो णः' (प्रा. सू.
२-२-७३) इति पूर्वसूत्रस्यस्य सुपीत्यस्यानुवृत्तिस्सूच्यत इति भावः ॥

^३ लिट्वाङ्गित्यम् ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू. १-१-१४) इत्यस्मिन्
शास्त्रे लिटा नित्यत्वस्य बोधनादिति भावः ॥

^४ टो ङिणेति ॥ किंशब्दात् एतौक्यवचने टाप्रत्यये तस्य 'इदमेतत्किञ्चन-
ङ्गद्यो ङिणा' (प्रा. सू. २-२-७२) इत्यनेन ङिणादेशे तस्य लिट्वाङ्गित्ये च किणा
इति, ङिणादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे रामशब्दवत् केण केण इति च रूपाणीति
भावः ॥

^५ केर्हि ३ इति ॥ किमो मिसि किमः कादेशे मिसश्च 'हि हिं हि मिसः'
(प्रा. सू. २-२-५) इत्यादेशत्रये रामशब्दवत् केर्हि केर्हि केर्हि इति त्रीणि रूपाणीति
भावः ॥

^६ कम्हा इति ॥ किंशब्दात्पञ्चम्येकवचने कस्तिप्रत्यये किम कादेशे ङसे
'म्हा ङसेः' (प्रा. सू. २-२-७०) इति म्हादेशे च कम्हा इति रूपमिति भावः ॥

डसे'र्वा स्तः । ङित्त्वाट्टिलोपः । कीस किणो । 'किणो प्रश्ने' (प्रा. सू २-१-३७) इत्यव्ययपाठात्प्रश्नार्थेऽप्ययम् । ^२पक्षे—कार्हितो कत्तो काओ काउ का काहि । ^३भ्यसि—कार्हितो केर्हितो कासुंतो केषुतो कत्तो काओ काउ काहि केहि । 'किं यत्तद्भयो ङसः' (प्रा. सू २-२-६७) इति सश्, ^४कास कस्स । ' ^५किंतद्भयां सश्' (प्रा. सू २-२-६६) कास केसि काण काणं । ' ^६ङेरिआडाहेडाला काले' (प्रा. सू. २-२-६९) कदा—कद्दआ काहे काला । ^७पक्षे देशादौ च—कत्थ कस्सि कम्मि कर्हि ।

^१ वा स्त इति ॥ 'अनिदमेतवस्तु' (प्रा सू २-२-६४) इत्यतोऽत्र वार्थ-कस्तुशब्दोऽनुवर्तत इति भावः ॥

^२ पक्ष इत्यादि ॥ किमो डसे म्हाडीसडिणादेशानां त्रयाणामपि वैकल्पिक-त्वादेतत्प्रतयाभावपक्षे रामशब्दवत् ङसेः हितो-त्तो-डो-डु-श्रुक्-ह्यादेशानां प्रवृत्त्या कार्हितो कत्तो काओ काउ का काहि इत्यपि षड्रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^३ भ्यसीति ॥ किम. कादेशे सत्यदन्तत्वाद् भ्यसि रामशब्दवदेव कार्हितो इत्यादिनवरूपाणीति भावः ॥

^४ कास कस्सेति ॥ किशब्दाद् ङसि किमः कादेशे 'कियत्तद्भयो ङस.' (प्रा. सू २-२-६७) इति ङसस्सशादेशे तस्य शित्त्वात्पूर्वस्य दीर्घे च कास इति, सशादेशस्यास्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'ङसोऽस्त्रियां सर' (प्रा सू २-२-१०) इति ङसस्सरादेशे तस्य रित्त्वाद्द्वित्वे च कस्स इति च रूपमिति भावः ॥

^५ किंतद्भयामित्यादि ॥ किशब्दादामि 'किंतद्भया सश्' (प्रा सू २-२-६६) इत्यनेन आमस्सशादेशे तस्य शित्त्वात्पूर्वस्य दीर्घे च कास इति, सशो विकल्पतया तदभावपक्षे 'आमा डेसि' (प्रा सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशे केमि इति, डेसिमोऽपि वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'णशाम.' (प्रा सू २-२-४) इत्यनेन णशादेशे तस्य शित्त्वात्पूर्वस्य दीर्घे णत्परं विन्दुतदभावपक्षयो. काण काण इति च रूपाणीति भावः ॥

^६ ङेरिआ-इत्यादि ॥ किशब्दाद् डौ ससम्या कालरूपाधिकरणविवक्षाया 'ङेरिआडाहेडाला काले' (प्रा. सू. २-२-६९) इत्यनेन ङे. इया-डाहे-डाला इत्यादेशत्रये कद्दआ काहे काला इति रूपाणीति भावः ॥

^७ पक्षे देशादौ चेत्यादि ॥ ङेरिआद्यादेशत्रयस्य वैकल्पिकत्वात्तदभाव-पक्षे ससम्या देशरूपाधिकरणविवक्षायां च 'डेत्यस्सिम्मि' (प्रा. सू २-२-६३) इति

१ केसु केसुं ॥

इति पुंलिङ्गः किंशब्दः.

युष्मच्छब्दे—

युष्मत्सुना तुवंतुं तुमंतुहम् ॥ २-३-१ ॥

२ स्पष्टम् । त्वं—तुवं तुं तुमं तुहं ।

वा—स्वम्भ्यां सह युष्मदस्तं वाच्यः ।

तं, ३ पञ्च ।

जसा हेतुभ्येतुह्येउह्येतुष्म ॥ २-३-३ ॥

युष्मजसा सह एवं स्यात् । हे तुष्मे तुह्ये उह्ये तुष्म ।

‘अतिदमेतदः किञ्चत्तदः क्षिया च हिं’ (प्रा. सू २-२-६४) इत्यनेन च हे’ ल्य-स्ति-
मि-हि-इत्यादेशश्चतुष्टये कस्य कस्ति कम्मि कहिं इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

१ केसु केसुमिति ॥ किञ्चत्तदात् सुपि किसः कादेजे रामशब्दवत् केसु केसु-
मिति रूपद्वयमिति भावः ॥

इति पुंलिङ्गः किंशब्दः

२ स्पष्टमिति ॥ सूत्रे युष्मदिति लुसपटीकं पदम् । अत एव ‘वा ष्मो ष्मज्जौ’
(प्रा. सू २-३-१४) इति सूत्रे युष्मत्पदानुवृत्त्या युष्मदवयवस्येत्यर्थो लभ्यते । ततश्च
सुप्रत्ययेन सहितस्य युष्मच्छब्दस्य तुवाद्यश्चत्वारः भावेषां स्युरिति स्पष्टार्थकं सूत्र-
मित्यर्थः । एतेनैते भावेषां प्रकृतिप्रत्ययोभयविशिष्टस्यानिका इति सिद्धम् ॥

३ पञ्चेति ॥ ‘युष्मत्सुना’, (प्रा सू २-३-१) इति सूत्रविहिता तुवमित्या-
दय भावेषां चत्वारः ‘स्वम्भ्यां सह’ इत्यादिवार्तिकविहितः ‘त इत्यादेशः एक
इत्याहस्य युष्मन्सौ तुवं तुं तुमं तुहं तं इति पञ्च रूपाणीति भावः । त्रिविक्रमवृत्तौ
चन्द्रिकाया च स्वमित्यत्र सिद्धावस्थापेक्षया ‘लवरामधश्च’ (प्रा सू १-४-७८) इति
प्रकारलोपेन ‘तं’ इति रूपवार्तिकं विनैव साधितं दृश्यते । एवं त्वामित्यत्रापि ॥

वा षमो म्हज्झौ ॥ २-३-१४ ॥

^१ युष्मदादेशावयवस्य ^२ षस्य म्हज्झ-इत्येतौ वा स्तः । तुम्हे तुज्जे तुम्ह तुज्झ । ^३ नव ।

अमा तुएतुमे च ॥ २-३-२ ॥

युष्मदमा सह एवं ^४ वा स्यात् । तुए तुमे । चात्तुवमित्यादि ॥
तथा च—तुवं तुं तुमं तुहं तं । ^५ सप्त ॥

जसा वो च ॥ २-३-४ ॥

^१ युष्मदादेशावयवस्येति ॥ 'युष्मत्सुना' (प्रा. सू २-३-१) इत्यतोऽ-
नुवृत्तस्य युष्मदित्यस्य लक्षणया युष्मदादेशेन इत्यर्थो प्राज्ञः । न हि युष्मच्छब्दे षमो
दृश्यते किं नु तदादेशेषु तुष्मादिष्वेवेत्याशयः ॥

^२ षस्य म्हज्झेति ॥ अत्राकार उच्चारणार्थं इति बोध्यम् । एवं सूत्रे 'म्ह
इत्यत्रापि । अन्यथा 'तुम्हे' इत्याद्यादेशेष्वप्यकार श्रूयतेति बोध्यम् ॥

^३ नवेति ॥ युष्मच्छब्दाज्जमि 'जसा हे' (प्रा. सू २-३-३) इत्यनेन जस्वि-
शिष्टस्य हे तुष्मे तुम्हे उभे तुष्म इति पञ्चादेशाः, तथा 'वा षमो म्हज्झौ'
(प्रा. सू. २-३-१४) इत्यनेन तुष्मे तुष्म-इत्यादेशेन द्वयगतस्य संयुक्तस्य षमः म्हज्झ-
इति संयुक्तादेशयोस्सतोः तुम्हे तुज्जे तुम्ह तुज्झ' इति चत्वार आदेशा इत्याह्वय नव
रूपाणीति भावः । अत्र चन्द्रिकायां त्रिविक्रमवृत्तां च 'जसा हे' इत्यादिसूत्रे 'जसा मे'
इति पाठमभिप्रेत्य मे इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^४ वा स्यादिति ॥ सूत्रस्थचण्डफलितार्थकथनमिदम् । अत एवोत्तरत्रापि
'चात्तुवमित्यादि' इति दृश्यते ॥

^५ सप्तेति ॥ युष्मच्छब्दात् द्वितीयैकवचने अस्मि 'अमा तुए तुमे च' (प्रा. सू.
२-३-२) इत्यनेन अस्मिन्शिष्टस्य युष्मद- तुए तुमे इत्यादेशयोः, तथा 'युष्मत्सुना
(प्रा. सू. २-३-१) इत्यादिना नुवाद्यादेशचतुष्टये 'स्वम्भ्यां सह' इति वार्तिकेन 'तं'
इत्यादेशे च सति तुए तुमे तुवं तुं तुमं तुहं तं इति सप्त रूपाणीति भावः ॥

स्पष्टम् । चात् हे इत्यादिकं च । वो हे तुय्हे तुव्मे उय्हे तुव्म तुम्हे
तुज्जे तुम्ह तुज्झ—^१दश ।

टा हेतेदेदितुमंतुमइ ॥ २-३-५ ॥

टावचनेन सह युष्मत् हे ते दे दि तुमं तुमइ इति षोढा स्यात् ॥

डिटाभ्यां तुमएतुइतुएतुमाइतुमे ॥ २-३-६ ॥

स्यष्टम् । तकारादयः पञ्चादेशाः । टावचन ^२एकादश ॥

मिसा हेतुव्मेह्युव्मेह्युय्हेहितुय्हेहि ॥ २-३-१० ॥

युष्मद्भिन्ना सह एवं स्यात् । हे तुव्मेहि उव्मेहि उय्हेहि तुय्हेहि
तुम्हेहि तुज्जेहि उम्हेहि उज्जेहि—^३नव ॥

तुव्भतुहिन्तोतुय्ह डसिना ॥ २-३-७ ॥

युष्मत् डसिना सह एव त्रिधा स्यात् । तुव्भ तुहिन्तो तुय्ह तुम्ह
तुज्झ—पञ्च ॥

^१ दशेति ॥ युष्मदो द्वितीयाबहुवचने ऋसि 'असा वो च' (प्रा सू. २-३-४) इति प्रकृतमूत्रेण शास्त्रिण्यस्य युष्मदः वो इत्यादेशपक्षे वो इत्येकं रूपं तथा प्रकृतसूत्रस्यचानुकुट्टेषु हे तुव्मे तुय्हे उय्हे तुव्भ इति पञ्चस्वादेशेषु पञ्च रूपाणि, तेषु तुव्मे-तुव्भ-इत्यादेशद्वयगतस्य व्भस्य 'म्हज्झ' इत्यादेशद्वयपक्षे तुम्हे तुज्जे तुम्ह तुज्झ इति चत्वारि रूपाणि, इत्याहत्य दश रूपाणीति भावः ॥

^२ एकादशेति ॥ युष्मदस्तृतीयैकवचने दाप्रत्यये तद्विशिष्टस्य युष्मद. 'टा हेते' (प्रा. सू. २-३-५) इत्यादिना हे ते दे दि तुमं तुमइ इति षट्स्वादेशेषु, तथा 'डिटाभ्यां' (प्रा सू. २-३-६) इत्यादिना तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे इति पञ्चस्वादेशेषु च हे ते दे दि तुमं तुमइ तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे इत्येकादश रूपाणीति भावः ॥

^३ नवेति ॥ युष्मदस्तृतीयाबहुवचने भिसि तद्विशिष्टस्य 'मिसा हेतुव्मेहि' (प्रा सू. २-३-१०) इत्यादिना हे तुव्मेहि उव्मेहि उय्हेहि तुय्हेहि इति पञ्चस्वादेशेषु पञ्चरूपाणि, तथा तेष्व्वादेशेषु मध्ये तुव्मेहि-उव्मेहि-इत्यादेशद्वयगतस्य व्भस्य म्हज्झ-इत्यादेशद्वयपक्षे चत्वारि रूपाणीति हे तुव्मेहि उव्मेहि उय्हेहि तुय्हेहि तुम्हेहि तुज्जेहि उम्हेहि उज्जेहि इत्याहत्य नव रूपाणीति भावः । अत्र सर्वत्र 'हे' इत्यादेशस्थाने तत्त-

तुतइ डिम्डसौ ॥ २-३-८ ॥

युष्मत् सप्तम्यां तु स्यात्, ङसौ तइ स्यात् । तईहिन्तो तइत्तो तईओ तईउ । ^१ अलिङ्गत्वात् 'नृनपि ङसिङ्सोः' (प्रा सू २-२-२७) इति णो नास्तीत्याहुः ॥

तुवतुमतुहतुब्भ ॥ २-३-९ ॥

युष्मदः तुवाद्यश्चत्वारः स्युः डिम्डसौ । तुवाहिन्तो तुवत्तो तुवाओ तुवाउ तुवा तुवाहि, एवं पङ्करूपाणि । एवं तुमाहिन्तो तुमाहिन्तो तुम्भाहिन्तो तुम्हाहिन्तो तुज्झाहिन्तो इति क्रमेण तुमाविषु पञ्चस्वपि प्रत्येकं पङ्करूपाणि । त्वत्त इत्यत्र वलोपे 'अतो डो विसर्गः' (प्रा सू. २-२-१२) इति डोत्वे च सिद्धावस्थात् तत्तो इत्यपि । तदेवं ङसौ ^२ पदचत्वारिंशद्रूपाणि ॥

स्युत्रेषु मे इति पाठाभिप्रायेण मे इत्यादेशमेवामिप्रयन्ति चन्द्रिका कृदादयः ॥

^१ अलिङ्गत्वादिति ॥ यद्यपि युष्मच्छब्दस्य ङसौ परत. 'तइ' इति इकारान्तादेशस्य 'तुतइ' (प्रा सू २-३-८) इति प्रकृतसूत्रेण विधानात् 'हरिणो' इत्यत्रेवात्रापि 'नृनपि ङसिङ्सोः' (प्रा सू २-२-२७) इत्यनेन ङमो णादेशः प्राप्तोति, तथाऽपि 'अलिङ्गे युष्मदस्वदी' इत्यमियुक्तौक्तैः 'णो' इत्यादेशस्य पुनपुंसकलिङ्गनिमित्तकतया युष्मदश्चालिङ्गकत्वात् तस्य प्रवृत्तिरित्याशयः ॥

^२ पदचत्वारिंशद्रूपाणीति ॥ युष्मच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने ङसिप्रत्यये सति तद्विगिष्टस्य युष्मद. 'तुब्भतुहिन्तोतुब्ह ङसिना' (प्रा. सू. २-३-७) इति तुब्भतुहिन्तो-तुब्ह-इत्यादेशत्रये तुब्भादेशगतस्य ङमस्य 'वा ङमो म्हज्जौ' (प्रा. सू. २-३-१४) इति म्हज्जादेशद्वये च-सति तुब्भ तुहिन्तो तुव्य तुम्ह तुज्झ इति पञ्चरूपाणि, तथा 'तुतइ डिम्डसौ' (प्रा सू २-३-८) इत्यनेन ङमौ परतः पूर्वस्य प्रकृतिभूतस्य युष्मदः तइ-इत्यादेशे ङसेश्च 'हिन्तोत्तोवोदु ङसिम्' (प्रा सू २-२-६) इति हिन्तो-त्तो-दो-दु-इत्यादेशचतुष्टये सति तईहिन्तो तइत्तो तईओ तईउ-इति चत्वारि रूपाणि, तथा 'तुवतुमतुहतुब्भ' (प्रा सू २-३-९) इत्यनेन प्रकृतेर्युष्मदः तुव-तुम-तुह-तुब्भ-इत्यादेशचतुष्टये तुब्भादेशगतस्य ङमस्य 'वा ङमो म्हज्जौ' (प्रा सू २-३-१३) इत्यादेशद्वये ङसेश्च पूर्ववद् हिन्तो इत्यादेशचतुष्टये तुवादीनामकारान्ततया 'ङसेः

उब्भोय्हतुय्हतुब्भ भ्यसि ॥ २-३-११ ॥

युष्मद्ः उब्भ उय्ह तुय्ह तुब्भ इति चत्वारः स्युर्भ्यसि । उब्भ-
तुब्भयोः म्हज्जावपीति युष्मदोऽष्टावादेशाः स्युः । उब्भाहिन्तो
उब्भेहिन्तो उब्भासुन्तो उब्भेसुन्तो उब्भाहि उब्भेहि उब्भत्तो उब्भाभो
उब्भाड । एवमेकैकस्यां प्रकृतौ नवनवरूपाणीति कृत्वा अष्टमिः ^१द्विसप्तति-
रूपाणि भवन्ति ॥

तुब्भोब्भोय्हतुय्हतइतुहिंहुंहुंतुम्हुंतुवतुमंतुमेतुमाइतु-
मादेतेदितुइतुए ङसा ॥ २-३-१२ ॥

श्लुक्' (प्रा सू २-७-१५) 'हसिसो हि' (प्रा सू २-२-१७) इति श्लुक्-हि-
इत्यादेशद्वये च सति तुवाहिन्तो तुवत्तो तुवाभो तुवाड तुवा तुवाहि. तुमाहिन्तो
तुमत्तो तुमाभो तुमाड तुमा तुमाहि, तुहाहिन्तो तुहत्तो तुहाभो तुहाड तुहा तुहाहि,
तुब्भाहिन्तो तुब्भत्तो तुब्भाभो तुब्भाड तुब्भा तुब्भाहि, तुम्हाहिन्तो तुम्हत्तो तुम्हाभो
तुम्हाड तुम्हा तुम्हाहि, तुज्जाहिन्तो तुज्जत्तो तुज्जाभो तुज्जाड तुज्जा तुज्जाहि, इति
षट्त्रिंशद्ग्राणि, तथा तसिल्लन्ते सिद्धावस्थापन्ने 'त्वत्त' इत्यत्र 'छवराभश्च'
(प्रा सू. १-४-७८) इति वकारस्य लुकि विसर्गस्य 'अतो ङो विसर्गः' (प्रा सू
२-२-१२) इति ङो-इत्यादेशे तस्य ङित्वात्तत्पूर्वस्य टिभूतस्य अकारस्य लोपे च सति
'तत्तो' इत्येकं रूपमित्याहस्य षट्चत्वारिंशद्ग्राणीति भावः ॥

^१द्विसप्ततिरूपाणीति ॥ युष्मच्छब्दात्पञ्चगीबहुवचने भ्यसुप्रत्यये प्रकृते-
युष्मद् 'उब्भोय्हतुय्हतुब्भ भ्यसि' (प्रा सू २-३-१०) इति चत्वार आदेशाः,
तेषु उब्भतुब्भादेशाद्वयगतस्य उब्भस्य म्हज्जावेशयोश्चत्वार आदेशा इत्यष्टौ प्रकृत्यादेशा-
स्सम्पन्नाः । भ्यसश्च हिन्तो-त्तो-ङो-ङु-हि-सुंतो-इति षडादेशाः, तत्र च हिन्तो सुंतो-
ङादेशेषु परेषु पूर्वस्याकारस्य दीर्घत्वयोर्वैकल्पिकत्वमित्यष्टसु प्रकृत्यादेशेषु प्रत्येकं
नवनव रूपाणीत्याहस्य द्वासप्तती रूपाणि भवन्तीति भावः । तानि च रूपाणि यथा—

- (१) उब्भाहिन्तो उब्भेहिन्तो उब्भत्तो उब्भाभो उब्भाड उब्भाहि
उब्भेहि उब्भासुन्तो उब्भेसुन्तो,
- (२) उम्हाहिन्तो उम्हेहिन्तो उम्हत्तो उम्हाभो उम्हाड उम्हाहि उम्हेहि
उम्हासुन्तो उम्हेसुन्तो,

युष्मदी ङसा सह तुव्भ उव्भ उय्ह तुय्ह तइ तुहिं तुहं तुमं तुव
तुमं तुमे तुमाइ तुमो दे ते दि तुइ तुप इत्यष्टादश स्युः । तुव्भोऽभयोः
१ म्हाङ्गादेशेषु तुम्ह तुज्ज उम्ह उज्ज इत्यप्यस्ति । द्वाविंशतिः ॥

२ उम्हाणतुव्भंतुव्भाणतुवाणतुमाणतुहाणतुव्भवो-
हे त्वामा ॥ २-३-१३ ॥

- (३) उज्जाहिन्तो उज्जेहिन्तो उज्जत्तो उज्जाओ उज्जाउ उज्जाहि उज्जेहि
उज्जासुन्तो उज्जेसुन्तो,
- (४) उय्हाहिन्तो उय्हेहिन्तो उय्हत्तो उय्हाओ उय्हाउ उय्हाहि उय्हेहि
उय्हासुन्तो उय्हेसुन्तो,
- (५) तुय्हाहिन्तो तुय्हेहिन्तो तुय्हत्तो तुय्हाओ तुय्हाउ तुय्हाहि तुय्हेहि
तुय्हासुन्तो तुय्हेसुन्तो,
- (६) तुव्भाहिन्तो तुव्भेहिन्तो तुव्भत्तो तुव्भाओ तुव्भाउ तुव्भाहि तुव्भेहि
तुव्भासुन्तो तुव्भेसुन्तो,
- (७) तुम्हाहिन्तो तुम्हेहिन्तो तुम्हत्तो तुम्हाओ तुम्हाउ तुम्हाहि तुम्हेहि
तुम्हासुन्तो तुम्हेसुन्तो,
- (८) तुज्जाहिन्तो तुज्जेहिन्तो तुज्जत्तो तुज्जाओ तुज्जाउ तुज्जाहि तुज्जेहि
तुज्जासुन्तो तुज्जेसुन्तो, इति ॥

१ म्हाङ्गादेशेष्विति ॥ 'वा व्भो म्हाङ्गौ' (प्रा. सू. २-३-१४) इत्यनेन
युष्मदादेशगतस्य व्भस्य वैकल्पिकतया म्हाङ्गादेशयोर्विधानादिति भावः ॥

२ उम्हाणेति ॥ अत्र सूत्रे चन्द्रिकाविक्रमवृत्त्यो 'तुम्हाण' इत्यादि सूत्र-
पाठनिर्देशो सुदृष्टे उपलभ्यमानलिखितपुस्तकयोरपि दृश्यते । अत्र तुव्भाणत्यादेश-
विधानात् तत्रव्यवहकारस्य 'वाव्भो म्हाङ्गौ' (प्रा. सू. २-३-१४) इत्यनेन व्भस्य
म्हादेशविधानेनैव तुम्हाणेत्यापि सिद्धया पुनस्तुम्हाणग्रहणं सूत्रे किमर्थमित्याशङ्क-
सम्भवति । चन्द्रिकायां तु प्रकारान्तरेण तुम्हाणतिरूपसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रे तद्ग्रहणं
वैचित्र्यार्थमिति च समाहितम् । उम्हाणेत्यादिसूत्रपाठाभ्युपगन्तुरेतद्वृत्तिकृतो मते तु
पूर्वोक्तगङ्गसमाधानयोरैवानवयर इति ज्ञायते । एवमेव 'तुव्भोऽभोय्ह' (प्रा. सू. २-३-१२)
इति सूत्रेऽपि (प्रा. सू. २-३-१२) एतद्वृत्तौ 'तुम्हं' इति सातुस्वारादेशग्रहणात्तत्राप्ये-

आमा सह युष्मद् उम्हाण तुम्ं तुम्भाण तुवाण तुमाण तुहाण तुम्भ वो हे तु इति दशधा स्यात् । तुम्भंतुम्भाणतुम्भेषु तुज्झं तुम्हं तुज्झाण तुम्हाण तुज्झ तुम्ह इत्यपि पद । अत्र णकाराणां ^१सुवादेशत्वमिष्यते । तथाच विन्दौ उम्हाणं तुम्हाणं तुज्झाणं तुम्भाणं तुवाणं तुमाणं तुहाणं एवं त्रयोविंशतिः । ङौ—‘ङिटाभ्यां तुमपतुइतुपतुमाइ तुमे’ (प्रा. सू. २-३-६) तुमप तुइ तुप तुमाइ तुमे इति पञ्च । ‘तुतइ ङिम्हलौ’ (प्रा. सू. २-२-८) इत्युक्त्वा तुम्मि ‘तुवतुमतुहतुम्भ’ (प्रा. सू. २-३-९) द्वेस्थसिस्सिम्मि’ (प्रा. सू. २-२-६३) तुवम्मि तुवस्सि तुवत्थ, तुम्मि तुमस्सि तुमत्थ, तुहम्मि तुहस्सि तुहत्थ, तुम्भम्मि तुम्भस्सि तुम्भत्थ, तुज्झम्मि तुज्झस्सि तुज्झत्थ, तुम्हम्मि तुम्हस्सि तुम्हत्थ, एवमष्टादश । ‘अनिदमेतदः’ (प्रा. सू. २-२-६४) इति हिं, पद—तुवहिं तुमहिं तुहहिं तुम्भहिं तुम्हहिं तुज्झहिं, एवं ङौ त्रिंशत् । सुपि—‘तुतइ ङिम्हलौ’ (प्रा. सू. २-३-८) ^२तुसु तुवेसु तुमेसु तुहेसु तुम्भेसु तुम्हेसु

तच्छङ्कासमाधानयोर्नाभिर्भाव इति विभाव्यते । युक्तं चैतत् । अन्यथा चन्द्रिकात्रिक्रम वृत्तिकृन्मवरीत्या सूत्रे ‘तुम्हाण’ इति पाठाभ्युपगमे विन्दन्तानामविन्दन्तानां च षण्णामेव रूपाणां समवात् चन्द्रिकायां त्रिक्रमवृत्त्योश्च तत्रैव सूत्रे ‘विन्दन्तास्सप्त, अविन्दन्तास्सप्त’ इत्युक्ति कथं संघटेतेति ॥

^१सुवादेशत्वमिष्यत इति ॥ यद्यपि युष्मदादेशान्तराणामिव णकारघटितानां उम्हाणेत्यादेशानामपि प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टादेशत्वस्यैव सूत्राच्छामेन ‘क्वाणुपोस्तु सुणात्’ (प्रा. सू. १-१-४३) इत्यत्र सुवादेशमूलणकारादेव परत्वेन विन्दोर्विधानात् ‘उम्हाणं’ इत्यादिणकारघटितवेशानां विशिष्टादेशतया तत्रत्यणकाराणां सुवादेशत्वाभावात्तत् परत्वेन विन्दुर्न भवितुमर्हति, तथाऽपि ‘युष्मदस्मदोरामि णकाराणां सुवादेशत्वमिष्यते’ इति नार्तिकबलात् णकारघटितयुष्मदादेशेषु उम्हाणेत्यादिषु ‘उम्हा’ इत्यादेः प्रकृत्यादेशत्वं ‘ण’ इत्यस्य आमादेशत्वमभ्युपगम्यत इति तत्रत्यणकाराणां सुवादेशतया ‘काणुपोस्तु सुणात्’ (प्रा. सू. १-१-४३) इत्यनेन तत्रत्यणकारात्परतया विन्दोः प्रवृत्तिर्निवृत्त्युहेत्याशय ॥

^२तृस्त्विति ॥ युष्मच्छब्दात् सप्तमीबहुवचने सुपि परे युष्मदः ‘तुतइ ङिम्हलौ’ (प्रा. सू. २-३-८) इति तु-इत्यादेशे ‘इदुत्तोर्वि.’ (प्रा. सू. २-२-२२) इत्युकारस्य दीर्घे च तृस्त्विति रूपमिति भावः ॥

तुज्ज्ञेसु । ^१ विन्दौ तूँसुं तुवेसुं ^२ इत्यादिचतुर्दशरूपाणि ॥

इति पुलिङ्गो युष्मच्छब्दः.

अस्मच्छब्दे—

^३ अस्मत्सुनाऽम्हिहमहअमहंम्यामि ॥ २-३-१५ ॥

अस्मच्छब्दः सुना सह एवं पोढा स्यात् । अम्हि हं अहअं अहं मि अमि । जसि—

^४ मेहेवअं जसा ॥ २-३-१६ ॥

स्पष्टम् । मे हं वअम् ॥

^५ अम्हेअम्होअम्ह ॥ २-३-१७ ॥

^१ विन्दाविति ॥ 'क्लृप्तुपोस्तु सुणाव' (प्रा सू. १-१-४३) इति सुपस्तु कारात्परं पाक्षिकविन्दावित्यर्थः ॥

^२ इत्यादीति ॥ तुमेसुं तुहेसुं तुम्हेसुं तुम्हेसुं तुज्ज्ञेसुं इति रूपपञ्चकमत्रत्यादिपद-
ब्राह्मणमिति बोध्यम् ॥

इति पुलिङ्गो युष्मच्छब्द

^३ अस्मत्सुनेत्यादि ॥ अत्र चन्द्रिकायां 'अस्मत्सुना अम्हिहमहअमहंम्यामि' इति सूत्रपाठस्युपगमेन 'मि' इत्यादेशस्थाने 'अहमि' इत्यादेश उररीकृतो दृश्यते । अस्यां वृत्तौ त्रैविक्रम्यां च 'मि' इत्यादेश एव 'अहमि' इत्यस्य स्थाने अभ्युपगतो दृश्यते ॥

^४ मेहेवअमित्यादि ॥ अत्र सूत्रे वृत्तिचन्द्रिकयोः 'मेमेवअं' इति पाठो दृश्यते ॥

^५ अम्हे अम्हो अम्ह इति ॥ यद्यपि एतत्सूत्रस्य पूर्वसूत्रेण सहैकीकरणेऽ-
प्यादेशपट्कं जसि सुलभं, तथापि योगविभागाभावे 'णे च जसा' (प्रा सू. २-३-१८)
इत्युत्तरसूत्रे चकारेण एकसूत्रनिर्दिष्टानां पण्णामादेशानां समुच्चय आपद्येत, न तु
त्रयाणां अम्हो-इत्यादीनामेवेति तदर्थं योगविभागः कृतः । ततश्च पूर्वसूत्रनिर्दिष्टास्य
एवादेशा इति तेषामेवोत्तरसूत्रगतचकारेण समुच्चयस्तिष्यतीति बोध्यम् ॥

इति त्रिधा च स्यात् । षट् । अमि—

मंणेणमिमिमममममथहंमम्हाम्हामा ॥ २-३-१९ ॥

इति दशधा स्यात् । मं णे णं मि मिमं ममं अमिमि अहं मम्ह अम्ह ।
शस्ति—'अम्हे अम्हो अम्ह' (प्रा. सू. २-३-१७) इत्यधिकृत्य—

णे च शसा ॥ २-३-१८ ॥

अस्मच्छसा सह अम्हे अम्हो अम्ह णे इति ^१ चत्वारः स्युः । अम्हे
अम्हो अम्ह णे ।

मिमइममाइमएमे ङिटा ॥ २-३-२० ॥

अस्मत् ङिटावचनाभ्यां सह पञ्चधा स्यात् । मि मइ ममाइ मए मे ।

ममंणेमआइमए टा ॥ २-३-२१ ॥

टा सह इति चतुर्धा स्यात् । ममं णे ममाइ ममए, ^२नव मिसि ।

णेअम्हेहाम्हाहाम्हेअम्ह मिसा ॥ २-३-२२ ॥

अस्मत् मिसा सह एवं पञ्चधा स्यात् । णे अम्हेहि अम्हाहि
अम्हे अम्ह । ङसौ—

मइमममहमज्झ ङसौ ॥ २-३-२३ ॥

अस्मद् एते चत्वारः स्युः ङसौ । मईहिंनो मइत्तो मईओ मईउ,
चत्वारि^३, ममाहिंतो ममत्तो ममाओ ममाउ ममा ममाहि, षट् ।

^१ चत्वारः स्युरिति ॥ पूर्वोत्तरसूत्रवृत्त्यानुगुण्येन अत्रापि 'चतुर्धा स्यात्'
इति विवरणं युक्तमिति भाति ॥

^२ नवेति ॥ अस्मच्छब्दात्पृथिव्यैकवचने टाप्रत्यये 'मिमइममाइमएमे' इति
पूर्वसूत्रविहितादेशपञ्चकेन सह 'ममंणे' इत्याद्येत्सूत्रविहितादेशचतुष्टये सति नव
रूपाणि संपद्यन्त इति भावः ॥

^३ चत्वारीति ॥ अस्मच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने ङसिप्रत्यये सति ङस्यादेशतया
विहितेषु षट्सु हिंनो-चो-दो-दु-शुक्-शादेशेषु मध्ये शुक्-शादेशयोरदन्तादेव
विहितत्वेन मइ-इतीदन्तादेशपक्षे तयोरप्रवृत्त्या चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

एवं महमज्जयोरपि, इति ^१द्वाविंशतिः ॥

अम्हमम भ्यसि ॥ २-३-२४ ॥

स्पष्टम् । अम्हासुंतो अम्हेसुंतो अम्हाहितो अम्हेहितो अम्हाहि
अम्हेहि अम्हत्तो अम्हाओ अम्हाउ । ^२एवं ममेऽपि इत्यष्टादश ।
ऊसि—

अम्हंमज्जंमज्जमइमहमहंमे च ऊसा ॥२-३-२५॥

स्पष्टम् । अम्हं मज्जं मज्ज मइ मह महं मे, ^३चकारात् अम्ह मम इति
च नव ।

अम्हेअम्होअम्हाणममाणमहाणमज्जाणमज्ज्अम्हंअम्हणेणो आमा ॥

॥ २-३-२६ ॥

^१द्वाविंशतिरिति ॥ असच्छब्दात् ऊसो सति असदो मह-इतीदन्तादेशपक्षे
ऊसेः हितो-सो-दो-दु-इत्यादेशचतुष्टये सति मईहितो महत्तो मईओ मईव इति
चत्वारि रूपाणि, तथा मममहमज्जादेशेषु त्रिषु ऊसेः हितो-इत्याद्यादेशपक्षे सति
ममाहितो ममत्तो ममाओ ममाउ ममा ममाहि, महाहितो महत्तो महाओ
महाउ महा महाहि, मज्जाहितो मज्जत्तो मज्जाओ मज्जाउ मज्जा मज्जाहि,
इत्यष्टादश रूपाणीत्याहृत्य द्वाविंशती रूपाणीति भावः ॥

^२एवं ममेऽपीति ॥ असच्छब्दात्पञ्चमीबहुवचने भ्यसि प्रकृतेरसदः प्रकृत-
सूत्रेण अम्ह-मम-इत्यादेशद्वयविधानाद्यथा अम्हादेशपक्षे भ्यसः सुंतो-हितो-आदेशेषु
सत्पूर्वाकारस्य एत्वत्तदभावपक्षयो अम्हेसुंतो अम्हासुंतो अम्हेहितो अम्हाहितो
अम्हेहि अम्हाहि इति पङ्करूपाणि चो-दो-दु-इत्यादेशत्रये च अम्हत्तो-अम्हाओ
अम्हाउ इति त्रीणि रूपाणीत्याहृत्य नव रूपाणि तथा ममादेशपक्षेऽपि ममेसुंतो ममासुंतो
ममेहितो ममाहितो ममेहि ममाहि ममत्तो ममाओ ममाउ इति नव रूपाणीति
भावः ॥

^३चकारादिति ॥ एतत्सूत्रगतश्चकारः 'अम्हमम भ्यसि' (आ. सू. २-३-२४)
इति पूर्वसूत्रगतयोः अम्हममयोरदेशयोस्तस्युच्चारक इति भावः ॥

स्पष्टम् । अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण मज्झ अम्ह
अम्हं णे णो, एकादश । ^१ विन्दौ—अम्हाणं ममाणं इत्यादि पञ्चदश ।

अम्हमममज्झमह द्विपि ॥ २-३-२७ ॥

स्पष्टम् । अम्हत्य अम्हस्सि अम्हम्मि अम्हहिं । एवं ममत्थ मज्जत्थ,
एवं षोडश । 'मिमइममाइमएमे डिटा' (प्रा. सू. २-३-२०) इति पञ्च मिलित्वा
^२ एकाविंशति । सुपि—अम्हेसु ममेसु मज्जेसु महेसु, चत्वारि । विन्ती—
अम्हेसुं इत्याद्य ।

या—अम्हादीनामत्वात्वे वाच्ये ।

^१ विन्द्राचिति ॥ उम्हाणेत्यादियुष्मत्प्रदेशोऽप्यिवाग्राप्यस्मदादेशभूतणञञ्चटि-
त्वादेशेषु षण्णञ्चस्य सुधादेशत्वमिति या, प्रकृतिप्रत्ययत्रिभिर्दिष्टादेशेषुऽपि प्रत्ययादेशात्वं
न हीयत इति वाऽभिप्रेत्य 'क्लृप्तुपोस्तु गुणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इति सूत्रेण
विन्द्रोर्वैकल्पिकतया प्रवृत्तिरित्याशयस्त्यादिति भाति ॥

^२ इत्यादीति ॥ आदिपदेन महार्णं मज्झाणमित्यनयोस्तद्ग्रहः ॥

^३ एकाविंशतिरिति ॥ अस्मच्छब्दात् सप्तम्येकत्रचने टिप्रत्यये गति 'अम्हम-
ममज्झमह द्विपि' (प्रा. सू. २-३-२७) इति प्रकृतसूत्रेण अम्हाद्यादेशचतुष्टये सत्यदन्त-
त्वान्मर्धनामत्वाच्च सतः परस्य टैः 'टैर्यस्सिम्मि' (प्रा. सू. २-२-६३) इति
'अनिदमेतदस्तु कियत्तद. खियामपि हि' (प्रा. सू. २-२-६४) इति सूत्रान्यां
त्य-स्सि-म्मि-हि-इत्यादेशचतुष्टये भति अम्हत्य अम्हस्सि अम्हम्मि अम्हहिं,
ममत्थ ममस्सि ममम्मि ममहिं, मज्जत्थ मज्जस्सि मज्जम्मि मज्जहिं, महत्थ महस्सि
महम्मि महहिं, इति षोडशरूपाणि, तथा 'मिमइममाइ' (प्रा. सू. २-३-२०) इति
सूत्रेण प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य मिमइ-ममाइ-मग्- मे-इत्यादेशेषु सत्सु पञ्चरूपा-
णीत्याहत्य एकाविंशती रूपानीति भावः । चन्द्रिकायां त्वत्र अदन्तसामान्यात्परस्य
टैरादेशविधायकस्य 'टैर्' (प्रा. सू. २-२-१६) इत्यस्य जिम्मान्यादेशविधायकस्य
'टैर्' (प्रा. सू. २-२-११) इत्यस्य च प्रवृत्तिं मत्वा तथैवोदाहृत्य व्याघादेश-
घटितोदाहरणान्यप्रदर्थं 'व्याघादेशान्तोदाहरणप्रदर्शनाभावस्तु विचारणीयवैचिक्रमे'
इत्यभिहितं दृश्यते ॥

अम्हसु अम्हसुं, ममसु ममसुं, अम्हासु अम्हासुं, ममासु, ममासुं
 १ इत्याद्यष्टौ । संभूय चतुर्विंशतिः । २ गणनानमिज्ञानामत्राद्यादशत्ववचन-
 मनादेयम् ॥

इति पुच्छिहोऽस्मच्छब्दः.

द्विशब्दे—

दोष्णिदुवे^३वेणिं द्वेः ॥ २-३-३० ॥

४ द्वेर्जशशब्द्यां सह एते स्युः ।

१ इत्याद्यष्टाविति ॥ अत्र 'इत्यष्टौ' इत्युक्त्वा तदनन्तरं 'एवं महमञ्चयोरपि'
 इति ग्रन्थेन भाव्यम् । ततश्च 'संभूय चतुर्विंशतिः' इत्युत्तरग्रन्थ उपपद्यत इति
 बोध्यम् ॥

२ गणनानमिज्ञानामिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ हि 'अम्हेसु' इत्यारभ्य
 'महासुं' इत्यन्तेन ग्रन्थेन चतुर्विंशतिरूपाण्युदाहृत्य अन्ते 'एवमष्टादश-
 रूपाणि' इत्युक्तिदर्शनादेवमुक्तिः । सवार्तिकप्राकृतसूत्रपाठे 'अम्हादीनामत्वात्वे वाच्ये'
 इति वार्तिकदर्शनात् अस्मच्छब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्रत्यये सति प्रकृतेरस्मदः
 अम्हाद्यादेशचतुष्टये सति तदवयवस्य अकारस्य 'मिभ्यस्सुपि' (प्रा. सू. २-२-२१)
 इत्येत्ववद् अत्वात्त्वयोरपि विधानात् 'क्वासुपोस्तु सुणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इति
 तत्रत्यसुपः परं पाक्षिकविन्दुविधानाच्च अम्हादिषु चतुर्ष्वदेशेषु प्रत्येकं षट्षड्रूपाणि
 संभवन्तीत्याहृत्य चतुर्विंशतिरूपाण्युपपद्यन्त इत्येतद्वृत्तिकृत आशयस्स्यादिति संभाव्यते॥
 इदमत्र परिचिन्तनीयम्—

चन्द्रिकायां आत्वस्य अम्हादेशमात्रविषयकत्वाभिप्रायेण 'अम्हेत्यस्य सुपि
 आत्वमित्यपरे' इत्युक्तिदर्शनात् अम्हादेशे षड्रूपाणि ममाद्यादेशत्रये च प्रत्येकं
 चत्वारि चत्वारि रूपाणीत्याहृत्य अष्टादशरूपाणीति चन्द्रिकायामत्राद्यादशरूपाणीत्युप-
 संहृतमिति ॥

इति पुच्छिहोऽस्मच्छब्दः.

३ वेणीति ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोःसूत्रे 'वेणिं' इति पाठो दृश्यते ॥

४ द्वेर्जशशब्द्यामिति ॥ 'चतुरो जशशब्द्यां' (प्रा. सू. २-३-२८) इत्यतो
 जशशब्द्यामित्यनुवर्तते । प्राकृते द्विवचनानामभावात् अनेकवचनत्वतात्पर्येण द्विवचन-
 स्थाने बहुवचनानामेव प्रवृत्त्या द्विशब्दात् जशशादीनां प्रवृत्तिरिति भावः ॥

^१ लिङ्गत्रयेऽपि । दोग्णिणु वेण्णिणु ॥

दोवे टादौ च ॥ २-३-३१ ॥

द्विशब्दस्य ^२ टादौ दो वे च स्तः । चाञ्जशशस्म्यां सह दो वे इति स्यात् । दोग्णिणवेण्योः 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे ^३ दुग्णिणु विण्णिणु इत्यप्यस्ति । सप्त ।

टादौ—दोहि ३ । वेहिं ३ । 'षट् । भ्यसि—दोखुन्तो दोहिन्तो दोचो दोओ दोउ, पञ्च ।

^१ लिङ्गत्रयेऽपेति ॥ विशेषानुपादानादिति भावः ॥

^२ टादाविति ॥ अत्र चन्द्रिकायां तुतीयैकवचनस्य टाप्रत्ययस्य विधेयान्वय परिहाराय टादावित्यत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिराश्रितो दृश्यते । द्विशब्दस्य द्विल्ल-सङ्ख्याथापकतया तद्विरुद्धैकवचनानां ततः प्रवृत्त्ययोगात् 'हस्तेनावद्यति' इत्यादाविव सामर्थ्यपर्यालोचनया के इत्याद्येकवचनानां विधेयान्वयो न संभवति इति चोक्तं दृश्यते । अत्रेदं प्रतिभाति-अतद्गुणसंविज्ञानेऽपि 'हस्तेनावद्यति' इति न्यायाश्रयणस्य आवश्यकतया तेनैव न्यायेन टाप्रत्ययस्यापि विधेयान्वयस्सुपपाद इति । किं च द्विशब्दस्य गौणतायामेकवचनस्यापि प्रवृत्तिसंभवात्तत्रादेशार्थं टादावित्युक्तमित्यप्युक्तं चन्द्रिकायाम् ॥

^३ ह्रस्व इति ॥ 'अनुक्तमन्यशाब्दानुशासनवत्' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेनात्र प्राकृतशास्त्रे अनुक्तप्रक्रियाविषये व्याकरणान्तरक्रमस्याभ्युपगमात् द्विशब्दस्य जशस्विशिष्टस्य प्रकृतसूत्रेण दोग्णिणु वेण्णिणु इत्यादेशद्वये सति संयोगात्पूर्वस्य ओकारस्य पुकारस्य च 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे 'एच इग्नस्त्वादेशे' (प्रा. सू. १-१-४८) इति पाणिनीयबलादोकारस्य उकाररूपे पुकारस्य इकाररूपे च ह्रस्वे सति दुग्णिणु विण्णिणु इति रूपमिति भावः । केचित्तत्र इभ्रूपं ह्रस्वं मामिप्रयन्तीति चन्द्रिकाया-मुक्तम् । तेषां त्वयमाशयः स्यात्-प्राकृते ह्रस्वयोरेकारौकारयोस्त्वत्वात्तावेव ह्रस्वौ प्रवर्तते इति । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावन्न ह्रस्वेऽपि दोग्णिणु वेण्णिणु इत्येवोदाहृतं दृश्यत इति ॥

^४ षडिति ॥ द्विशब्दात् तुतीयानुवचने भितिं तस्य 'हिंदिक्हि मितः' (प्रा. सू. २-२-५) इत्यनेनादेशत्रये प्रकृतेष्व दोवे-इत्यादेशद्वये च दोहिं दोहिं^५ दोहिं वेहिं वेहिं^६ वेहिं इति षड्रूपापीति भावः ॥

एवं वेहिन्तो वेसुन्तो इत्यादि ^१ दश । दो आम् इति स्थिते—

पह्णं सङ्ख्याया आमोऽविंशतिगे ॥ २-३-३३ ॥

अविंशतीति छेदः । ^२ गिष्टं स्पष्टम् । दोण्ह दोण्हं वेण्ह वेण्हं । एवं ^३ चउण्ह चउण्हं, पञ्चण्ह पञ्चण्हं इत्यादि । अविंशतिगे किम् ? ^४ वीसाणं तीसाणं । ^५ दोसु दोसुं वेसु वेसुम् ॥

इति पुल्लिङ्गो द्विशब्दः.

^१ दशेति ॥ द्विशब्दात्पञ्चमीबहुवचने म्यसि पूर्ववत्प्रकृतेर्द्विशब्दस्य दोबे इत्यादेशद्वये मिसः प्रत्ययस्य च सुन्तो-हिनतो-चो-दो-दु-इत्यादेशपञ्चके सति दोसुन्तो दोहिनतो दोचो दोभो दोठ, वेसुन्तो वेहिनतो वेचो वेभो वेठ इति दश रूपाणां भावः ॥

^२ गिष्टं स्पष्टमिति ॥ सूत्रेऽविंशतिगे इत्यत्रलगणशब्दस्य 'गो गगपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इत्यनेन गणसंज्ञकत्वेन विंशत्यादिगणवदितिमिद्वान्भन्त्यावाचकत्वरत्नामो पह्णं-इत्यादेशद्वयं भवतीति सूत्रार्थः फलतीति भावः ॥

^३ चउण्हेत्यादि ॥ अस्य सर्वनामप्रकरणत्वेऽप्येतत्सूत्रलक्ष्यान्तरप्रदर्शनाभिप्रायेणात्र चउण्ह इत्याद्युक्तमिति बोध्यम् ॥

^४ वीसाणां तीसाणमिति ॥ विंशतिशब्दात् त्रिंशच्छब्दाच्च पृथीबहुवचने आम्प्रत्यये सति तस्य प्रकृतसूत्रे 'अविंशतिगे' इति पर्युदासात् पह्णहमादेशयोरभावेन 'णगानः' (प्रा. नृ. २-२-४) इति सूत्रेण णशादेशे 'विंशतिषु च्या ऋोपल्' (प्रा. नृ. १-१-४८) इत्यनेन विंशतिशब्दे ति-इत्यवयवेन त्रिंशच्छब्दे त-इत्यन्तावयवेन सहितस्य विन्दोर्लोपे तस्य शित्वात्पूर्वत्वेकारस्य दीर्घे णशादेशात्पूर्वत्वाप्यकारस्य दीर्घे 'ओस्सल्' (प्रा. नृ. १-३-८७) इति अस्य सत्त्वे 'कामुपोस्तु मुगाद्' (प्रा. सू. १-१-२३) इति णकारात्परं विन्दोर् च वीसाणं तीसाणमिति रूपमिति भावः । ननु त्रिंशच्छब्दे ति-इत्यवयववसासत्वात् 'विंशतिषु न्या' (प्रा. सू. १-१-२८) इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । च्या इत्यत्र तकारस्य अदलेपेण विंशतिशब्दाहचर्येण च विंशत्यादिगणप्रविष्टशब्दगतस्य त्-ति-इत्यन्यतरान्तावयवसहितस्य विन्दोः अद्वयं भवतीत्यर्थान्भ्युपगमेन कथंचित्समावेगमिति भाति ॥

^५ दोसु दोसुमित्यादि ॥ द्विशब्दात्पञ्चमीबहुवचने सुपि प्रकृतेः 'दोबे दादां च' (प्रा. सू. २-३-३१) इत्यनेन दो-वे-इत्यादेशयोः 'कामुपोस्तु मुगाद्'

^१ त्रिशब्दे—

तिणिण त्रेः ॥ २-३-२९ ॥

जइशस्भ्यां सह त्रेलिङ्गत्रयेऽपि तिणिण स्यात् । तिणिण ॥

ति त्रेः ॥ २-३-३२ ॥

त्रेलिङ्गत्रयेऽपि ति ^२ स्याद्दादौ । तीहिं ३ । ^३ हरिचत् । आमि—
तिण्ह तिण्हं । सुपि— ^४ तीसु तीसुं ॥

इति पुलिङ्गविशब्दः.

इति सर्वनामपुलिङ्गविशेषशब्दाः.

(भा. सू. १-१-४३) इत्यनेन सुकारात्परं विन्दुतदभावयोश्च दोसु दोसुं वेसु वेसुं इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

इति पुलिङ्गो विशब्द .

^१ त्रिशब्द इति ॥ यद्यप्यस्य सर्वनामप्रकरणत्वेनात्र त्रिशब्दप्रक्रियाभिधान-
मननुगुणमिष भाति । तथाऽपि त्रिशब्दप्रक्रियासाहचयेन लाघवाद्त्रैतत्प्रक्रियानिरू-
पणमिति योष्यम् ॥

^२ टादाविति ॥ 'दोवे दादौ च' (भा. सू. २-३-३) इत्यतः टादावित्यस्या-
नुवृत्तिर्बोध्यम् ॥

^३ हरिचदिति ॥ त्रिशब्दात् म्यसि तस्य सुन्तो-हिन्तो-त्तो-दो-दु-इत्यादेश-
पञ्चके सति प्रकृते ति-इत्यादेशे 'इदुतोर्दिः' (भा. सू. २-२-२२) इतीकारस्य दीर्घे च
तीसुन्तो तीहिन्तो तिचो तीओ तीउ इति पञ्च रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^४ तीसु तीसुमिति ॥ त्रिशब्दात्सप्तमीयहुवचने सुपि प्रकृते. ति-इत्यादेशे
'क्त्वासुपोस्तु' (भा. सू. १-१-४३) इति सुकारात्परं विन्दुतदभावपक्षयोः तीसु तीसुं
इति रूपद्वयमिति भावः ॥

इति सर्वनामपुलिङ्गविशेषशब्दाः.

अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः.

अथ सर्वादीनां स्त्रियां विशेषः—^१ सच्चा गङ्गावत् । आमि 'आमां डेसि' (प्रा. सू. २-२-६५) सञ्चेसि । एवं^२ विश्वाद्ययः ॥

इत्याकारान्तस्त्रीलिङ्गसर्वनामशब्दाः.

यत्—^३ जा ।^४ जाओ जाड जा ।

क्रियत्तदोऽस्वमामि सुपि ॥ २-२-४० ॥

क्रियत्तदां स्त्रियां^५ डित् ई वा स्यात्, अस्वमामि सुपि ।

अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः.

^१ सञ्चेति ॥ सर्वशब्दे रेफस्य 'लवरामवञ्च' (प्रा. सू. १-४-३८) इत्यत्र रेफस्य वकारात्परत्वेनोपादानात् 'विप्रतिपेत्त्रे परं कार्यम्' (प्रा. सू. २-२-१३) इति पाणिनीयन्यायाश्रयणाद्रेफस्यैव लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे ङापि सञ्चेति गङ्गावद्रूपमिति भावः ॥

^२ विश्वाद्यय इति ॥ आकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा इति शेषः ॥

इत्याकारान्तस्त्रीलिङ्गसर्वनामशब्दाः.

^३ जेति ॥ यच्छब्दात् स्त्रीलिङ्गात् सौ तस्य 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति लुकि 'भादेर्जः' (प्रा. सू. १-३-३४) इति यकारस्य लकारे सति वाङ्मि सं बोध्यम् ॥

^४ जाओ इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गात् यच्छब्दात् जसि 'क्रियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा. सू. २-२-४०) इति वञ्चमाणसूत्रेण ङीप्रत्ययभावपक्षेऽपि याकारान्ततया 'शोड्ढु क्रियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) इति जसः शो-ड्ढु-इत्यादेशयोर्वकारस्य वकारादेशे च जाओ जाड इति, शो-ड्ढु-इत्यादेशयोर्वकल्पिकञाचद्रुसयामावपक्षे 'ऋज्जश्मसो' (प्रा. सू. २-२-३) इति जसः ऋज्जि वा इति ह्यस्य रूपत्रयं बोध्यमिति भावः ॥

^५ डित् इति ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः 'पुंसोऽजातेः' (प्रा. सू. २-२-२०) इति सूत्रे ङीप्रति पाठमभियेत्त तस्यात्राप्यनुवृत्त्या ङीप्रत्या न्यादित्येवम्प्राधान्ये ङीप्रतिः ॥

^१ जीभो जीड । 'आदीतस्सोश्च' (प्रा. सू. २-२-३३) इति जश्शासो-
रात्वे जीभा जी । अस्मि ^२ जं । शसि^३—जा जाथो जाड जी जीभो जीड
जीभा, सप्त । 'टाडिडसां' (प्रा. सू. २-२-३५) 'नातश्शा' (प्रा. सू.
२-२-३६) जाभ जाइ जाण जीभ जीभा जीइ जीण, सप्त^४ । ^५ जाहिं ३ ।

^१ जीभो इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गाद्यच्छब्दाजसि परतः 'कियत्तदो' (प्रा. सू.
२-२-४०) इत्यादिना षिति ईप्रत्यये सति तस्य षित्वाद्य भव-इति टेलोपे यकारस्य जादेशे
जसश्च शोशु-इत्यादेशद्वयपक्षे जीभो जीड इति, शोशादेशाभावपक्षे 'आदीतस्सोश्च'
(प्रा. सू. २-२-३३) इति जस आत्वपक्षे जीभा इति, आत्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तद-
भावपक्षे जसः श्लुकि जी इति चत्वारि रूपाणि, ङीत्वाभावपक्षे पूर्वप्रदर्शितानि जाभो
जाड जा इति त्रीणि रूपाणीत्याहल्य जसि सप्त रूपाणि निष्पद्यन्त इति भावः । अत्र
चन्द्रिकायां जीभा इति सप्तमरूपस्योदाहरणं गलितमिति भाति ॥

^२ जमिति ॥ स्त्रियां यच्छब्दाद्य द्वितीयैकवचनेऽसि 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा.
सू. १-२-३९) इत्याकारस्य ह्रस्वे 'जम.' (प्रा. सू. २-२-२) इत्यमो मत्वे यकारस्य
जकारे च सति जमिति रूपमिति भावः । 'त्यदादेस्संबोधने नास्तीत्युत्सर्गः' इत्यभि-
प्रायेण आकारान्तसाधारणस्त्रीलिङ्गशब्दब्रूपमित्यभिप्रायेण वाऽत्र सम्बोधनप्रथमाया
अप्रदर्शनमिति बोध्यम् ॥

^३ जेत्यादि ॥ जस्वदेवात्र जा-इत्यादीनि सप्त रूपाणीति भावः ॥

^४ सप्तेति ॥ श्रीलिङ्गाद्यच्छब्दाद्य तृतीयैकवचने टाप्रत्यये 'कियत्तदोऽस्वमामि
सुपि' (प्रा. सू. २-२-४०) इति ङीप्रत्यये षित्वाट्टेलोपे यकारस्य 'जादेजः' (प्रा. सू.
१-३-७७) इति जकारादेशे सति ईकारान्तत्वेन 'नातश्शा' (प्रा. सू. २-२-३६)
इत्यनेन निषेधाभावात् 'टाडिडसाम्' (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन टाप्रत्ययस्य
शशाशिशे—इत्यादेशचतुष्टये सति जीभ जीभा जीइ जीण इति चत्वारि रूपाणि, तथा
ङी-इत्यादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे टाप्याकारान्ततया 'नातश्शा' (प्रा. सू.
२-२-३६) इति शात्वस्य निषेधाच्छिष्टेषु शशिशे-इत्यादेशेषु त्रिषु सत्सु जाभ जाइ
जाण इति त्रीणि रूपाणीत्याहल्य सप्त रूपाणीति भावः ॥

^५ जाहिं ३ इति ॥ स्त्रिया यच्छब्दाच्चतृतीयाबहुवचने मिति तस्य 'दिंदिह्लि-
मिसः' (प्रा. सू. २-२-५) इति हिमाद्यादेशत्रये जाहिं जाहिं जाहि इति रूपत्रय-
मिति भावः ॥ हृदसुपलक्षणं—टाप्रत्यये परतः 'कियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा. सू.
२-२-४०) इत्यनेन यच्छब्दात्स्त्रीप्रत्ययस्य ङी-इत्यस्य प्रवृत्त्या तथापि पूर्ववन्निसो
हिमाद्यादेशत्रये जीहिं जीहिं जीहि इति रूपत्रयस्यापीति बोध्यम् ॥

ऊसौ ^१टावत्, जाहित्तो इत्यादि च । ^२भ्यसि स्पष्टम् । ऊसि तु—‘क्रियत्तद्ग्रथो ऊसः’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति सश्, जास जीस जाभ जाइ इत्यादि च सप्त ॥

ईतस्सेसार ॥ २-२-६८ ॥

ईकारान्तेभ्यः क्रियत्तद्ग्रथः परस्य ऊसः से सा वा स्तः । सा इत्यस्य रिच्वात् द्वित्वम् । जीसे जिस्सा, ^३एकादश । ^४भामि—जाण जाणं

^१टावत्, जाहित्तो इत्यादि चेति ॥ खियां यच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने ऊसि-प्रत्यये सति खियां ङी-प्रत्ययपक्षे तस्मादीकारान्तात्परस्य ऊसेः ‘ऊसे. शशाशिगे’ (प्रा. सू. २-२-३४) इत्यनेन शशाशिगे—इत्यादेशेषु, ङीप्रत्ययामावपक्षे ‘नातदशा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इति गात्वनिषेधात् शिष्टेषु आकारान्तात्परस्य शशिगे इत्यादेशेषु च तृतीयैकवचनवत् सप्तरूपाणि । तथा ऊसेः हिंतो-तो-दो-नु-इति पञ्च स्वादेशेषु सल्लु जाहित्तो न्तो जानो जाठ जीहित्तो जित्तो जीनो जीठ इत्यष्टौ रूपाणीत्याहृत्य पञ्चदशरूपाणीति भावः ॥

^२भ्यसि स्पष्टमिति ॥ खियां यच्छब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यसि रमाशब्द-बह्वैरीशब्दवच्च जासुन्तो जाहित्तो जित्तो जानो जाठ जीसुन्तो जीहित्तो जित्तो जीनो जीठ इति दशरूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^३एकादशेति ॥ खीलिङ्गाद्यच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने इन्प्रत्यये सति प्रकृतेः परतया खीप्रत्ययस्य ङीप्रत्ययस्य प्रकृत्पक्षे तस्य ईकारान्ततया ‘ईतस्सेसार’ (प्रा. सू. २-२-६८) इत्यनेन ऊसः से—इत्यादेशपक्षे जीसे इति, सार-इत्यादेशपक्षे तस्य रिच्वात् ‘रितो द्वित्वल्’ (प्रा. सू. १-४-८५) इति द्वित्वे ‘संयोगे’ (प्रा. सू. १-२-४०) इत्यनेन पूर्वस्य हस्वे जिस्सा इति, सेसारादेशयोर्द्वयोरपि वैकल्पिकत्वात्तदुभयामाव-पक्षे ‘दाडिस्साम्’ (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन ऊसदशगाशिगे—इत्यादेशेषु जीब जीभा जीइ जीए इति पञ्चरूपाणि, शशाशिगे इत्यादेशानामपि वैकल्पिकत्वात्तद-भावपक्षे ‘क्रियत्तद्ग्रथो ऊसः’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति ऊसस्सगादंशे जीम इतीत्याहृत्य ईकारान्तात् सप्तरूपाणि, ङीप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे टाव्या-कारान्ततया ‘नातदशा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इति शशादेशनिषेधात् शिष्टेषु शशिगे इति त्रिप्रादेशेषु तदभावपक्षे पूर्ववत्सगादेशे च जाभ जाइ जाए जास इति चत्वारि रूपाणीत्याहृत्य एकादशरूपाणीति भावः ॥

^४भामीत्यादि ॥ खीलिङ्गाद्यच्छब्दात् षष्ठीबहुवचने भामि तस्य ‘भामां डेसि’

जेसिं ३ । कच्चित् जासं तासं इति लिखन्ति, तल्लेखकदोषमूलम् । ^१ यद्वा यासां तासामित्यतस्सिद्धावस्थात् ^२ ह्रस्वत्वे । ^३ औ—जीअ जाअ इत्यादि सप्त । ‘अनिदमेतदस्तु किंयत्तदः खियां च हिं’ (प्रा सू २-२-६४) ^४ जीहिं जाहिं ।

(प्रा. सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशपक्षे जेसिं इति, तस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘णशामः’ (प्रा सू २-२-४) इति णशादेशे णात्परं विन्दुतदभावपक्षयोश्च जाणं जाण इतीत्याहृत्य ग्रीणि रूपाणीति भावः । अत्र चन्द्रिकायां डेसिमादेशघटितरूपप्रदर्शनं गलितमिति भाति । अत्रोत्तरत्र ‘जेसिं ३’ इत्युक्तिदर्शनात् ‘तद्विदमेतदां’ (प्रा. सू. २-२-८३) इत्यादिना आम्बिषिष्टस्य से-सिं—इत्यादेशद्वयमपि भवतीति पञ्चरूपाण्यामीत्येतद्बृत्तिरुदभिमतानीति प्रतिभाति ॥

^१ यद्वेति ॥ सति प्रयोगे निर्वाहप्रदर्शनार्थमिदमिति भन्तव्यम् ॥

^२ ह्रस्वत्व इति ॥ प्रयोगानुरोधेन कच्चित् संस्कृतगतसिद्धावस्थरूपमादायापि प्राकृते प्रयोगनिर्वाहदर्शनात् यासां तासामिति संस्कृतगतं खीलिङ्गयोर्षत्तच्छब्दयोः सिद्धावस्थं रूपमादाय द्वितीयैकवचने विन्दौ च परतः स्वरस्य ह्रस्वो भवतीत्यर्थकेन ‘स्वरस्य विन्द्वमि’ (प्रा. सू. १-२-३९) इत्यनेन आकारस्य ह्रस्वे सति यासं तासं इति रूपद्वयं निर्वाहमिति भावः ॥

^३ ङाचित्यादि ॥ खीलिङ्गाद्यच्छब्दात् सप्तम्येकवचने डिप्रत्यये परे ‘किंयत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा सू. २-२-४०) इति ङीप्रत्यये सति ‘टाळिडसाम्’ (प्रा. सू. २-३-३५) इत्यनेन डिप्रत्ययस्य शशाशिशे—इत्यादेशचतुष्टये यस्य जादेशे च सति जीअ जीआ जीह् जीप इति, ङीप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे आकारान्ततया ‘नातश्शा’ (प्रा. सू. २-३-३६) इति छे. शाल्वनिषेधेन शिशेष् शशिशे इति त्रिप्वादेशेषु सत्सु जाअ जाह् जाप इतीत्याहृत्य सप्तरूपाणीति भावः ॥

^४ जीहिमिति ॥ खीलिङ्गाद्यच्छब्दात् सप्तम्येकवचने डिप्रत्यये परत एव प्रकृतेर्ङीप्रत्ययतदभावपक्षयोः ‘अनिदमेतदस्तु’ (प्रा सू. २-२-६४) इत्यादिना डेहिं-मादेशे जीहिं जाहिं इत्यन्यदपि पूर्वप्रदर्शितरूपसप्तकादधिकं रूपद्वयमिति भावः । अत्र ‘बाहुलकादेव किंयत्तदोऽस्वमासीति ङी न भवति’ इति त्रिविक्रमदेवोक्त्या तत्पक्षे हिमादेशे ‘जीहिं’ इति रूपं नास्तीति ज्ञायते । चन्द्रिकाकृत्सु ‘अनिदमेतदस्तु’ (प्रा सू. २-२-६४) इत्यत्र अत इत्यनुदृत्या ङीप्रत्ययपक्षे ईकारान्ततया हिमादेशो न प्रथर्वत इत्यभ्युपैति । नन्वेवं ङीप्रत्ययाभावपक्षे आकारान्ततया तस्मिन् सूत्रे अत इत्यनुदृत्या कथमाकारान्तेऽप्येतन्भते हिमादेशप्रवृत्तिरिति चेत्, तस्यायमाशयः—

१ जासु जीसु जासुं जीसुं ॥

इति स्त्रीलिङ्गो यच्छब्दः.

तच्छब्दे—

तस्मै सोऽस्त्रीवे तदश्च ॥ २-२-८९ ॥

२सा । जसि^१—ताओ ताड । 'कियत्तदोऽस्वमामि' (प्रा सू. २-२-४०)

कियत्तदां स्त्रियां नियमेनानदन्ततया तत्र डेहिमादेशविधानसार्थक्याय तत्रानुवृत्तत्वात् इति विशेषणस्योपपत्तये च ह्रस्वत्वसमानाधिकरणाकारार्थके अत्पदार्थे ह्रस्वत्वसमानाधिकरणरूपविशेषणांशमात्रपरित्यागेनापि तत्र हिमादेशविधानसार्थक्यसम्भवेन दीर्घाकारान्ते डेहिमादेशप्रवृत्तेरविरोध इति । एतद्वृत्तिस्तु हिमादेशविधानसार्थक्याय 'अनिदमेतदस्तु' इत्यस्मिन् सूत्रे 'कियत्तदः स्त्रियां च हिं' इत्युत्तरवाक्ये अत इत्यस्थानानुवृत्तिमभिप्रेत्य ईकारान्तेऽपि हिमादेशमभिप्रेति ॥

१ जास्वित्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गाद्यच्छब्दात् सप्तमीबहुवचने सुपि 'कियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यनेन विहितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे टावन्ततया सुपस्सुकारात्परं 'क्यासुपोस्तु सुणाद्' (प्रा सू. १-१-४३) इति विन्दुतदभावपक्षयोः जासुं जासु इति, तथा स्त्रीप्रत्ययपक्षेऽपि विन्दुतदभावपक्षयोश्च जीसुं जीसु इतीत्याह्वय चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

इति स्त्रीलिङ्गो यच्छब्दः.

२ स्तेति ॥ स्त्रीलिङ्गादावन्तात्तच्छब्दात्प्रथमैकवचने सुप्रत्यये 'मोर्लुक्' (प्रा सू. २-२-९) इति तस्य लुकि 'सा' इति रूपमिति भावः ॥

३ जसीत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गात्तच्छब्दात्प्रथमावबहुवचने जसि 'कियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा सू. २-२-४०) इति ईकाररूपस्त्रीप्रत्ययपक्षे जस 'शोशु स्त्रियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) 'आदीतस्तोश्च' (प्रा सू. २-२-३३) इति शो-शु-ई इत्यादेशेषु तीओ तीड तीआ इति, स्त्रीप्रत्ययाभावपक्षे टापि जसः शो-शु-इत्यादेशयोः ताओ ताड इति पञ्चरूपाणीति भावः । अत्रैव शो-शु-ई-इत्यादेशान्नितयस्यापि वैकल्पिकतया तच्चितयाभावपक्षे 'शुगजशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) इत्यनेन जत् शुको दुर्निवा-

इति ङीत्वे तीओ तीउ 'आदीतस्वोश्च' (प्रा. सू. २-२-३३) तीआ ।
 १ अमि—तं । शसि—जस्वत् । २ टा—ताअ ताइ ताए तीअ तीआ तीइ
 तीए । ३ भिसि—ताहिं३ तेहिं३ । ४ ङसौ—टावत् ताअ तीअ इत्यादि,
 ताहिंतो इत्यादि च । ५ भ्यसि—ताहिंतो तीहिंतो इत्यादि । ङसि—
 ताअ तीअ इत्यादि सप्त । सश् ताअ तीअ । 'ईतस्सेसार्' (प्रा. सू.
 २-२-६८) तीसे तिस्था से ६ द्वादश ।

रतयाऽत्र ईदन्तटान्तपक्षयोर्लभयोरपि ती ता इत्यधिकं रूपद्वयं गोरी गङ्गा इति जसन्त-
 ष्यदशैनीयमिति प्रतिभाति ॥

१ अमि तं-इति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद्वावन्ताद्द्वितीयैकवचने अमप्रत्यये सति
 तस्य 'असः' (प्रा. सू. २-२-२) इति मकारादेशे तस्य 'बिन्दुल्' (प्रा. सू. १-१-४०)
 इति बिन्दौ तत्त. पूर्वस्याकारस्य 'स्वरस्य बिन्दुमि' (प्रा. सू. १-२-३९) इति इस्वे
 च तं-इति रूपमिति भावः ॥

२ टेत्यादि ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद्वावन्ताद्द्वितीयैकवचने टा-
 प्रत्यये तस्य टावन्तत्वपक्षे 'नातङ्गा' (प्रा. सू. २-२-३६) इति शादेशानिवेधात्
 'टाडिङ्साय्' (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन शशिक्षे—इत्यादेशेषु ईदन्तत्वपक्षे
 शशाशिक्षे—इत्यादेशेषु च सत्सु टाअ टाइ टाए तीअ तीआ तीइ तीए इति सप्तरूपा-
 णीति भावः ॥

३ भिसीत्यादि ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात्तृतीयावहुवचने भिसि आदन्तेदन्त-
 पक्षयो. भिस 'हिंदिद्दि भिसः' (प्रा. सू. २-२-५) इत्यनेन हिमाषादेशात्रये
 ताहिं ताहिं ताहि तीहि तीहि तीहि इति षड्रूपाणीति भावः ॥

४ ङसौ टावदित्यादि ॥ पूर्व यच्छब्दप्रकरणे 'ङसौ टावत्' इति प्रतीकोक्त-
 रीत्याऽत्रापि ताहिंतो त्तो ताओ ताड तीहितो तित्तो तीओ तीउ ताअ ताइ ताए
 तीअ तीआ तीइ तीए इति षड्दश रूपाणीति भावः ॥

५ भ्यसीत्यादि ॥ अत्रापि यच्छब्दवदेव भ्यसि ताहिंतो तीहिंतो ताहुंतो
 तीहुंतो त्तो तित्तो ताओ तीओ ताड तीउ इति दश रूपाणीति भावः ॥

६ द्वादशेति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने ङसि तृतीयैकवचनवत् ङसः
 'टाडिङ्साय्' (प्रा. सू. २-२-३५) इति शशिक्षे—इत्यादेशेषु सत्सु तीअ तीआ तीइ
 तीए ताअ ताइ ताए इति सप्तरूपाणि, तथा 'किंयत्तङ्गयो वस' (प्रा. सू.
 २-२-६७) 'ईतस्सेसार्' (प्रा. सू. २-२-६८) इति सूत्राभ्यां ङसः सश्सेसार्

१ आम्नि—ताण ताणं तेसिं । 'तदिदमेतदां सेसिं तु ङसामा' (प्रा. सू. २-२-८४) सिं से पञ्च । ङौ—ताञ तीञ २ इत्यादि । ताहिं तीहिं च ।
 ३ क्वचित्सुपि तदो णत्वे अम्टाभिस्सु—तां णं । तथा^४णाञ णाह इत्यादि ।^५णाहि इत्यादि यथाप्रयोगं द्रष्टव्यम् ।

इति स्त्रीलिङ्गस्तच्छब्दः.

इत्यादेशेषु तास वीस तीसे तिससा इति, तथा टस्विशिष्टस्य 'तदिदमेतदां' (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यादिना से-इत्यादेशे से इतीत्याहृत्य द्वादशरूपाणीति भावः ॥

१ आमीत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् षष्ठीबहुवचने आम्नि तस्य णशादेशे णत्परं विन्दुत्तदभावपक्षयोः ताणं ताण इति, 'आमां डेसिं' (प्रा. सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशे तेसिं इति 'तदिदमेतदां' (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यादिना षट्स्विशिष्टस्य सूत्रे प्रयोगानुरोधेन यथासंख्यपरिभाषामनादृत्य सेसिं—इत्यादेशद्वयस्याप्येतद्वृत्तिकाराभिमतत्वेन से सिं इतीत्याहृत्य पञ्चरूपाणीति भावः । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि 'तदेतदोरामा सह से—आदेशं कश्चिदिच्छति' इति तस्मिन्नेव सूत्रेऽभिहितं दृश्यते ॥

२ इत्यादि ताहिं तीहिं चेति ॥ स्त्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् सप्तम्येकवचने लिप्रत्यये टावन्तेदन्तपक्षयोः टावत् छे शशाशिषे—इत्यादेशेषु, तथा 'अलिदमेतदस्तु' (प्रा. सू. २-२-६४) इत्यादिना हिमादेशे च सति टाल् टाह् टापु वीञ तीञा वीह् वीह् इति नव रूपाणीति भावः ॥

३ क्वचित्सुपीत्यादि ॥ 'क्वचित्सुपि तदो णः' (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यनेन स्त्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् प्रयोगानुसारेण अम्टाभिस्सु परेषु तदो णादेशाभ्यनुज्ञानात् अम्नि परे तदो णादेशे सति णं इत्यपि रूपं बोध्यमिति भावः । त्रिविक्रमवृत्तावप्येवमेव अम्टाभिस्स्वेव णादेशवदितोदाहरणानि प्रदर्शितानि दृश्यन्ते ॥

४ णाञ णाह-इत्यादीति ॥ स्त्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् तृतीयैकवचने टाप्रत्यये सति 'क्वचित्सुपि तदो ण' (प्रा. सू. २-२-७३) इति सूत्रेण तदो णादेशे स्त्रियां टापि च 'टाहिङ्साम्' (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन तृतीयैकवचनस्य टाप्रत्ययस्य 'नातञ्जा' (प्रा. सू. २-२-३६) इत्यनेन शात्वनिषेधाच्छिष्टेषु शशिषे-इत्यादेशेषु सत्सु णाञ णाह णापु इति पूर्वोक्तरूपेभ्योऽधिकानि त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

५ णाहि इत्यादीति ॥ स्त्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस्वपि पूर्व-प्रदर्शितरीत्या णादेशस्य प्रवृत्त्या भिसो हिमाद्यादेशत्रये सति पूर्वोक्तेभ्योऽधिकानि णाहिं णाहि इति त्रीणि रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

इति स्त्रीलिङ्गस्तच्छब्दः.

^१एतच्छब्दे—

‘तस्वौ सोऽह्नीवे तदश्च’ (प्रा. सू. २-२-८९) ^१एसा,
^२एषामो इत्यादि गङ्गावत् । ‘टो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३)
 एत्तो एत्ताहे ‘त्ये डेल्’ (प्रा. सू. २-२-८६) ‘सुनैष इणमो इणं’
 ‘डेहिं’ अदितौ च ^३स्त्रियां न स्युः । ‘ङसि—से।’ (प्रा. सू. २-२-८८)

^१एसा-इति ॥ ‘एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः’ (प्रा. सू. २-२-८५) इति सूत्रगृहीतस्य
 एतच्छब्दस्य ‘तस्वौ सोऽह्नीवे तदश्च’ (प्रा. सू. २-२-८९) इति सूत्रगतचशब्देन
 समुच्चयात् एतच्छब्दगततकारस्यापि सौ परतस्सकारादेशप्रवृत्त्या स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दात्सौ
 परतोऽन्त्यह्रोलोपानन्तरं तकारस्य सत्त्वे टापि च एसा-इति रूपमिति भावः ॥

^२एषामो-इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दाज्जसि अन्त्यह्रोलोपानन्तरमदन्त-
 त्वाद्यापि ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लुकि ‘शोऽशु
 स्त्रियां तु’ (प्रा. सू. २-२-१) इत्यनेन जसः शोऽशु-इत्यादेशयोः एषामो एषाम्
 इति रूपद्वयमिति भावः । चन्द्रिकायां तु एतच्छब्दात् ‘पुंसोऽजातेर्हीन्वा’ (प्रा. सू.
 २-२-३७) इत्यनेन ङीप्प्राप्तिसम्बन्धेन अस्य ईकारान्तरूपाण्यप्युदाहृतानि ॥

^३स्त्रियां न स्युरिति ॥ स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दात्तृतीयैकवचने ‘इदमेतदकिं-
 यत्तद्वद्यो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यत्रात् इत्यनुबन्धाऽस्य टावन्ततया प्रकृते-
 राकारान्तत्वेन ततः परस्य टाप्रत्ययस्य ङिणादेशो न प्रवर्तते । तथा ङस्यपि प्रयोगानु-
 रोधात् ‘एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः’ (प्रा. सू. २-२-८५) इति न प्रवर्तते । एवं
 सप्तम्येकवचनादेशयोः स्यम्यादेशयोः परतः ‘त्ये डेल्’ (प्रा. सू. २-२-८६) ‘एत्तो
 म्मावदितौ’ (प्रा. सू. २-२-८७) इति सूत्राभ्यां डेलादेशः अदिदादेशौ च प्रयोगानु-
 रोधात् प्रवर्तन्ते । एवमेव प्रथमैकवचनविशिष्टस्य स्त्रीलिङ्गस्य एतच्छब्दस्य ‘सुनैष
 इणमो इणं’ (प्रा. सू. २-२-८८) इत्यनेन एस-इणमो-इणं, इत्यादेशा न प्रवर्तन्ते ।
 तथैव ‘अनिदमेतदस्तु किंयत्तदः स्त्रियां च हिं’ (प्रा. सू. १-२-६५) इत्यत्र
 अनिदमेतद इत्येतदः पर्युदासेन डेहिंमादेशश्च न प्रवर्तत इति भावः । चन्द्रिकायां तु
 प्रथमैकवचने ‘सुनैष’ इणमो इणं’ (प्रा. सू. २-२-८८) इत्यनेनादेशात्प्रवृत्ति-
 सम्बन्धुपगम्य तथैवोदाहृतं दृश्यते ॥

^४ङसि से इति ॥ स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दात् ङसि ‘तद्विदमेतदां सेतिं तु
 ङसाऽऽमा’ (प्रा. सू. २-२-८५) इत्यनेन ङसिषिष्टस्यापि से-इत्यादेशविधानेन ङसि
 से इति रूपं गङ्गाशब्दाद्विशेष इति भावः ॥

१ एपसि इति विशेषः ।

इति स्त्रीलिङ्ग एतच्छब्दः.

इदंशब्दे—

‘पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिमा’ (प्रा. सू. २-२-७७) इमिमा, २पक्षे इदम इमः, (प्रा. सू. २-२-७६) स्त्रीत्वाद्वाप्, इमा इमामो १ इत्यादि गङ्गावत् । ४ ‘टो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३) ‘अत्सुस्सिहिस्से’ (प्रा. सू. २-२-७८) ‘टाससि णः’ (प्रा. सू. २-२-७९) ‘इहेणं इयमा’ (प्रा. सू.

१ एपसिमिति ॥ स्त्रीलिङ्गादेतच्छब्दात् आमि ‘आमां डेसि’ (प्रा. सू. २-२-६५) इत्यत्र आमामिति लिङ्गत्रयसम्बन्धित्वेन बहुत्वमभिप्रेत्य तत्रत्यबहुवचन-निर्देशस्य सार्थक्याभ्युपगमात् आमो डेसिमादेशे सति एपसिं इति गङ्गाशब्दाद्विकल्पणं रूपमिष्टमिति भावः ॥

इति स्त्रीलिङ्ग एतच्छब्दः

२ पक्ष इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गस्य इदंशब्दस्य ‘पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिमा’ (प्रा. सू. २-२-७७) इत्यनेन विहितस्य इमिमादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘इदम इमः’ (प्रा. सू. २-२-७६) इत्यनेन इमादेशे ततोऽदन्तत्वात्स्त्रियां टापि सौ तस्य ‘सोर्ल्लेक्’ (प्रा. सू. २-२-९) इति छुकि इमा इति रूपमिति भावः । चन्द्रिका-कृत्तु ‘पुंसोऽजातेर्लीङ्वा’ (प्रा. सू. २-२-३७) इत्यनेनात्र ङीप्प्रत्ययमभिप्रेत्य इमी इत्याद्यप्युदाजहार । तथा सिद्धावस्थायपेक्ष्य इमं इत्यपि ॥

३ इत्यादीति ॥ स्त्रीलिङ्गादिदंशब्दाजसि पूर्ववादिमादेशे जसः ‘शोशु स्त्रियां तु’ (प्रा. सू. २-२-३२) इति शो-शु-इत्यादेशयो इमामो इमाठ इति रूपद्वयं गङ्गा-शब्दबद्धोप्यमिति भावः ॥

४ टो ङिणेत्यादि ॥ इदंशब्दात्स्त्रियां टाप्याकारान्तत्वेन अदन्तात्परत्वा-भावात् ततः परस्य टाप्रत्ययस्य ‘इदमेतत्किञ्चत्त्रयष्टो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यनेन न ङिणादेशः, ‘अनिदमेतद्ः’ (प्रा. सू. २-२-६४) इति पर्युदासात् डेहिमादेशः ‘सुप्-ङि-भिस्-ङ्सात्मादेशेषु सु-स्सि-ङि-स्से-इत्येतद्रूपेषु प्रयोगानुरोधात् ‘अत्सुस्सि हिस्से’ (प्रा. सू. २-२-७८) इत्यनेन इदमोऽदादेशो न, द्वितीयात्तृतीया-विभक्तयोः परत इदमः ‘टाससि णः’ (प्रा. सू. २-२-७९) इत्यनेन न णादेशः,

२-२-८०) 'डेगहँ' इति च न स्युः, ^१ ङसि—से । आमि सिं इमेसि इति विशेषः ॥

इति श्रीलिङ्ग इदंशब्दः।

अदशशब्दे—

'सुप्यदसोऽसु' (प्रा सू २-२-९०) असू^२, घेजुवत् । 'अहद्वा सुना' (प्रा सू २-२-९१) ^३अह महिळा । आमि—अमेसि इति विशेषः ॥

इति श्रीलिङ्गोऽदशशब्दः

द्वितीयासप्तम्येकवचनविशिष्टस्येऽसु. 'इहेण वथमा' (प्रा. सू. २-२-८०) इत्यनेन इणादेशेद्वादेशौ च प्रयोगानुरोधान् प्रवर्तन्त इति भावः । चन्द्रिकायां तु— 'अस्युस्तिहिस्से' (प्रा. सू. २-२-७८) 'इहेण वथमा' (प्रा. सू. २-२-८०) इति सूत्रयोरत्र प्रवृत्तिमभिप्रेत्य अदिहेणादेशघटितरूपाण्युदाहृतानि दृश्यन्ते ॥

^१ ङसि से, आमि सिं इमेसिमिति विशेष इति ॥ स्त्रीलिङ्गादिदंशब्दात् पष्ठ्येकवचने ङसि 'तविदमेतदां' (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यनेन प्रकृतिप्रत्ययोभय-विशिष्टस्य से-इत्यादेशेन से इति गङ्गाशब्दापेक्षयाऽधिकमेकं रूपम्, आमि तथैव सिं इति, 'आमां डेसिं' (प्रा. सू. २-२-६५) इत्यनेन डेहेँसिमादेशे 'इदम इमः' (प्रा. सू. २-२-७६) इतीदम इमादेशे च इमेसिं इतीत्याहृत्य गङ्गाशब्दापेक्षयाऽधिकं रूपद्वयमिति भावः ॥

इति श्रीलिङ्ग इदशब्दः

^२ असू इति ॥ श्रीलिङ्गाददशशब्दात् प्रथमैकवचने सुप्रत्यये सति 'सुप्यद-सोऽसु' (प्रा. सू. २-२-९०) इत्यदसः असु-इत्यादेशे सोश्च 'इल्लुगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन श्लुकि तस्य क्षित्वात्पूर्वस्य 'क्षिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे च असू इति धेजुशब्दवद्रूपमिति भावः ॥

^३ अहेति ॥ स्त्रीलिङ्गाददशशब्दात्सावेव 'अहद्वा सुना' (प्रा. सू. २-२-९१) इत्यनेन सुविशिष्टस्यादसः 'अह' इत्यादेशे सति अह इत्यन्यदपि रूपमिति भावः ॥

^१ इति विशेषे इति ॥ श्रीलिङ्गाददशशब्दात् पष्ठीवहुवचने आमि सति 'सुप्यदसोऽसु' (प्रा. सू. २-२-९०) इत्यदसोऽसु—इत्यादेशे आमश्च 'आमां डेसिं'

किंशब्दे—

‘त्रे तसि च किमो ल्कः’ (प्रा. सू. २-२-७५) स्त्रियां टापि ^१ का ।
जसादौ ^२ ङीत्वे कीद्यो । ^३ पक्षे—कायो, ^४ इत्यादि गङ्गावत् गौरीवच्च ।
^५ स्वमामि गङ्गावदेव । स्त्रियां ‘किंतद्भूयां सञ्’ (प्रा. सू. २-२-६६)
‘म्हा ङ्सेः’ (प्रा. सू. २-२-७०) ‘किमो ङीसङ्घिणौ’ (प्रा. सू. २-२-७१)

(प्रा. सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशे तस्य ङित्वात्पूर्वस्य टेस्कारस्य लोपे सति
अमेसिं इति घेनुशब्दतो विशेष इति भावः । चन्द्रिकाकृतु ‘आमां डेसिम्’ (प्रा. सू.
२-२-६५) इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्याऽत्र डेसिमादेशाप्रवृत्त्या ‘अमूण अमूणं’ इति रूपद्वय-
मभिप्रेति । एवं त्रिविक्रमवृत्तावपि । अत्रापि वृत्तौ तत्र सूत्रेऽत इत्यनुवृत्त्यभिप्रायेणार्थस्य
वर्णितत्वेन अत्र डेसिमादेशः कथमिति परिचिन्तनीयम् ॥

इति श्रीलिङ्गोऽदशशब्द .

^१ केति ॥ श्रीलिङ्गात् किंशब्दात्सौ ‘त्रे तसि च किमो ल्कः’ (प्रा. सू. २-२-७५)
इत्यनेन किमः कादेशे टापि सोर्लुकि च का-इति रूपमिति भावः ॥

^२ ङीत्व इति ॥ ‘कियत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यनेन
सु-अस्-आम्भिन्ने जसादौ टाब्बाधको ङीप्रत्ययो विकल्पेन प्रवर्तत इत्यर्थः । पूर्वोक्त-
सूत्रेण ङीप्रत्ययो विधीयत इति चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्दृश्यते ॥

^३ पक्ष इति ॥ ‘कियत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यनेन
विधीयमानङीत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^४ इत्यादि गङ्गावद्गौरीवच्च इति ॥ ‘कियत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०)
इत्यनेन विधीयमानस्य ङीत्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे अस्वमामि सुपि टाप्याकारान्त-
तया गङ्गाशब्दवत्, ङीत्वपक्षे गौरीशब्दवच्च रूपाणीति भावः । तत्रश्च श्रीलिङ्गाकिं-
शब्दात्प्रथमाबहुवचने जसि किमः कादेशे ङीप्रत्ययपक्षे जसः ‘शोऽनु स्त्रियां टु’
(प्रा. सू. २-२-२२) ‘शुग्जश्शसोः’ (प्रा. सू. २-२-३) इति सूत्राभ्यां जसः
शोऽनुस्त्रुगादेशेषु सत्सु कीवो फीव फी इति, ङीत्वाभावपक्षे टाप्याकारान्ततया पूर्व-
वत् जसः शोऽनुस्त्रुगादेशेषु सत्सु कावो काव का इतीत्याह्वय षट्प्राणीति भावः ॥

^५ स्वमामि गङ्गावदेवेति ॥ श्रीलिङ्गार्किंशब्दात् प्रथमैकवचनद्वितीयै-
कवचनषष्ठीबहुवचनेषु ‘कियत्तदो’ (प्रा. सू. २-२-४०) इति सूत्रे अस्वमामीति

‘कियत्तद्गद्यो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७२) इति च ^१न स्युः । ङसि—
‘कियत्तद्गद्यो ङसः’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति ^२सम्भा । काय कीस, पक्षे
काए कीए इत्यादि । ‘ईतस्सेसार्’ (प्रा. सू. २-२-६८) कीसे किस्सा
^३आमि—काणं काण केसि,

पर्युदासाङ्गीप्रत्ययाप्रवृत्त्या टाप्याकारान्तत्वेन गङ्गाशब्दवदेव रूपाणि बोध्यानीति
भावः ॥

^१न स्युरिति ॥ ‘किञ्चदयां सश्’ (प्रा. सू. २-२-६६) ‘म्हा ङसेः’
(प्रा. सू. २-२-७०) ‘किमो ङीसङ्गिणौ’ (प्रा. सू. २-२-७१) ‘कियत्तद्गद्यो ङिणा’
(प्रा. सू. २-२-७२) इति सूत्रेषु ‘सर्वादेशोऽतो ङे’ (प्रा. सू. २-२-६२) इत्यतोऽत
इत्यनुवृत्त्या स्त्रियां किञ्चदस्यानदन्तत्वात्तत् परेषां टादीनां विभक्तीनां न ङिणाद्या-
देशाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

^२सम्भेत्यादि ॥ प्रयोगानुरोधेन बहुलग्रहणेन च ‘कियत्तद्गद्यो ङसः’
(प्रा. सू. २-२-६७) इत्यत्र अत इत्यस्याननुवृत्त्या किञ्चद्वत्स्त्रियां टावन्तात्परस्य
ङसस्सशादेशपक्षे कास इति, ‘कियत्तोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०)
इति ङीत्वपक्षे ईकारान्तात्परस्य ङसस्सशादेशपक्षे कीस इति, सभादेशाभावपक्षे च
आकारान्तत्वपक्षे ङस स्थाने ‘टाडिडसाम्’ (प्रा. सू. २-२-३५) इति सूत्रविहितानां
‘नातः शा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इति शाभावनिषेधाच्छिष्टानां शशिशे—इत्यादेशानां
प्रवृत्तौ काअ काह काए इति, ईकारान्तत्वपक्षे शशाशिशे—इति चतुर्णामप्यादेशानां
प्रवृत्तौ कीअ कीआ कीइ कीए इति, ईकारान्तत्वपक्ष एव ङस. ‘ईतस्सेसार्’
(प्रा. सू. २-२-६८) इति ङसः सेसार्—इत्यादेशद्वयस्य विधानेन से-इत्यादेशपक्षे
कीसे इति, सारादेशपक्षे तस्य रित्वाद्द्वित्वे तत्पूर्वस्य दीर्घकारस्य ‘संयोगे’ (प्रा. सू.
१-२-४०) इत्यनेन ह्रस्वे किस्सा इतीत्याह्वय एकादशरूपाणीति भावः ॥

^३आमीत्यादि ॥ श्रीलिङ्गाकिञ्चद्वत् पटीवहुचचने आमि ‘कियत्तद्गोऽ-
स्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यत्र अस्वमामीति पर्युदासाङ्गीप्रत्यया-
प्रवृत्त्या टाप्यामो णशादेशे णात्परं विन्दुत्तदभावपक्षयोः काणं काण इति, ‘आमां
डेसिसु’ (प्रा. सू. २-२-६५) इत्यत्रत्यवहुचचनस्य लिङ्गत्रयामिप्रायकत्वेन स्त्रिया-
मप्यामो डेसिमादेशस्येष्टतया डेसिमादेने केसि इतीत्याह्वय रूपत्वमिति भावः ॥
चन्द्रिकायां तु केसि इति रूपं नोदाहृतं दृश्यते ॥

^१ इत्यादि । औ—काहिं कीहिं इति ^२ विशेषः ॥

इति औलिङ्गः किञ्चब्दः.

इति औलिङ्गाः सर्वनामविशेषशब्दाः.

अथ नपुंसकलिङ्गाः सर्वनामविशेषशब्दाः.

नपुंसकविषये—सब्बं । जसि—^३ अदन्तत्वाद्दे सब्बे घणाइ । जसि—

^१ इत्यादीति ॥ आभि पूर्वप्रदर्शितरूपप्रतिपत्तयातिरिक्तरूपान्तरसाधकानुशासनानुपलम्भात् ' किञ्चद्भयां सञ् ' (प्रा. सू. २-२-६६) इत्यस्य पूर्वमत्रैव वृत्तौ खियाम-प्रवृत्त्यभिधानाच्चेदं वचनान्तररूपप्रदर्शनाभिप्रायकं स्यादिति भाति ॥

^२ विशेष इति ॥ औलिङ्गात्किञ्चब्दात् सप्तम्येकवचने किञ्चित्ये आकारान्ते-कारान्तपक्षयोः. वृत्तौकवचनवत् काभ काइ काए कीभ कीभा कीइ कीए इति रूप-सप्तकस्य गङ्गागौरीशब्दवत्सिद्धतया ततो विलक्षणं 'अनिदमेतदस्तु किञ्चत्तद्ः' (प्रा. सू. २-२-६४) इत्यत्र खियामपीत्युक्तयाऽत इत्यस्य तत्राननुवृत्तौकारान्तपक्षेऽपि केहिमादेशप्रवृत्त्या काहिं कीहिं इत्यभिकं रूपद्वयमत्र बोध्यमिति भावः । चन्द्रिकायां तु हिमोऽकारान्तविषयत्वाच्चेकारान्तत्वपक्षे हिमादेश इत्युक्तं दृश्यते । तदिदं चण्डब्द-प्रक्रियानिरूपणे पूर्वं सविस्तरमभिहितं द्रष्टव्यम् ॥

इति औलिङ्गः किञ्चब्दः.

इति औलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः .

अथ सर्वनामनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः.

^३ अदन्तत्वादित्यादि ॥ औवात्सर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दात्प्रथमावहुवचने जसि तस्य 'सर्वादेर्जसोऽतो डे' (प्रा. सू. २-२-६२) इत्यनेन डे—इत्यादेशे तस्य चित्वात्पूर्व-स्वाकारस्य लोपे रेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति परविप्रतिषेधा-द्भुक्ति 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य चकारस्य द्वित्वे च सब्बे इति रूपमिति भावः । चन्द्रिकायां तु लक्ष्मीधरः 'सर्वादेर्जसोऽतो डे'

१ 'श्रींशिशिद्' सन्वाह । ओषं २ पुंवत् । एवं विश्वाद्यः ॥

इत्यकारान्तनपुंसकलिङ्गसर्वनाम^१शब्दा.

यच्छब्दे—

४ जं जे । शसि—जाणि जाइ जाइ^७ । ओषं पुंवत् ।

इति नपुंसकलिङ्गो यच्छब्दः

(प्रा. सू. २-२-६२) इत्यस्य पुल्लिङ्गविषयत्वमसिप्रयत्नं जसः 'श्रींशिशिद्' (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यादिना श्रयाद्यादेशत्रयेण सन्वाणि सन्वाहं सन्वाहँ इति रूपत्रयमाह । 'पुंस्याणो' (प्रा. सू. २-२-६०) इति पूर्वसूत्रात्तत्र पुंसीत्यनुवृत्तिरिति तदाशयस्स्यादिति भाति । तत्रश्च तन्मते जसि सन्वे इति रूपमनिष्टमिति प्रतीयते । एतद्वृत्तिं कृन्मते तु जसि सन्वाणीत्यादिरूपत्रयमनिष्टमिति प्रतीयते । प्रयोगानुरोधादिदं निर्णयमिति भाति ॥

१ श्रींशिशिङ्गिति ॥ नपुंसकलिङ्गात्सर्वशब्दाद् द्वितीयाबहुवचने शसि तस्य 'श्रींशिशिद् अइशसोः' (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यनेन नि-इँ-इँ-इत्यादेशेषु सत्सु तेषां शित्वात्पूर्वस्याकारस्य दीर्घे च सन्वाणि सन्वाहं सन्वाहँ इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

२ पुंवदिति ॥ पुल्लिङ्गसर्वशब्दवदित्यर्थः ॥

३ शब्दा इति ॥ इकारान्तस्य सर्वनाम्नो द्विशब्दस्य सत्त्वेऽपि तस्य लिङ्गत्रयेऽन्यैकरूप्यमिति (२१३ पृष्ठे) पूर्वसुकमिति तस्यात्रानुकिरिति बोध्यम् ॥

इत्यकारान्तनपुंसकलिङ्गसर्वनामशब्दाः.

४ जमिति ॥ झीवाद्यच्छब्दात्सौ सति 'जातेर्जः' (प्रा. सू. १-३-७४) इत्यनेन यच्छब्दस्यादेर्यकारस्य जकारे अन्त्यस्य दकारस्य 'अन्त्यह्रलोऽभ्रदुहि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति छोपे 'मब्लुक्' (प्रा. सू. २-२-३०) इत्यादिना सोर्मकारादेशे चिन्दौ च जं इति रूपं बोध्यम् । शसन्तं सर्वशब्दचमूपाणि बोध्यानि । शेषं पुल्लिङ्गयच्छब्दवत् ॥

इति नपुंसकलिङ्गो यच्छब्दः.

तच्छब्दे—

तं । ^१ अङ्गीव इत्युक्तेन तस्सौ सः । ते धणाइ । शसि—
ताणीत्यादि । ओपं पुं वत् । ^२ क्लीबे 'वैतत्तद्' (प्रा. सू. २-२-१४) इति न
प्रवर्तते ॥

इति नपुंसकलिङ्गस्तच्छब्दः.

एतच्छब्दे—

^३ प्राग्बत्सत्वबोत्वाभावः । एअं । एए । शसि—^४एआणि इत्यादि ।
^५ ओपं पुं वत् ॥

इति नपुंसकलिङ्ग एतच्छब्दः..

^१ अङ्गीव इत्युक्तेरिति ॥ क्लीबात्तच्छब्दात्सां परे 'तस्सां सोऽङ्गीवे तद्ब्र' (प्रा. सू. २-२-८९) इत्यत्र अङ्गीव इति पर्युदासाच्चात्रत्यतकारस्य सकारादेन इत्यर्थः ॥

^२ क्लीबे वैतत्तद् इति न प्रवर्तत इति ॥ तच्छब्दात्परस्य सोः 'वैतत्तद्.' (प्रा. सू. २-२-१४) इति सूत्रेण विधीयमानो ङो—इत्यादेनः 'ङो पुंस्त्वेषेति वाच्यम्' इति वार्तिकबलात्क्लीबे न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्गस्तच्छब्दः .

^३ प्राग्बदिति ॥ क्लीबादेतच्छब्दात्प्रथमैकवचने सुप्रत्यये सति 'तस्सां सोऽङ्गीवे तद्ब्र' (प्रा. सू. २-२-८९) इत्यनेन विधीयमानस्तकारस्य सकारादेन 'अङ्गीवे' इति तत्र पर्युदस्तत्वात्तच्छब्दवद्वापि न प्रवर्तते । पुवं 'वैतत्तद्' (प्रा. सू. २-२-१४) इत्यनेन सोर्विधीयमानो ङो इत्यादेनश्च 'ङो पुंस्त्वेषेति' इति वार्तिक-
तच्छब्द इवात्रापि न प्रवर्तत इति भावः ॥

^४ एआणि-इत्यादीति ॥ 'ङिगङिधिद् जङ्गसोः' (प्रा. सू. २-२-११) इत्यनेन क्लीबादेतच्छब्दात्परस्य ञस. ञकारेत्केषु नि-ङ्-ई-इत्यादेऽपि ससु मन्पह्लो ङकारस्य लोपानन्तरं शिवादेनपूर्ववर्तिन ञकारस्य ईधे च एआणि एआई एआई इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

^५ ओपं पुं वदिति ॥ तृतीयैकवचनप्रभृति पुंलिङ्गैस्तच्छब्दवद्वापि जेबा-
नीत्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्ग एतच्छब्दः.

इदंशब्दे—

ह्रीबि स्वमेदमिणमिणमो ॥ २-२-८२ ॥

ह्रीबि इदमः स्वमा सह जय एते स्युः । इदं इणं इणमो । ^१जसि—
इमे । ^२शसि-इमाणि इत्यादि । ^३शेषं पुंवत् ॥

इति नपुंसकलिङ्ग इदंशब्द

किशब्दे—

किं किमः ॥ २-२-८३ ॥

किमः स्वमा सह ^४किमेव स्यात् । किं । ^५जसि—के । ^६शसि-

^१जसि इमे इति ॥ ह्रोवादिदंशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस्प्रत्यये 'इदम
इम' (प्रा सू. २-२-७६) इतीदम इमादेशे 'सवदिर्जसोऽतो डे' (प्रा. सू.
२-२-६३) इति जसो डे-इत्यादेशे डिच्चाहिलोपे च इमे इति रूपमिति भावः ॥

^२शसीत्यादि ॥ ह्रीवादिदंशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि इदम इमादेशे
'भिशिक्किञ् जश्शसोः' (प्रा सू. २-२-३१) इत्यनेन भि-इत्याद्यादेशत्रये सति
इमाणि इमाहं इमाहँ इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

^३शेषं पुंवदिति ॥ अवशिष्टं सर्वमपि रूपं पुंलिङ्गेदंशब्दवदित्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्ग इदंशब्द

^४किमेव स्यादिति ॥ प्रकृतसूत्रेण किमः किमादेशविधानं 'त्रे तसि
च किमो ष्क.' (प्रा. सू. २-२-७५) इति लिटः कादेशस्य वाधनायेति भावः । तथाच
ह्रीवाक्किशब्दात् सौ तस्य लुकि च किं इति रूपं सिद्धम् । चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योस्तु
'किं किं' इत्येवत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^५जसि के इति ॥ 'सवदिर्जसोऽतो डे' (प्रा सू. २-२-६३) इति जसो डे-
इत्यादेशप्रवृत्त्या के इति रूपमिति भावः ॥

^६शसि काह इत्यादि ॥ ह्रीवाक्किशब्दाच्छसि किमः कादेशे 'भिशिक्किञ्
जश्शसोः' (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यनेन शसः भिमाद्यादेशत्रये च सति काणि काहं
काहँ इति रूपत्रयमिति भावः ॥

काइ, इत्यादि । ^१शेषं पुंचत् ॥

इति नपुंसकलिङ्ग. किंशब्दः.

इति नपुंसकलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः

अथ स्त्रीप्रत्ययविधिः

पुंसोऽजातेर्डी वा ॥ २-२-३७ ॥

^२पुंलिङ्गात् स्त्रियां ङिदी वा स्यात् । णीळी । णीळा । सहभाषी

^३सहन्ती । सव्वी सव्वा । अजातेः किम् ? अजा-अथा । एडका-एडया ।

^४अत इत्यनुवृत्तेः कुमारी गौरीत्यादौ न ङीविकल्प इति संस्कृतवदेव ॥

^१शेषं पुंचदिति ॥ तृतीयाविभक्तिमारभ्य सर्वाणि रूपाणि पुंलिङ्गकिंशब्द-
वदित्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्गः किंशब्दः.

इति नपुंसकलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः.

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

^२पुंलिङ्गादित्यादि ॥ 'शोऽशु स्त्रियां तु' (भा. सू. २ २-३२) इति सूत्रात्
स्त्रियामित्यनुवर्तते । सूत्रस्थस्य अजातेरित्यस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमिन्द्रादित्यर्थः ।
स्त्रियामित्युक्त्याऽत्र पुंस इति भाषितपुंस्कादित्यर्थपर्यवसानम् । ततश्च भाषितपुंस्कात्
जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमिन्द्रात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवतीति सूत्रार्थः । नियतलीलिङ्ग-
केभ्यो गङ्गादिशब्देभ्यो विकल्पेन ङीप्रत्ययाभावार्थं सूत्रेऽस्मिन् भाषितपुंस्कादित्यर्थकं पुंस
इति पठं बोध्यम् । सूत्रेऽस्मिन् 'ङीव्वा' इति पाठस्त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोर्दृश्यते ॥

^३सहन्तीति ॥ अत्र 'णीळा' इति पूर्वप्रवर्गितरीत्या 'सहभाषा' इति
शुद्धपाठेन भाष्यमिति भाति ॥

^४अत इत्यनुवृत्तेरित्यादि ॥ यद्यप्यनेकपूर्वसूत्रेष्वत इत्यनुवृत्तेर्विच्छेदः,
तदनुवृत्तावपि कुमारीगौरादिशब्दानामदन्तत्वान्यभिचाराद्यावृत्त्युपपादनमपि दुर्निर्बन्धम्,

डीप् प्रत्यये ॥ २-२-३८ ॥

संस्कृते 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रेण प्रत्ययनिमित्तो यो ^१ डीवृक्-
स्तस्य डी वा स्यात् । विकल्पसामर्थ्यात्पक्षे ^२ टाप् । ^३ साहणी साहणा
कुरुभरी कुरुभरा इत्यादि ।

तथाऽपि षब्दाधिकारमाश्रित्य अत इत्यस्य तसि कन्तत्वाभ्युपगमेन मण्डूकच्छ्रुत्याश्रयेण
च संस्कृतसिद्धदाबन्तप्रकृतिमाश्रित्यैव अनेन डीप्रत्ययस्य विधानमिति कथंचिदभ्युपेत्य
कुमारादिशब्देभ्यः संस्कृते क्रियां टापोऽभवृत्त्या 'वयसि प्रथमे' (पा सू. ४-१-४०)
'विद्गौरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४-१-४३) इत्यादिमिरीकारान्तत्वेन अत्र अत इत्यनुवृत्त्या
अनकारान्ततया न तेभ्यः प्रकृतसूत्रेण वैकल्पिकतया डीप्रत्ययः प्रवर्तते इति तेषां
संस्कृतवदेषात्र प्राकृतेऽपि नित्येकारान्तत्वमेवेत्याशयोऽत्र कथं चित्पारिकल्पनीयः ।
अत्र चन्द्रिकात्रिक्रमवृत्त्योस्तु — 'पुंसोऽजातेर्डीष्वा' इत्यस्याप्राप्तविभा-
षात्वमभ्युपगम्य कुमारीगौर्यादिषु 'वयसि प्रथमे' (पा सू. ४-२-६४) इत्यादिभिः
डीवादीकारप्रत्ययस्य प्राप्ततया तेषामेतत्सूत्रविषयत्वाभावात् तेभ्यः प्रकृतसूत्रेण
वैकल्पिकेकारः प्रवर्तते । किं तु येभ्यः सर्वादिशब्देभ्यः संस्कृते डीपोऽप्राप्तिः तेभ्यः
एवानेन सूत्रेण विकल्पतया डीठिविविरिति न कुमारीगौर्यादिशब्दानां वैकल्पिकमीका-
रान्तत्वमित्यभिहितं द्रश्यते ॥

^१ डीवृक्स्तस्य डी वा स्यादिति ॥ पूर्वसूत्रात् डी वेत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः ।
अत्र वृत्तौ 'प्रत्ययनिमित्तो डीवृक्स्तस्य डी वा' इत्युक्त्या सूत्रस्थं प्रत्ययपदं निमित्त-
सहस्यन्तं, डीप्यदं च छुसपट्टीकमिति प्रतीयते । चन्द्रिकात्रिक्रमवृत्तिग्रन्थपरिशील-
नार्थां तु डीविति प्रथमान्तं विधेयपरमिति प्रतीयते । तन्मते पूर्वसूत्राद्वापवमात्रानु-
वृत्तिरिति ज्ञायते । तत्र चासंदेशार्थमत्रत्यं डीग्रहणमित्याशयस्त्यादिति भाति ॥

^२ पक्ष इति ॥ डीष्वाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^३ साहणीत्यादि ॥ करणाद्यर्थकल्युबन्तात्साधनशब्दात्क्रियां 'टिड्ढाणञ्'
(पा. सू. ४-२-६६) इत्यादिना टिष्वात् डीपः प्रवृत्त्या तस्य प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन
डीभावे 'लघयधभाम्' (पा सू. १-१-१५) इत्यनेन अयं हत्ये साहणी साहणा
इति रूपद्वयं बोध्यमिति भावः । कुरुभरी कुरुभरा इत्यत्र 'प्रापो छुनकगञ्ज'
(पा. सू. २-२-१०) इत्यादिना तकारस्य छुनोच्यः ॥

¹ हरिद्राच्छाये ॥ २-२-३९ ॥

अनयोर्डी वा स्यात् । ² हळद्दी हळद्दा । छाद्दी छाद्दा । 'जायायां होऽकान्तौ' (प्रा. सू. १-३-७०) इति ³हृत्वम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्,

अथान्ययप्रकरणम्.

अन्ययम् ॥ २-१-३१ ॥

⁴ इत्यधिक्कृत्य ।

आम ⁵ अभ्युपगमे ॥ २-१-३२ ॥

⁶ णइ चेअ चिअ च एवार्थे ॥ २-१-३४ ॥

¹ हरिद्रेत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'हरिद्राच्छाया' इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

² हळद्दीत्यादि ॥ हरिद्राशब्दात् स्त्रियां प्रकृतसूत्रेण डीभावे सति 'हरिद्राद्दी' (प्रा. सू. १-३-७८) इत्यनेन रेफस्य लृत्वे 'लव रामथश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लृकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य दकारस्य द्वित्वे च हळद्दी इति रूपम् । डीभावस्य वैकल्पिकत्वादेतदभावपक्षे टापि हळद्दा इति रूपमिति भावः ॥

³ हृत्वमिति ॥ यकारस्येति शेषः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्,

अथान्ययप्रकरणम्.

⁴ इत्यधिक्कृत्येति ॥ अन्ययं श्येतदित ऊर्ध्वमेतत्पादसमासिपर्यन्तमधिक्रियत इति त्रिविक्रमचन्द्रिकयोरप्युक्तम् ॥

⁵ अभ्युपगम इति ॥ अङ्गीकाररूपार्थे आम इत्यन्ययं ज्ञेयमित्यर्थः । इदं संस्कृतेऽपि दृश्यत इति चन्द्रिकायामुक्तम् ॥

⁶ णइ चेअ इत्यादि ॥ 'चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योस्तु 'णइ चेअ चिअ च एवार्थे' इति सूत्रपाठो दृश्यते । तन्मते 'सो ज्व इति एवार्थकतुरीयाभ्ययपर्यन्त-अवाहरणं बोध्यम् । काल्यायनसूत्ररीत्या तु चिअ चेअ इति निपातद्वयमेवेति ज्ञायते ॥

स एव—सो णञ् सो शेभ, 'दैवादिन्यात् द्वित्वम्। एवं सो द्विभ
सो श। अत्र ' द्विरुक्त एव चकार आदेशः ॥

हृदि निर्वेदे ॥ २-१-३५ ॥

मिष पिब विष विअ व च्च इत्रार्थे ॥ २-१-३८ ॥

पढेने स्युः। मिष पिब विष विअ व च्च ॥

अम्हो आश्चर्ये ॥ २-१-४० ॥

^१ हु खु निश्चयविस्मयवितर्के ॥ २-१-५४ ॥

हु खु इत्येता एषु स्तः। वितर्कः मंशय ऊहश्च ॥

^१ दैवादिन्यादित्यादि ॥ प्रकृतगृहमिदम्य एवार्थकान्ययस्य संबन्धिनश्चकारस्य
'दैवतोऽगौ' (मा. गृ. १-४-२३) इत्यनेन द्वित्वं सो शे भ इति रूपमित्थं ।
दैवादिगणे हि 'न प्रयेत्यत्र चम्य हि द्विगम्' इति गणकारिका दृश्यते । तत्र
एवञ्चः 'चम्य' इत्युक्तिबलात् एवार्थकान्ययपर इति भावः । द्वित्वस्यास्य
वैकल्पिकयात्रेतद्भावपक्षे सो चोभ इति रूपान्तरमपि शोध्यम् । एतं चिन्न-इत्यादेशोऽपि ॥

^२ द्विरुक्तः एवेति ॥ 'ष' इति धनुषोऽयमेवार्थकनिपात एतन्मते नित्यतया
द्वित्ववदित इति 'सो च' इत्येकमेव रूपमित्याशयः प्रतिभाति । त्रिविक्रमलक्ष्मी-
धरा तु 'च' इति गृहे तुतीयमन्वयं मन्त्राने । तन्मते च सो च इत्युदाहरणं
शोध्यम् ॥

^३ च्वेति ॥ एतद्वृत्तिकृन्मत्तर्गत्या 'च' इतीवार्थकमेवाप्ययमिति भाति ।
त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकाकृन्मते तु 'णहृचोभ' (मा. गृ. २-१-३४) इति सूत्रेऽप्ये-
वार्थकस्य 'च' इति निपातस्याभ्यनुज्ञानात् 'च' इति एवार्थकमिदार्थकं चाप्ययमिति
शोध्यम् ॥

^४ हु खु निश्चयेत्यादि ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्ता 'यहुलाधिकारादनुस्वारात्परो
हुवं प्रयोज्य' इत्युक्तिदर्शनात् एव खु हसद् (एव एल्लु हसति) इत्याद्या 'खु' इतिवद्
हु इति न प्रयोज्य इति शोध्यम् ॥ निश्चये—हु पठिभ, खु पठिभ—असंशयं

¹ त्वो अवापोत ॥ २-१-६७ ॥

अव अप उत एषां स्थाने ओ वा स्यात् । अवगतः— ओगओ अवगाओ ॥

² उ ओ तूप ॥ २-९-६८ ॥

उप इत्यस्य उ ओ वा स्तः । उभारो ओभारो ³ उवभारो— उपकारः ॥

उप पश्य ॥ २-१-७५ ॥

⁴ स्पष्टम् ॥

पठितम् । विस्मये—को हु एसो सहस्ससिरो, को खु एसो सहस्ससिरो—कः खल्वेष सहस्रशिरा । ऊहे—हु पिओ आभमिस्सदि, खु पिओ आभमिस्सदि—मिय भागमिष्यति । संशये—हरी हु हरोहु, हरी खु । हरो खु—हरिर्वा हरो वा इत्युदाहरणानि बोध्यानि ॥

¹ त्वो अवापोतेति ॥ तु ओ अवापोत इति च्छेदः । अवापोत इति लुप्त-षष्ठ्यन्तं पठम् । तु शब्दो वार्थकः । अव अप उत इत्येषां स्थाने ओ इत्यन्यत्र वा स्यादिति सूत्रार्थः । त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'त्वोदवापोताः' इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

² उओ तूपेति ॥ पूर्वसूत्राद्द्वार्थकतुगब्दासुबृत्तेरत्रत्यं तुग्रहणं स्पष्टार्थमिति परिकल्पनीयम् । त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'उओ उपे' इति तुग्रहणरहित एव पाठ उपलभ्यते ॥

³ उवभारो इति ॥ प्रकृतसूत्रविहितयोः उभावौभावयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे उपकार इत्यत्र पकारस्य 'पो व.' (प्रा. सू. २-२-७८) इति चकारादेशे ककारस्य 'प्राथो लुक्काचज' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना लुकि च उवभारो इति रूपं बोध्यमिति भावः ॥

⁴ स्पष्टमिति ॥ पश्येत्यर्थे उवेत्यन्यत्र स्यादित्यर्थः स्पष्टं प्रतीयत इत्यर्थः । अत्रापि वार्थकतुगब्दस्य अनुवृत्तिर्बोध्या । अत एव च पश्येत्यर्थे ओअक्ख इत्यादयोऽपि प्रयोगा उपपद्यन्त इति बोध्यम् ॥ पश्येत्यर्थे 'उवह' इत्यपि प्रयोगो दृश्यत इति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोरुक्तम् । एतत्सूत्रपर्यालोचनायां 'उअ णिच्चल' इति काव्यप्रकाशादिप्रपात्ते गाथासप्तशतीगते तुरीये श्लोके 'उव' इत्येव पाठस्तापुरिति भाति ॥

१ प्याथाः ॥

पि २ वि इत्याद्या ३ अंप्यर्थाः ॥

इति श्रीमद्रक्षिणसमुद्राशीश्वरचोक्तनाथभूपमियसचिव-सज्जनावलम्ब
ब्रह्मण्यविरुदाङ्क-चिनवोन्मभूपालहृदयकमलकुहरविहर-
माण श्रीसान्बक्षिचप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन
कृते प्राकृतमणिदीपे सुबन्तप्रकरणम्

१ प्याथा इति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायां नोपात्तम् । 'किं पि' 'किं वि' इत्यादिप्रयोगाणां च 'अपे पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इत्यनेन आदेरचो लुकि सिद्धत्वा-दिति तदाशयं स्यात् । ननु पदात्परत्वाभावेऽपि 'पि' इति प्रयोगसिद्धयर्थं 'प्याथाः' इति सूत्रं स्यादिति चेन्न । तथा सति 'अपेः पदात्' इति सूत्रस्यैव (प्रा. सू. १-२-५) वैयर्थ्यापातादिति ॥

२ वि इत्याद्या इति ॥ प्रकृतसूत्रस्थादिशब्देन 'वि' इत्यादीनामप्यर्थकानां ग्रहण-मिति भावः । ननु अपिशब्दे पकारस्य 'पो वः' (प्रा. सू. १-२-५५) इति सूत्रेण वकारादेशे 'अपेः पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इत्यनेनादेरकारस्य लुकि च 'वि' इत्यस्य, वकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'पि' इत्यस्य च रूपस्य सिद्धतया यत्किञ्चित्पदात्परत्वाभावे च 'पि' 'वि' इति प्रयोगस्य 'अपेः पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इति सूत्रवैयर्थ्यापातमिया अवज्ञीकार्यतया च 'प्याथाः' इति सूत्रं किमर्थम् ? अत एव चन्द्रिकाकृताऽपीदं नोपात्तमिति चेत्सत्यम् । 'पो वः' (प्रा. सू. १-२-५५) इत्यत्र 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यत प्रायग्रहणा-नुवृत्त्या कपिशब्दादाविव वकारादेशस्य नियमेनाप्राप्तौ 'किं वि' इत्यादिरूपसिद्धयर्थमेत-त्सूत्रम्, तथा अपिशब्दे पकारस्य वकारादेशलुको. प्रायग्रहणाक्रियमेनाप्राप्तौ 'किं पि' 'अपि णाम' इत्यत्र अकारलोपतदभावयोस्सिद्धयर्थं 'अपेः पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इति सूत्रं चारब्धमिति संतोष्यमिति ॥

३ अंप्यर्था इति ॥ अत्र वृत्तावनुपात्तान्यान्यान्यप्यव्ययप्रकरणस्थानि सूत्राणि सोदाहरणप्रदर्शनं वृत्तिचन्द्रिकयो रूपादाय व्याकृतानि दृश्यन्ते । तानि यथा—

तं वाक्योपन्यासे ॥ २-१-३३ ॥

तमित्यव्ययं वाक्योपन्यासे प्रयोज्यम् । तं त्ति अ सवन्ति मोक्षं—तमिति च शापन्ति मोक्षम् ॥

दर अर्धेऽल्पे वा ॥ २-१-२६ ॥

दरेत्यन्यथ अर्धार्थे अल्पार्थे च वा प्रयोक्तव्यम् । दरविभक्तिर्—अर्धविकसितम्, ईषद्विकसितम् ॥

किणो प्रश्ने ॥ २-१-३७ ॥

किणो इति प्रश्ने वा प्रयोज्यम् । किणो चिद्वसि—किमिति तिष्ठसि ॥

किरहरहिर किलार्थे ॥ २-१-३९ ॥

किर-हर-हिर-इति किलार्थे वा प्रयोक्तव्याः । कर्म किर-कृतं किल । तस्स हर पिअवर्णसो—तस्य किल प्रियवयस्यः । वाहिता हिर—व्याहृता किल । पक्षे कर्म किल—कृतं किल । तस्स किल पिअवर्णसो—तस्य किल प्रियवयस्यः । वाहिता किल-व्याहृता किल ॥

अव्भो पश्चात्तापसूचनादुःखसंभाषणापराधानन्दादरखेद-

विस्मयविषादभये ॥ २-१-४१ ॥

अव्भो इति पश्चात्तापादिवेकादनु प्रयोज्यम् । पश्चात्तापे—अव्भो महं सु पावं आभरिञ्चं—महत्खलु पापमाचरितम् । सूचनायां—अव्भो दुक्त्रो अरद्धो—दुक्त्र आरब्धः । दुःखे—अव्भो सव्वं गञ्चं—सर्वं गतम् । संभाषणे—अव्भो किमिणं—किमिदम् । अपराधे—अव्भो परघणं हरन्ति खला—परघनं हरन्ति खला । आनन्दे—अव्भो सुप्पहाअमिणं—सुप्रभातमिदम् । आदरे—अव्भो अह अम्हाणं जम्मं सफलं जीविञ्चं—अथास्माकं जन्म सफलं जीवितम् । खेदे—अव्भो ण जाणामि चित्तं—न जानामि चित्तम् । विस्मये—अव्भो किं वि रहस्सं जाणन्ति पुत्ता जणाअम्हिआ—किमपि रहस्यं जानन्ति भूर्ता जनान्यधिकाः । विषादे—अव्भो णा-सन्ति पिञ्चं, पुलञ्चं वड्ढेन्ति, देन्ति रणरणञ्चं—नाशयन्ति धियं, पुलकं वर्तयन्ते, वदन्ति रणरणकम् । भये—अव्भो गह्वम्मिहं सुम्मिहं ण वा रज्जइ सा ण जोरिहिइ—गठिताऽस्मि त्वया न वा रज्यति सा न खेदिष्यते ॥

हुं पृच्छादाननिवारणे ॥ २-१-४२ ॥

हुमित्यन्यथं पृच्छायां दाने निवारणे च प्रयोज्यम् । पृच्छायां—हुं कहं सव्भावं—कथं सन्नावम् । दाने—हुं गेण्हिअ महं धणं—पुद्दानं मम धनम् । निवारणे—हुं गिल्लज्जं समोसरं—निलज्जं समपसरं ॥

वणे निश्चयानुकम्प्यविकल्पे ॥ २-१-४३ ॥

वणे इत्यन्ययं विश्रयादौ प्रयोज्यम् । निश्चये—वणे होइ—निश्चयो भवति ।
अनुकम्प्ये—दासो वणे ण मुञ्चइ—दासोऽनुकम्प्यो न मुच्यते । विकल्पे—होइ ण
होइ वणे—भवति न भवति वा ॥

सम्भावने अइ च ॥ २-१-४४ ॥

सम्भावने अइ इति चकाराद्गणे इति चाव्ययं प्रयोज्यम् । अइ दिअर किं ण
पेच्छसि—वणे दिअर किं ण पेच्छसि, इति वा—अथि देवर किं न पइयसि ॥

आनन्तर्ये णवरिअ ॥ २-१-४५ ॥

आनन्तर्ये णवरिअ इत्यन्ययं प्रयोज्यम् । णवरिअ से रहुवइणो—आनन्तर्यं
(अनन्तरं) अस्य रघुपते ॥

केवले णवर ॥ २-१-४६ ॥

केवलेऽर्थे णवर इत्यन्ययं प्रयोज्यम् । णवर दोज्जणं पअडिअं—केवलं
दौर्जन्यं प्रकटितम् । * केचित्तु—‘केवलानन्तर्योर्णवरिअणवर’ इत्येकमेव
सूत्रमाहुः । तन्मते णवरिअणवरेत्युभयमपि केवलानन्तर्योभयार्थकं बोध्यम् ॥

भंद गृहाणार्थे ॥ २-१-४७ ॥

भंदेत्यन्ययं गृहाणेत्यर्थे प्रयोज्यम् । भद पोष्कं—गृहाण पुष्पम् ॥

भंदि विकल्पविषादसत्यनिश्चयपञ्चात्तापेषु च ॥ २-१-४८ ॥

भंदित्येतदन्ययं विकल्पादिषु पञ्चस्वर्थेषु चकाराद् गृहाणेत्यर्थे च प्रयोज्यम् ।
विकल्पे—भंदि होज्ज एत्ताहे—वा भवेदिदानीम् । विषाटे भंदि चळणाणओ सो ण
साणिओ—हन्त चरणानतस्म न मानित । सत्ये—भंदि तुह फणामो—सत्यं तव
फणाम । निश्चये—साहिजइ भंदि तुह कज्जं—साध्यते निश्चयेन तव कार्यम् ।
पञ्चात्तापे—भंदि न दिट्ठो पिओ—हन्त न दट्टः त्रिय । गृहाणार्थे—भंदि धणं—
गृहाण धनम् ॥

संभाषणे रत्तिकलहे रे अरे ॥ २-१-४९ ॥

संभाषणे रत्तिकलहे च रे अरे इत्यन्ययद्वयं प्रयोज्यम् । संभाषणे—रे धुत्त,
अरे धुत्त—रे धूर्त्त । रत्तिकलहे—रे किअअ, अरे किअअ—रे कितव ॥

* केचिचित्ति । त्रिविक्रमवृत्तिगतैतद्व्यन्यपरिश्लिखनेन मूलपाठ त्रिविक्रमप्रणितो नेत्य-
वगम्यते । एतेन सूत्रपाठस्त्रिविक्रमीय इति केषां चिदभ्युहन परास्त वेदितव्यम् ॥

हरे क्षेपे च ॥ २-१-५० ॥

हरे इत्यव्ययं क्षेपे (निन्दायां) चकारात्सम्भाषणरतिकलहयोश्च प्रयोज्यम् ।
क्षेपे—हरे णिकळञ्ज—निर्लज्ज । सम्भाषणे—हरे पुरिसा—पुरुषा । रतिकलहे—
हरे बहुवळह—बहुवल्लभ ।

थू कुत्सायाम् ॥ २-१-५१ ॥

थू इत्यव्ययं कुत्सायां प्रयोज्यम् । थू णिल्लज्जो कोओ—निर्लज्जो लोक ।

ऊ गर्हाविस्मयसूचनाक्षेपे ॥ २-१-५२ ॥

ऊ इत्यव्ययं गर्हायां विस्मये सूचनाया प्रकान्तवाक्यस्य विपर्याससङ्ख्या विनि-
वर्तनरूपे आक्षेपे च प्रयोज्यम् । गर्हायां—ऊ णिल्लज्जो—निर्लज्ज । विस्मये—
ऊ कर्हं भणित्तं—कथं भणित्तं । सूचनायां—ऊ केण वि ण विण्णाअं—केनापि न
विज्ञातम् । आक्षेपे—ऊ किं मए भणित्तं—किं मया भणित्तम् ॥

पुणरुत्तं कृतकरणे ॥ २-१-५३ ॥

पुणरुत्तमित्यव्ययं कृतकरणे प्रयोज्यम् । अइ सहसु पुणरुत्तं—अपि सहस्र
कृतकरणम् ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ २-१-५५ ॥

णवित्यव्ययं वैपरीत्ये प्रयोज्यम् । णवि विहि विपरिणामो-विपरीतो विधिविपरि-
णामः ॥

वेव्वे विषादभयवारणे ॥ २-१-५६ ॥

वेव्वे इत्यव्ययं विषादे भये वारणे च प्रयोज्यम् । विषादे—वेव्वे फणित्तं ण
विग्हरामो—विषादफणित्तं न विस्मरामः । भये—वेव्वे पलाइअं तेण—भयेन पलाभित्तं
तेन । वारणे—वेव्वे चापलं—मा चापलम् ॥

‡ आमन्त्रणे पेव्वे च ॥ २-१-५७ ॥

आमन्त्रणे पेव्वे इति, चकारात् पेव्वे इति चाव्ययं प्रयोज्यम् । पेव्वे पिअ, पेव्वे
पिअ—ओ प्रिय ॥

वा सख्या मामिहळाहळे ॥ २-१-५८ ॥

सख्या आमन्त्रणे मामि हळा हळे इत्यव्ययत्रयं वा प्रयोज्यम् । सख्या आम-
न्त्रणं—मामि हळा हळे । पसे-सहि-सखि ॥

‡ इदं सूत्रं १४३ पुटे पतट्टाफिक्कता 'आमन्त्रणे वच्च' इति पठित्त्वोपात्तं दृश्यते.

ओ पश्चात्तापसूचने ॥ २-१-६० ॥

पश्चात्तापे सूचने च ओ इत्यव्ययं प्रयोज्यम् ॥ पश्चात्तापे-ओ कर्म पावस्-ओ कृतं पापम् ॥ सूचने-ओ तुह चरिअं सव्वं विण्णाअं-ओ तव चरितं सर्वं विज्ञातम् ॥

अणणाइं नअर्थे ॥ २-१-६१ ॥

नअर्थे अण णाइं इत्यव्ययद्वयं प्रयोज्यम् ॥ अण चित्तिअं सुणंति-न चित्तिअं ज्ञांति ॥

निश्चयनिर्धारणे वले ॥ २-१-६२ ॥

निश्चये निर्धारणे चार्थे वले इत्यव्ययं बोध्यम् ॥ निश्चये-सीहो वले—सिंह एव । निर्धारणे- क्षिपिआणं धणंजयो वले पुरिसो-क्षत्तियाणां धनंजय एव पुरुषः ॥

मणे चिमसो ॥ २-१-६३ ॥

चिमसो मणे इत्यव्ययं प्रयोज्यम् । मणे सुरो—किंस्विच्छूरः ॥

माइ मायें ॥ २-१-६४ ॥

माइ इति माशब्दार्थे अव्ययं प्रयोज्यम् ॥ माइ होइ रोसो—मा भवतु रोषः ।

अलाहि निवारणे ॥ २-१-६५ ॥

निवारणे अलाहीत्यव्ययं प्रयोज्यम् ॥ अलाहि विसादेण—अलं विषादेन ।

कक्षणे जेण तेण ॥ २-१-६६ ॥

कक्षणे जेण तेण इत्यव्ययद्वयं प्रयोज्यम् ॥ अमरकलं जेण (तेण) कमलवर्णं—अमरकलं कमलवर्णम् ॥

प्रत्येकमः पाडिपुक्कं पाडिक्कं ॥ २-१-६९ ॥

प्रत्येकमित्यत्रार्थे पाडिपुक्कं पाडिक्कमित्यव्ययद्वयं वा प्रयोज्यम् ॥ पाडिपुक्कं पाडिक्कं । पक्षे—पक्षेअं—प्रत्येकम् ॥

स्वयमो अप्पणा ॥ २-१-७० ॥

स्वयमित्यस्यार्थे अप्पणेति वा प्रयोज्यम् ॥ अप्पणा पाओ । पक्षे—सअं पाओ-स्वयं पाकः ॥

एकसरिअं झड्डितिसंप्रति ॥ २-१-७१ ॥

झड्डित्यर्थे संप्रत्यर्थे च एकसरिअमित्यव्ययं वा प्रयोज्यम् ॥ एकसरिअं, पक्षे
शक्ति संपद—झड्डिति संप्रति ॥

इहरा इतरथा ॥ २-१-७२ ॥

इतरथेत्यर्थे इहरा इत्यव्ययं वा प्रयोज्यम् । इहरा । पक्षे—इअरहा—
इतरथा ॥

मुधा मोरउल्ला ॥ २-१-७३ ॥

मुधेत्यर्थे मोरउल्लेत्यव्ययं वा प्रयोज्यम् । मोरउल्ला, पक्षे—मुहा मुधा ॥

अयि ऐ ॥ २-१-७४ ॥

अयित्यर्थे ऐ—इत्यव्ययं वा प्रयोज्यम् । अतएव वचनादैकारस्यापि क्वचित्प्राकृते
प्रयोग इति ज्ञायते । ऐ सहि, पक्षे अइ सहि—अयि सलि ॥

इजेराः पादपूरणे ॥ २-१-७६ ॥

इ-जे-रा-इत्यव्ययत्रयं पादपूरणे प्रयोक्तव्यम् । रामो इ । एवं जेरयोरपि पादपूरणे
प्रयोगः ॥ अहो अहो हा नाम हे अहइ हि इत्यादयोऽपि संस्कृतवदेव सिद्धाः ॥

इत्यव्ययप्रकरणम्.

इति श्रीमहोद्धारराजनीयप्राच्यकोशाख्यविदुषः तिरु-तिरु-श्रीनिवासगोपाळाचार्यस्य कृतौ

प्राकृतमणिदीपटिप्पण्या दीधित्यभिख्याया

सुबन्तप्रकरणम्

श्रीमद्बाल्मीकिप्रणीतप्राकृतव्याकरणसूत्रपाठः सचार्तिकः

१ सिद्धिर्लोकेश	२३ तिष्ठ.
२ अलुक्कमन्यशब्दात्पुशासनवत्	२४ लोपः
३ संज्ञा प्रत्याहारमयी वा	२५ अन्त्यह्रस्वोऽभ्रदुदि
सुप्स्वाविरन्त्यह्रस्वा	२६ निर्दुरि वा
४ हो ह्रस्वः	२७ अन्तारि च नाचि
दिविर्घः	घा—अन्तरदपरौ ङात्वं वाच्यम्
शपसाश्चु	२८ शिक्नुद् नपुनरि तु
५ सः समास	घा—पुनरि शिर्वाच्यः
६ आदि. सुः	२९ अविद्युति स्त्रियामाह्
७ गो गणपरः	३० रो रा
८ द्वितीयः फु.	३१ हः क्षुत्ककुमि
९ संयुक्तः स्युः	३२ धनुषि वा
३ तु विकल्पे	३३ सत्राशिषि
४ प्रायो लिति न विकल्प.	३४ स आयुरप्सरसोः
५ शिति दीर्घ	३५ दिक्प्राह्वि
६ सानुनासिकोच्चारं दिव	३६ शरदाभ्व
७ बहुलम्	३७ तु सक्खिणभवन्तजम्मणमहन्ताः
८ दिद्वौ मिय से	३८ यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथक्को मल्
९ सन्धिस्त्वपदे	३९ मोचि वा
१० न यण्	४० विन्दुल्
११ एङः	४१ हलि डमणानाम्
२ शेषेऽन्त्यः	४२ स्वरेभ्यो चक्रादौ
घा—चक्रवाकशातवाहनयोः सन्धि-	वा—शृष्टिभार्वारमनक्षिशलानां वा-
वर्च्यः	वचनम्
घा—सुपुरुषकुम्भकारद्वितीयादीनां	४३ फ्रासुपोस्तु सुणाव्
वाचनम्	४४ लुक् मांसादौ

४५ संस्कृतसंस्कारे	७ तोऽचः
४६ हे तु किञ्चुके	८ शोर्लुप्तयवरशोर्दिः
४७ वग्येऽन्त्यः	चा—जिह्वाया वलोपे दीर्घो वाच्यः.
४८ विंशतिषु त्या श्लोपल्	९ हे दक्षिणेऽस्य
चा—दंष्ट्रायां वाच्यः । सिंहे चावच-	१० तु समृद्धथादौ
नय । विंशतेः क्षियामेचेति	११ स्वमादाबिल्
वाच्यम् ।	१२ पकाङ्गारल्लटे तु
४९ स्नमदामक्षिरोचयो नरि	१३ सप्तपर्णे फोः
चा—चर्मशर्मसुभनस्सदोचयसा नेति	१४ मध्यमकतमे च
वाच्यम् । धनुषस्तु हे सति नेति	१५ हरे त्वी
वाच्यम् । से सत्यसति चाप्स-	१६ ठल् ध्वनिगवयत्रिष्वचि वः
रसो नेति वाच्यम् ।	१७ शो णोऽमिज्ञादौ
५० शरप्पावृद्	चा—अमिज्ञादौ नकारस्य लोपो
५१ अक्षर्यकुलाद्या वा	वाच्यः
५२ छीने गुणगाः	१८ स्तावकसात्रे
५३ क्षियामिमाञ्जलिगाः	१९ चण्डखण्डिते णा वा
चा—पृथ्वादित्वादेशेमनिचोस्तन्त्रेण	२० प्रथमे ज्योः
ग्रहर्णं वक्तव्यं, त्वादेशस्य वा	२१ आर्यायां यंश्चभ्रामूल्
पुंस्त्वं वाच्यम् ।	२२ आसारे तु
इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके	२३ तोऽन्तर्येल्
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः	चा—अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम्
	२४ पारावते तु फोः
	२५ उत्करवल्लीद्वारमात्रिषि
	चा—मात्रशब्दे वाच्यः
१ निर्भ्रतिरोत्यरि माल्यस्थोर्वा	२६ शय्यादौ
२ आदेः	२७ चाऽर्द्धे उदोव
३ लुगन्ययत्यदाथात्तदचः	२८ स्वपि
४ वाऽलव्वरण्ये	२९ शोदास्यां पठकौ
५ अयेः पादाव	३० फोः परस्परनमस्कारे
६ इतेः	

३१	पञ्चे मि	५४	उल् जीर्णे
३२	त्वर्षी	५५	तीर्षे ह्यल्
३३	^१ ईत्स्वत्त्वाटस्थान भातः	५६	विहीनहीने वा
३४	इजु सवादी	५७	एल्पीडनीडकीदशापीथूपाविनीतके- दशापीडे.
३५	आचार्ये षो ह्यश्च		वा—पीडनीडयोर्वावचनम्
३६	श्यामाके भः	५८	त्वदुत उपरिगुरुके
३७	नवाऽन्ययोत्खातादौ	५९	मुकुळादौ
३८	घञि वा वा—रागभागादौ नेति वाच्यम्	६०	रोङ्मुकुटीपुरुषयोरित्
३९	स्वरस्य विन्द्वमि	६१	क्षुत् ईत्
४०	संयोगे	६२	दोदोऽनुत्साहोत्सन्न ऊञ्छसि
४१	त्वेदित.	६३	दुरो रल्लकि हु
४२	मिरायां लित्	६४	सुभगसुसले
४३	मूथिकविनीतकहरिद्रापथिपृथिवीप्रति- धुत्यत्	६५	हश्चौत्कुत्तुहले
४४	रस्तिचिरौ	६६	स्तौ
४५	इतौ तो वाक्यादौ	६७	सूक्नेऽद्धोतः
४६	वेङ्गुदशियिलयोः	६८	अल् हुकूले
४७	णिन्माणं थिन्मिअम्	६९	ईदुङ्थडे
४८	उ युविष्ठिरे	७०	उल्कण्दयतिहनूमद्वात्तले
४९	द्विनीक्षुप्रवासिपु वा—द्विगुणाद्वितीययोर्वावचनम् । द्विजद्विरद्द्विभागतनिपतितानां प्रतिषेधो वाच्यः । द्विवचने ओत्वं वेति वाच्यम् ।	७१	वा मधूके
५०	सु निर्द्धरद्विधाकृजोरोच्चा	७२	इदेन्नुपुरे
५१	ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लाळौ	७३	ओल् स्थूणात्णमूल्यत्णीरकूर्परगुळ्- चीकृश्माण्डीताम्बूलीपु. वा—स्थूणात्णयोस्तु वेति वाच्यम्
५२	गमीरग इत्	७४	ऋतोऽत्
५३	वा पानीयगे	७५	आद्वा मृदुत्वमृदुकृशासु
		७६	इत्कूपगे
		७७	श्रद्धमृगाङ्कस्यु ^२ दृष्टमसृणेषु वा
		७८	पृष्टेऽनुत्तरपदे

- ७९ उद्बृषभे वुः
 ८० वृन्दारकनिवृत्तयोः
 ८१ ऋतुगो
 ८२ गौणान्त्यस्य
 वा—भर्तृदारिकादाबित्वं वाच्यम्
 ८३ इदुन्मातुः
 ८४ वृष्टिप्रयद्सृदङ्गनसृकवृष्टे
 ८५ तु बुदस्पतौ
 ८६ उदूदोल्मृषे
 ८७ वृन्त इदेळ्
 ८८ १ ठिरादते
 ८९ छेरेरि सा
 ९० केवलस्य रिः
 ९१ दयवसकिनि
 ९२ ऋतुऋञ्जुऋणऋषिऋषभे वा
 ९३ क्लृप्त इलिः
 ९४ चपेटाकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वे-
 चस्त्विद्व.
 वा—एदोतो क्विस्त्वरूपेण इस्वो
 वाच्यः
 ९५ सैन्धवशनैश्चरे
 ९६ त्वत्सरोरुहमनोहरप्रकोष्ठातोद्यान्योन्ये
 वक्ष क्तो .
 ९७ कौक्षेयक उव
 ९८ शौण्डिनो
 ९९ गव्यउदा इव
 १०० ऊ स्तेने वा
 १०१ सोच्छ्रासे
 १०२ ऐच एङ्

- १०३ अइ तु वैरादौ
 १०४ दैत्यादौ
 १०५ नान्यावः
 १०६ गौरव आत्
 १०७ पौरगे चाउव
 १०८ उच्चैनीचैसोरभः
 १०९ ई धैर्धे
 ११० वा पुञ्जाध्याद्याः

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

- १ एत्साञ्जला त्रयोदशनेऽच
 २ कदले तु
 ३ कर्णिकारे फोः
 ४ नवमालिकाबदरनवफलिकापूराफल -
 पूतर ओळ्.
 ५ तु मयूरचतुर्थ्ये^२चतुर्द्वारचतुर्दशच -
 त्रुणमयूखोल्लसुकुमारोदूख -
 ललवणकुदहले.
 ६ निषण्ण डमः
 ७ अस्तोरखोरचः
 ८ प्रायो लुङ्गाचजतदपयवाम्
 वा—समासेऽन्तर्वर्तिविभक्तिमित्त-
 कं पदत्वं वेति वाच्यम्
 पिशाच्यां चस्य जत्वं वाच्यम्
 चिह्वादावादेरपीति वाच्यम्
 ९ नात्पः
 १० यश्नुतिरः

११	कामुक्यमुनाचामुष्वातिमुक्के मो- इलुक्	३७	टल् प्रसरवृन्दत्बरतगरे
१२	खोऽपुष्पकुञ्जकर्परकिले कोः	३८	हः कातरककुदवितरितमाउल्लेपु
१३	छागश्चकुरकिराते लकचाः	३९	तु वसतिभरते
१४	वैकादौ गाः	४०	ळ पलितनितम्बकदम्बे
१५	खोः कन्दुकमरकतमदकले	४१	दोहदप्रदीपशातवाहनातस्याम्
१६	पुत्रागमाग्निनीचन्द्रिकासु मः	४२	रल् सप्तत्यादौ
१७	शीक्रे तु हनौ १	४३	भद्रमे कदल्याम्
१८	उत्वे सुभगदुर्भगे वः	४४	कदर्थिते खोर्वः
१९	निकषस्फटिकचिह्नरे हः	४५	पीते ले वा
२०	सधयधमाम्	४६	डो वीपि
२१	हः पृथकि तु	४७	ठः पृथिव्यौषधनिशीये
२२	चोः खचितपिशाचयोस्सछौ	४८	प्रथमशिथिलमेधिशिथिरनिषधेषु
२३	शो अटिले	४९	१ णदिना रुदिते
२४	टोर्वविशादौ लः	५०	णो वाऽतिसुक्के
२५	स्फटिके	५१	गार्भिते
२६	रलंकोटे १	५२	नः
२७	हः कैटभशकटसटे	५३	वादेस्तु
२८	ठः	५४	नापिते हः
२९	पिठरे इस्तु रश्च हः	५५	पो वः
३०	ल्लवोऽनुद्धगे		वा—पत्ववत्त्वयो श्रुतिसुखाद्यवस्था
३१	दो हः वा—अटतेनेति वाच्यम् ।	५६	फः पाटिपरिघपरिजापकषपनसपारि- भद्रेषु
३२	वेतस इति लोः	५७	नीपापीठे मो वा
३३	प्रतिगेऽप्रतीपगे	५८	रल्पापधौ
३४	दंशदहोः	५९	प्रभूते वः
३५	दम्भदरदभैगर्वभदष्टदशानदग्धदाह - दोहद्वदोलावण्डकदने तु.	६०	फस्य भहौ वा वा—रेके भ एव वाच्यः । सुका फलादौ ह एव वाच्यः ।
३६	मुच्छे चच्छौ	६१	बो वः

- ६२ इयौ कवन्वे
 ६३ वित्तिन्यां सः
 ६४ वो मस्य क्रेटमे
 ६५ त्वमिनन्यां सः
 ६६ मन्मये
 ६७ तु डो विपने
 ६८ यो वर्त्तियानीथोत्तरीयकृत्थेषु
 ६९ इन्मयदि
 ७० छायायां होऽकान्वा
 ७१ यष्ट्यां लळ्
 ७२ कतिपये बहशौ
 ७३ नयंपरे तो युष्मदि
 ७४ चादेवंः
 ७५ म्यौ बृहस्पती तु बहोः
 ७६ रो वा पयागे
 ७७ लो जठरवटरलिष्टुरे
 ७८ हरिद्रादी
 ७९ किरिन्नेरु इः
 ८० श्रोः कर्त्तारं णः
 ८१ लो ललाटे च
 ८२ लोहललाटललाङ्गुले वा
 ८३ स्यूले रल्लयद्वौद
 ८४ वो मः शबरे
 ८५ नीर्वास्वमे वा
 ८६ इत्य वो विन्द्रोः
 ८७ शोस्तु
 ८८ मत्स्यपदिवसदशपायागे तु हः
 ८९ सुषायां षहः षोः
 ९० छट् पद्दानीमुवाभादसप्तम्ये

- ९१ मिरायां वा
 ९२ लुक्पादपीठरादपतनदुगादिभ्युदुम्ब-
 रेऽचान्दङ्ः
 ९३ म्याकरणप्रकारागतं क्वाः
 ९४ पूर्वमेव देवकुलप्रावारक्यावर्त्तित्वा-
 वटावर्त्तनागतवति चः.
 ९५ न्योर्वनुजवचराजकुलने जलकाडान-
 सकिप्रलयहृदयेषु.
 ९६ अपठौ चरो गृहस्य
 ९७ श्रीनतिलीडुहिपुत्रविलासामिथीबहि-
 षीदूभाविस्वाः.
 ९८ दन्मयाचसोरवहृद्दौ
 ९९ मडिनद्यतिपूर्ववर्द्ध्यानां नहृत्तहि-
 युरिनवरेल्लियाः.
 १०० स्मरकृत्तोरिसरकारौ
 १०१ बाहिंवाहिरी बाहिसः
 १०२ कुरो गौंगयतः
 १०३ एण्हि पुत्राहे इद्वालीमः
 १०४ त्रियेक्ष्यद्राविमुक्तेतिविन्दित्वापिक्-
 सिन्धि.
 १०५ गोणायाः

इति शुक्रेण्यकारसंग्रहः उच्चारणः उच्यते
 काण्डस्य अन्तः ५३.

- १ स्तोः
 २ वा रके गः
 ३ शुक्ले कः
 ४ कदम्बकुलकदम्बकुलसंग्रह

- ५ इवेवक्रमो खक्
 ६ ङ्क्लोनांशि
 ७ वृक्ष स्तृक्षे
 ८ क्षः
 ९ स्थाणवहरे
 १० स्कन्दतीक्ष्णङ्गुणे तु खोः
 ११ स्तम्भे
 १२ ह्योऽस्पन्दे
 १३ स्थानचतुर्थे च तु ठ
 १४ छः
 १५ विसंस्थुलास्व्यधनार्थे
 १६ चः कृत्तचत्वरे
 १७ ह्योऽवैत्ये
 १८ श्वेर्दृक्षिके जुर्वा
 १९ उत्सवक्रक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा
 २० क्षमाया कौ
 २१ क्षण उत्सवे
 २२ स्पृहादौ
 २३ प्यञ्चस्सप्तसामिञ्चले
 २४ छय्यर्या जः
 २५ त्वमिमन्थौ ज्ञौ
 २६ प्यह्योर्झक्
 २७ साध्वसे
 २८ ध्वने वा
 २९ हन्त्रौ
 ३० संस्थाधूर्तादौ टः
 ३१ प्रवृत्तसन्दृष्टसृत्तित्वृत्तष्टापत्तनकदर्थि-
 तोष्टे.
 ३२ वा न्तन्धौ मन्युचिह्नयोः
 ३३ ङक् फोर्मेर्दितविच्छर्दच्छर्दिकपवृत्ति-
 तादिगर्लसमर्दं.

- ३४ दोर्षेर्दिञ्छाम्भूमिं तु
 ३५ दग्धविदग्धवृद्धिर्दंष्ट्रावृद्धे
 वा—वृद्धकवेर्नेति वाच्यम्
 ३६ पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः
 ३७ झञोः
 ३८ स्तवे थो वा
 ३९ रो ह्योस्साद्दे
 ४० स्तः
 ४१ पर्यस्ते टक्ष
 ४२ वाऽऽत्मभस्मनि षः
 ४३ शक्मोः
 ४४ प्यस्पोः फः
 ४५ मीय्मे
 ४६ हेष्मवृहस्पतौ तु फोः
 ४७ ग्मो मः
 ४८ न्मः
 ४९ ताम्रात्रयोर्न्वः
 ५० ऊर्ध्वे भो वा
 ५१ झः
 ५२ वञ्च विहृले
 ५३ काश्मीरि ञ्म.
 ५४ छो वाऽऽर्द्धे
 ५५ र्यः सौकुमार्यपर्यङ्कपर्यस्तपर्यागे
 ५६ शररि शरिञ्जमाश्वर्थे
 वा—यंसंभव्यवर्णस्य कोपो वाच्यः
 ५७ सेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च
 ५८ वा पर्यन्ते
 ५९ चैर्वे हः
 ६० सूर्यदशार्द्धशौण्डीर्ने
 ६१ वाच्ये होऽश्रुणि
 ६२ कार्पापये

- ६३ न वा तीर्यदुःखदक्षिणदीर्घे
 ६४ कूडमाण्ड्यां डश्च तु ल.
 ६५ त्वध्वद्भ्रवां क्वचिच्चछजज्ञाः
 ६६ ह्यो ल्ह.
 ६७ इमप्मस्मह्यामस्मररश्मौ म्हुः
 ६८ पङ्मणि
 ६९ इनप्यस्तत्स्तद्भ्रक्षणां ण्हः
 ७० सूक्ष्मे
 ७१ माश्लिष्टे लघौ
 ७२ टठौ स्तब्धे
 ७३ तो ङो रश्चारब्धे तु
 ७४ सो बृहस्पतिवनस्पत्यो.
 ७५ शोऽङ्कस्तोः स्तम्बसमस्तनिस्यूहपर-
 स्परश्मशानश्मश्रुणि.
 ७६ श्रस्य हरिश्रन्द्रे
 ७७ क ग ट ड त द पःकःपशोरूपयैत्रे
 वा-श्च्योततिस्नेहादौ लुगवाच्यः.
 ज्योत्स्नादौ ण्ह एव न च्छ इति
 वाच्यम् अगस्त्यादौ थ एव
 न च्छ इति वाच्यम्. लक्ष्म-
 णादौ ख एव न म्हु इति
 वाच्यम् मर्त्यादौ ट एव न
 च इति वाच्यम् स्व्यङ्ग-
 कास्त्र्यादीनामनभिधानमि-
 प्यते.
 ७८ लघ्वरामधश्च
 ७९ मनयाम्
 वा-णस्योपसंख्यानम्
 द्वाद्वादौ ढस्य लुगवाच्यः,
 द्वितीयादौ पयचिणोभयलोपो
 वाच्यः.

- परलोपविषयेऽपि रेफ एव लुप्यते
 पूर्वविप्रतिषेधेन.
 लघ्वोरपि क्वचित्पूर्वविप्रतिषेधेन
 लोपो वाच्य .
 ८० चात्रीद्रे रस्तु
 वा-लुकि शेषद्वित्वं वेप्यते
 ८१ हस्य मघ्याद्दे
 ८२ शो ओऽविभाने
 ८३ द्वोद्वरि
 ८४ रात्रौ
 ८५ रितो द्वित्वल्
 ८६ ओपादेशस्याहोऽचोऽस्तोः
 ८७ दीर्घान्न
 वा-नमात्यादिषु प्रायो ह्रस्व
 वाच्यः.
 ८८ कर्णिकारे णो वा
 ८९ धृष्टधुञ्जे
 ९० वा से
 ९१ प्रशुफगे
 ९२ दैवगोऽसौ
 ९३ तैलादौ
 ९४ पूर्वसुपारि चर्ग्यस्य युजः
 ९५ प्राक्शाखापुष्पगार्हो ङलोऽद
 ९६ इभारत्नेऽन्त्यहलः
 ९७ स्नेहान्द्योर्वा
 ९८ शर्षवन्नतसेपिव्व
 ९९ हर्षानर्षश्रीहीक्रियापरामर्शकृत्वादि-
 ष्ट्यार्हे.
 वा-कृत्स्ने तलोपो एव न च्छ इति
 वाच्यम्.
 १०० स्यान्नन्यनैत्यचौर्यसमे याद

- १०१ लादङ्गीवेपु
 १०२ नात्स्वमे
 १०३ स्मिन्धे त्वदितौ
 १०४ कृष्णे वर्णे
 १०५ अर्हस्यु च
 १०६ तन्व्यासे
 १०७ कुमे रात्
 १०८ एकाधि श्रस्त्वे
 १०९ वा च्छपपञ्चमूर्खद्वारे
 ११० ईक्ष्यात्याम्
 १११ हश्च महाराष्ट्रे डोर्ब्यत्यथः
 ११२ लनोरालाने
 ११३ वाराणसीकरेण्वां रणो
 ११४ लछाटे डलोः
 ११५ इदे दृहयोः
 ११६ चलयोरचलपुरे
 ११७ छे झोर्वा
 ११८ लघुके लहोः
 ११९ रलोर्हृरिताले
 १२० धर्वाकरनिवहौ दध्वीरभणिह्वौ तु
 १२१ गहिभाद्याः

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवातिके
 प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थं पादः.

इति प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

- १ मन्तमणवन्तमालुभालहरहृल्लल्ल-
 इन्ता मतुपः

- वा-भास्वालादौ सन्धिर्निव्यो वाच्यः.
 इन्तेः सन्ध्यभाव एव वाच्यः
 २ वतुपो डित्तिममिदमेतल्लुकृषैतद्यत्तदः
 ३ किमिदमश्च डेत्तिमडित्तिलडेद्दृम्
 ४ इकः पयो गत्य
 ५ खस्य सर्वाङ्गात्
 ६ छस्यात्मनो णमः
 ७ हित्यहास्त्रल.
 ८ केर इदमर्थे
 ९ राजपराङ्मुक्कडकौ च
 १० डेक्षभो युष्मदस्मदो णः
 ११ धर्वते
 १२ तैलस्यानंकोलाङ्गुलः
 १३ त्वस्य तु डिमात्तणौ
 १४ दोचो तसः
 १५ एकादस्तिस्तिभइभा
 १६ ल्लुत्तः कृत्वसुचः
 १७ भवे दिङ्गोछदौ
 १८ स्वार्थे तु कश्च
 वा-कश्चिद्द्विरपि को वाच्यः
 १९ उपरे. संन्याने छल्
 २० नवैकाद्वा
 २१ मिआल्लिभश
 २२ शानैसो लिङ्भस्
 २३ मनाको डभं च वा
 २४ रो दीर्घात्
 २५ १ ल्लुमभडमयौ भुव
 २६ लो वा त्रिषुत्पत्रपीतलभात्
 २७ त्वादे सः

२८	हरद्वयीकाद्यर्थस्य	५४	हुं लु निश्चयविस्मयवितर्के
२९	सुमत्तुजाणतूपाः कूः	५५	णवि वैपरीत्ये
३०	वरहत्तगास्तुमायैः	५६	वेच्चे विषादमथवारणे
३१	अध्ययस्	५७	आमन्त्रणे ऐच्चे च
३२	आम अम्युपगमे	५८	वा सख्या मामि ह्ला ह्ले
३३	सं वाक्योपन्यासे	५९	दे संसुखीकरणे
३४	गहृचेअ १ चिअन्व एवार्ये	६०	ओ पश्चात्तापसूचने
३५	हृदि निर्वेदे	६१	अण गार्ह नवर्ये
३६	दर अर्थेऽल्पे वा	६२	निश्चयनिर्धारणे वले
३७	क्रिणो प्रदने	६३	मणे विमर्शे
३८	मिवापिचिविचिअवन्व १ इवार्ये	६४	माद् मार्ये
३९	किरहरहिर किलार्थे	६५	अलाहि निवारणे
४०	अन्हो आश्चर्ये	६६	लक्षणे जेण तेण
४१	अन्मो पश्चात्तापसूचनादुःखसम्भा- षणापराधानन्दादरखेदविस्मय- विषादभये.	६७	त्वोदवापोताः
४२	हुं पृच्छादाननिवारणे	६८	उ ओ उपे
४३	वणे निश्चयानुकम्प्यविकल्पे	६९	प्रत्येकमः पादिएकं पादिकस्
४४	सम्भावने अह च	७०	स्वयमो अप्यथा
४५	आनन्तर्ये णवरिअ	७१	एकसारिअं क्षादिति सम्प्रति
४६	२ केवले णवर	७२	इहरा इतरथा
४७	३ भन्द गृहणार्थे	७३	मुधा मोरउछा
४८	४ भन्दि विकल्पविषादसत्त्वनिश्चयप- श्चात्तापेषु च.	७४	अह ऐ
४९	संभावणरतिकलहे रे अरे	७५	उव पइथ
५०	हरे क्षेपे च	७६	इजेराः पादपूजे
५१	यू कुत्सायास्	७७	न्याघा
५२	ऊ गार्हाविस्मयसूचनाक्षेपे		
५३	पुणरुत्तं कृतकरणे		

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके

द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पादः

- १ वीप्सार्थात्तदन्वि सुपो मस्तु
वा-मः सवादिश्च इति वाच्यम्
२ अमः
३ श्लुगनश्शसोः
४ गशामः
५ हिंहिहि हि सित्
६ हिन्तोचोदोदु क्सिस्
७ सुन्तो म्यसः
८ दिदोचोदु क्सौ
वा-गति द्वीर्षो नेति वाच्यम्
९ सोर्लृक्
१० क्सोऽद्वित्रयां सर्
११ केर्मिर्
१२ भवो ङो विसर्गः
१३ सोः
वा-ङो पुंस्येवेति वाच्यम्
१४ वैषत्तदः
१५ क्सेः श्लुक्
१६ केर्के
१७ क्सिमो हि
१८ टो हेणल्
१९ दिवां म्यसि
२० शस्येव्
२१ निस्म्यस्सुपि
२२ इदुतोर्दि.
२३ चनुरो वा
२४ पुंसो जसो ङव ङमो
२५ ङवो ङव
२६ णो शसश्च
२७ नृनपि क्सिक्सो.

- वा-दिदोचोदुक्साविति द्वीर्षो नेति
वाच्यम्.
२८ टो णा
२९ श्लुगनपि सोः
३० मङ्गुगसम्बुदेर्नपः
वा-अदन्ताल्लुद्नेति वाच्यम्
३१ किर्शिश्किक् अश्शसोः
३२ शो शु खियां तु
वा-ययासंख्यं नेति वाच्यम्.
संज्ञायामरोऽन्त्यादेशो वाच्यः.
३३ ङादीतस्तोश्च
३४ क्सेः शशाक्षिनो
३५ टाङ्किक्सात्
३६ नातः शा
३७ पुंसो जातेर्दीन्वा
३८ ङीप्यत्यये
३९ हरिद्राच्छाया
४० कियत्तदोऽस्वमामि सुपि
४१ स्वसृगाङ्गाल्
वा-सम्बुद्धौ डेत्वप्रतिषेधो वाच्यः
४२ ङोऽल्लुकौ तु सम्बुदेः
४३ ऋदन्ताङ्गुः
४४ नात्रि ङरम्
४५ टापो डे
४६ इस्वलीदृतः
४७ क्विपः
वा—सोमपा इत्यादीनां इस्वो वाच्यः
४८ उदवां स्वस्वमामि
४९ आरस्सुपि

- ५० मातुरा भरा
वा-सम्बुद्धौ आभराभरयाणां प्रति-
पेषो वाच्यः.
अदादन्तौ जननीदेवतावाचिनाविति
व्यवस्था वाच्या.
आमीत्वोत्वे वाच्ये
इत्वोत्वविषयेप्याभरादेशौ न स्तः
- ५१ संज्ञायामरः
५२ आ सौ वा
आर. सुपि संज्ञायामर इत्यनयोः
प्रवृत्तौ नार्थं प्रवर्तत इति वाच्यम्.
- ५३ राज्ञः
वा-सावाकारोऽन्तादेश एवेप्यते
- ५४ टो णा
- ५५ जइशसडसिडसां णोञ्
- ५६ णोणाडिष्विदना जः
- ५७ इणममामा
- ५८ मिस्म्यसां सुप्स्वीत्
- ५९ ङ्स्ङ्सिटां णोणोडंण्
- ६० पुंस्याणो राजवञ्चानः
वा-आणादेशे राज्ञ इत्यादिप्रतिपैषं
केचिदिच्छन्ति,
- ६१ टो वाऽऽत्मनो णिभाणइत्वा
वा-आणादेशे णिभाणइत्वादेशौ
केचिन्नेच्छन्ति.
- ६२ सर्वादेर्जसोऽतो डे
- ६३ केर्थस्सिन्मि
- ६४ अनिदमेतदस्तु किंयत्तदः स्त्रियां च
हिम्.
- ६५ आनां डेसिम्
- ६६ किंत्तद्गयां सश्
- ६७ किंयत्तद्गयो ङ्स्
- ६८ ईतः से सार्
- ६९ किरिआडाहेडाला काले
- ७० म्हा ङ्सेः
- ७१ किमो डीसडिणो
- ७२ डो तदस्तु
- ७३ इदमेतकिंयत्तद्गयद्यो ङिणा
- ७४ कचित्सुपि तदो णः
- ७५ त्रतसि च किमो ङ्कः
- ७६ इदम इमः
- ७७ पुंसि सुना त्वयं जियामिमा
- ७८ अत्सुस्सिहिस्से
वा-इदमः सर्वादेशो वाच्यः
- ७९ दाससि णः
- ८० इहेणं क्यमा
- ८१ न त्यः
- ८२ ङ्ङिने स्वमेदमिणमिणमो
- ८३ किं किम्
- ८४ तदिदमेतदां सेसिं तु ङ्साऽऽमा
- ८५ एत्तो एत्ताहे ङ्सिनैतदः
- ८६ ये डेङ्
- ८७ एतो म्मावदिठौ वा
- ८८ सुनैस इणमो इणम्
- ८९ तस्सौ सोऽङ्ङीने तदश्
- ९० सुप्यदसोऽसुः
- ९१ अहद्वा सुना
- ९२ इत्वाभौ म्मौ
- इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके
द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः.

- १ युष्मत्सुना तुवं वुं तुमं तुह
वा—स्वभ्यां सह युष्मदस्तं
वाच्यम् .
- २ अमा तुमे सुए च
- ३ जला सेतुभेत्तुहेउहेतुभ
- ४ शला वो च
- ५ टा सेतेदेवितुमंतुमइ
- ६ छिटाभ्यां तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे
- ७ तुभमंत्तुहिचोतुहे छसिना
- ८ तुतइ छिम्हसौ
- ९ तुवतुमतुहतुभ
- १० भिसा सेतुभेत्तुभेहि उहेहि तुहेहि
- ११ उम्होत्तुहेतुभ म्यसि
- १२ तुभोत्तुहेतुहेतुहत्तुहत्तुहत्तुह-
तुमतुमेतुमाइतुमोदेतेदितुइए
हसा.
- १३ तुम्हाण तुभं तुम्हाण तुमाण तुवाण
तुहाण तुभ वो मे त्वामा
वा—युष्मदस्मदोरामि णकाराणां
सुवादेशत्वमिप्यते
- १४ वा उभो म्हुज्जौ
- १५ अरुमत्सुनाम्हिहमहममहममि-
अमि.
- १६ मो मे वल जला
- १७ अम्हे अम्हो अम्ह
- १८ जे च शला
- १९ मंणेणंमिमंमममम्यहंमम्हअम्ह
अमा,
- २० मि मह ममाइ मए मे छिटा
- २१ ममं जे मलाह ममए टा
- २२ जे अम्हेअम्हाअम्हेअम्ह भिसा

- २३ मह मम मह मज्ज हसौ
- २४ अम्ह मम म्यसि
- २५ अम्हं मंज्जं मज्ज मर मह महं मे च
हसा.
- २६ अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण
मज्जाण मज्जाअम्हं जे जे
आमा.
- २७ अम्ह मम मह मज्ज छिपि
वा—अम्हादीनामत्वात्वे वाच्ये
- २८ चतुरो जइशस्य्यां चढरो चत्तारो
चचारि.
- २९ तिण्णि जे.
- ३० दोण्णि तुवे वेण्णि द्वेः
- ३१ दो वे टादौ च
- ३२ ति जेः
- ३३ ण्हण्हं संख्याया आतोऽविंशतिरो
- ३४ द्विवचनस्य बहुवचनम्
- ३५ हेसो ह्म्
- ३६ तादर्थ्ये हेस्तु
- ३७ वचाङ्गाइ च
- ३८ कचिदसादेः
- ३९ अस्तासोर्दिप्
- ४० हसिलघास् च
- ४१ छिपोऽस्
- ४२ लुक्प्रथोर्थस्य तु
- इति श्राद्धतय्याकरणसूत्रपाठे सर्वातिके
द्वितीयस्यास्याध्यानस्य
तृतीयः पादः
- १ छटस्त्विसाविजेब्
- २ सिप्स्थास्तोस्ति

३	मिर्मिविदौ वा—कचिदस्येकारलोपो वाच्यः	२६	हस्ता मिमोमुये वा वा—हसतेर्हा नेति वाच्यम्	
४	क्षिप्रौ न्तिन्तेइरे वा—इरे कचिदेकत्वेऽपि वाच्यः	२७	हिस्साहित्या मुमोमस	
५	थध्वमित्याहचौ वा—कचिदेकत्वेऽपीत्या वाच्यः	२८	डच्छरक्षिगमइजादौ हिल्लनच वा	
६	मोममुमस्माहिह्	२९	मिदिदिदिच्छिवो देच्छ	
७	अत एवैच्छे	३०	डोच्छ वचिसुचिरुदिसुभुजः	
८	त्वस्तेर्ह्न्होमिह ममोमिना	३१	डं मेइच्छात्ततः	
९	सिना त्सि	३२	कृदो हम्	
१०	तिडाल्यि	३३	१ सर्	
११	णिजदेदावावे (इष्टिः) धावयतेरावे नेष्यते	३४	त्विज्जाछिडः	
१२	गुर्वादेरविर्वा	३५	एकस्मिन्मयमादेर्विष्यादिषु दुसुसु	
१३	अमेराडः	३६	बहौ न्युहमो	
१४	छुगाविह् भावकर्मके	३७	सोस्तु हि	
१५	अदेछुक्यात्त्रोरतः	३८	लुगिज्जहीजस्त्रिजेतः	
१६	तु मौ	३९	लड्छटोश्च जनारौ	
१७	मोमसुष्विन्ध	४०	वा—सर्वलकाराणामेवौ वाज्यौ (इष्टिः) द्वित्वं सर्वत्र हल एवेष्यते	
१८	के	४१	मच्ये चाजन्वात्	
१९	एच्च क्तातुन्तच्यभविष्यति	४२	माणन्तौश्च लृड्.	
२०	वा लड्लोट्छचुषु वा—जयतेरेत्वं नेति वाच्यम्, कचि दात्वं वाच्यम्	४३	शातृशानचोः	
२१	जा जे	४४	स्त्रियामी च	
२२	भूवार्यस्य सिहिज्वाहि	४५	वेत्तुत्तम्यक्तासु प्रदे.	
२३	हल ईञ	४६	अन्यस्य वचिसुचिरुदिसुभुजां डोल्	
२४	अहेस्स्यासी तेनास्तेः	४७	ता डो ह्यः	
२५	अविष्यति हिरादिः	४८	आ भूतभविष्यति च कृञः (इष्टिः) अति नेष्यते	
		४९	नमोद्विजस्दां वः	
		५०	चर्तुतिमदित्रजाम्	
			५०	छर्गमिष्यमासात्

- ५१ रुधे. न्धन्मौ
 ५२ युधवुधगृधकुधसिधमुहां च जग्ध्
 ५३ अर् स्विदाग्
 ५४ छिदिमिदोन्ध.
 ५५ ङः क्विधर्षाग्
 ५६ वेष्टेः
 ५७ समुदो क्
 ५८ खाध्धावि लुक्
 ५९ रस्थजि
 ६० इस्सीदपति
 ६१ मीलेः प्रादेर्दे तु
 ६२ चलस्फुटे
 ६३ शकरो
 ६४ उवर्णसाव
 (इष्टिः) अनेकालप्यमन्तादेश एवे-
 प्यते
 ६५ योरेद्
 ६६ अर उः
 ६७ अरिर्इयाग्
 ६८ रुपरोऽचो दि
 ६९ हलोऽक्
 ७० ध्वनत
 ७१ अचोऽचाम्
 ७२ जो ह्रस्व चिलिप्लुप्लुत्साहुलुम्प.
 ७३ वर्भावकर्मणि तु यत्लुक्
 ७४ मर्चे-
 ७५ अन्त्यस्य हनखनोः
 ७६ तुहलिह्वहरुहां भरत उच्च
 ७७ उद्देर्भर्

- ७८ बन्धो न्वः
 ७९ रुध उपसमनो.
 ८० ड्रे गमिगे
 (इष्टिः) रुधे. कृतवत्वस्यैवेप्यते
 ८१ ईर ह्रकृतृज्जाम्
 ८२ १ अर्जेर्विदप्य
 ८३ आरभ आडप्यः
 ८४ गप्यणजौ ज्ञ
 ८५ सिप्यस्सिचञ्जिहो.
 ८६ बाहिप्यो व्याहु-
 ८७ अहेर्धेप्य
 ८८ छिप्य. स्पृशते.
 ८९ दीसल् दशे.
 ९० वचेर्हचः
 ९१ ईअहजौ २ यक्
 ९२ स्पृहृवृनोस्सिद्धदूमौ णिवोः
 ९३ निवृपतोर्णिहोडो वा ३
 ९४ धवलोद्दटोर्दुमोग्गौ
 ९५ अमवेष्टयोस्तालिअंष्ट^४वरिआलौ
 ९६ रावो रञ्जयतेः
 ९७ तुलिडोच्योरोहामरखोलौ
 ९८ भासंघस्संभावे.
 ९९ अर्पेरछिव^५पवणामचच्छुप्याः
 १०० गुल्लु^६गुच्छोत्थङ्कोन्वेछोछाला उन्नमे.
 १०१ प्रकाशोर्गुन्वः
 १०२ णिहुवः कमे
 १०३ मञोर्विप्यगालनासवपलावहारव-
 विउडा.
 १०४ वल आतोपेः

१ अनेदि २ यक्. ३ णिहोडो वा. ४ परि. ५ पणाम. ६ गुच्छो

१०५ विरेचेरोलुङ्गोलुङ्गुपल्लव्याः	१३३ फकस्थकः
१०६ कम्पेर्विच्छोलः	१३४ श्वावः सलाहः
१०७ रोमन्थे रोगगालवगालौ	१३५ दिप्पस्सुपः
१०८ श्वावेरोन्वालपन्वालौ	१३६ मियो भामिहौ
१०९ मिश्रेमीसाकमेळवौ	१३७ सुजेरणमुजकम्मसमाणचमवचडु- जेमजिमान्.
११० छादेनूमनुभोन्वालदकपन्वालसन्नुमाः	१३८ जृम्भेरवेर्चम्मा
१११ १ अच्युक्कवोक्खौ विज्ञापेः	१३९ सुज्जुज्जुप्पा युजः
११२ परिचाढो घटेः	१४० जनो जानम्मौ
११३ द्धोदाविदकखवदसाः	१४१ ६ उच्चल उच्छलेः
११४ प्रस्थापेः २ पेट्टवपेण्डवौ	१४२ घूर्णेणुम्मपहल्लवोल्लुला
११५ थापेर्जवः ३	१४३ लिपो लिपः
११६ ४ विकोदोः पक्खोडः	१४४ श्वादेर्कडपक्खोडौ
११७ गुण्ठ उच्चूले	१४५ नेस्सवेर्मजः
११८ चादेराहोडमिहोडौ	१४६ पुच्छः पृच्छः
११९ छादेरवमच्छोडणिचञ्च	१४७ गण्ठो ग्रन्थेः
१२० निमेनिम्मवणिम्माणौ	१४८ तुवरजमडौ त्वरेः
१२१ आलीलो अल्लि	१४९ अतिळि तुरः
१२२ क्रियः कीणः	१५० दूरः शरुतिडोः ७
१२३ केर्च वेः	१५१ पर्यसे पल्लपल्लोद्वपल्लव्यान्
१२४ स्सस्समः खा	१५२ मृत्तातेर्मलपरिहट्टल्लुपन्नाडचडुमडु- मडा .
१२५ ध्मो धुमोद.	१५३ इक्षिरो अक्खणिअच्छअवअच्छअव अज्जपुल्लअपुलोअदेक्खावअक्ख- पेच्छावआसपासणिअसअवअव- क्खान्.
१२६ स्थडकुक्कुरौ	१५४ शरपक्खरपक्खरणिहुल्लणिअवलाः क्षरेः.
१२७ निरण्णठ्ठच्छिद्रा.	१५५ कासेरवाद्दासः
१२८ विस्मरः पम्हस ५ विसरौ	
१२९ कुपो णिजवहः	
१३० जाणमुणौ ज्ञः	
१३१ धो दहइअद	
१३२ स्पृशिदिळ्वालुकखपरिसफासफंसाळि - हच्छिहान्	

- ५६ न्यसो णिमणुमौ
 ५७ ग्रहेर्निस्वारगेणह्वलहरपग्गादि-
 पञ्चुमा
 इति प्राकृतव्याकरणध्वजपाठे सवार्तिके द्वितीय-
 स्वाध्यायस्य चतुर्थ. पाद.
 इति द्वितीयोऽध्याय

अथ तृतीयोऽध्यायः

- १ होहुवहवा भुवेस्तु
 २ पृथक्स्पष्टे णिन्वद
 ३ प्रमौ हुप्ः
 ४ हु के
 ५ हुरचिति
 ६ आमाशिजामाह्वगणिक्रमराहुत्ताः
 ७ रावेर्लिय.
 ८ निना द्विहृक्गिणुक्गणिलिभलिक्रल्लुक्-
 णिक्स्वा
 ९ सार' प्रहु
 १० प्रसुखेख्वञ्छौ
 ११ महमहो गन्धे
 १२ अरमारसुमरविम्हरभरभल्लडपभर-
 पम्सुहा स्परते
 १३ व्याप्रेराभहः
 १४ निस्थनिहरनिलदादवरहादा.
 १५ १ जागर्तेर्जाग
 १६ पद्वोद्वद्वल्लपिजा पिने
 १७ भुवो भूव.
 १८ भण शृणोते

- १९ म्लै वापव्यायौ
 २० कृजः कुण
 २१ काणक्षिते णिभारः
 २२ निष्टम्मे णिट्टुह
 २३ असे वापंफ
 २४ सहाणोऽवष्टम्मे
 २५ णिन्वोलो मन्थुर्नाष्टमालिन्ये
 २६ गुल्लइचाटी
 २७ पयल्लो लम्यनभैथिन्ययो
 २८ धुरे कम्मः
 २९ २ णिल्लुन्धो निप्पाताच्छोटे
 ३० साहट्टसाहरो संवु
 ३१ भोहिरोग्घौ निद्र.
 ३२ उट्ट^१ओस्ममावसूमा
 ३३ ल्वो । ल्जल्लप्टौ
 ३४ कोक्खोक्खौ व्याहुः
 ३५ सन्नम आहळः
 ३६ ओहरोसरवचत्तरेस्तु
 ३७ शक्वेस्तरत्तरपारचमा
 ३८ मोल्लपउल्लौ पचे
 ३९ वेभट. पचे
 ४० ५ निन्वलो मुचेर्तुंखे
 ४१ अवहेदमोल्लणिल्लुओमिष दिमडरे-
 अवच्छण्डा .
 ४२ पिञ्चसिप्पौ सिचे.
 ४३ रचेर्विडविट्ठान^१होहदाः
 ४४ केवलाजसारवसमारोवहट्टास्स-
 मारने.
 ४५ मस्सेराउट्टुणित्तुहुहुल्लुप्पा

१ जागर्ते २ जीह्व ३ वसुञ्जी. ४ रुज ५ निन्वलो. ६ होग्गाहा .

- ४६ अनुव्रजे पडिअग्ग.
 ४७ वञ्चतेर्वैहववेलवजूरवोम्मच्छा
 ४८ रोसाणोलुसलुहलुच्छपुच्छफुसफुस्स--
 वसहुला सुटे. 1
 ४९ भजेवैमअसुसुसूरसूरपविरजसूरसूढ-
 करअनिरअविरा .
 ५० गजेवुंक्कः
 ५१ डिको वृपे
 ५२ तिजेरोसुकुः
 ५३ आरोलवमालौ पुजेः
 ५४ कम्मवसुपसुजिः
 ५५ पिडवमर्णि
 ५६ लजेज्जीहः
 ५७ राजेस्सहरेहच्छ^२जरिराग्घाः
 ५८ घटेर्गड ३
 ५९ समो गलः
 ६० स्फुटेः सहासे सुरः
 ६१ मडेटिविडिक्कविडनिञ्चविञ्चिल्लिचिञ्चणाः
 ६२ गुडिस्सुकुनिडुकोलूरुक्कुडलुक्कतोड -
^४ खुडुखुडान्.
 ६३ घुसलविरोलौ मथिः
 ६४ ढंसोत्तंघौ विवृतिरुच्योः
 ६५ णिहर आकन्देः
 ६६ ओअंढोहालौ च्छिदेराडा
 ६७ णिलूरलूरणिव्वरणिच्छलुहुहावणि-
 ज्जोडाः.
 ६८ अट्टः कथेः
 ६९ ५ कथेर्वज्जरपज्जरसग्घसाससाहवज-
 प्पपिसुण्णोछोव्वालाः.

- ७० दुःखे णिव्वरः
 ७१ निपेधेर्हक्कः
 ७२ जूरः कुपेः
 ७३ विसूरअ खिदेः
 ७४ तड्ढवविरल्लतडत्तड्ढास्तने.
 ७५ निरः पद्यतेर्वलः
 ७६ संतपां झंखः
 ७७ ओअग्गसमाणौ न्यापिसमाण्योः
 ७८ ६ णिरवो वुसुइयाक्षिप्योः
 ७९ क्षिपिरडुक्कपरिडुल्लयत्तडुक्कफेणो-
 ल्लसोल्लगल्लत्थान्.
 ८० उल्लिपिरुत्तडोत्तिक्कहुक्कसुवाल्लत्थ-
 गुल्लगुम्भाण्डत्थान्.
 ८१ वेपेराअव्वाअज्जौ
 ८२ विरण्णौ गुपेः
 ८३ चच्छारवेलवसुपाल्लमेः
 ८४ खत्तरपडुहौ क्षुमेः
 ८५ प्रदीपेः सन्दुकसत्ताहुत्त^७तेअवसन्नुमा
 ८६ अल्लिअ उपसर्पे.
 ८७ कमवसलिसलोटाः स्वपे
 ८८ ४ धडवडो विल्लपेः
 ८९ रभिराहोरम्भडवौ ९
 ९० भाराक्रान्ते णमेर्णिपुडः
 ९१ उव्वाववेल्लणिसरकोडुमत्तंखुडुखो^{१०}.
 मोट्टाअकिलिकिञ्चा रमतेः. 11
 ९२ पडिसापडिसामौ श्रमेः
 ९३ लुमेः सम्भावः
 ९४ आकमिरोहावोत्थारच्छुदान्
 ९५ विश्रमतेर्णिव्वा

१ माजेः. २ जरिरा. ३ गडः ४ खुट्ट. ५ रयेः. ६ णिवरो ७ वेअव ८ विडल्लिवो.

९ विम्मडपौ. १ खेडु ११ रमेः.

९६	कुण्डकुण्डलदण्डकुण्डलभमाडभुमभम्मडल- कथंभंशंशुमदिरीदिछपरिपरवम- चक्रमुभमडवुसशंपहुसा भ्रमेः	११४	भासेर्विसः
९७	१गभिरणुवजावजसाककुसोककुवा- इच्छाय्यवहरावसेहवदभपरिज- लपरिअल्लवोल्लपरिणसपच्छन्द- णीणभिम्महवच्छडगिल्लुक्करम्म- णिणिवहान्	११५	प्रतीक्षेर्विहराविरमाकसामभाः
९८	प्रत्यागमागमाम्यागमा पछोटाहिपच्छु ओम्मच्छाः.	११६	संसेह्वंसडिम्भौ
९९	रिहरिहौ प्रविशेः	११७	सुक्षेत्रोन्वव-
१००	सङ्गमोच्छिद.	११८	विसट्टो वळेः
१०१	दिप्यणिहुहौ विगले.	११९	प्रसेर्वज्जदरौ
१०२	शिवहणिरिणासणिरिणिल्लरोच्चण्डाः पियेः.	१२०	वोवो वीजेअ
१०३	वलेर्वम्फ.	१२१	गवेवेर्वसगमेसहुहुल्लवंडोळाः
१०४	अंशेः विहुपिद्वुक्कुल्लवट्टयाडा.	१२२	तक्षेत्रंछरंपरफाः
१०५	अवेवुक्कः	१२३	हसेगुञ्ज
१०६	२ पुरववागचोडाहिरेमांगुमाहुभाः	१२४	४ दहिरहिकलाल्लुवौ
१०७	आहाहिल्लववाहिल्लक्कमहस्तिहथि- कुम्पचम्पाः काह्से.	१२५	विकसेः कोआसवोसगौ
१०८	नक्षिरवहरावसेहणिवहपडिसासेहणिर- णासान्	१२६	शिवोऽपभाससासाम्गपरिअन्ताः
१०९	साभड्वाणच्छक्कहाणंछाणंछाः कृपे.	१२७	उरुप्पत्तेर्ज्ञणदुगुच्छदुगुच्छ- अप्पदुगच्छाः
११०	असावक्खोड.	१२८	वल्लगाच्छवाऽऽवहेः
१११	उल्लपेस्सलोसुम्भारोअणिल्लसगुञ्जो- छपुलभाभाः.	१२९	४ सुल्लो लक्ष्यात्स्सळेः
११२	संदिशोप्याहः	१३०	गाहोऽवाद्वाह.
११३	प्रसेर्विसः	१३१	गुम्मगुम्मवौ सुहे.
		१३२	अपुण्णगाः केन
		१३३	घातवोऽर्थान्तरैवपि
			इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे संवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद .
			अथ द्वितीयः पादः
		१	दृष्टवस्य शौरसेन्यामखावचोऽस्तोः
		२	संयोगेऽवः कश्चित् .
		३	तावति खोर्वा

१ गभिरणुवजावजसाककुसोककुवा-इच्छाय्यवहरावसेहवदभपरिजलपरिअल्लवोल्लपरिणसपच्छण्णीणभिन्म-
हवच्छडगिल्लुक्करम्मणीणिवहान् २ पुरववागुडाहिरेमांगुमाहुभा.-पा. ३ दहेरहि. ४ सुल्लोरक्षा.

४ थो धः	३३ क्षः कः
५ इहहचोर्हस्य	३४ स्कः प्रेक्षाचक्षेः ^१
६ भुवो भ	३५ सस्वपोः संयोगेऽग्नीष्मे
७ अन्त्यादिभेति मो णः	३६ स्त्रोः स्त्री
८ यो व्यः	३७ न्यण्यज्ञानां अर्
९ पूर्वस्य पुरवः	३८ जो व्रजेः
१० इअदूणौ फुः	३९ जयथां य.
११ ^१ कृगमो डदुअ.	४० छट्टौ स्वस्
१२ इदानीमो क्वाणिम्	४१ स्वथौ स्तम्
१३ तस्मात्ता	४२ ^४ चिद्वस्तिप्रत्य
१४ णं नन्वर्थे	४३ ^५ ने नणोः पैशाच्याम्
१५ अम्हहे हर्षे	४४ न्यण्यज्ञां अर्
१६ हीही वैदूषके	४५ राज्ञो ज्ञो वा श्विन्
१७ हीमाणहे निर्वेदविस्मये	४६ तल् तदोः
१८ एवार्यै एच्च	४७ शपोः सः
१९ हंजे चेद्व्याहाने	४८ लो क.
२० अतो क्सेर्दुदोश्	४९ हुस्तिर्याद्वशागे
२१ ^२ आ सावामन्त्र इनो न	५० र्यञ्छष्टां रिजसिनसिटाः कषिप
२२ म.	५१ टोस्तु दु
२३ भवताम्	५२ ^६ यः पो हृदये
२४ भविष्यति स्सि	५३ टा नेन तदिदमोः
२५ इजेचोर्दृ	५४ नाये क्षियाम्
२६ जेषं प्राकृतवत्	५५ अतो क्सेस्तुतोश्
२७ भागध्यां शौरसेनीवत्	५६ तडिजेचः
२८ त्वाङ्गाहो क्स.	५७ एच्य एव भविष्यति
२९ आमो डाहङ्	५८ इच्यो यकः
३० मौ पुंस्येलतः	५९ कृमो डीरः
३१ हगोऽहंवयमो	६० क्वा दलन्
३२ ऊोऽनादौ अः	६१ द्वा दूनत्यूनौ

१ कृगमोर्दुदुवः २ आत्ताया. ३ चक्षरोः, ४ चिद्वस्ति, ५ नो नणो., ६ यो लो हृदये.

- ४४ सह सहम्
 ४५ मां मं
 ४६ कृतः कटकहुतिहु
 ४७ अथवामनागहबहसणादम्
 ४८ १ इतस्य पृत्तहे
 ४९ पश्चात्पच्छह
 ५० ततस्तदा तो
 ५१ त्वनुसाहानन्यथासर्वौ
 ५२ किं काहं क्वणौ
 ५३ उन्नविच्छनुत्ता विपणवस्मोक्ताः
 ५४ अस्तुः परस्परस्य
 ५५ अन्याहशम्याग्णाहसावराहसौ
 ५६ बरिष्ठिताः श्रीप्रादीनाम्
 ५७ हुहुकृत्रिविगगाङ्गच्छचेष्टालुकृन्धोः
 ५८ अनयंका वडमाडय

इति प्राकृतव्याकरणमूत्रपाठे सर्वाधिके

तृतीयस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः.

अथ चतुर्थः पादः

- १ दिहौ सुपि
 २ स्वभ्यत उर
 ३ २ ओ सौ पुंस्ति
 ४ ए मिति
 ५ टि
 ६ लिनेच्च
 ७ क्सेहेहृ
 ८ भ्यनो हुम्

- ९ सुस्तुहो ज्यः
 १० आमो हम्
 ११ दो णालुस्वारौ
 १२ यं चेदुत
 १३ हि हे १ हिह्ले.
 १४ हुं भ्यस.
 १५ आमो हं च
 १६ डमो लुक्
 १७ सुसतोः
 १८ हो जस आमन्त्रणं
 १९ हिं मिस्तुपोः
 २० क्षियां हे.
 २१ क्स्त्सोहे
 २२ हुमां भ्यसः
 २३ उदोतौ जङ्गसोः
 २४ ई नपि
 २५ कान्तस्यात उं स्वमोः
 २६ सवंगान वेहिम्
 २७ क्स्तेहिम् ४
 २८ तु किमो षिह
 २९ क्तस्तुइयत्तकिभ्य.
 ३० क्षियां डहे
 ३१ यत्तव हुंभुं स्वमोः
 ३२ इदम हं नपुंसके
 ३३ पृत्तदेह एहो एहु कीनृनपि
 ३४ जङ्गसोरेह
 ३५ ओह जदसः
 ३६ इदम आमः
 ३७ सौ युष्मदस्तु हुम्

१ इत्येतारे, २ ओत्सौ हु पुनि, ३ क्स्त्सोः, ४ क्स्तेहेहृ.

३८	तुन्हे तुन्हेह् कश्वासो	५६	हुं मस्माहिलोः
३९	मिसा तुन्हे हिम्	५७	बहुवे ^३ स्त्वहे
४०	क्यंटा एहं तद्दम्	५८	स्वस्य सो कृटि
४१	तुज्ज त्ज्ज तट कसिक्कसा	५९	पयासो सुबो बहुक्कः
४२	सुपा तुन्दासु	६०	ब्रजेर्वज
४३	तुन्हेहनां भ्यस्व्याम्	६१	^३ ब्रूजो ब्रुव
४४	अस्मदोऽन्हेहम्	६२	क्रियेः कीसु
४५	सौ ह् कम्	६३	पस्सगेण्ही टक्षिप्रहोः
४६	मई क्यन्दा	६४	^४ तक्ष्वाद्याहोछोछादीन्
४७	महुमल्ल क्कसिना	६५	होस्वोक्खारलाववम्
४८	अन्हेह् अन्हेह् कश्वासो	६६	विन्दोरन्ते
४९	मिसा ^१ अन्हेहिम्	६७	हृस् स्वैह.
५०	सुपान्दासु	६८	छिद्दमत्तन्त्रम्
५१	ऊटो हिं वा क्षव्योः	६९	शौरसेनीवत्
५२	हियास्सिपो	७०	तब्बस्वयञ्च
५३	सप्तम्याञ्च	७१	शोर्षं संष्कृतवत्
५४	हु यष्वलो.	७२	आबगास्तु देव्या. सिद्धाः
५५	उ मिषिटो		

इति माह्वणव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः.

तृतीयाध्यायः समाप्तः

श्रीवाल्मीकिप्रणीत महाकृष्णव्याकरणसूत्रपाठ इति-वार्तिक-देशोर्वे सह सम्पूर्णं ॥

^१ अन्हेहि ^२ स्वहो. ^३ ब्रूजो ब्रुव. ^४ तक्षेच्छोछा.

श्रीमद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रगतगणपाठः.

१-१-४३ स्वरेभ्यो चक्रादौ.

चक्रादिगणः—

वक्रकुङ्मलवृद्धास्थिपुच्छनकोटवृश्चिकाः ।
गुच्छदर्शनमूर्धानः पञ्चश्रुत्यभ्रगृष्टयः ॥
स्पर्शनम्भ्रुमार्जाराः प्रथमाद्दिन्दुञ्जालिन ।
छन्दःपूर्तौ देवनागे मनस्विन्यां प्रतिश्रुति ॥
मनश्शिलायां पार्श्वारिन्न वयस्येऽपि मनस्विनि ।
द्वितीयतस्वतीयात्तु स्याद्दुपर्यतिमुक्तयोः ॥

१-१-४४ लुङ्मांसादौ.

मांसादिगण —

मांसादिस्तु तदानीं कथमेवं किं करोमि नूनमिदानीम् ।
कांस्यं मांसलसंमुखपांसुलपांसव इतीरितो हि गणोऽयम् ॥

१-१-५१ अक्षयर्थकुलाद्या वा

कुलादिगणः—

विद्युच्छन्दोभाजनमाहात्म्यं दुःखवचनकुलम् ।

१-१-५२ क्लीबे गुणगाः

गुणादिगणः—

गुणदेवमण्डलाग्रा. खड्गो चिन्दुश्च कररुहो वृक्षः ।

१-१-५३ 'स्त्रियाभिमाञ्जलिगाः

अञ्जल्यादिगणः—

कुक्षिबलीनिधिरदिमप्रभाक्षिमन्थिचौर्यविधिपृष्ठम् ।

अञ्जल्यादिः पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैव संग्रहणम् ॥

१-२-१० तु समृद्धयादौ.

समृद्धयादिगणः—

प्रतिसिद्धिसदृशमनस्विन्यः प्रसुप्तप्रवासिचतुरन्ता ।

अभिजात्यस्पर्शाप्रवचनप्रसिद्धिभरोहपरकोयाः ॥

प्रतिपत्न्यकृतप्रकटाः सह प्रतिस्पर्धिना समृद्धयादिः ॥

१-२-११ स्वप्नादाविकृ.

स्वप्नादिगणः—

वेतसकृपणमृदङ्कोत्तमदत्तेष्वयत्कीकमरिचाश्च ।
व्यजनमिति स्वप्नादिवैतसदत्तौ विकल्पितेत्कौ च ॥
वेतस इति तोरिति वेतसे विकल्पात् भवेदित्यम् ।
उत्त एत्वे सत्येवाङ्गारे कृत्व एव बाहुलकम् ॥

१-२-१७ शो णोऽभिज्ञादौ.

अभिज्ञादिगणः—

आगमसर्वात्मोक्ति तदैवाभिजनःकृता ज्ञान्ताः ।

१-२-२६ शय्यादौ

शय्यादिगणः—

शय्यादिगण आश्रात. शय्याऽत्रग्राहकमन्दुकाः ॥

१-२-२४ इत्तु सदाढौ.

सदादिगण —

निशाकरश्च कूर्पास. सदादिगण इष्यते ॥

१-२-३७ नवाऽज्ययोत्स्रातादौ.

उत्स्रातादिगण —

ब्राह्मणकुमारचामरसंस्थापितताळधुन्तनाराचाः ।
प्रस्थापितः कलादः स्थापितसादिरकहालिकबलाकाः ॥
ब्राह्मणपूर्वाणहावप्युत्स्रातादि प्रकीर्तितस्तज्ज्ञैः ॥

१-२-५२ गभीरग इत्.

गभीरादिगण —

प्रसीदवल्मीकानीतप्रदीपितशिरीषका ।
गृहीतजीवद्दवसीद्वितीयकतृतीयकाः ॥
प्रीळितं च गभीरादिरानीते दिरपि स्त्रियाम् ॥

१-२-५३ वा पानीयणे

पानीयादिगणः—

जीवत्यळीकपानीयोपनीतेषत्करीषकाः ।
पानीयादावेव केचिच्छिरीषं कथयन्ति हि ॥

१-२-५९. मुकुळादौ

मुकुळादिगणः—

मुकुळं मुकुंरं मुकुटं युधिष्ठिरः सौकुमार्यं च ।
अगुरुगुक्कीगुर्णो विद्वत् आत्वं तु बाहुलकम् ॥

१-२-७६ इच्छुपगे

छुपादिगणः—

छुपनृपकृपणार्द्धिः कृशाः कृशालुश्चकारवृद्धिकविगुम्ना ।
श्चकारश्चगुगाला वृश्चिकटष्टिसृष्टा हृदयवृत्ताः ॥
धृष्टोत्कृष्टसम्बन्ध्याहृतश्चूर्णपिंकृत्तिकृपिकाः ।
कृसरकृपाणवितृष्णाः पृथ्वीश्चगुक्च्छ्रुतिकृपाकृत्वा ॥
धुसृणसकृत्सृष्टानि च धृसीधृणावृष्टितानि गृष्टिश्च ।
धृशाहृतश्चतकपितृष्णा वृत्तिश्च वृत्तिश्च गृह्यश्च ॥
वृषितं वृत्तं सृष्टिर्मृष्टस्येद्रसवदर्थकस्यैव ॥

१-२-८१. ऋतुगो

ऋत्वादिगण —

ऋतुवृन्दानवनरूपभञ्जातृकवृन्दप्रवृष्टक्रञ्जुवृद्धा ।
पृथिवीशृणाळनिवृत्ताः प्रावृद्धवृत्तान्तसंवृत्तसृष्टा ॥
निवृत्तिनिर्वृतपितृत्ताः संभृतविवृतप्रवृत्तनिर्वृत्ताः ।
वृद्धिनिवृत्ती प्रभृत्तिनिर्वृत्तजामातृकौ परावृत्तः ॥
निभृतप्राभृतपरभृतभृत्तिभृतऋणमातृकापरासृष्टा.

१-२-९८. शौण्डगे.

शौण्डादिगणः—

शौण्डोदनिमीक्षायनदौवारिकशौण्डसौन्दर्यम् ।
सौपर्णकपौलोमीसौगन्ध्यानीति शौण्डादिः ॥

१-२-१०३. अह तु वैरादौ.

वेरं वैशंपायनवंशिकवैश्रवणचैत्रकैलासाः ।
वैतालिककैरवदेवानीत्येतत्तु वैरादि ॥

१-२-१०४. वैत्यादौ.

वैत्यादिगणः—

वैत्यो वैत्यं वैवतकैतववैदर्भवैदेहाः ।

श्रेयस्य वैजाननो भैरववैहारिकौ च वैदेशः ॥
बेदधानरवैशाखौ स्वैरं वैशाखचैत्ये च ।

१-२-१०७ पौरगे चाठत्

पौरादिगणः—

पौरः सौरो मौलिः कौरवगाढौ च कौलश्च ।
कौसलपौरुषकौक्षेयकाश्च सौषश्च मूर्धनं च ॥

१-२-११० वा पुयाख्याथाः.

पुयाख्यादिगण —

- १ उन्मत्तपिशाचयोः पुयायी
- २ कर्णदिग्ममानदिते
- ३ दुम्बुरौ दुम्बुरो
- ४ माहिवाभो भाषवाते
- ५ शतकोटौ सङ्कोटी
- ६ माहन्वो माकन्वे
- ७ मोम्बुरो उम्बुरौ
- ८ आलिभा आळ्याम्
- ९ तणसोळी तृणान्वे
- १० अरिष्टवैसकाकेषु रिष्टो
- ११ मृते वरिष्म
- १२ किरौ किरौ
- १३ वामलूरो वामलूरौ
- १४ विसो वृषभूषिकयोः
- १५ वन्दं वृन्दे
- १६ हेरिम्बो हेरन्वे
- १७ चिकं स्तोके
- १८ चळणाओहो चरणायुधे
- १९ उन्मत्तावुद्दशीलयोर्वैजणीभा
- २० महालयपक्षे महलपक्खो
- २१ चञ्जरीके चञ्जरिओ

१-३-१. पुत्साज्जला त्रयोदशगोऽच

त्रयोदशादिगणः—

अयस्कारो विचकिल्लयस्त्रिंशत्त्रयोदश ।

स्थविरश्च त्रयोविंशतिक्रयोदशगो गणः ॥

१-३-१४. वैकाटौ गः

एकादिगणः—

एका कर्षा युगा लोका कारोद्योतकरासुका ।

भ्रातृकोऽधो तीर्थंकर एकादिगण इज्यते ॥

१-३-२४ टोर्बडिशारौ लः

बडिश्रादिगणः—

बडिश्रागुडनठचपेटा पीडा घाटी च वेणुश्च ।

दाडिम इह पाटयतिर्णिजन्त एव प्रगृह्यते नान्यः ॥

१-३-३० लल्लोऽनुडुगो

उडुवादिगणः—

उडुगौडनिविडनाडीपीडितनीडा इहोडुवादिः ।

१-३-३० प्रतिगोऽप्रतीपगो

प्रत्यादिगणः—

प्रतिपन्न प्रतिभास. प्रतिहारः प्रतिनिवृत्तकन्दुरिके ।

प्रतिपत्यतिमाप्रभृतिस्सहप्रतिस्पर्धिना प्रतिकरोति ॥

प्रतिभ्रुम्यृतकं चैव भिन्दिवालो हरीतकी ।

पताकाप्राभृतविभीतकाभ्यापृत इत्यमी ॥

प्रत्यादयस्तु विशेयाः प्रतीपादिरथोच्यते ।

प्रतीपादिगणः —

प्रतीपं च प्रतिष्ठानं प्रतिज्ञानं च सम्प्रति ॥

प्रतिष्ठा च प्रतिसमर्थं प्रतिज्ञा च प्रकीर्तितः ॥

१-३-४२ रल्ल ससत्यादौ

ससत्यादिगणः—

ससत्यादिस्ससतिससदशैकादशत्रयोदशा च ।

द्वादश पञ्चदशाष्टादश गङ्गद इत्यर्थं हि गणः ॥

१-३-७८ हरिद्रादी.

हरिद्रादिगणः—

हरिद्राङ्कारचरणसुकुमारयुषिष्ठिरा ।
 सस्कारमुखरौ रुण कश्चो वरुणस्तथा ॥
 परिष्ठा संवत्सरमत्सरपरञ्चकिरातशिधिरठारिद्यम् ।
 कातरपरिषदरिद्रापद्वारा गरुडपारिमर्दं च ॥
 दरिद्रातिश्चात्र पादार्थ एव चरणो गणे ।
 पद्मपतेऽथ किरातस्तु चत्संयोग एव हि ॥

१-३-१०५ गोणाद्याः.

गोणादिगणः—

- १ गन्धि गोणा
- २ तल्लतल्लतल्लानि तल्पे
- ३ धिरत्तु धिगस्त्वित्यर्थे
- ४ गोलामोदे गोठावर्षास्
- ५ ओसायणमहीवाने
- ६ आपोषान इति केचित्
- ७ वणई वनराजौ
- ८ पंशुरणं प्रावरणे
- ९ ओसिरणगोसावुत्सर्जनप्रत्यूषयो.
- १० योचयेवयोक्ता स्तोके
- ११ आयविरुआवद्विवरुद्धयो
- १२ पत्येवाभवेल्म्वी पायेयविहम्बनयो.
- १३ बालुद्बुवकर्करीरेषु वाभुल्लुल्लकरिष्ठा
- १४ ऊभात्रोगघणिभा यूक्युग्मघन्यासु
- १५ ऋहे णिन्वहणम्
- १६ ठल्लिच्छि धिगिधित्यर्थे
- १७ वृत्तौ वादी
- १८ गहिल्लो ग्रहिल्ले
- १९ गोसन्नुहे गोणिको
- २० अयुजरेवई अचिरयुवत्याम्

- २१ झग्गुळ्यभिसारिकायाम्
 २२ अणरहू नववध्वाम्
 २३ असुरे अमञ्जो
 २४ पण्णपण्णा पञ्चपञ्चाशति
 २५ तेपण्णा त्रिपञ्चाशति
 २६ पण्णा पञ्चाशति
 २७ गामहण्णसिमे भ्रामस्थानहृसृणयो
 २८ छटायं छट्टा
 २९ पाठरणवह्लौ प्रावरणबलीवर्द्धयोः
 ३० हिज्जा झस्थाने
 ३१ त्रिचत्वारिंशति तेभाळिसा
 ३२ आसंभडोसिण्यावास्थाज्योत्स्नयोः
 ३३ लक्कुडो लणुडे
 ३४ छेणो स्तेने
 ३५ कक्खळकक्खळौ कर्कशे
 ३६ अलावूकळत्रयोः कळवूकत्ते
 ३७ निलये णलियनिहेलणे
 ३८ णिक्कडणिरासौ निअयनृशंसयोः
 ३९ विहुण्डअणिप्यंसौ विधुंतुवविस्त्रिअयोः
 ४० वह्मिकोळीरे मथितकुवविन्दयोः
 ४१ खेडुं खेले
 ४२ विठसगगन्नुडौ व्युत्सर्गविटयोः
 ४३ संवअणवाअणौ संहननगायनयोः
 ४४ मत्कुणककुदजम्बालेषु हेंकुणकवदसेवाळाः
 ४५ अथक्कसुहुअवहुअरा अकाण्डक्षुल्लकवृहत्तरेषु
 ४६ आनने अणुअम्
 ४७ संगोल्लसामरीसिप्पितलाराः सहातशाक्मलीसूचीतलवरेषु
 ४८ अच्चा अम्बायाम्
 ४९ पम्मीहीमोरजच्छन्दाः पाणिमीमारखच्छन्देशु
 ५० दिनमुत्तकुडकठ्ठीर्षत्रसंसरेष्वज्जुदियकुडुसीसक्कपरभराः
 ५१ विद्धिरवीविकडप्पदूसळां विसारवीचीकलापदुर्भगेषु

- ७३ श्रीनी श्रीपदम्
- ७४ शिवादीनसदेवरादिपुत्रादिभक्तपुरेषु
- ७५ गन्धर्वो गानो
- ७६ पादिसिद्धिपदिसिद्धी प्रतिपदार्थायाम्
- ७७ यथासत्तरी मार्तण्डे
- ७८ शूरे गहरो
- ७९ उल्लसत्तनायुगी
- ८० अतिसिद्धिपदिसिद्धी शिवमा शरतिःशरतिःशिवामिषाम्
- ८१ दुःखपुत्रपदिसिद्धेषु दुःखपुत्रपदिसिद्धेषु ॥

१-४-५ हरेद्वयो जम्.

हरेद्वयोदिगम् --

हरेद्वयो शरीरसंग्रहणोत्कृष्टदेवगुणगाम् ॥

१-४-२०, शूहादी

शूहादिगम् --

हस्तुशरीरसंग्रहणोत्कृष्टदेवगुणगाम् ॥

शूहादी शरीरसंग्रहणोत्कृष्टदेवगुणगाम् ॥

शूहादी शरीरसंग्रहणोत्कृष्टदेवगुणगाम् ॥

शूहादी शरीरसंग्रहणोत्कृष्टदेवगुणगाम् ॥

१-४-२०, शीम्याभूतादी टः

शीम्यादिगम् --

शीम्याः शीम्यादीशुभिकार्थिकार्थिकाः शीम्याः ।

शीम्यादीशुभिकार्थिकाः शीम्यादी शीम्यादिगम् ॥

शीम्यादीशुभिकार्थिकाः शीम्यादी शीम्यादिगम् ॥

शीम्यादीशुभिकार्थिकाः शीम्यादी शीम्यादिगम् ॥

१-४-२१, प्रमुक्तो.

प्रमुक्तोदिगम् --

प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः ।

प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः ॥

प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः प्रमुक्तोः ॥

P.M.D.

१-४-९२. दैवगोऽखौ.

दैवादिगणः—

व्याकुलमूकव्याहृतनिहितैककुतहलनडेषु ।
तूष्णीकनीडसेवास्थाणुनखस्त्यानहूतेषु ॥
दैवमृदुत्वेऽन्त्यस्य ह्यथास्मदीये तु कस्यैव ।
स्थूले लस्यैव स एवेत्यत्र तु चस्य हि द्वित्वम् ॥

१-४-९३. तैलादौ

तैलादिगणः—

तैलव्रीडाविविकिलप्रभूतेषु ऋजौ द्विता ।
मण्डूके स्रोतसि प्रेम्णि स्यादन्त्यस्यैव यौवने ॥
वस्यैवोलूखले खस्यैवेष्टा तैलादिके गणे ॥

१-४-१००. स्याद्भग्यचैत्यचौर्यसग्ने पाद.

चौर्यादिगणः—

गाम्भीर्यधैर्यभार्यासौन्दर्यब्रह्मचर्यवीर्याणि ।
चर्याऽऽचार्यः शौर्यं वर्यस्यैर्यं च सूर्यपर्यङ्गौ ॥
चौर्यसमा विज्ञेयाः पर्यङ्के वा भवेदित्वम् ॥

१-४-१०१. लादङ्गीबेषु.

ङ्गीवादिगणः—

ङ्गीवः कुमो विक्रवश्च शुक्लपक्षोरुवप्लवाः ।
किं च प्लवयतिश्चैतादशाः ङ्गीवादयः स्पृताः ॥

१-४-१०६. तन्व्यामे.

तन्व्यादिगणः—

तन्वी लघ्वी गुर्वी बङ्गी सृष्टी च पट्टी च ।
तन्व्याभा विज्ञेयाः पृथ्व्यां वैकल्पिकं योत्सवम् ॥

१-४-१२१	गहिभाषाः	२४	जोह्वनससुरौ दीपे
गहिभाषिणः—		२५	येषो विन्दौ
१	प्राज्ञायां गहिभा	२६	पासावधकोप्यौ गवाशापराधयो.
२	गन्दिणीपशिण्यौ धेनुवधैरकण्डयोः	२७	उच्चते उन्मुहोदणपहट्टा
३	वह्रोडाविणधवहक्षिण्णाण्डावह— च्छिच्छभच्छिण्णाळा जारे.	२८	जणठसजण्णहरो प्रासप्रधानमररा— क्षसयोः.
४	दूत्यासचिह्रीसंचारीमदोळीपिसणजारी- मराळीसहठारिधया	२९	भारनाळयेरोसणभम्महरमन्नुजे
५	तुठिभसंचहिजा पल्यौ श्रुते पर्यन्तर- सहवायाम्	३०	कंदोहं कलिमं चोल्पले
६	रच्छलोष्टिणी प्रसिद्धन्यमिचारिण्याम्	३१	रभणिद्धं चंदोजं कुसुदे
७	टेण्डा नखक्षतकिणे	३२	कुळळं कुसुमे
८	बम्भगं कन्यकायाम्	३३	भूमन्नभमहिंसी कृत्तिकासु
९	सम्पत्तिजा वाळायाम्	३४	भवहोषो विरहे
१०	कुरळं कुन्तळे	३५	लम्बावैलीवेळिरिजा बह्वरीऋयोः
११	ममणं मधूच्छिष्टे	३६	घरभन्दं सुकुरे
१२	परिसोत्तपक्षिन्सरो प्रतिक्कले	३७	भाभासतलं ह्यर्भ्यशुष्टे
१३	जोषदोसारभाग्यसुश्रवणीभवदोसणि- जन्ताश्वन्द्रे.	३८	सुरदयो दिवसे
१४	किमिचरवसणं कौशेये	३९	निमीलनलाक्षारकपृष्टेभच्छिवदणपुल्ल - विजणीसङ्काः
१५	सुह्रोमराहविसारौ भ्रूत्सैन्ययोः	४०	एलविलो धनिदृपयो
१६	पिरिपिरिजा पिलिचिलिजा धारा- याम्	४१	सुहरषो दारिकागृहचटकयोः
१७	ससुश्रवमन्मुपृहे	४२	गिन्मीसुखहट्टमहट्टौ निरमशुकुयुवस्व- स्थयोः.
१८	तम्बकुसुमं कुरवककुरण्डयोः	४३	गिह्वजहणरोहौ सुरतोवोः
१९	फणिति पाणपजलायी	४४	अच्छुदसिरी अनोरथाधिकफलप्राप्तौ (अच्छुदसिरीति केचित्)
२०	बहिमलो क्रोचे	४५	पष्टज्जीहाउन्काहरी रहस्यमेदिनि
२१	स्तने सिण्णिम्	४६	पिशाचे वरेणो
२२	गण्डी स्तनयोत्परि रचितवासो- प्रयौ.	४७	नारभूषयोर्बहुजाणो
२३	अस्त्रिरे मिरण्येसो	४८	जोईडज्जौ विद्युद्यवलयोः
		४९	भिगं नीरुस्वहृतयोः
		५०	परिधाने मिर्गंभयम्

- ५१ जहणसुखं चलणकं च जघनाञ्जुके
 ५२ पाठरणं क्वचे
 ५३ कम्पापचारयो रोअक्लो
 ५४ करघाते चपेडी
 ५५ रहलक्खनोसण्णौ जघनमूर्खयोः
 ५६ वावठपुरिल्लौ कुट्टम्बदैत्ययोः
 ५७ परवत्तचच्चिकौ मीरुस्थासकयोः
 (मीरुस्थापकयोरिति केचित्)
 ५८ कालभट्टिअहृद्दगिगधूमास्तमिन्नविष्णुतु-
 हिनैषु.
 ५९ पत्थरओवाअवौ पादताडनापातपयोः
 ६० पिठजा माडजा च सख्याम्
 ६१ पौरत्यदोसौ मत्सरिकोपयोः
 ६२ चच्चापम्हळौ तलाहतिकेसरयोः
 ६३ खन्धळद्विखन्धमसौ स्कन्धयष्टौ
 ६४ तम्बकिमिअगिगभाभाविन्दकोपे
 ६५ गोटी गोडी गोजी मज्जर्याम्
 ६६ उल्लामं भूषणे कपर्दानाम्
 ६७ पक्खोडो दक्षिणहस्ते
 ६८ जक्कअसुकओ अत्पसुकुत्तलभ्ये
 ६९ ताद्धरमावर्ते
 ७० केक्कोळित्तुकखारकंखाणा अन्धे
 ७१ छह्छो विचक्षणे
 ७२ पोह्त्तुन्दे
 ७३ मृगस्त्वेवे संकुमअम्
 ७४ धरट्टः पेषणोपले
 ७५ णिअलं सद्व्हे
 ७६ सेओ विनायके
 ७७ बुडइणी मळिन्याम्
 ७८ डोंगरं पर्वते
 ७९ आहितामौ सत्तिअणो
- ८० छेअजळ्ळओ विदग्धे
 ८१ कोलाहले हलब्वोलो
 ८२ अडयडळ्ळिअं विपरीतरते
 ८३ पडिहत्थो प्रतिक्रियायाम्
 ८४ लहरी तरङ्गप्रवाहयोः
 ८५ महाबिळं गगने
 ८६ कोप्यं कतादिगहने
 ८७ बहुराणो अतिधारायाम्
 ८८ असारा कदळ्याम्
 ८९ अनर्थे विहङ्गणम्
 ९० जोअण-ओअडौ खद्योते
 ९१ जोइअ-दरवळ्ळहौ खद्योतकावरयोः
 ९२ मोइअ-पण्डरडौ महेशभामेक्षयोः
 ९३ संकरसग्गहौ रथ्यासुकयोः
 ९४ अर्थदरे पअरो
 ९५ सुरायां महमोहिणी
 ९६ ददुंरे धारावासे
 ९७ जोइस-जोअण-जोडखन्धोआस्ता-
 कायाम्
 ९८ वेणुसाअ-धुअराओ अमरे
 ९९ ध्यनौ सिअरो
- २-१-३० वरहत्तागस्तुनाथैः
 वरहत्तादिगणः—
 १ वरहत्तो नूतनवरे
 २ कणइल्ल-आअडौ झुके
 ३ महलपुत्ती पुष्पवत्याम्
 ४ द्विपे दग्घोह्-दोग्घोह्-दूणाः
 ५ धाराविरेअनशीले विरिचिरो
 ६ सुरळी मज्जाडे
 ७ कोअलविलासिनोपेअह्छो

- ८ नूपुरे सद्गलम्
 ९ झमरे अलिङ्ग-कुल्लन्धन-रसाभाः
 १० लम्पणी-कणई-लम्पणा लतायाम्
 ११ कनीयस्यां बहुजा
 १२ आनुजायायां भावजा
 १३ मातृकालम्बास्याल्योर्मेहुगिभा
 १४ रोदनशीले रिमिणो
 १५ भटभगा-छिच्छई-पुण्णाळयं पुंश्लत्याम्
 १६ बहुमिथ्यावादिनि चम्पळ्यो
 १७ पिम्बं जले
 १८ मधोणो मधवति
 १९ सद्गलसिभो मधूरे
 २० प्रळपिते वावळो
 २१ मूर्खे पळहिभो
 २२ चंढिङ्ग-कोपे
 २३ चंढिङ्ग-पिशुनकोपयोः
 २४ म्लाने कुम्भणो
 २५ हेव्ये अच्छिहल्लो
 २६ रूपवति च्छाहल्लो
 २७ लतागृहे कुडुङ्ग-कुडुङ्ग-कुडुङ्गाः
 २८ वृद्धे जरंडो
 २९ अच्छिविभच्छी परस्पराकृष्टौ
 ३० धूमरी तुहिने
 ३१ सोची तरद्विण्याम्
 ३२ अहमीते अहिसिभो
 ३३ गवि गावी
 ३४ उत्थल्लसदल्लौ पार्श्वद्वयापवृत्तौ
 ३५ अहस्पार्श्वनिमित्तयोर्हासपुलकयोर्गुञ्ज-
 लिभो,
 ३६ चित्तलं रम्ये
 ३७ पावडुकः अविशुवि

- ३८ पासाणिम-पासणिभौ साक्षिणि
 ३९ भवरिङ्ग-लाहिछायद्वैतलम्पटयोः
 ४० कडिङ्गमाशीर्गोहनदौवारिककटिवस्त्रनि-
 विवरविपक्षेपु
 ४१ स्वसिणी कुडुम्बिर्जं रूपवतीसुरतयोः
 ४२ अंतरिङ्गं रथानाकटिसूत्रयोः
 ४३ भवडुल्लिर्जं कूपादिनिपतिते
 (भवडुल्लिमिति केचित्)
 ४४ पिप्पडिभ-नुडुरौ यत्किंचित्पठितमहि-
 षयोः,
 ४५ सरिसाहुल्लुगुमिलौ सदशमूढयोः
 ४६ कश्चं कार्ये
 ४७ वल्लिभ-वडावडयौ गोष्ठयाम्
 ४८ निश्रेण्यां कम्पणी
 ४९ किरिकिरिभा कर्णोपकर्णिकाकुतुकयोः
 ५० अण्णहक. सर्वार्थतृप्ते
 ५१ साहुळी शाखायाम्
 ५२ दृष्टार्थयाचनशीले जम्बोक्खिरमग्निरभो
 ५३ गजसातल्ल-सिहण्डाहिलौ विरकवाल-
 कयोः,
 ५४ भूर्तवृषभे अलचलवसहो
 ५५ प्रणयकोपे खुरहखुडी
 ५६ हिमकालदुर्दिने सीतल्लं सीतल्लं च
 ५७ उत्तिवरण्णौ तात्पर्यप्राकारयो
 ५८ त्रपायां हीरणा
 ५९ आममक्षके गामरेडो
 ६० लडहावेळ्यौ विलासवत्याम्
 ६१ दुम्भइणी लज्जालुहण्यौ कलहकारिणी-
 त्रपावत्योः,
 ६२ तण्णाणचिक्कणपावाद्वासिहनयो.

- ६३ वेणिम-सुणहसिभौ वचनीयनिद्राशी-
लयोः.
- ६४ वधिपवन्धोचलौ केदारमेळकयोः
- ६५ वारिज्जो विवाहे
- ६६ हृदहृदसाउल्लावनुरागे
- ६७ माणंसी मायाविमनस्विनोः
- ६८ कोडिम-कोडिल्लौ पिञ्चने
- ६९ अट्टण्ण-गाजोलौ वार्तञ्जसमाकुलयोः
- ७० वन्दिनि वन्दिणो
- ७१ वत्तिञ्ज-वत्तिञ्जलौ उत्परे
- ७२ ऊमुम्भिजं रुद्रगळरोदने
- ७३ णिडक्क-वंहार-डाणिज्ज-उवउज्जास्तूप्पी-
कापस्मारगौरवोपकारियु.
- ७४ पक्कल्लमहल्लौ प्रवलमुत्तरयोः
- ७५ माठस्तिभा-माउञ्चा च मातृव्वसरि
- ७६ कुच्चिमई गर्भेवत्याम्
- ७७ रिन्डोळीघोरण्यौ पद्दकौ
- ७८ पटकुब्बां पढमा
- ७९ यूनि जुवणो
- ८० करमरी हठहृतायाम्
(वन्दीकृताषामिति केचित्)
- ८१ द्धववर्त्मनि द्धवाळी
- ८२ कृत्रिमे कारिमध्
- ८३ जङ्गालुअजङ्गामभौ द्रुते
- ८४ बलामोडी बलात्कारे
- ८५ चक्कलं वट्टले
- ८६ बाहुल्ली क्रीडोचितसालमल्लिका-
याम्.
- ८७ मत्ते मत्तवालो
- ८८ बहुल्लिभा ज्येष्ठभ्रातृवध्वाम्
- ८९ जम्मणम्मणः स्वैरमापिणि

- ९० भाद्दर-मेज्जल-मेज्ज-ओज्जरा भीरौ
- ९१ आहंङं सीत्कारे
- ९२ कायपितला कोकिलायाम्
- ९३ मुहलं मुखे
- ९४ गत्तडी गाभिकायाम्
- ९५ दुहोळना गनि
- ९६ माभाव्यभये
- ९७ तोमरिकः शङ्खमावने
- ९८ बहुहृदिणो वध्वा उपरिपरिणीतायाम्-
- ९९ रुअरुद्धमा उत्कलिकायाम्
- १०० पुफ्फपी-पिटसिभा-पिटञ्चाः पितृव्वसरि
- १०१ आसन्नप्रसवायामणुसूभा
- १०२ भागिनेये भञ्जो
- १०३ ओहल्लयपसुत्तौ
- १०४ मम्महम्महप्परौ गर्भे
इति वरहृत्पादयः.

२-४-६३—शकणे

शकादिगणः—

शकिर्मुलिर्लंगिसिधी अदतिर्लुटतिस्त्रुदि ।
कृपिर्जिभिस्त्रसिभ्रेति शकादिगण ईरितः ॥

२-४-६७—अरिवुंषाम्

वृषादिगणः—

वृपिर्मुंषिः कृपिर्हृपी इत्यादिः स्वादर्थं
गणः ॥

२-४-६८—रुषणोऽचो टिः.

रुषादिगणः—

रुषिः शुषिर्दुषितुपी पुषिः क्षिपि-
रितीइषाः ॥

३-१-१३२—अपुष्पादिगणः केन.

अपुष्पादिगणः—

- १ अपुष्पं आक्रान्ते
- २ उम्बच्छं असम्बदे
- ३ उच्छुद्धो भोसण्णो मरिभो च नृदिते
- ४ पद्दं अचिरतरदृष्टे
- ५ गुज्जलिभं पेज्जलिभं च सद्ददिते
- ६ पसच्छिन्न-गल्लद्वभ-ऊरुमहाः प्रेरिते
- ७ उम्बस्सणं अवकीर्णे
- ८ भोसहो विहिमिहिभो च विकसिते
- ९ उद्दविभो उग्गिचं कविभो च उप-
सपिते.
- १० कव्वरिभं छिन्ने चिच्छे च
- ११ १ सुदिवो भ्रान्ते
- १२ परिहाइभं परिहाणे
- १३ २ गिक्कज्जो अणिकज्जो अज्जग्गो चिक्कह-
दिभो च अनुदिते.
- १४ उद्दभो शान्ते
- १५ ३ उब्बंगो मण्डिते.
- १६ ४ उच्छुग्गो उद्विभे
- १७ ५ उच्छूर्णं उच्छिष्टे
- १८ ६ उविलं चकिते क्रान्ते च
- १९ ७ पद्दोइभं अरासिभं च पर्याप्ति
- २० णाभं गोरिहिभं न्याय्ये
- २१ ८ दिद्धो उद्धो च अस्ते
- २२ ९ उविवो कुब्बे च
- २३ १० गिविद्धो सुसोत्थिते

- २४ ११ अविस्सं अपवृत्ते
- २५ उग्गच्छं प्रलपिते
- २६ उग्गभं हत्ते रोपिते विमुक्के च
- २७ विग्गिभं भोमग्गभं च भाव्राते
- २८ ऊसविभं उद्गान्ते
- २९ आहिद्धो रुद्धे गळिते च
- ३० गिसद्धो निपातिते
- ३१ ऊढो उम्भहो च उद्धूते
- ३२ रोसिभं उच्छुण्णिभं च क्षिप्ते
- ३३ णिब्बेलवभो लिगभो लुळो च
सुते
- ३४ उब्बं उज्जणिभं च वक्रिते
- ३५ उज्जणिभं निस्सीकृते
- ३६ ऊदं त्यक्ते
- ३७ उज्जरिभं शुक्के निस्सीकृते च
- ३८ पुहुं स्युष्टे
- ३९ चिद्धो ज्जलान्त.पतिते
- ४० भोसरिभो आकीर्णे अक्षिलिकोचा-
त्संक्कचिते च.
- ४१ गुलिभं मथिते
- ४२ उम्भरिभं गुन्धिभं च उम्भीलिते
- ४३ उद्दुहाहिभं वरुक्कूदं उम्माहिभं च
उक्खिप्ते हासिते दत्ते च.
- ४४ दुंदुमिभं रसिते
- ४५ रिचरिभो परितोपिते
- ४६ पद्धोहं.असिभं परुद्धं च पर्यस्ते
- ४७ पम्हुद्धो प्रसुपिते प्रसृष्टे च

१ अचिभो. २ उक्कञ्ज-णिक्कञ्ज-तडकडिअ
६ उच्छरण. ७ उविवड. ७ पद्दिसमाकासिभं च.
१० सिक्कविद्धो. ११ भोमसो अपसुते.

उचगा अनवस्थिते. ३ पुव्वग्गो. ४ उच्छुद्धो.
८ उम्भिद्ध णाळी गोरदित-दिद्धात्तस्ते. ९ उविव्वो.

- ४८ गन् आवर्णिते
 ४९ ओलेहृदो प्रवृद्धे अन्यसक्तं च
 ५० ओद्दमं ओभासिभं चामियूते
 ५१ समिद्धं अमिलप्रिते
 ५२ पवहरिभं प्रत्युद्गते
 ५३ अकन्तो प्रवृद्धे
 ५४ ओअलो कृत्रे
 ५५ करमो क्षीणे
 ५६ कडो उपरते क्षीणे च
 ५७ पन्निखलं वृषरहिते
 ५८ अक्षिभं आलिङ्गिते
 ५९ अपिभं उक्ते
 ६० उद्दुसिभं उक्लुसिभं विमिषं दुल्लुङ्ग
 सिभ ऊसलिभं च रोमाञ्जिते.
 ६१ आसङ्गिभो सक्ते
 ६२ आरेह्यं मुकुचिते सुक्ते भ्रान्ते पुल-
 किते च
 ६३ उच्छंदिभं हारादिभ्यधिते अपहृते
 च.
 ६४ चण्डिभं छिन्ने
 ६५ ऊसंसिभं ऊसल चोपधानीकृते
 ६६ आविभं प्रोते
 ६७ अवदहो दरिते
 ६८ आरहो वृद्धिं गते गुहायाते च
 ६९ धुसिभं धुसणिभं चान्धिष्टे
 ७० धुर्युसुभं अशंकं फणिते
 ७१ उक्लुडो उक्लुडो चारुडे
 ७२ खवलिभो कुपिते
 ७३ चक्कडिभं प्राणिते
 ७४ उचत्तो गलिते विरक्ते च
 ७५ गुडिभो सक्त्रे
- ७६ गुम्भदिभो अपरिते खलिते भास्-
 कारसंखलिते मूढे विधरिते च.
 ७७ पडिरिगन्धं भ्रमे
 ७८ परिअङ्गिभं प्रकटिते
 ७९ परिअङ्गिभं परिच्छिन्ने
 ८० ओर्ष्यं सृष्टे
 ८१ कोजरिभं धुरिते
 ८२ उन्मलं घनीभूते
 ८३ वेलाह्यं खडह्यं च संकुचिते
 ८४ झण्डिभं प्रहृते
 ८५ आणुअङ्गिभो प्रयाते प्रतिजागरिते च
 ८६ गज्जरं वृकिते
 ८७ उक्लुहलिभं अविद्ये
 ८८ वधिभं आरोगिभं च शुक्ते
 ८९ उगालणं उच्छुण्णं अहिरेहिभं उदु-
 मार्भं अरवणं च पूर्णे.
 ९० पद्मादिपीथो सम्भुसमागते
 ९१ दुग्गुच्छं अमिते
 ९२ पद्मादिभं समापिते
 ९३ पारत्यं अमिपीडिते
 ९४ उहालिभं रणहृते
 ९५ उक्लुमानं पलापिते
 ९६ विहसं अर्धिते
 ९७ चिच्छकं स्पृष्टे
 ९८ वेणिछिभं हृते
 ९९ पिडलो अविष्टे
 १०० स्याग्निभं भिन्नालिभं च शान्ते
 १०१ सोहिहं पक्कं समराह्यं आहृत्पवणं च
 पिष्टे.
 १०२ ओत्थं ओसविभं चावसने
 १०३ पडिसारिभं वेग्दग्दु स्पृष्टपीडितयोः

१०४ उग्गाहिभो निपुणनटहीते विरचिते च	१३२ कुहो पपामो सवगवो पद्मण्णो धुत्तो चाक्रान्ते
१०५ गमिभं अवचृते	१३३ ओक्खल्लिभं ओरपिभं उक्खिसट्ठिभं च सुदिते
१०६ उद्धच्छिभो निपिजे	१३४ कप्परिभं आरोपिते
१०७ गिरिगणो निर्गते	१३५ अवविभो घूर्णिते
१०८ कवाहो स्खलिते	१३६ उल्लट्ठिभं दुह्मं च उडियते
१०९ लोहो अत्यासके	१३७ उक्कासिभं ओहरिभं च रणलब्धे
११० उक्कोसं उक्कृटे	१३८ भोमहिभं पुरस्कृते
१११ पउल्लपरिभं त्वरिते	१३९ वज्जल्लिभं उत्सङ्गिते
११२ उद्धारिभं उत्स्राते	१४० उभक्कीभं पुक्कीकृते
११३ अट्ठिगो याते	१४१ पिड्डुह्मं प्रभ्रान्ते
११४ उल्लिक्कं दुक्खेदिते	१४२ उल्लहुण्डिभं हेपिते
११५ उच्छट्ठिभं सुपिते	१४३ हेक्किभं हिसमणं चोद्धते उत्तमे सुम्विते च
११६ दोग्गिणं परिअम्मिभं चालंछते	१४४ सुम्मिभं सुल्लिते शीलिते च
११७ उक्किं प्रसूते	१४५ महुरालिभं णिसिमिभो च निर्वा- सिते
११८ झचो ल्हिक्को च दृष्टे	१४६ विक्खिण्णो अवतीर्णे
११९ मोभो अल्यो च गते	१४७ गिरित्तो नृत्ते
१२० खसिभं उच्छूरिते	१४८ गुम्मभो मूलोत्सङ्गे
१२१ पडिहल्यो आपूर्णे	१४९ गिरुत्तं निश्चिते
१२२ णिज्जरं खीणं च खिन्ने	१५० पक्कडिभं प्रस्फुरिते
१२३ उज्जल्लो उच्छूणो उब्बालो अवाहिभो उत्तप्पो चाध्यासिते	१५१ खंडिभो मध्यासके
१२४ ओहल्लं उक्कुकुहं च विप्रलब्धे	१५२ वेट्ठिभो वेट्ठिते
१२५ उद्धच्छो लिते	१५३ बोरिणो अतिक्रान्ते
१२६ छूहिभं पाइवंपरावृत्ते	१५४ गिम्मिभो स्थापिते
१२७ अणमगवहट्टं पुनरुक्ते	१५५ लक्खभो मिथो च विवटिते
१२८ अण्णसमं आसूते	१५६ णिबण्णिभो जलघौते
१२९ उप्पडिभं नटे	१५७ चक्खिभं आस्वादिते
१३० अणहप्पणं भस्सिते	१५८ सुव्यं रञ्जिते
१३१ उज्जरिभो उग्गभो विसइभो मइभो पइभो च विस्तीर्णे	

- १५९ रेक्खिं आक्षिसे
 १६० परट्ठो भीते पतिते पीडिते च
 १६१ पडिअगिअं अर्धापिते परिसुक्के
 च
 १६२ उच्छुल्लो विदारिते
 १६३ णडिओ वड्डिते
 १६४ इसुन्निअओ सग्गओ वंसुलो च
 सुक्के.
 १६५ सुमिलो मूढे स्खलिते आपूर्णे च
 १६६ छुण्णं संशोपिते
 १६७ उअल्लो भीते आरूढे उद्विगने च
 १६८ उज्झंसिअं इट्ठे
 इत्यादि ॥

३-३-५६ वहिल्लगाः श्रीम्रादीनाम्

वहिल्लादिगणः—

- १ श्रीम्रस्य वहिल्लः
 २ कंकटस्य वग्वलः
 ३ रम्यस्य रवणः
 ४ यद्यद्दृष्टं तत्तदित्यस्य जाइड्डिआ
 ५ पृथक्पृथगित्यस्य जुअंजुआ
 ६ भयस्य डपक्क
 ७ मामैपीरित्यस्य जीवन्मन्दिंसिडि
 ८ अवस्कन्दस्य डडवडः
 ९ आत्मीयस्याप्पणअः
 १० वीढायां सिड्डा
 ११ असाधारणस्य असड्डु
 १२ नवस्य नवसि
 १३ अद्भुतस्य डड्ढरि
 १४ कौतुकस्य कोण्ड
 १५ हे सञ्जीत्यस्य हेड्डी

- १६ यदेहुण्डु
 १७ केरवणौ सम्बन्धिनः
 इत्यादयो वहिल्लादयः ॥

३-४-७२ ज्ञाडगास्तु वेदयाः सिदाः

ज्ञाडादिगणः—

- १ ज्ञाडं लतादिगमने
 २ गोप्पी सम्पत्तिआ च बालायाम्
 ३ गोण्डी गाण्डी गोली मज्जयाम्
 ४ पुक्कगं ओइस्सं भद्दसरी च चन्दने
 ५ आहोरो भोरत्तओ भोरो पणाअओ च
 अपचे.
 ६ बुद्धरअं कपदं कृतभूषायाम्
 ७ सोमाकं सोळं च मांसे
 ८ उट्ठो मर्मणि
 ९ भोट्टणो वृत्के
 १० गोट्टं कुत्तोपरिवासोअण्ण्यौ
 ११ भावइं गृहिण्याम्
 १२ इःसिते कम्मो
 १३ परिहालो जलनिर्गमे
 १४ पडं आमसीनास्थाने
 १५ गोजा कलइयाम्
 १६ पडिपल्लिल्लो विहितपले
 १७ गन्धपिसाओ आम्बिअं
 १८ ओहिअं अओसुळे
 १९ असारा कड्कथाम्
 २० करइड्डी शुष्कमहीने
 २१ वपअओ भारे
 २२ उप्परिअल्लं अवाअये
 २३ वैट्टणो पिच्छल्लं वंघाणसारोवही सिणी
 वेल्ला मुत्तं वसरं च लज्जायाम्.

- २४ कोष्णाञ्च माने
 २५ खंक्षी स्थूलेन्धनवन्धौ
 २६ दुःखार्यतो खेदेन शिथिले
 २७ उच्चाणकुलं द्रव्ये
 २८ चतुर्दशो हालो च शासवाहने
 २९ पदलिङ्गं शूलप्रोते मांसे
 ३० भाडा समकाले
 ३१ सडरिञ्च कल्लये
 ३२ बहुराणो असिधारयात्
 ३३ प्योगो दक्षिणे हस्ते
 ३४ खन्वणो दक्षिणे
 ३५ खडं वेढो वोहरं च इमश्रुणि
 ३६ उहृत्तणं निवसने
 ३७ सभरार्हं ऋणीतिः
 ३८ खल्लिरी खिल्लिळिभा च सङ्केते
 ३९ रजी बद्धं च प्रधाने
 ४० गजणरहं मेघे
 ४१ तिग्गच्छी तिग्गभा च पुण्यरजसि
 ४२ रंढं शिरोहीने
 ४३ पाहुग्गो सम्भे
 ४४ तिविही सूच्यात्
 ४५ पत्तलं वीक्ष्ये
 ४६ कूरं भक्के
 ४७ गोडुं विन्निखलं कच्छरं महिडुं बलहं रेणं
 पणभो दण्डरिणा दण्डा दोहणी
 च पङ्के, (पङ्कः कर्दमपर्यायः).
 ४८ विच्छिन्नो छोहो पग्गोञ्जो विज्जन्तो च
 चये, (चयः समूहः).
 ४९ निमदी ज्ञाने
 ५० न्नुरिभा भाद्रपदसित्तदशम्युत्सव-
 विशेषे.

- ५१ सोड्डी ताणफली च दात्याम्
 ५२ लिच्छिणरमणं ओल्लुङ्गी हस्त्रियं च
 चक्षुस्स्थगनकीडायाम्
 ५३ पुंसुलं विसंवादे
 ५४ अवभण्हं उल्लखले
 ५५ सराहभो किक्किडी च सपें
 ५६ सहलंडं सहदहं च मनोरथेनैव
 संघटनायाम्.
 ५७ ओसा ओरिगथो सिण्हा च नीहारे
 ५८ गिणंसणं परिधाने
 ५९ झत्ती खोत्तसि
 ६० सिट्ठा सिहडो च सुसनासिका-
 नादे
 ६१ दिणवच्छणं शिवच्छणं चावतारणे
 ६२ उम्बलो कृतपरिचये
 ६३ भडा सडा च प्रलम्बकेशायाम्
 ६४ वग्गुद्धणं खेदे
 ६५ वडुवडाभा अर्धप्रावृत्तदेहायाम्
 ६६ तलफलं बालौ
 ६७ तरिडी अनुग्गे वायी
 ६८ वेप्पो संडभो च पिशाचाक्कान्ते
 ६९ किला कुलकुला अद्धधरणी बहुधरणी
 च भववध्याम्,
 ७० वत्ती वई वेला च मर्यादायाम्
 ७१ निग्गट्टो कौशलोपेते
 ७२ पजा वजा चाधिकारे
 ७३ झडी झहरी च गुल्मे
 ७४ सुडुडी सुडुमुत्तो च कूटे
 ७५ शिक्कसरिभो गल्लित्तसारे
 ७६ झट्टिलिभा चङ्गमणे
 ७७ संखोडी व्यतिकरे

- ७८ सिलिप्पो विष्ठो शुष्ठो जेडो लिंको
उहरो जाला नहं च दूरे.
- ७९ विड्ठिरिभा तुग्गी च रात्रौ
- ८० कुहिणं कूर्परे
- ८१ विआलो वेळू दुट्टहणो भम्मिळो
कमलो कुविलो गिरिकको वच्छ-
ळो कुसुमालो च इत्थौ.
- ८२ अहिष्ठी ईंधरे
- ८३ धणी पर्यासौ गुसौ वा
- ८४ कंकभसुकभो भव्यसुकृतलभ्ये
- ८५ पञ्जामरो प्रवयसि
- ८६ पुंढरिभा उत्कलिकायाम्
- ८७ हहं शीत्रे
- ८८ पिडिष्ठिका क्रूरे
- ८९ संसुष्ठो पिशुने
- ९० जोन्वणजोभं जोन्वणिरं जोन्वणिणी
च जरायाम्
- ९१ पिडिणिभंसणं निशि प्रावरणे
- ९२ पडिसेसा विष्टेपे
- ९३ पडिकिमा प्रतिक्वौ
- ९४ पडुजङ्गी तरुणयाम्
- ९५ कुणिभा कुञ्चिणी कडिडिणारो प्रति-
विचरं देचरिभं च सुतजन्मसूर्ये,
(पुत्रोत्सवे वाद्यमानतूर्य इत्थर्थः).
- ९६ अक्खवाभा दिशि
- ९७ मेक्खं पार्श्वेत्त्राद्यम्
- ९८ पाहिवाभटा लवना पिडरई च
चौर्यवध्वाम्, (चौर्येण स्वीकृत-
वध्वामित्यर्थः)
- ९९ जोरव्ठी गभीरदीर्घरवे
- १०० पोअरगो निर्भये
- १०१ उक्कट्टि गिलच्छिमा डोक्को च कू-
तुलायाम्, (वनादेवैलावक-
यन्त्र इत्थर्थः).
- १०२ काभंची काण्ठी वक्करो च परिहासे
- १०३ खेडो धार्मिके
- १०४ उच्छलवो धुदुठं मेठिभं उप्पहं वजो
च गृहे.
- १०५ उल्लुहत्तो वक्को वसतुडो बुक्कणो च
काके.
- १०६ मामा मानी च मातुलभार्यायाम्
- १०७ चचुप्परं मिथ्यायाम्
- १०८ सुष्ठो सुष्टौ
- १०९ पुत्ती अल्ली चित्तको च व्याप्रे
- ११० चलभणा लुष्ठी च कुन्तलेयु
- १११ गणसमारजो गोष्ठयाम्
- ११२ तिची सारे
- ११३ ङाली शाखायाम्
- ११४ ठाणा अईकारे
- ११५ णामुक्कसिअं कार्यम्
- ११६ पेभालं पेञ्जलं च प्रमाणे
- ११७ गहणी नेहरो सुहुलो च वन्दिनि
- ११८ लाहल्लो बलीवर्दे
- ११९ मुंङ्कुरडो मुंङ्गुल्लो मुंङ्गुल्लो च रासौ
- १२० अवसणं आयलणं च रतिगृहे
- १२१ उवसट्ठो सारथौ
- १२२ उवसेरो रथाहं
- १२३ कणिमा कूसरायाम्
- १२४ असुदुम्मणिभा रूपवत्याम्
- १२५ उम्मरौ पिठं च सुरापिष्टे
- १२६ चडिनासो भाटोपे
- १२७ माळा न्योत्त्रायाम्

- १२८ दरंदरो उहाले
 १२९ उन्नेलं कौशले
 १३० शोमालो पीढायाम्, (प्रहारजात-
 पीढायामित्यर्थः).
 १३१ गिच्छंडो गिम्बोरो च निर्दये
 १३२ भारतिमो मालाकारे
 १३३ सहविन्मयो सिंदो आलहजो केवी
 उड्डो च कूपादिखनकः
 १३४ इसारो गर्ते
 १३५ उवलंडत्तो घूढावलये
 १३६ हिछा सिकतासु
 १३७ किछाडं पक्किजा च रजवयाम्
 १३८ दिड्डोली केदारस्य रक्षणयन्त्रे
 १३९ आलसो अलिणो च दृक्षिके
 १४० जरिल्लजमणे वन्धवालशिखयो
 १४१ मरट्टो किरिणी कुहणी साही पाण्णी
 पत्तण्णी प्रतोव्याम् (रथ्यायामित्यर्थः).
 १४२ मलमो गियेकदेशः
 १४३ उग्गालो चिब्बोली उनुत्तोत्तिसि
 (स्वल्पजलस्रवण इत्यर्थः).
 १४४ कडव्वडोहरं पश्चिमाङ्गणे
 १४५ सरिवधो सरेवालो च इंसे
 १४६ कुट्टमिओ महिपे
 १४७ पडणी संसुखाणविनिरोधे
 १४८ केजावेली कीलं च स्तोके
 १४९ उक्कासारो भीरौ
 १५० माउलं आपाडे कात्यायन्या उत्सव-
 विज्ञेये
 १५१ भगगळं अप्रियम्
 १५२ कोत्थुहवर्थं कोसलो कणमा च
 नीम्याम्
 १५३ लिहडुहिल्लो आर्जवधि अडुहं च कळहे
 १५४ छवडी चर्मणि
 १५५ कडोडो पिणवडो च वरुणे
 १५६ उअहारि द्रोहनकारिणि
 १५७ किटंगो छायायाम्
 १५८ बोइओ व्याधे
 १५९ कोलंवं पिठरम्
 १६० वेखासो तेखासओ च विरुपे
 १६१ सरली मरला चिरसंजी सड्डी वल्का-
 याम् (प्रग्रह इत्यर्थः).
 १६२ राहणी गिउत्तयो च शाल्मली
 १६३ मोडी भगिन्याम्
 १६४ कुतो शक्रे
 १६५ निडो विच्छुओ च पिशाचे
 १६६ कौहं नित्ये
 १६७ पसड्डी कणके
 १६८ अल्लमज्जालो सुंचुमालिओ मडो च
 अलसे.
 १६९ सिअणलं कडसी च पिट्ठवने (श्मशान
 इत्यर्थः).
 १७० अवडओ अडो च आरामे
 १७१ वाडुच्ची अयसूपायाम्
 १७२ वल्लणी सिक्खिणी पुच्छी भसमा
 बडुरा सलली च क्रोष्ट्याम्.
 १७३ आई मग्गवर मईं सविसं पडुड्ढाहणं
 च मट्टिरायाम्.
 १७४ पडिच्छिरो सच्छिओ च सट्टो
 १७५ तारत्तरो सुदत्ते
 १७६ पड्डुहली वेडुवी च श्रीढायाम्
 १७७ पंडारो गोपे
 १७८ पेड्डलो रसे

१७९	पसवडकमवलोकै	२०५	पद्वणं करमडी च स्यूलवसे
१८०	बोछो हलबोलो रोलो वमलो मल- हलो मलअं च कलकले (दैवा- दिपाठादित्वे हलबोलो).	२०६	अडडजिमं विपरीतरते
१८१	एक वलिलो च देवरे	२०७	णज्जरं विमले
१८२	ओसिक्खओ गतिविधाते	२०८	अलिसारं निवळं च क्षीरे
१८३	खड्डी धारायाम्	२०९	सुखिलिमं सुखिलिभारो च सुलो
१८४	पहुसुका पत्थवं वलिअं विहलो च ज्यायाम्	२१०	मोरत्थं मोरअं आवगो च भा- मार्थं.
१८५	पाणामो पाणिद्वयाघाते	२११	पक्षरं अपसृत्वौ
१८६	णिहगो वल्भीके	२१२	कामकिसोरो गर्वमे
१८७	पत्थलो अघने	२१३	छाहलो जुलो च वैदरघ्यवति
१८८	वलविओ वडलसरो च अपवति	२१४	सुलोसो कौसुम्भनिवसने
१८९	पिञ्जुरमो तेरंडकिनिहलं च कूले	२१५	अहिरिओ विच्छाये
१९०	अलिअष्टिका कस्तूर्याम्	२१६	फलसं कापसि
१९१	अणरामअं अरतौ	२१७	सुलोडओ ज्येष्ठे
१९२	छिविअं अंगलिअं चेक्षुशकले	२१८	तोओ सुघओ च रजकं
१९३	अण्णोलो दिनसुखे	२१९	आरअं कडत्तं अवहडं मुसलं णिण्णं च न्यापारं.
१९४	अवअणिओ अन्त्ये	२२०	हितं हितरं च गृहद्वारे
१९५	सडअं गहहो सफं च कुमुदे	२२१	चङ्गगहो मकरे
१९६	गमरोट्टं सुप्पुलअं च शेखरके	२२२	हंहलओ जंहलो परिअडी च मूर्खे
१९७	पिहुणा पुच्छे	२२३	अओ दूते
१९८	अंअणिआ अंजणइसिआ तपित्थं करल्लु चावशुप्के	२२४	कलो दियाम्
१९९	इसिओ आमतरौ	२२५	कण्णारअं अवदंसे
२००	पअं चलओ अशके	२२६	सिरिवाओ आसारे
२०१	उअंतो गाढे	२२७	मादलिआ सुविआ च मावा
२०२	गोरप्फविआ रंअणिआ बन्हणी च गोषायाम्	२२८	सोअं स्वापे
२०३	छाहो गगने	२२९	सोआलो उपचितकसिद्धये दत्तम् (ममास्मिन्मनोरथाथेऽसति पूजादि- सिअं विधास्यामीत्युद्दिष्टार्थप्राप्ति- पर्यन्तं यकिंचिद्द्विणादिकमन्यस्व हस्ते दत्त तदित्यर्थः).
२०४	अण्णत्तं निर्मात्थ्ये		

- २३० सिद्धो ज्ञो यन्त्रे वस्त्रादेर्भूषणस्य
 २३१ सोमणो महे
 २३२ सिद्धिमा राज्ये
 २३३ सोवर्णं अन्तःपुरे
 २३४ अंसगर्भं प्रावरणे
 २३५ उर्ध्वं चौर्येण क्रियमाणचरित्रे
 २३६ इद्विचर्णं आज्ये
 २३७ उपिगरिभा हस्तोत्क्षेपे
 २३८ भङ्गोत्थं प्रणीते
 २३९ उष्या मण्यादिमार्जने
 २४० उप्युलपोलिभं कौतुकेन त्वरायाम्
 २४१ अहिहरणं देवगृहे
 २४२ संविद्गुणा आभिजात्ये
 २४३ अगिला हेला उच्चत्तालं चाबिल्लि-
 श्वस्वररोदने.
 २४४ अवसरिभो विरहे
 २४५ उष्यालभो रणरणके
 २४६ माळा बाकिन्याम्
 २४७ पिर्षपो राहौ
 २४८ अन्भपिसाभो अन्नपिशाचे
 २४९ गहकल्लो गोहकल्लो
 २५० उक्करिविडिभं उपयुं परिस्थाने
 २५१ सण्णिभं विरण्णिभं चार्दे
 २५२ चणचक्कसावर्भं मृषाकरणे
 २५३ आमेळो आसळो आलोळं च केस-
 वन्धने.
 २५४ चालच्छं पुच्छे
 २५५ कडकवड्डो स्वेच्छोत्याभिनि बली-
 वदे.
 २५६ उडरं ह्यर्थाकलहे
 २५७ कचच्छं अलीकहितकरणे
 २५८ फेहं मन्त्रिभूषणं चोदरे
 २५९ श्वरको वृणमनुष्ये
 २६० सोमत्तं पाणिभ्यामाहते जले
 २६१ अट्टलो जनपराधे
 २६२ उरणी पशौ
 २६३ स्वरुणा विषममुषि
 २६४ स्वप्नरो खरविभो च रूपे
 २६५ कुंसी पोदल्लिके (सुवर्णादिकमन्त-
 निघाय बहिर्वदे स्वर्पटकलण्ड
 इत्यर्थः.)
 २६६ गज्जणसहो मृगलियेध्वरे
 २६७ सुबो मेदुरे
 २६८ उल्ल अरन्ध्रे
 २६९ पारमरो रक्षति
 २७० उत्तालो वालिभो णाभो मंडलो
 पित्तई यूणो च गर्भिते.
 २७१ सुडुली उत्कायाम्
 २७२ महई पित्तमन्दिरे
 २७३ शंडुली शंडली हत्तं मुरई च
 आसने.
 २७४ कुई डोही च बलाकायाम्
 २७५ णिसारो दलभो च मण्डपे
 २७६ पळंमलो णिवाभो च प्रस्वेदे
 २७७ उमरो केशसञ्चये
 २७८ चारवाभो धीप्पवाते
 २७९ गिडिरी ऐश्ववे दले
 २८० इड्डीपशडुंनधौ भूमतुहिनयोः
 २८१ रोहिभा प्राणिशिविकायाम्
 २८२ रोररी आवणकृष्णचतुर्दश्याम्
 २८३ हाबलो जाल्यतुरणे
 २८४ वेडभो बडभो च मणिकारे

- २८५ रोप्पालो पारावरो च वातायने
 २८६ तल्पसं योनौ वराङ्गे
 २८७ छिच्छन्नपो आसोढा क्षणिसं च
 सुखे.
 २८८ दिरिभा जीविकमई चासुगा च
 वर्षिण्यां सृग्याम्
 २८९ धम्ममं पुरुषं दुर्गापुरोहत्वाऽसृजो
 बलौ (दुर्गापुरतः. पुरुषं हत्वा
 विहिते रक्तबलावित्यर्थः).
 २९० गुंगुओ गुंगुसो वग्गोवओ च वकुले
 २९१ दूसलं उद्वेगे
 २९२ चपलं मिथ्यावचसि
 २९३ उज्जोगं हटे
 २९४ पुंपुरं जवनवस्त्रविशेषे
 २९५ घणवाहिसो इन्द्रे
 २९६ सेमालिभा दूर्वायाम्
 २९७ राडी भोग्घसिअं च रणे
 २९८ मुंडी मिरङ्गी रङ्गी च अचकुण्ठन-
 शीले
 २९९ धमो विलाले
 ३०० सिंधुवणओ हताशे
 ३०१ तोमरी लतायाम्
 ३०२ वक्कलं वट्टलं च मेघसिमिरे
 ३०३ हरणं महारणमं च वस्त्रे
 ३०४ भाणको तिर्यग्नि
 ३०५ हड्डो सुवासुते (दौहित्र इत्यर्थः)
 ३०६ णिमाणिमा णिंदणिमा च क्षेत्रात्कु-
 लुणापनयने.
 ३०७ छेलिमा अक्षपयुष्पलजि
 ३०८ अंकोढो वंकोढो चाजे
 ३०९ कुस्हो सुगाले
 ३१० सणिसो साक्षिणि
 ३११ पथोअसाहमा पसाहमा पत्तघटी
 च शत्रवसूर्धनि.
 ३१२ अंबढो निधुरे
 ३१३ जवो कालणो लोलणो च पुंसि
 ३१४ हुसू सेवायाम्
 ३१५ राअणा रखा राळा च प्रियङ्गुवु
 ३१६ पालणं पिच्छिलं संभालुअं च हासे
 सति हसिते.
 ३१७ दारा रणसुखे
 ३१८ गोड्डो धवा मघको च प्रसक्षने
 ३१९ अहराणी धुंधुमारी पराणी च शत्र-
 वल्लभायाम्. (इन्द्राण्यामि-
 त्यर्थः.)
 ३२० अवभारो लोकयात्रायाम्
 ३२१ गोविओ अल्पे जन्मना
 ३२२ वामरो सुन्दरे
 ३२३ गोत्तण्हाणं पित्रोअंलाक्षेणौ
 ३२४ खेटिको पोलिओ सूडी च सौदिके
 ३२५ पदलं धीर्धमन्दरे
 ३२६ सेमालो कुंडिओ सेट्टी च आमेहे
 ३२७ चिरिभा कुट्टयाम्
 ३२८ उमाई उड्डो पाणो वाणो च चण्ढाले
 ३२९ कइसं नीलोत्पले
 ३३० वसलं दाहो घसलं धूरिअं च धृष्टुनि,
 ३३१ पच्चूहो णिसरो च सूर्ये
 ३३२ गोहो ग्रान्यजनाग्रण्याम्
 ३३३ अगुळी अंगुलीये
 ३३४ अहत्यो स्नेहवर्जिते
 ३३५ वच्छिचअं वंचलअं च क्षेत्रे
 ३३६ अज्जोठिओ-पुनःपुनर्दुआमाने

३३७	सुहृं सुखिभा च स्वल्पके तरौ	३६६	रमञ्ज विटपिभीरम्
३३८	रिरिह्ना चार्मणे वारिभाण्डे	३६७	पडिहृत्यो प्रतिक्रियायाम्
३३९	द्यूवरुओ गुरुहारिके	३६८	कारा रेखायाम्
३४०	पञ्चुभं दीर्घे	३६९	सुई बुद्धौ
३४१	पोह्मो ज्योतिरिङ्गणे-	३७०	काहिलो वस्सपालङ्के
३४२	मल्लती मिलाभो महुदिणाई अणुभो वरमत्ता अकसालो च बलास्कारे	३७१	मिणाअहरो वार्थे
३४३	बलभणी तृप्तौ	३७२	पडिलो पौरमंहतौ
३४४	वादिग्गहो पोरवग्गो च विभ्रामे	३७३	पेलवं मार्वे
३४५	पंदण्णो परिअंमभो च चर्मकृति	३७४	हूसो लेखकारे
३४६	अचज्जुसो दोहासुलं च कटयाम्	३७५	सुहद्धई मुखेन पतने
३४७	पाडिअज्जा पतिगृह्हात्तेरि पितृगृह वधूम्	३७६	जटो सुकरे
३४८	अत्ती रजस्वलायाम्	३७७	माअली मूदौ
३४९	वटं सूत्रे	३७८	लिलो यजे
३५०	कुड हन्यघमे	३७९	कट्टम्मलं पानपात्रे
३५१	हुल्लुविला असवपरा	३८०	मुदाइणी चण्डालायाम्
३५२	चिरभो अल्पिकायां सरिति	३८१	मरलो भूते
३५३	हेआलं अहिभोगामहस्तेन विनित्रा- रणम्	३८२	ओसहो पाडलं परिआली आवभो च परिरम्भणाअन्नभोजनभाण्डा- दर्थेषु
३५४	गहणं निर्जलस्थाने	३८३	पाहुली शोफाली च पङ्क्तौ
३५५	वाल्लुओ कुब्जटी कली च णाअवे	३८४	गोचम प्रतांटे
३५६	गअलो ध्वस्ततेजसि	३८५	कोसुओ कुविण्ढे
३५७	ववटभो द्विजे	३८६	कट्टपडर तिरस्करिण्याम्
३५८	विपुः रोतो च दरिद्रे	३८७	अचवृढं वालिकं अंसवलिजं च तनु- चलने.
३५९	वेआलं अन्वकारे	३८८	नेण्व तीव्रे
३६०	हरं तृणे	३८९	पहग्गो देवघाते
३६१	बल्लकण्णिपणो वग्गो च प्रयेजे	३९०	कट्टिओ द्वार्ये
३६२	वअहो वटे	३९१	किज्जुअलो शिरीपे
३६३	लळं स्पृहान्वितम्	३९२	तहल्ली अपथुतौ
३६४	षट् शुद्धे	३९३	हहरे सहाय्ये
३६५	लोभो विनायके	३९४	गुष्वी इच्छायाम्

३९५	गोज्जलं प्रैवेये	४२२	छत्तसोहणं वप्यओ वध्विहो च जातके कुमारे च.
३९६	णळी क्षुरिका सट्टकं अम्रंदरं च अग्निविद्येये.	४२३	वक्खरो सइसिलेप्यो च धूनि
३९७	पप्पडो दोहं च गोमयखण्डे	४२४	कहोडो महाल्लक्खो चोद्दही पुअंढी पंढओ पुआलो च नूपुरे.
३९८	कौलं गण्डे	४२५	आमल्लं लिंढीरं च धम्मिल्लरचना- थाम्
३९९	गज्जं प्रकामम्	४२६	उडुलं चच्चरी च चर्मकारे
४००	अणुअर्थं चामकरो पड्डो छिवओ च शशिनि.	४२७	वड्डुइरो कुट्टारो चुळ्ळी वासी शिखायां चिज्जाने च
४०१	अमभाणिच्छमो गृध्रे	४२८	कच्चरं कोय्युरं च पौरै सुवर्णे च
४०२	सखरो सुवर्णकारे	४२९	पल्लिमो चन्दिनि अपवार्ये च
४०३	क्षरओ पथिके	४३०	कमलो दमिकल्लइयाम्
४०४	जिगिच्छादो प्रतिहतगामने	४३१	विरेडो अचट्टुअं उल्लल्लविसंस्थु- ल्लयोः.
४०५	खवडिअं आज्ञायाम्	४३२	गोला गोनघोः
४०६	मप्पा निरन्तरे	४३३	अक्खणवेळं निधुवने प्रदोषे च
४०७	तिच्चिरओ झूर्पादिशीर्णभाण्डे	४३४	णिज्जोओ उपकारे पुप्पप्रकरे च
४०८	कडत्तरं यन्त्रवाहके	४३५	होइल्ली व्ययकरणे राष्ट्रे च
४०९	भलाओ दर्पोद्धरः	४३६	करंडो शार्दूलवाससोः
४१०	सराहो निद्रालौ	४३७	एक्खसुहो निर्धर्माधनयो. कृषौ ईर्म्मि- मध्ये च.
४११	सोज्झिओ पताकायाम्	४३८	पुत्तली दूतिरा च ग्रामे सड्ढे च
४१२	हुडुमा पश्चात्	४३९	महल्लो मुखरे राक्षी विस्तीर्णे च
४१३	मम्मो ओरिल्लं सममुपिते	४४०	कन्नालं कर्मस्थाने वेश्मनि
४१४	एक्कमाहिओ एकं पादमुत्क्षिप्य शिशु- कीडास्थाने.	४४१	वेल्लवं विलसे लतायां च
४१५	हंविडिआ वध्वा उपरि परिणीता- याम्.	४४२	आअंदिआ परायत्तायां नववज्जां च
४१६	सुहुअइणी कुमार्याम्	४४३	सकच्चं आट्टे अल्पे चापे प्रचुरे च
४१७	जुंदिणी घर्मे	४४४	करोडो काके नाळिकेरे वृष्टे च
४१८	पिळ्ळिरी यौवनोत्कटे	४४५	छोहं रोढी इच्छामुन्योः
४१९	अगांळिलोहो सुरते	४४६	कालिंबअं शरीरान्मुदयोः
४२०	वाडेळी पत्तइहे		
४२१	गिळिंपा गिळिको च क्षेत्रजागरे		

४४७ केज्जूरज्जामसत्यां कन्दे च
 ४४८ शिखारं रिपौ अजौ प्रकटे च (द्वाव-
 प्यवने निपुणे च)
 ४४९ आर्भं अतिदीर्घे विषमे सुमले काला-
 यसे च
 ४५० किण्डी सितेऽशुके सूक्ष्मे च
 ४५१ लाह्र अजिरार्ये भूषणे गृहीते च
 ४५२ कुलिभा तुणवृद्धौ काये अम्बुदे च
 ४५३ कडमल्ली कण्ठे कण्ठकार्या च
 ४५४ उद्वृणो कुचरे सगर्वे प्रतिशब्दे च
 ४५५ उलक्षणं दयितीभूतायां नववध्ना च
 ४५६ सव्भो धामहस्ते गर्दने च
 ४५७ डोगी रथ्यास्थासक्यो
 ४५८ छेडा सिह्दी शिखरवनमालिकयोः
 ४५९ उदी उदके
 ४६० जलपुष्पी वातपृष्टे च
 ४६१ कोण्डी जीवनायां दोहदविषमाया च
 ४६२ तगणी लतायां व्यन्धकरणे च
 ४६३ सती बन्धने वचने इच्छार्थां शिर-
 स्त्रयि च,
 ४६४ उर्यिजलं तले काके रजसि च
 ४६५ णल्लव विनते दुर्दिने च
 ४६६ इहादण उपवने शीते च
 ४६७ दावो दासगङ्गवयोः
 ४६८ दोढी रूपवचनयोः
 ४६९ उम्मल्लो सान्ने भूपतौ च
 ४७० चोडो धार्मिके भतिनि च
 ४७१ उबंढिगो अधिकमाने निस्सीमि च
 ४७२ इल्ली वर्षत्राणे व्याघ्रे सिंहे च
 ४७३ पचणं बाणफले शरपुङ्खे च
 ४७४ अकड्डुतालिमो अपरिणीतनिष्येभ्यो
 ४७५ दर्म उदकशोकयोः

४७६ गालिभं शिलातले हठाच्छ्रुते च
 ४७७ जवणं अयसि वदाने च
 ४७८ खडरो खंजरीटे कर्दमे च
 ४७९ तालिगो गुह्योर्ध्वभूमौ वासगृहे कुट्टिमे
 आध्रे शय्यायां च
 ४८० असो गम्भीरे तटस्थे अयसि दीर्घे च
 ४८१ वटिप्या भूतगृहीते बलाधिके च
 ४८२ बहुरो गुरौ महिषे तरुणे क्षेत्रे
 अरण्ये च
 ४८३ मरालं सुन्दरे अलसे आम्रवणे च
 ४८४ मम्मको गर्वे उत्कण्ठार्थां च
 ४८५ पिसडोऽवतरे विसंस्थुले च
 ४८६ बलपुच्छी व्यायामसभायां सख्या च
 ४८७ क्षिज्जभो रजतनापितयोः
 ४८८ वेङ्गो नतौ शिथिले अविद्धे ईर्ष्या-
 कृते विसंस्थुले च
 ४८९ मलङ्गो हते तीक्ष्णे च
 ४९० बढप्यं लतागृहे सततपवनहिमवर्षे च
 ४९१ राहो प्रिये मलिने शोभिते सनाथे
 विसंस्थुले च
 ४९२ चंडो निस्नेहे अकृतविवाहे भृत्ये च
 ४९३ मन्धरं कुटिले बहौ कुसुम्भे च
 ४९४ लक्षणं तनुकोमलयोः
 ४९५ मम्मणं अन्धकवचसि रोपे च
 ४९६ मुग्धिकं मृदुनिश्चलयोः
 ४९७ टेणो स्थासके चले चोरे च
 ४९८ तुंविळी मधुपटले उलूखले च
 ४९९ पद्धरी शयने संहृतौ च
 ५०० णिच्चिं उद्धते समुचिते पदयोरपि
 पिशाचे ईर्ष्यायां च,
 ५०१ झसुरं ताम्बूले अर्थे च
 ५०२ पिज्जरो पाडिलो हंसवृषयोः

५०३	विवोचक्षणं श्रोत्रे उपधाने विकारे च	५२९	शुक्ललो भाकोले कारे च
५०४	कुष्ठो असमर्थे ग्रीवाद्या विच्छिन्न- पुच्छे च.	५३०	किञ्चिद्दी पार्श्वद्वारे पश्चिमाह्वयं च
५०५	सुन्दुग्निद्या मुष्टिद्युते शृङ्गाया समर्थे च	५३१	श्याया भ्रमरान्द्राप्योः
५०६	उक्षो खड्गं च्छिन्ने जद्वाघाने नटे स्वनित्रे च.	५३२	उप्यं तिलकं शिरसां विभूषणं
५०७	किणो गर्वितं निर्दये च	५३३	पीलुभं व्यतिविधरे कर्तमितं निमि- त्तं प्रयोजने च.
५०८	णिलच्छ्रो धागं पण्डिते च	५३४	पञ्चाउत्तो नियोगिसुते ईश्वरे च
५०९	देलकं मिथ्या घटमाने च	५३५	पह्णिभं दत्तमे भोज्ये च
५१०	अण्णलो धूर्ते धूमि देचरे च	५३६	जारो हृच्छायन्धनयो.
५११	दृणावेदं अत्रक्ये तद्राके च	५३७	अवंधणं अगुरुकुम्भयो
५१२	अरलो अरलाभो च चिरिकाय- मगकं च.	५३८	रंजणं घटकुण्डयोः
५१३	अच्छं असर्थे शीत्रे च	५३९	हृकी सुखसम्भेदे मने च
५१४	अलिद्या पितृन्वसरि कनिष्ठमांढर्यस्य वध्वां च.	५४०	डिम्या आतङ्गे श्रासे च
५१५	पक्ष्णं अतिशोभावति भग्ने श्लक्ष्णे सम्भारे सद्भाते गिरिगुहायां च.	५४१	धनिर्जं अद्भुतौ ढारुणि कृणितार्से च
५१६	सुंचुज्जो काण्डे नखे शिशुसृगे च	५४२	चिप्यंती चिप्यन्ती उत्सवविधेपे व्रते च
५१७	वासण्णो वेदमद्गारे निरश्रीने च	५४३	उच्छाडडभो हुंकृतिगर्जणयोः
५१८	विप्यंभो उन्मत्से चियां च	५४४	वपनं असहने समर्थे च
५१९	कोप्यरो वर्णसङ्करे अलङ्कारे च	५४५	भाहुली वज्रभासाभूसरीसदृशबाहु-
५२०	कुण्डो व्यापक्षे फेने साले दुर्वले च	५४६	लुम्बी लतास्तत्रकपो.
५२१	ओट्टे अवकुण्डने	५४७	सूहृद्विद्या द्वेष्यायामस्युष्मायाम्
५२२	ओहृत्थं रभसे विपाठं च	५४८	सरी प्रशस्ताकृतौ दीर्घे च
५२३	सेलो तेंडोम पिनाचे शालमे च	५४९	गोरो ग्रीवायां अह्नि शितायां च
५२४	डसर उव्यजले स्याल्या च	५५०	भसत्तो बह्निदीप्तयोः
५२५	णिदुक्कृणो कामे सूके च	५५१	गोली वेद्यामात्रायां च
५२६	पहरेकं एकान्ते शून्ये च	५५२	कण्णोत्रिजा चञ्चौ अवर्तसे च
५२७	मरी उपकरणे तूलिकायां शून्ये च	५५३	अल्लथी अङ्गटे जलाद्रायां च
५२८	धोक्कं अतिमात्रे तात्पर्यार्थे शक्ते च	५५४	ओमारो नदीमध्यद्वीपे कमठे च
		५५५	उक्खो भीरी सन्नावे च इत्यादि

श्रीमद्वाल्मीकीयभ्राह्मण्यकरणसूत्रगण-
गणपाठ. समाप्त. ॥

प्राकृतमणिदीपोपात्सूत्राणामकारादिक्रमेण सूचनी

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्ति.	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्ति
अ			अस्मत्सुनाऽग्निहमहममहं	208	3
अइ तु वैरादौ	62	4	म्यस्मि		
अक्षयैकुलाद्या वा	26	3	अहंमश्रंमश्रमहमहमहंमे	210	6
अत्युस्तिहिस्ते	196	7	च हसा		
अनिद्वसेवदन्तु कियत्तव कियत्	187	13	अहदा तुना	198	6
च हिं					
अनुकमन्यशब्दाशुशासनवत्	4	1	आ		
अन्तरि च नाचि	13	1	आचार्ये चो ह्रस्व	41	6
अन्यहलोऽभ्रदुदि	11	2	आदिः सुः	5	9
अपतौ चरो गृहस्य	84	5	आदीतस्तोत्र	164	3
अपे. पदात्	29	1	आदे	28	3
अस	143	10	आदेवैः	81	2
असा तुप तुमे च	202	4	आदेस्तु	77	1
अन्ह मम मन्त्र सह दिशि	211	3	आम अभ्युपगमे	234	8
अन्ह मम भ्यासि	210	2	आमन्त्रणे बन्ध	143	1
अन्हे अन्हो अन्ह	208	9	आसां वेसि	187	7
अन्हे अन्हो अन्ह्याण ममाण स-	210	9	आरस्तुपि	157	1
हाण मन्हाण मन्त्र अन्ह णे			आर्याया र्यः शश्रासूख	36	1
णो आसा			आ सौ वा	156	6
अन्हो आक्षर्ये	235	6			
अरि अरिजमाक्षर्ये	99	5			
अर्यपरे तो युष्मदि	80	6	इवाधौ म्मौ	198	9
अहंस्तुच	127	1	इणममामा	178	2
अन्विद्युति कियामाह	14	4	इत्ते.	29	4
अच्ययस्	234	6	इतौ तो वाक्यादौ	46	1

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ
इत्सदादी	40	6	ऋतोऽच्	58
इदम इम.	195	7	ऋदन्ताडुः	157
इदमेतत्कार्कियत्तद् अद्यो ङिणा	188	5	ए	
इदुतोर्दि.	153	५	एकाचि अस्वे	128
इदुन्मातुः	57	5	एढः	8
इदेन्नुपुरे	53	1	एतो म्मावदितौ	195
इळ् कृपगे	54	2	एत्तोपुत्ताहे ङसिनैतद.	194
इहेणं ह्यथमा	195	11	एत्साग्मला त्रयोदशोऽचः	65
ई			एळ् पीठनीडकीडशपीथूपविमीत-	48
ईतस्सेसार	218	५	कीडशापीडे	
ई धैर्ये	64	1	ओ	
ईळ् ज्यायाम्	129	1	ओढाळ्यां पड्कौ	39
उ			ओळ् स्थूणतूणमूळ्यतूणीरक-	53
उओ तूप	236	4	पूर्गुळ्चीकूम्माण्डताम्बु-	
उत्करवळीद्वारमात्रचि	36	7	ळेपु.	
उत्सवत्रक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा	91	2	ऐ	
उदूदोल्मृपि (पे)	58	4	ऐच एड्	61
उदृतां त्वस्वमामि	157	7	क	
उदमोय्हतुय्हतुव्म भ्यसि	206	1	कगाडढतदपङ्कप्रपशोरुपर्यद्रे	108
उम्हाणतुव्मंतुम्हाणतुवाण	206	4	करिष्यतेर्वा	8
तुमाणतुहाणतुदभचोहे त्वा-			कामुकयमुनाचासुण्डातिसुकके	68 1
मा			मो इळुक्	
उव पद्मय	236	7	किं किम	231 7
उळ् ध्वनिगवयनिप्वचि व.	34	3	कित्तद्दथां सद्	192 7
ऊ			कियत्तदोऽस्वमामि मुपि	216 6
ऊत्वे मुमदुर्भगे वः	69	3	कियत्तद्दथो ङसः	189 5
अ			किमितमश्च डेत्तिमडित्तिलडेह-	195 4
अत्तुअत्तुअरणअरपिअरपमे वा	61	1	हश्.	
अत्तुगे	56	1	किमो डीसदिणो	199 9
			केर इदमर्थे	136 2

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
वेचकस्य रिः	59	7	हेसो हम्	145	6
क्रासुपोस्तु सुणाव्	22	3	हेस्यस्सिम्मि	187	10
छीवे स्त्रमेवमिणमिणमो	231	2	हेरिभावाहेवाला काले	189	8
कचिस्तुपि सवो णः	191	3	हेहे	149	4
कचिदगौणस्यापि ?	57	7	हेमिर्	149	2
किपः	155	11	च		
क्षः	88	5	चण्डसण्डिते णा वा	35	5
क्षमायां कौ	92	1	चिन्ताया न		
क्षमारत्तेऽन्वहलः	121	4	छ		
ख			छल् षट्छमीसुधावावससपणे	84	1
खघघचभाम्	70	4	ज		
ग			जइशस्सुक्कसिक्कां णोह्	177	3
गभीरग इत्			जसा हेतुप्पमेतुण्हेह्हेतुक्कभ	201	8
गाम्भीर्येधैयभाषासौन्दर्य-	125	1	ज्जम्भोः	96	4
प्रह्लाषयेवीयेचर्याचौर्यसौर्यवयं			जो णोऽभिज्ञादी	34	6
स्यैर्यसुर्यपर्यङ्गाः			ट		
गो गणपर.	6	1	टाक्किसाम्	160	3
गौणन्त्यस्य	57	1	टापो हे	159	8
गमो सः	98	1	टाससि णः	196	3
घ			टा हेतेदेवित्तुमंतुमइ	203	3
घमि वा	43	7	टो ड.	73	3
ङ			टो डेणल्	144	5
ङसिसो हि	147	6	टो णा	153	2
ङसेः वाशाशिवो	161	1	”	179	1
ङसेः मल्लक्	147	1	टोपेडिशादी	71	2
ङसोऽक्खियां सर्	148	6	टो वाऽऽऽऽमनो णिभाणइवा	184	2
ङसुक्कसिटां णोणोहेण्	179	3	ट्मन्मोः	97	2
टिटाभ्यां तुमपतुइत्तुपतुमा-	203	5	ठ		
इत्तुमे.			ठः	72	3
ढीप् प्रत्यये	233	1			

शब्द	पृष्ठ संख्या	शब्दकोश	पृष्ठ संख्या
दंभदहो	71	न	76 6
दग्धविश्ववृद्धिद्वेषादृष्टे	95	न ग्य	197 8
दग्धवर्गदंभदहोदृष्टमानदग्ध- गद्गोदृष्टोत्पत्तदग्धदग्धे तु	74	न यञ्	8 11
दिवत्रादृषि	17	नयमात्तिकावर्गनयकात्तिकापुन-	66 1
दि ईषि	5	कान्तपूर शोभ्	
दिशोभोदु ह्यो	116	न रा गीर्णोदुत्पत्तिसिण्डीर्ण	101 1
दिशो भयसि	117	नयादृष्टयोत्पत्तानादी	12 1
दिशो भियस्ये	7	नायदना	160 5
दीर्घांश	115	नाय	68 5
दुसो रत्निकि न्	31	नात्ति इ	158 6
द्वे सिता	39	निरयन्कटिस्त्रिकुटे इ	70 2
द्वेरात्मनि	109	निर्दिष्टि या	11 5
द्वे मन्मथीयस्ये च	112	नीयै न्योस रा	82 5
द्वेण्डुपेयसि न्	212	नूनपि दानिदयोः	153 8
द्वेयो नय	137	न्याइ	98 3
द्वेयोऽनु ग्राहोत्पत्त ऊ चासि	51		
द्वेयोऽनुपिनात्तानाग्न्याम्	75	प	
द्वेयोऽनु	62	पषात्तान्पत्तंते तु	33 1
द्वेयोऽनु	118	पशसि	101 1
द्वेयोऽनु	93	पत्तान्पत्तान्पत्तानि ण	96 1
द्वेयोऽनु	6	पत्ते सि	10 1
द्वेयोऽनु	16	पुंसि सुना स्य भियसिमिजा	195 9
द्वेयोऽनु	142	पुंसो जयो दृष्टधो	152 6
द्वेयोऽनु	113	पुंसोऽजतेर्षी वा	232 5
द्वेयोऽनु	15	पृष्टिपृष्टपृष्टकृष्टकृष्टकृष्टे	57 9
द्वेयोऽनु	169	पृष्टेऽनुत्तरपद	55 5
द्वेयोऽनु	98	पो यः	77 3
		पोरगो गीत्वे चाठत्	63 2
		व्याणाः	237 1
		प्रान्तोऽप्रनापयो	73 7

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ
प्रत्यूषदिवसदशपाषाणे ह्र हः	83	7	मन्तमणवन्तमाऽऽब्बालेरेक्खो-	198
प्रथमशिक्षिलमेथिक्षिथिरनिपधेषु	76	2	हेन्त्ता मतुपः.	
प्रथमे प्योः	35	8	मन्मथे	79
प्रमुक्तो	117	1	मर्मणेमभाहममपु टा	209
प्राक्छाषास्रक्षशाङ्गे ङ्लोऽत्	121	2	मातुराभरा	167
प्रायो लिति न विकल्पः	7	2	मिमहममाहमपमे छिटा	209
प्रायो बुद्धगाचजतदपयवाम्	67	1	मिचपिवविचवच्च इवार्ये	235
			मुकुलावौ	50
			मेहेवळं जसा	208
फ			मोऽचि वा	19
फस्य हभौ वा	78	1	म्हा ङ्त्से.	189
फोः परस्परनमस्कारे	39	8		
			य	
			यत्तत्सम्यगिवच्चकपृथको मळ्	18
बहुलम्	7	8	यञ्चुतिरः	68
बाणे होऽश्रुणि	101	2	यष्टयां ङळ्	80
बिन्दुळ्	20	5	युष्मत्सुना तुर्वंतुमंतुदं	201
बो वः	79	1	यो जर् तीयानीयोत्तरीयकृद्येषु	79
			र	
भ			र इत्तुकुटीपुरुषयो.	50
भिसा हेतुम्भेसुम्भेसुधेहि	203	7	रळ् ससत्तावौ	75
तुधेहि.			राञ्ज	175
मिस्म्यसाम्मुप्पवीच	179	8	रित्तो द्वित्वळ्	114
मिस्म्यसुपि	145	4	रो दीर्घाच	139
सृङ्गसृगाङ्गमृत्युष्टमसृणेषु वा	55	3	रो रा	14
			रैस्वाधूर्तादौ ट.	93
म			रैर्षतसवजेण्विच	122
मंणेणमिमिर्ममममम्भ्य	209	2		
हंसम्हान्दाभा			ळ	
महमममहमञ्ज हसौ	209	15	ळ्ळोऽसुद्धो	72
मङ्गुगसंबुदेनपः	170	7	ळवरामधक्ष	109
मध्यमकतमे च	33	7		
मनयाम्	110	3		

भाङ्गानि	शुभ	पङ्क्ति	भाङ्गानि	शुभ	पङ्क्ति
कावङ्कीयेषु	126	3	वासा वो च	202	7
हुवासावौ	23	1	वास्वेव	144	2
लोप.	10	5	सिति दीर्घः	7	4
लो क्काटे च	82	3	सि शुद्धनपुनरि तु	13	6
लो वाऽऽर्द्धे	99	3	दोपादेशस्याहोऽचोऽन्तोः	115	1
लो वा विदुपत्रपीतान्वाद्	140	3	दोषेऽव्ययः	9	3
ल्योऽस्पन्दे	89	7	भाङ्गोऽन्तो स्तम्भसमस्त्वनिस्तुद्-	107	2
			परस्परकमक्षान्दम्शुभि.		
व					
वृत्तपो सिचिख पृथङ्कुन्धैवधसदः	135	1	भाङ्गोऽप्यवरशोर्दि	29	9
वर्धतेः	136	4	शोङ्गु क्षिपां तु	159	4
वा छत्रपत्रमूर्खद्वारे	128	4	शोस्सक्	83	4
वा पर्यन्ते	100	6	शौण्डिगेषु	82	2
वा न्यो न्द्वौ	202	1	शेवृशिवेऽङ्गुर्वा	90	7
वाऽऽभ्रमस्त्वनि पः	96	8	भ्रग्यङ्गङ्गणां ण्ह.	104	3
वाऽऽद् (स्वाद्) वदोव्	98	3	शिदिद्शि जदसतो	171	5
वा न्दन्वौ मन्पुचिह्नयो	94	5	दम्भसमक्षामस्वरस्मौ न्	103	4
वा पानीययो	48	5	शुग्नपि लो.	152	2
वा रके ग.	87	4	शुभदसतो.	142	8
वाऽऽकाववरण्ये	28	6			
वा से	116	4	षस्त्वोर्नाशि	87	6
विचातिष्ठ वा श्लोपक्	23	7	ष्ट	90	2
वीप्सार्थादधि सुपो मस्तु	141	2	षस्त्वोः फः	97	4
वृद्ध वृद्धे	88	2			
वृन्द हृदेद् (मै)	58	6	स		
वैतचद	190	6	संज्ञायामर	168	1
			संयुक्त. स्तुः	6	5
श			संयोगे	44	5
शानैसो शिञ्ज	139	1	संस्कृतसंस्कारे	23	5
शान्यादौ	37	3	स. समास.	5	8
शरदाम्बद् (छ)	17	5	स वासुदरप्सरसोः	16	4
शपसा छु	5	7	सन्धिरव्यपदे	8	5

प्राङ्गनपिडा	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राङ्गनपिडा	पृष्ठ	पङ्क्तिः
मसुपेणं कोः	33	5	स्यात्तव्यं चैव चैव चैव चैव चैव	124	1
सर्वादिर्जमोऽतो डे	187	4	स्वपि	39	4
सन्नादिपि	16	1	स्वमादाविल्	32	1
सानुनामिकोषां दिन	7	6	स्वरस्य विन्दुमि	44	2
मिह वा	24	3	स्वरस्यो वक्रादी	21	1
सिद्धिलोकाच्च	2	7	स्वस्यगाङ्गात्	168	9
मुतो म्यसः	148	3	स्वाये नु कश्च	138	1
मुनेस इणसो इणं	194	1			
सुप्यदसोऽसुः	198	4	ह		
सुपुस्त्रादिरन्त्यहला	4	3	हः कातरवित्तन्निमानुलुङ्गे	74	9
सुमगमुसले	52	1	हः क्षुत्कङ्कमि	15	1
सुस्मे	106	1	हृदि निर्वेदे	236	3
सुस्मेऽष्टोत्तः	52	8	हरिद्राच्छाये	234	1
सो.	142	3	हरिद्रादी	81	4
सो बृहस्पनिवनस्पत्योः	106	4	हरे न्वी	34	1
सोलुंक्	143	7	हृदि इज्जनानाम्	20	7
स्कन्दतीक्ष्णशुक्ले नु स्रोः	89	3	हर्यामर्थश्रीर्द्वान्निवापरामर्शहृत्-	123	1
स्तः	96	6	दिष्टयार्हे.		
स्तम्भे	89	5	हर्षोऽकुतुहले	52	4
स्थानचतुर्थे च तु ङः	89	10	हस्त वा विन्दोः	83	2
त्रियायिमाञ्जलिगाः	27	1	हितोचोदोदु इतिम्	146	2
स्तोः	87	2	हिहिहृदि मिस-	145	2
स्ता	52	6	हिन्यहाच्छलः	135	8
स्थाणावहरे	89	1	हु खु निश्चयविस्मयचित्तके	235	7
जमदामगिरोनसो नरि	24	8	हे वद्विणेऽस्य	31	1
त्रिरथे त्वादिर्वा	125	8	हो हस्तः	5	4
त्रेहाग्न्योर्वा	121	6	हस्वर्लादूतोः	164	5
सृहादी	92	3	हलो ल्हः	103	1
स्तदिके	72	1	हः	99	1

प्राकृतमणिदीपोपाचवार्तिकानामकारादिक्रमेण सूचनी

प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
अ			ग		
अङ्गार इत्त्व एवेत्येते	82	1	गृष्टिमाङ्गारमनदिशकानां वाच- चनम्	22	1
अटतेनेति वाच्यम्	73	5			
अत्रैकसूत्रविषयेऽपि मियोयोगे	111	7	घ		
यत्परं तद्बुध्यते			चक्रवाकशातवाहनयोस्संधिर्वाच्य	9	7
अटन्तालुहनेति वाच्यम्	171	2	अर्भशर्मसुमनस्सदोवयसां नेति	25	3
अन्तर उपरो डाल्वं वाच्यम्	13	4	वाच्यम्		
अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम्	36	6	चिह्नादावादेर्लुगिति वाच्यम्	67	3
अभिज्ञादौ अकारस्य लोपो	35	1	ज		
वाच्यः			जिह्वाया बलोपे दीर्घो वाच्यः	30	6
अमालादिषु प्रागेव ह्रस्वो	116	2	झ		
वाच्यः			अस्य चोपसंस्थानमभिज्ञाद्यर्थम्	111	3
अयमन्यन्तादेशो वाच्यः	158	3	ण		
आ			णस्योपसंस्थानम्	111	1
आणादेशे राज्ञ इत्याठे प्रति- पेच .	176	6	द		
आमि इत्वोत्वे वाच्ये	168	5	दंष्ट्राया वाच्य .	24	1
इ			दत्तस्य णत्व एवेति वाच्यम्	32	7
इत्वोत्त्वविषयेऽप्याभरादेशौ	168	7	दिदौचोदुब्बतावितिदीर्घो नेति	153	10
न स्तः			वाच्यम् .		
ए			द्वादशादौ दस्य लुगवाच्यः	113	1
एवमादिष्वसंधिरेव वाच्य .	134	3	द्विगुणद्वितीययोर्वाचनम्	47	1
एवमादौ संधिर्नित्यो वाच्यः	133	8	द्विजद्विरद्विधागतनिपतितानां प्रतिषेच .	47	2
क			द्वितीयादौ परयथिणोभयलोपो वाच्यः	113	3
कण्टकेत्याद्येत्सूत्रत्रयविषयाणां मियोयोगे यत्परं तद्बुध्यते	111	4	द्विवचन भोत्वं नेति वाच्यम्	47	3
कविदित्येव	112	8			

प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्ति
ध			रागभाग्योनेति वाच्यम्	४४	१
धनुषस्तु हे सति न	२५	५	राज्ञोऽन्यहृष्टोपालन्तरमदन्त-	१७५	५
भूर्तसंवर्तनमुहूर्तवार्तिकवार्तिका-	९४	२	त्वावस्थायामयमाकारोऽन्ता-		
कीर्तिकार्तिकमूर्तवार्तायां वेति			वेद्य इष्यते		
वाच्यम्			रेके भ एव	७८	२
न			ल		
न यथासंख्यमिति वाच्यम्	१५९	६	लवयोरपि क्वचित्पूर्वविप्रतिषेधेन	११२	५
प			लुकि शेषद्वित्वं वेप्यते	१६९	७
परलोपविषयेऽपि शेष एव	११२	१	लोपवत्त्वयोः श्रुतिसुखतो च-	७७	५
लुप्यते पूर्वविप्रतिषेधेन,			वस्था.		
पिशाच्यां चस्य जइत्वं वाच्यम्	६८	१	श		
पीठनीडयोर्वावचनम्	४९	२	शरत्प्रावृषौ पुंस्येव	२६	१
पुनरि शिवां वाच्यः	१३	१०	श्रयोततिस्त्रेहादौ लुगवाच्यः	१०९	५
पृथ्व्या वावचनम्	१२७	७	स		
भ			संजुद्धौ भाअराअरभाराणां प्रति-	१६८	१
भर्तृदारिकादावित्वं वाच्यम्	५७	३	वेधः.		
अभिशाब्दे सुप्यदीर्घोऽपि	१६३	३	समासेऽन्तर्वर्तिभक्तिनिरूपितं	६७	४
वाच्य .			पदत्वं वेति वाच्यम्		
म			सुपुरुषकुम्भकारद्वितीया(र्षी)	९	९
माश्राशाब्दे वाच्यः	३७	१	नां वावचनम्		
मुक्ताफलादौ इ एव	७८	३	से सत्यसति च नाप्सरसः	२५	७
र			सोमपा इत्यादीनां हत्वो वाच्यः	१५०	१०
इययोगे अ एव, अन्यतरलोपं	११२	३	स्थूलतूणयोस्तु वा	५३	५
प्रति संवातादेशस्यापवाद-					
त्वाव.					

श्रीमद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रपाठगतगणसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचनी

अ पा सू	प्राकृतगणसूत्राणि	पृष्ठं	अ पा सू	प्राकृतगणसूत्राणि	पृष्ठं
1 2 103	अइ तु वैरादौ	62	1 3 33	प्रतिगोऽप्रतीपने	73
1 1 51	अक्षयर्षकुळाद्या वा	26	1 4 91	प्रसुक्तने	117
3 1 32	अपुष्पणाः केन		1 2 59	सुकुळादौ	50
2 4 67	अरिर्वृषाम्		1 3 42	रक् ससत्यादौ	75
1 2 34	इत्तु सदादौ	40	2 4 68	क्षणेऽचो वि.	
1 2 76	इक् कृपणे	54	1 4 30	तस्वापूर्तादौ ट	98
1 2 81	अस्तुने	56	1 3 30	अर्द्धोऽनुद्धने	72
1 3 1	एस्ताञ्जला त्रयोदशानोऽ- चः	65	1 4 101	कादह्रीपेयु	125
1 1 52	ह्रीन्ने गुणना.	26	1 1 44	छद् मांसादौ	23
1 4 5	ह्वेडकने खल्	88	2 1 30	वरश्चगास्तुनाथैः	
1 2 52	गनीरग इत्	47	3 3 56	वहिल्लगाः शीघ्रादीनाम्	
1 4 121	गहिवाथाः	130	1 2 53	वा पानीयने	48
1 3 105	गोणाथाः	86	1 2 110	वा पुयाभ्याथा.	64
1 2 17	शो णोऽमिह्लादौ	31	1 3 14	वैकादौ ग	69
3 4 72	शाडगस्तु देइया. सिद्धाः		2 4 63	शकने	
1 3 24	शोर्बेच्छिनादौ कः	71	1 2 26	शय्यादौ	37
1 4 106	तन्व्याने	127	1 2 98	शौण्डने	62
1 2 10	तु ससुद्ध थादौ	31	1 1 53	श्लियाभिमाञ्जलिगा	27
1 4 93	तैकादौ	120	1 4 22	सृष्टहादौ	92
1 2 104	वैत्यगेयु	62	1 4 100	स्यान्नन्यचैत्यचौर्यसत्ने थात्	124
1 4 92	वैवगेऽशौ	118	1 2 11	स्वमादाविल्	32
1 2 37	न वाऽभ्यपोत्खातादौ	43	1 1 43	स्वरेभ्यो वक्रादौ	21
1 2 107	पौरने चाउत् प्याथाः	63 237	1 3 78	हरिव्रादौ	81

श्रीमद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रनिर्दिष्टरागनाम्नामकारादिक्रमेण सूचना

अ	ण	सू	रागनामानि	पुटसंख्य	अ	ण	सू	रागनामानि	पुटसंख्य
1	1	53	अत्रल्यादिः	27, 266	1	2	110	युवाख्यादिः	64, 269
3	1	32	अपुण्यादिः	279	1	2	107	पौरादिः	63, 265
1	2	17	अभिज्ञादिः	34, 267				प्यादिः	237
1	3	30	दङ्गादिः	72, 270	1	3	33	प्रनापादिः	73, 270
1	2	37	दन्डावादिः	43, 267	1	3	33	प्रन्यादिः	73, 270
1	2	81	ऋवादिः	56, 268	1	4	91	प्रमुखादिः	117, 273
1	3	14	एकादिः	69, 270	1	3	24	वहियादिः	71, 270
1	1	51	कुलादिः	26, 266	1	1	44	मांसादिः	23, 265
1	2	76	कृपादिः	54, 268	1	2	59	सुकुलादिः	50, 265
1	4	101	खीयादिः	125, 274	2	4	68	ख्यादिः	275
1	4	5	ङ्गवेचकादिः	88, 273	1	1	43	वकादिः	21, 265
1	2	52	गर्भारादिः	47, 267	2	1	30	वरङ्गवादिः	276
1	4	121	गह्विलादिः	130, 275	3	3	56	वहिल्लादिः	282
1	1	52	गुगादिः	26, 266	2	4	67	कृपादिः	278
1	3	105	गोणादिः	86, 271	1	2	103	वैरादिः	62, 268
1	4	100	चायादिः	124, 274	2	4	63	अकादिः	278
3	4	72	आडादिः	282	1	2	26	अभ्यादिः	37, 267
1	4	106	तन्ध्यादिः	127, 274	1	2	98	शौण्डादिः	62, 268
1	4	93	नैलादिः	120, 274	1	2	34	मदादिः	40, 267
1	3	1	त्रयोदशादिः	65, 270	1	3	42	मसत्यादिः	75, 270
1	2	104	द्वैत्यादिः	62, 268	1	2	10	समुद्रवादिः	31, 266
1	4	92	द्वैवादिः	118, 274	1	4	22	सङ्गादिः	92, 273
1	4	30	चूर्वादिः	93, 273	1	2	11	स्वमादिः	32, 267
1	2	53	पार्ल्यादिः	48, 267	1	3	78	हरिद्रादिः	81, 271

प्राकृतमणिदीपोदाहृतपदानामकारादिक्रमेण सूचनी

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति.
अ					
अंको—अङ्कः	20	8	अत्ता अप्पा—आत्मा	97	1
अंजळी—अञ्जलि.	27	6	अत्थी—अर्थी	134	4
अंसो—अंश	83	6	अहं अहं—आहं	99	4
अजम्मि इजम्मि अमुम्मि— अमुम्मिन्	199	1-2	अन्तप्पाओ—अन्तःपातः	109	3
अजम्मि इजम्मि एजम्मि एजम्मिन्	195	1-4	अन्तरहं—अन्तरहं	13	2
अजा—अजा	232	7	अन्ता उवरि—अन्तरुपरि	13	5
अको—अकं.	110	2	अन्तेठरं—अन्त पुर	36	5
अगणी अग्गी—अग्नि.	122	1	अप्यं—अत्मानं	183	4
अगत्यो—अगत्य.	105	1	अप्पणह्वा अप्पणा अप्पणिजा	184	1-4
अद्दारो इद्दालो—अद्दार.	33	2	अप्पेण अप्पेणं अप्पणा-		
अद्दमद्दे अद्दे अद्दे—अद्दमद्दं	141	4	णह्वा अप्पणाणिजा— आत्माना		
अच्छअर अच्छरिअं अच्छरिअं अच्छेरं—आश्चर्यं.	100	1	अप्पत्तो अप्पा अप्पाठ अप्पाओ	184	5
अच्छरमा अच्छरसो अच्छरा —अप्सरः	17	1	अप्पाणत्तो अप्पणा		
अच्छरमा अच्छरा ?—अप्सरा.	25	8	अप्पाणाठ अप्पाणाओ अ-		
अच्छराओ—अप्सरस.	93	3	प्पाणाहि अप्पाणाहितो 'अ-		
अच्छरिअं—आश्चर्यं	93	3	प्पाणो अप्पाहि अप्पाहितो		
अच्छि अच्छी—अग्नि	28	5	—आत्मन.		
अज्ज—अद्य	115	3	अप्पत्तो अप्पाठ अप्पाओ अप्पा-	184	5
अजा अजू—आर्या			णत्तो अप्पाणाठ अप्पाणाओ		
अटइ—अटति	73	6	अप्पाणासुन्तो अप्पाणाहि		
अट्ठं अट्ठं—अर्थ	95	3	अप्पाणाहितो अप्पाणेसुतो		
अणं रिण—अणं	61	12	अप्पाणेहितो अप्पाणेहि		
			अप्पासुन्तो अप्पाहि अप्पा-		
			हितो अप्पेसुन्तो अप्पेहि		
			अप्पेहितो—आत्मन्य.		

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अप्यन्मि अप्याणन्मि अप्याणे अप्ये—आत्मनि.	185	1	अम्ह अम्हं मह मज्ज मज्जं मम मह महं मे—मम.	210	7
अप्यस्स अप्याणस्स अप्याणाणो अप्याणो—आत्मनः.	184	6	अम्ह अम्हे अम्हो णे—अस्मान् अम्ह अम्हे अम्हो मे वणं हे— वयं.	208	9
अप्या अप्याणो अप्ये—आत्मनः	183	4	अम्ह अम्हाहि अम्हे अम्हेहि	209	13
हे अप्या हे अप्यो—हे आत्मन्	183	3	णे—अस्माभिः		
अप्या अप्याणो अप्यो—आत्मा	183	1-2	अम्हकेरो—अस्मदीयः	118	4
अप्याण अप्याणं अप्याणाण अप्याणाणं—आत्मनां,	185	1	अम्हत्तो अम्हात् अम्हाणो	210	3
अप्या अप्याणो—आत्मानः	183	3-4	अम्हाहि अम्हासुतो अम्हा- हितो अम्हेसुतो अम्हेहि अम्हे- हितो ममत्तो ममात् ममाणो ममाहि ममाहितो ममासुतो ममेहि ममेहितो ममेसुतो— अस्मत्.	211	4
अप्यिअं ओपिअं—अपितं	40	5	अम्हत्थ अम्हन्मि अम्हस्ति	211	6
अप्येसु अप्येसुं—आत्मसु	185	1	अम्हहिं मह मए मज्जत्थो मज्जन्मि मज्जस्तिं मज्जहिं ममत्थ ममन्मि ममस्तिं ममहिं ममाह महत्थ महन्मि महास्तिं महाहि मि मे—मयि		
अप्येहि अप्येहिं अप्येहिं —आत्मभिः	184	5	अम्हसु अम्हसुं अम्हासु अम्हासुं	211	6
अमच्चो—अमात्यः	116	3	अम्हेसु अम्हेसुं मज्जसु मज्जसुं मज्जासु मज्जासुं मज्जेसु मज्जेसुं ममसु ममसुं ममासु ममासुं ममेसु ममेसुं महसु महसुं महासु महासुं महेसु महेसुं —अस्मासु		
अमट्ठो—अमर्यः	105	4	अम्हो—अस्मा	103	5
अमारिसो—अमर्यः	123	3	अयं इमो—अयं	195	8-10
असुन्मि—असुन्मिन्	187	12			
अन् अह—असौ (पुमान्)	198	5-7			
„ असौ (स्त्री)	225	5			
अमेसिं—अमीपां	198	8			
अमेसिं—असूपां	225	6			
अम्भं—आन्नं	98	6			
अन्मि अन्हि अहं अहं मि हं—अहं.	208	5			
अम्ह अम्हं अम्हाण अम्हाणं	211	1			
अम्हे अम्हो मज्ज मज्जाण मज्जाणं ममाण ममाणं महाण महाणं णे णो— अस्माकं.					

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति :
अरण्यं इरणं—अरण्यम्	28	7	इमेसुतो इमेहि इमेहिंते	197	4, 5
अरहो अरिहो अरुहो—अर्ह	127	2	इमेसुन्तो इहि—पुम्भः.		
अरिहो—अर्हः	123	4	इ		
अळळं उळळं ओळळं अइ उइ	39	1	इअ आह इत्याह	29	6
ओइं—आर्द्र.			इअ कहिअं—इति कथिनं	46	2
अवगओ अगओ—अवगतः	236	2	इंगळो—अङ्गार.	82	2
अवळा—अबळा	79	2	इइं—इईं	90	3
अवरिं उवरि—उपरि	49	5	इणं इणमो एस—एष	194	2
अवि णाम—अपि णाम	29	2	इणं इमं णं—इमं	196	1-4
अस्स इमस्स से—अस्य	197	6	इणमो इणं इव—इवं	231	3
अस्सि इमस्सि इमस्सि इह—	197	9	इत्तिओ—एतावान्	135	3
अस्सिम्			इत्तिको एत्तिओ इहं—इयान्	135	6
अहं अस्सि अन्ह णं णे ममं मन्ह	209	3	इत्तिको एत्तिओ इहो—एता- वान्.	135	7
मं मि मिमं—माय्.			इन्वं—चिहं	68	4
अहिओ अहिण्—अभिज्ञः	34	8	इमा इमाओ इमिआ—इवम्	224	4
अहो अवेरं—अहो आअर्यं	9	1	इमा इमे णा णे—इमान्	196	4
आ			इमाण इमेणं इमेस्सि सिं—एषां	197	6
आअरिओ आहरिओ—आचार्यं.	41	8	इमाणि—इमानि (द्विती बहुवचनं)	231	4
आआ—आप	18	2	इमिणा इमेण णिणा णेण—अनेव	196	5
आआरो—आकार.	68	9	इमे—इमे	195	10
आठिओ आठिओ आठिसो ?	59	3	इमे—इमानि	231	4
आठिओ—आहत.			इमेस्सिं सिं—आसां	225	1
आयुसो आयू—आयुः	16	5	इमेसु इमेसुं पसु एसं—पसु	198	1
आसिआ आसी आसीसा—	16	2	इमेहि इमेहिं इमेहिं णेहि	196 5-6	
आसी.			णेहिं ^० णेहिं इहिं—इभि.		197 3
आहि इमचो इमा इमाठ	197	3-4	इसी रिसी—ऋषि.	61	12
इमाओ इमाहि इमाहिंते—			उ		
अस्मात्			उअअं—उदकं	9	6
आहि इमचो इमा इमाठ इमाओ	197	4-5	उआरो उवआरो ओआरो—	236	5
इमाहिंते इमाहि इमासुन्ते			उपकार.		

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
उऊ—ऊतुः	56	2	उय्हे तुळ्ळ तुज्जे तुव्म तुव्मे	208	1-2
उऊअं उऊखामं—उऊखामम्	43	2	तुम्ह तुम्हे तुय्हे वो हे—वः.		
उऊअं उऊअं—उऊअम्	36	8	उव—उव्य	236	8
उऊ—उहु.	73	2	उप्यळं—उर्यळं	109	1
उऊा—उऊा	110	1	उसहं अजयं उसहमजयं—वृपभ-	20	1
उऊगओ—उऊत	11	4	मजयं.		
उऊगो—उऊः	111	5	उसहो रिसहो—ऊपभ	61	12
उऊंणो—उऊसन्न.	51	3			
उऊओ ऊसओ—उऊसवः	91	4	ऊ		
उऊआहो—उऊसाह.	51	4	ऊसओ—उऊसवः	51	3
उऊम उऊम उम्ह उय्हे तइ तुइ	208		ऊसाओ—उऊखवासः	51	3
तुप तुळ्ळ तुव्म तुमं तुमाइ			ऊसो—उऊः	30	4
तुमे तुमो तुम्ह तुम्हं तुय्हे तुव					
तुइं तुहिं ते डि दे—तव.			ए		
उऊ रिऊऊ—ऊऊ.	61	12	एअं—एतं	194	2
उऊपावइऊइ—उऊपावते	125	7	एअं—एतव	230	7
उऊओहि उऊमेहि उऊहेहि उय्हेहि	203	8, 9	एअतो एआ एआठ एआओ	194	5
तुऊओहि तुऊमेहि तुऊहेहि			एआहि एआहित्तो एत्ताहे		
उऊहेहि हे—युप्यामिः			एत्तो—एतस्मात्		
उऊरिऊऊं—उऊरीयम्	80	2	एअस्स से—एतस्य	194	7
उऊिगो उऊिवगो—उऊिमः	113	4	एआ एए—एते	194	2
उऊहाण उऊहाणं तु तुळ्ळ तुज्जं	207		एआण एआणं एएसिं (सि)—	194	8
तुऊमाण तुऊमाणं तुऊम			एतेपां.		
तुऊमं तुऊमाण तुऊमाणं तुमाण			एआसुत्तो एएसुत्तो—एतेअ.	194	6
तुमाणं तुम्ह तुम्हा तुम्हाण			एआओ - एताः	223	3
तुम्हाणं तुवाण तुवाणं तुहाण			एआणि—एतानि (ट्टि-व)	230	7
तुहाणं वो हे—युप्याकम्.			एइणा—एतन	194	3
उय्हे तुऊ तुऊओ तुऊम तुऊमे	201	2	एए—एतानि	230	7
तुम्ह तुम्हे तुय्हे हे—युयं.			एएय्य—एतस्मिन्	194	10
			एएसिं—एतासां	224	1

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति.
एएसु एएसु—एतेषु	195	4	कत्तो का काठ काभो काहि	200	1-3
एएहिं—एतै	194	3	काहिन्तो किणो कीस—		
एकमेकं एकेकं—एकैकं	141	3	कस्मात्.		
एडभा—एडका	232	7	कत्तो काठ काभो कासुतो काहि	200	3-4
एत्य—अत्र	38	1	काहिन्तो केसुन्तो केहि		
एत्य अ—अत्र च	9	5	केहिन्तो—केभ्यः.		
एत्तिअमत्तं एत्तिअमेत्तं—एता- वन्मात्रं	36	9	कत्थ कम्मि कस्सि कहिं— कस्सिम् .	200	7
एसा—एषा	223	2	कब्बुरो—कर्बुर.	79	2
एसो—एष	193	7	कम्मस—कम्मवं	112	6
			कम्मो—कर्म	112	1
ओ			कम्हा—कस्मात्	199	8
ओळी—ओळी	39	6	करणिजं—करणीयं	80	2
			”	114	6
क			कव्वं—कान्य	44	6
कं—कं	199	6	”	111	5
कचणं—काञ्चन	20	8	कव्हारं—कह्वारं	103	2
कण्ठो—कण्ठ.	20	9	कसणं कसिणं कण्हं—कृष्णं	126	4
कन्धो खन्दो—स्कन्द	89	4	कसिणं—कृत्स्नं	123	3
कत्तं—कात्त्यं	115	6	कत्स कास—कत्थ	200	5
कह्वा काळा काहे—कदा	200	7	का के—कात्	199	6-7
कह्ईसरो क्ईसरो—कवीश्वर.	8	8	का—का	226	2
कह्भो—कत्तमः	33	8	काह—कानि (द्वि-व)	232	1
कह्दवं—कैतवं	63	1	काडंभो—कामुकः	69	1
कह्दवं—कैरवं	62	5	काऊण काऊणं—कृत्वा	22	5
कवहा—ककुप्	15	3	काप् कास किस्सा केप् कीस	267	2
कज्जं—कार्यं	93	6	कीसे—कत्त्या		
”	112	4	काभो कीभो—का	226	3
कणखं—कवकं	76	7	काण काणं कास केसिं—	200	6
कण्णो—कर्णं	112	2	केषां,		
कण्णो—कण्ठ.	112	6			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
काण काणं केरिं—कासां	227	4	केसु केसुं—केपु	201	1
कासओ—कश्यपः	29	11	केहिं केहिं केहि—कै	199	7
कासओ—कर्पुकः	30	3	को—कः	199	6
कासिनो—कशितः	30	1	कोउहळळं—कौतूहळं	52	5
काहरो—कातरः	75	1	कोहं—कोहं	72	4
काहिं कीहिं—कस्यां	228	1			
काहिइ काही—करिव्यति	8	10	ख		
किं—किं	231	8	खंदो—खन्द	87	7
किति—किमिति	29	5	खंधो—खन्धः	71	1
किं वि—किमपि	29	2	खंभो उंभो—स्तम्भः	89	6
किणा केण केणं—केन	199	7	खग्गो—खद्गः	109	1
कित्तिलो केत्तिलो केह्हो—	135	6	खट्ठा—खट्वा	73	4
कियात्,			खणो—क्षणः	83	4
किरिआ—क्रिया	123	3	खण्डओ खुडिओ—खण्डितः	35	7
किलिज्जइ—केघते	125	6	खमा—क्षमा (शान्तिः)	92	2
किलिअं - क्लिअं	125	4	खळक—खलकः	156	1
किवो—रूपः	54	3	खळिओ—खलितः	109	4
कीओ—क्रीव	125	5	"	115	6
कुम्भओरो कुम्भारो—	10	1	खाणू—स्याणु' (शुष्कवृक्षः)	89	2
कुम्भकारः			ग		
कुओ—कुचः	67	2	गउओ—गवय.	34	5
कुहुं—कुडयस्	73	1	गउओ—गौड.	63	3
कुत्तो कुदो—कुपः	137	4	गउरवं—गौरवं	63	3
कुप्यळं—कुट्मळं	97	3	गङ्गं—गङ्गा	44	3
कुप्पासो कुप्पिसो—कूपस	41	2	"	160	1
कुरुअरा कुरुअरी—कुरुअरी	233	4	गङ्गत्तो गङ्गाउ गङ्गाओ गङ्गा-	161	3-4
कुळो—कुळं	26	6	सुन्तो गङ्गाहिन्तो—		
के—के	199	6	गङ्गाअय		
के—कानि	231	8	गङ्गत्तो गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाउ	161	2-3
केवहो—कैवर्तः	94	1	गङ्गाए गङ्गाओ गङ्गाहिन्तो—		
			गङ्गायाः.		

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
गङ्गा—गङ्गा	159	3	गोरिचो गोरिड गोरिओ गोरि-	165	1-2
गङ्गा गङ्गाड गङ्गाओ—गङ्गाः	160	2	सुन्तो गोरिहिन्तो—		
हे गङ्गा हे गङ्गे—हे गङ्गे	159	9	गौरिभ्य.		
गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए—गङ्गाया	160	9	गोरी गोरिआ गोरिड गोरिओ	164	7
गङ्गाया गङ्गायां	161	4-5	—गौर्य.		
गङ्गाड गङ्गाओ—गङ्गा.	159	7	गोरीअ गोरिआ गोरिइ गोरिए-	164	8
गङ्गाण गङ्गाणं—गङ्गाणां	161	5	गौर्यां गौर्याः गौर्यां		
गङ्गासु गङ्गासुं—गङ्गासु	161	5		165	2-3
गङ्गाहि गङ्गाहिं गङ्गाहिं—	160	7	गोरीआ—गौरि	164	4
गङ्गासि.			गोरीण गोरिण—गोरीणां	165	2
गरिमा गरिमो—गुरुस्वं (गरिमा)	27	2	गोरीहि गोरिहिं गोरिहिं—	164	9
गरुअं गुरुअं—गुरुअं	49	5	गौरिभिः		
गरुओ -गरुड	73	1	गोरीसु गोरिसुं—गौरिषु	165	3
गहिरो—गभीर-	47	5	घ		
गहिरो—गृहवाप्	134	1	घअं—घृअं	54	1
गामणी—ग्रामणी	156	1	घरं—गृहं	85	1
गिद्धी गिण्डी—गृष्टि.	22	2	च		
गिन्दो—ग्रीष्म.	103	5	चहृअं—चैत्यम्	90	5
गिरा—गी.	14	9	चडहो चडल्यो—चतुर्थः	89	12
गिहपई—गृहपतिः	85	1	चडणो चडरो चक चत्तारि	174	5-7
गुणं गुणो—गुणः	26	10	चत्तारो—चत्वार.		
गुन्मो—गुल्म	112	6	चडणह चडणहं—चतुर्णां	213	4
गेज्जं—ग्राहं	38	1	चडसु चडसु—चतुर्थं	174	11
गेण्डुअं—कन्दुकं	38	1	चडहिं चडहिं—चतुर्भि.	174	10
गोहं—गोष्ठं	109	4	चडहिन्तो चकहिन्तो—चतुर्थ्य.	174	10
हे गोरि—हे गौरि	164	6	चकं—चक्रं	110	1
गोरिं—गौरिं	164	7	चक्काओ—चक्रवाक.	9	8
गोरिचो गोरिअ गोरिआ गोरिइ	165	1	चंडो चुडो—चण्ड.	35	6
गोरीड गोरिए गोरिओ गोरि-			चन्द्रओ—चन्द्रः	138	3
हिन्तो (पं) गौर्याः.			चम्मं—चर्म	25	4

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति
चविडा चविला—चपेटा	71	4	जम्मणो जम्मो—जन्म	18	6
चावो—चापः	68	7	”	98	4
”	77	4	जवो—जपः	68	7
चिता—चिन्ता	45	3	जसो—यज्ञः	11	3
चिधं चिण्हं—चिह्नं	94	6	”	25	1
चिहुरो—चिकुरः	70	3	”	81	3
चुधह—अधोतति	109	6	”	83	6
चेहणो—चैत्यः	124	3	जस्स जास—यस्य	189	6
चोरिआ चोरिअं—चौर्यं	124	3	जह जहा—यथा	43	2
			जा जे—यान्	188	4
			जा—या	216	5
छत्तिवणो छत्तवणो—सप्तपर्णः	33	6	जाअ जीअ जाहिं जीहि—यस्यां	219	2
छप्पणो—षट्पदः	109	1	जाअ जाई जाए जीअ जीआ	217	4
छंमुदो—षण्मुत्त	84	1	जीह जीए—यथा,		
छमा—क्षमा (भूमि)	92	2	जाअ जाह जास जिस्सा जीस	218	2
”	121	5	जीसे—यस्या .		
छम्मो छवुमो—छद्य	128	5	जाई जाईं जाणि—यानि		
छाहा छाही—छाया	234	2	(द्वि-ब).		
छिहा—स्पृहा	92	4	जा जाठ जाओ जी जीआ	217	1
छुवा—छुव	15	3	जीठ जीओ—याः		
			जाण जेण जेणं—येवां	189	7
			जाण जाणं जेसिं—यासां	218	6
			(जास जासं)		
जं—यत्	18	9	जासु जासं जीसु जीसुं—यासु	220	1
जं—यं	188	4	जाहि जाहिं जाहिं—याभि.	217	4
जं—यां	217	2	जाहिंतो—यस्या (पं)	218	1
जं—यद्	229	4	जिणा जेण जेणं—येन	188	6
जहआ जत्थ जम्मि जर्सिं जाहिं	190	1-2	जित्तिओ—यावान्	135	3
जाळा जाहे—यस्मिन्			जिठ्ठा जीहा—जिह्वा	99	2
जण्हू—जण्हुः	104	4	”	30	7
जत्तो जम्हा जा जाठ जाओ	189	2, 3	जीआ—ज्या	129	2
जाहिन्तो जाहि—यस्मात्					
जत्थ जह जहि—यत्र	136	1			

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति
जुग—युगम्	110	4	ण उण—न पुन	9	5
जुम्हसहो—युष्मच्छब्द	81	1	णडण णडणा णडणो णडणाह—	13	9
जुर्त्त—जुर्त्त	108	3	न पुनः		
जे—जे	188	4	णडालं—लुडालं	82	4
जे—यालि	229	4	णमोकारो—नमस्कार.	39	8
जेत्तिओ—यावान्	135	7	"	88	1
जेसुन्तो जेहितो—वेज्यः	189	3	णहं—नभ.	25	2
जेहि जेहि जेहि—यै.	188	7	णाल णाह—तथा	222	3
जो—य.	188	4	णानं—ज्ञानं	96	5
जोणहा—ज्योत्स्ना	105	1	णाहि—तामिः	222	4
जोन्वण—यौवनं	62	1	णितरं णेडर—नूपुर	53	2
			णिडालं णडालं—लुडालं	33	2
			णिद्धो सणिद्धो सिणिद्धो—	126	1
झणी—ध्वनि.	34	4	जिगघ.		
"	102	4	णिरन्तरं—निरन्तरं	13	2
झत्ति—झशिति	29	8	णिवो—नृप.	77	4
झाणं—ध्यानं	93	8	णिसहं णिस्सहं णीसहं—निस्सहं	12	1
			णिसाणरो णिसिणारो—	41	4
			निशाकर.		
ठंभो—स्तम्भ.	90	1	णिहुसो—निकषः	70	3
ठीणं—स्थानं	89	11	णीमी णीवी—नीवी	83	1
			णीळा णीळी—नीळा	232	6
डमह—दहति	74	5	णीसहो—निस्सह	30	5
डड्हो—दग्धः	95	5	णीसासूसासा—निशासो-	10	6
डम्भो—दम्भ	74	5	च्छासो		
डसह—दशति	74	5	णीसासो—निशास.	116	1
			णेहो—जेह.	109	6
			णेहो सणेहो—स्नेह	122	1
			णोमाळिआ—नवमालिका	66	3
			णहामो—जात.	104	4
णं—तां	222	3			
णमणो—मयन	26	5			
णहं—नदी	44	4			
णहसोत्त णहंसोत्तं—मदीओत्त.	8	1			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठं पङ्क्तिः
सं—सत्	19 1	साहि साहितो सो—सस्मात्	191 6
”	230 1	सत्य सह सहि—सन्न	192 1-4
सं णं—सं	191 2	सत्य सन्मि सस्ति सहि—	136 1
सं तुं तुवं तुमं तुहं—त्वं	201 5, 7	सस्मिन्.	193 3
सं तुं तुप् तुमे तुम्ह तुवं तुहं—	202 5, 6	संबो—स्वम्भः	108 1
त्वां.		समो—समः	11 3
सं—सां	221 2	समो—समः	25 2
सहभा साला साहे—सदा	193 2	सम्भं—सांभं	98 6
सहजं सहजं—सृतीयं	80 1	सरठ सरभो सरवो सरुणो	155 2
सहचो सहजं सहजो सहहितो	203	सरु—सरवः.	
सुज्झ सुज्झचो सुज्झा सुज्झाठ		हे सरु हे सरु—हे तरो	155 4
सुज्झाभो सुज्झाहि सुज्झा-		सरुं—सरुं	155 6
हितो सुब्भ सुब्भचो सुब्भा		सरुत्तो सरुळ सरुभो सरुसुत्तो	155 6
सुब्भाठ सुब्भाभो सुब्भाहि		सरुहितो—सरुम्भः	
सुब्भाहितो सुमचो सुमा		सरुणा—सरुणा	155 5
सुमाठ सुमाभो सुमाहि सुमा-		सरुणो सरुचो सरुळ सरुभो	155 6
हितो सुम्ह सुम्हचो सुम्हा		सरुहितो—सरोः.	
सुम्हाठ सुम्हाभो सुम्हाहि		सरुणो सरुस्स—सरो	155 7
सुम्हाहितो सुह्य सुवत्तो सुवा		सरुणो—सरुन्	155 5
सुवाठ सुवाभो सुवाहि सुवा-		सरुमि—सरो	155 7
हितो सुहचो सुहा सुहाठ		सरु—सरुः	155 2
सुहाभो सुहाहि सुहाहितो		सरुण सरुणं—सरुणां	155 7
सुहितो—स्वत्.		सरुसु सरुसुं—सरुसु	155 7
सणुषी—सन्नी	127 6	सरुहि सरुहिं सरुहिं—सरुमि.	155 5
सत्तो सपिभो—सप्त	122 5	सळ विटं सळवेटं—सळवृन्तं	59 11
सत्तो साठ साभो सासुत्तो	192 5	सस्स सास से—सस्स	192 6, 8
साहि साहितो सेसुत्तो सेहि		सह सहिं—सथा	43 1
सेहितो—सेम्भः		सहत्ति—सथेति	29, 8, 46, 3
सत्तो सन्हा सा साठ साभो		सा से—सात्	191 4

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति
उबभाओ उबभासुंतो उबमा-			दक्खिणो दाहिणो—दक्षिणः	31	3
हि उबमाहितो उबमेसुंतो			दरिणो—दसः	59	6
उबमेहि उबमेहितो उबहत्तो			दरिसो दासो—दसैः	122	3
उबहाउ उबहाओ उबहासुंतो			हे दहि—हे दधि	172	3
उबहाहि उबहाहितो उबहे-			दहिं—दधि (द्वि)	172	3
सुंतो उबहेहि उबहेहितो			दहिं ^५ दहिं—दधि	172	2
उबहत्तो उबहाउ उबहाओ			दहि एथ—दध्यत्र	8	13
उबहासुंतो उबहाहि उबहा-			दहिणा—घग्ना	172	3
हितो उबहेसुंतो उबहेहि			दहिणो दहितो दहीउ दहीओ	172	4-5
उबहेहितो तुज्जत्तो.—युष्मद			दहीहितो—दग्गः (धं)		
उम्हक्केरं—युष्मदीयं	80	7	दहिणो दहिस्स—दग्ग.	172	6
ते—ते	191	2	दहितो दहीउ दहीओ दही-	172	6
ते—जानि	230	1	सुंतो दहीहितो—दधिम्यः.		
तेरह—त्रयोवश	65	5	दहिम्मि—दधनि	172	6
तेहं—तैलं	120	2	दही दहीह् दहीण—दधीनि	172	3
तेवीसा—त्रयोविंशतिः	65	5	दहीण दहीणं—दधां	172	6
तेसु तेसुं—तेषु	193	3	दहीसु दहीसुं—दधिषु	172	6
तेहि तेहिं ^५ तेहिं—तैः	191	4	दहीहि दहीहिं ^५ दहीहिं—दधि-	172	4
तेळोक्कं—त्रैलोक्यं	111	5	भिः.		
तोहं—तुहं	52	7	दाढा—दंघ्रा	24	2
			दामं—दाम	25	2
थ			दाम—दाम	186	6
थओ—स्तम्भः	89	9	दामाह—दामानि	186	6
थाणू—स्थाणुः (हरः)	89	2	दाहिणो—दक्षिणः	101	6
थीणं—स्थानं	90	1	दिईओ दुईओ—द्वितीयः	47	1
थुलं थोरं—स्थूलं	119	1	दिवणो दुउणो—द्विगुणः	47	1
थूणं थोणं—स्थूलं	53	6	दिओ—द्विजः	47	2
थेरो—स्थविरः	65	5	दिवओ—दीर्घः	116	3
			दिवओ—दीर्घः	139	4
द			दिविआ—द्विष्टया	123	4
दहत्तो—दैत्यः	62	8			
दयालू—दयावान्	133	6			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
दिग्गं दत्त—दत्तं	32	8	दोहळ—दोहवं	75	3
”	96	2	दोहि दोहि” दोहिं वेहि वेहि”	213	6
दिलभा—इपव	186	1	वेहि—द्वाम्यां.		
दिसो—दिक्	17	4	हे धण—हे धन	171	3
दुभाई—द्विजातिः	46	6	धर्ण—धर्ण	171	17
दुईओ विईओ—द्वितीयः	113	4	धणमणो—धनवान्	133	5
दुउणो विउणो—द्विगुण	113	4	धणाह धणाई धणाणि—धना-	171	6-7
दुछं—दुच्छं	88	1	नि		
दुनख—दुःखं	109	3	धणी—धनी	134	4
दुण्णि दुवे दो दोण्णि विण्णि	213	1	धणुहं धणू—धनुः	15	5
वेण्णि वे—हे.			”	25	6
दुवं—दुवं	109	1	धत्ती भाई धारी - धात्री	170	1
दुरुत्तर—दुरुत्तर	13	3	(हे) धाळ धाभा—हे धात.	157	6
दुवळण दोवळण—द्विवचनं	47	3	हे धाळ—हे धात्	173	6
दुवार वार—द्वार	114	1	धाळठ धाळओ धाळवो धाळ-	157	9
दुवारं दुवेरं वारं वेरं—द्वारं	36	9	णो धाळ—धात्तर.		
दुवारिओ—द्वैवारिकः	62	3	धाळा धाळारो—धात्ता	156	6
इसहो दूसहो—दुस्तह	51	6	धाळारं—धात्तु	173	5
इहओ दूसहो—दुसैग	12	2	धाळणो धाळ—धात्तुन्	157	10
इससणो—दुश्शासनः	30	2	धारी—धात्री	115	4
इवणार्ण—देवनागं	21	9	धीरं—धैर्यं	64	2
इवणसुवत्तं—देवनागसुव-	21	9	धुत्तो—धूर्त.	94	1
त्तं			धुरा—धू	14	9
वीणु कासणं—देव्या कासनं	8	15	धेणू धेणूठ धोणूओ—धेनव	163	4-5
व्णं—वैर्णं	118	2	नळरं—नगर	67	2
व्हणु व्हणु व्हणु व्हणु—द्वयो	214	3	नई णई—नदी	77	2
व्हो व्हो व्हो दोसुतो दो-	213	6	न वणो—न पुन.	68	4
हिंलो वेत्तो वेठ वेओ वेसुतो			नाओ - न्यायः	77	2
वेहिंलो—द्वाम्या.			निबळं—निबळं	93	4
सु दोसुं—द्वयो.	214	5	”	109	3

शाक्यपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	शाक्यपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
निष्णं—निष्णं	96	5	पल्लवं—पल्लवं	111	8
नेहुं—नीडं	2	11	पवहो पवाहो—प्रवाह	43	8
नेहुं नीडं—नीडं	49	1	पाठसो—प्रावृद्	17	4
			"	26	2
प			पाणिञ्जं पाणीञ्जं—पानीञ्जं	48	6
पह्वं—प्रतीपं	74	2	पासं—पाह्वं	116	1
पडरो—पौर	63	3	(हे) पिञ्ज—हे पितः	158	7
पकं पिञ्जं—पक्वं	33	2	पिञ्जड पिञ्जडो पिञ्जरा पिञ्जवो	158	5
पच्छसो—प्रत्युषः	83	8	पिडणो पिड पिडो—पितर		
पच्छं—पथ्यं	93	2	पिञ्जरो पिञ्जा—पिता	157	12
पच्छिमं—पश्चिमं	93	2	पिञ्जासरो—पिक्खर	30	4
पजंतो पर्यन्तः	101	1	पिडणो—पितरः	158	11
पञ्चह पञ्चहं—पञ्चाना	214	4	पिडवणं—पितुवणं	57	2
पट्टं—पुष्टं	27	8	पिडो—पिकः	67	2
पट्टं—पुष्टं	55	6	पिञ्जं—पक्वं	110	1
पडिमा—पटिमा	27	4	"	111	5
पडिवणं—प्रतिपक्षं	74	1	पिच्छी पिडुवी—पुच्छी	102, 2, 127,	8
पडमं—प्रथमं	76	3	पिट्टी पुट्टी—पुष्टिः	57	10
पण्णरह—पञ्चदश	96	2	पिज्ज उअञ्जं—पिबोदकं	10	4
पण्णासं—पञ्चाशत्	96	2	पिव मिव व विअ विव व्व—ह्व	235	5
पण्णो—पञ्चः	35	4	पिसाजी—पिशाची	68	2
पण्हो—प्रक्षः	104	4	पिहं—पृथक्	19	2
पट्टमं पोम्मं—पञ्च	40	2	पीडं पेडं—पीडं	49	1
पप्फुळळोअणविसई—प्रफुल्ल- लोचनविशति	24	4	पीणत्तं पीणत्तणं पीणदा पीणिमा	137	1
पसुक्को पम्सुक्को—प्रसुक्तः	116	2	—पीनत्वं,		
पम्हो—पक्ष्म	104	2	पुडवी पुडुवी—पुथिवी	76	1
परकेत्तं—परकीयं	136	3	पडमं पडुमं पुडुमं पुडमं—प्रथमं	35	10
परामरिसो—परामर्शः	123	3	पुणाह—पुनः	13	10
परोप्परं—परस्पर	39	8	पुण्णं—पुण्यं	78	5
पल्लवसो—पल्लव	121	3	"	97	5
पल्लविहं—पल्लवं	138	3			

प्राकृतपदानि	पृष्ठ पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृष्ठ पङ्क्ति:
पुरा—पुः	14 10	बुद्धिचो बुद्धीठ बुद्धीभो बुद्धी-	162 10
पुरिसो—पुरिषः	50 7	मुतो बुद्धीहिंवि—बुद्धिम्य	
पुळल्यो—पुळस्त्य.	105 2	बुद्धी—बुद्धिः	162 2
पुब्बग्हो—पूर्वाह्नः	104 5	बुद्धी बुद्धीठ बुद्धीभो—बुद्धयः	162 3
पोक्करं—पुक्करं	87 7	बुद्धी बुद्धीठ बुद्धीभो—बुद्धीः	162 5
पोत्थमं—पुस्तकं	2 13	बुद्धीभ बुद्धीभा बुद्धीह बुद्धीए	162 6
पोरो—पूर	66 2	—बुद्धयाः बुद्धौ	163 1
		बुद्धीण बुद्धीणं—बुद्धीना	163 1
फ		बुद्धीसु बुद्धीसुं—बुद्धिसु	163 2
फंसो—स्फं.	97 5	बुद्धीहि बुद्धीहिं बुद्धीहिं—	162 7
फलं—फलं	72 2	बुद्धिमिः	
फळिहो—स्फटिक	70 3	बोर—बदर	66 3
ब		भ	
बण्यो—बाण्य. (ऊष्मा)	101 3	भंमं—भृहं	55 4
बग्गचेर—ब्रह्मचर्यं	100 4	भट्टिदारिणा—भर्तृदारिका	57 4
बहप्पई बहप्फई बहस्सई वि-	58 2	भढो—भट्ट	73 4
हप्पई विहप्फई विहस्सई		भच्चिवतो—भक्तिमान्	133 5
बुहप्पई बुहप्फई बुहस्सई		भण्यो भग्हा—भस्म	97 1
भयप्पई भयप्फई भयस्सई		भमना भुमना—भू	140 2
भियप्पई भियप्फई भियस्सई		भमिसु भमिसुं भमीसु भमीसुं—	163 4
भुयप्पई भुयप्फई भुयस्सई—		अमिसु	
बृहस्पति.		अर्ब भवेतो—भवान्	18 5
बहुभमं—बहु	138 4	भविभो—भव्य	124 3
बळिसं—बळिशं	71 3	भालो—भाग	44 1
बाम्हणो—ब्राह्मण.	103 6	भित्ठी—कुटी	50 7
बाहो—बाण्य. (अशु)	101 3	भिसभो—भिक्षक्	18 2
बुद्धिं—बुद्धिं	162 5	भुचं—भुक्तं	115 3
(हे) बुद्धि बुद्धी—हे बुद्धे	162 4	भोमणमेत्तं—भोजनमात्रं	37 1
बुद्धिचो बुद्धीभ बुद्धीभा बुद्धीह	162 7, 8	भोगहन्हं—भोगचिह्नं	9 6
बुद्धीठ बुद्धीए बुद्धीभो बुद्धी -		भोच्छा—भुक्ता	102 2
हिंवि—बुद्धया.			

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पक्षिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पक्षिः
म			माह्रिणं माळणं—मावृणा	57	8
ममाह मह मय ममय ममं	209	9-11	माह्रिण माह्रिणं माळण माळणं— मावृणां.	168	6
ममाह मि मे णं—मया.			माणइन्तो—मानवान्	134	2
महत्तो महइउ महइओ महइहितो	209	16	मासं मंसं—मांसं	23	2
मज्झत्तो मज्झा मज्झाउ			मुकुळं मुठळं—मुकुळं	50	2
मज्झाओ मज्झाहि मज्झा-			मुळो—मुख्यः (सूर्यः)	71	1
हितो ममत्तो ममा ममाउ			मुणइज्जइ—ज्ञायते	8	8
ममाओ ममाहि ममाहितो			मुसळं मूसळं—मुसळं	52	2
महत्तो महा महउ महाओ			मुसा मूसा मोसा—मृषा	58	6
महाहि महाहितो—भव.			मुहुळं—मुलं	138	3
मगू—महुः	109	2	मुळं—मूल्यं	110	5
मच्छळो—मत्सरः	93	3	मूसओ—मृषकः	45	5
मज्झिमो—मध्यमः	33	8	मेळं—मेयं	80	2
महो—मर्त्यः	105	4	मोत्ताहळं—मुक्ताफलं	78	4
मड्डिओ—मर्दितः	95	1	मेहो—मेघः	70	5
मढो—मठः	72	4	मोरो—मधूरः	66	6
मण्हा—मृत्त्वा	105	1			
मजं—मयं	93	6	र		
मंतू मण्णा—मन्युः	94	6	रखणं—रत्नं	121	5
मंसं—मांसं	44	3	रइलच्छो—रतिलक्ष्म	105	3
महं महत्तो—महान्	18	6	रगो रत्तो—रक्तः	87	5
महीपट्टं—महीपृष्ठं	55	7	रण्णा राजाण्णा राजाणेण राजा- णेण राएण राएणं—राज्ञः.	179	5-6
महु—मधु	70	6	रण्णो राजत्तो राजा राजाउ	180	1-3
महुं महुँ—मधु	173	1	राजाओ राजाणत्तो राजाणा		
महु एत्थ—मज्जत्र	3	13	राजाणाउ राजाणाओ राजा- णाहि राजाणाहितो राजाणो		
(हि) माअ माआ (हि)	167	9	राजाहि राजाहितो राहणो-राज्ञः.		
मातः.			रण्णो राअस्स राजाणस्स राजा- णो राहणो—राज्ञः.	180	6
महुरग्घ—मधुराचच	136	5			
माअरा माआ—माता	167	7			
माह्वरं माउवर—मावृगृहं	57	6			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
रहो—रथः	70	6	राहणा—राथा	179	2
रस्ती—रश्मिः	103	6	राहणो—राथानः	177	7
रामं राजाणं राहणं—राजानं	178	4	राप्हि राप्हिं राप्हिं—	179	7
(हि) राज राजा राजाण राजा-	177	1-2	राजभिः		
णो राजो—राजन्			राजो—राज.	44	1
राजत्तो राजाठ राजाओ राजा-	180	4-6	रामं—रामं	143	11
णत्तो राजाणाठ राजाणाओ			(दि) राम रामा रामो—(दि)	143	6
राजाणासुन्तो राजाणाहि			राम		
राजाणाहिंतो राजाणेसुन्तो			रामत्तो रामा रामाठ रामाओ	146	6
राजाणेहि राजाणेहिंतो राजा-			रामाहि रामाहिंतो—रामाय		
सुन्तो राजाहि राजाहिंतो			रामत्तो रामाठ रामाओ रामा-	147	11
राहत्तो राईठ राईओ राई-			सुन्तो रामाहि रामाहिंतो		
सुन्तो राईहि राईहिंतो राप्-			रामेसुन्तो रामेहि रामेहिंतो		
सुन्तो राप्हि राप्हिंतो—			—रामेभ्यः		
राजम्भः			रामम्मि रामे—रामे	149	3
रामम्मि राहम्मि—राशि	182	1	रामत्स रामाय—रामाय	145	9
राजा राजो—राजा	175	7	रामत्स—रामस्य	148	7
राजा राजाणा राजाणो—	178	1	रामा—रामाः	142	9
राजानः			रामा रामे—रामान्	144	1
राजा राजाणे राजाणो राजाणं	178	4-5	रामाण रामाणं—रामाणां	148	9
राहणो राहणं—राजानं			रामेण रामेणं—रामेण	144	6
राजाणा—राजा	182	3	रामेसु रामेसुं—रामेसु	149	6
राजाणा राजाणाणो—राहः	182	5	रामेहि रामेहिं रामेहिं—रामैः	145	3
राजाणाण राजाणाणं राहणं	181	1-2	रामो—राम	142	4
राहणं राहणं—राजां			रिखी—रिखिः	59	8
राजाणेहि राजाणेहिं राजाणेहिं	180	1	रुक्खं—रुक्खं	149	10
राईहि राईहिं राईहिं—			(दि) रुक्ख रुक्खा रुक्खो—(दि)रुक्ख	149	9
राजभिः			रुक्खत्तो रुक्खा रुक्खाठ रु-	150	3
राजाणाणो—राजानः	182	3	रुक्खाओ रुक्खाहि रुक्खा-		
राजाणो—राजा	176	5	हिंतो—रुक्खाद		

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
रुक्खत्तो रुक्खाठ रुक्खाभो	150	4	वजो—वजः	111	8
रुक्खासुन्तो रुक्खाहि रु-			वह्वा—वार्ता	94	4
क्खार्हितो रुक्खेसुन्तो रु-			वम्महो—मन्मथः	79	4
क्खेहि रुक्खेहितो—			वरिसं वासं—वर्ष	122	4
वृक्षेभ्यः			वरिहो—वर्हः	123	4
रुक्खन्मि रुक्खे—वृक्षे	150	7	ववसाभो—व्यवसायः	112	8
रुक्खस्स—वृक्षस्य	150	2, 6	वहुं—वधू	166	1
रुक्खा रुक्खे—वृक्षात्	149	10	(हे) वहु—(हे) वधु	166	1
रुक्खा रुक्खो—वृक्षाः	149	8	वहुत्तो वहुड वहुओ वहुसुत्तो	166	3
रुक्खाण रुक्खागं—वृक्षाणां	150	6	वहुहितो—वधूभ्यः		
रुक्खेण रुक्खेणं—वृक्षेण	150	1	वहुत्तो वहुअ वहुआ वहुइ	166	2-3
रुक्खेसु रुक्खेसुं—वृक्षेषु	150	7	वहुड वहुपु वहुओ वहुहितो—		
रुक्खेहि रुक्खेहिं रुक्खेहिं—	150	1	वध्वा.		
वृक्षैः			वहु—वधूः	165	7
रुक्खो वच्छो—वृक्षः	88	3	वहु वहुड वहुओ—वध्वः वधूः	166	1
रुगो—रुणः	111	2	वहुअ वहुआ वहुइ वहुपु—वध्वा	166	2
रुणं—रुदितं	76	5	वहुअ वहुआ वहुइ वहुपु—	166	3
रुपिणी—रुक्मिणी	97	3	वध्वाः वध्वास्		
रेभो—रेफ.	78	2	वहुडवगूओ वहुवगूओ—वधूपगूडः	8	7
व			वहुण वहुणं—वधूनां	167	1
वंकं—वक्रं	21	2	वहुसु वहुसुं—वधूपु	167	1
व वा—वा	43	2	वहुहि वहुहिं वहुहिं—वधूमि.	166	2
वहरं वेरं—वैर	62	5	वहेडओ—विभीतक	45	5
वहरं वजं—वज्रं	122	5	वळ्ळी वेळ्ळी—वह्नी	36	8
वओ—व्ययः	112	8	वातीसा—द्वात्रिंशत्	113	2
वओ—व्याघ्रः	116	3	वादह—द्वादश	113	2
वच्छेण वच्छेणं—वृक्षेण	22	5	वावीसा—द्वाविंशतिः	113	2
वच्छेसु वच्छेसुं—वृक्षेषु	22	6	वासरिखी—व्यासक्रधि.	59	9
वच्छो अहिणंदिओ—वत्सोऽभि-	9	1	विटं वेटं वोटं विलं वेलं वोलं—	59	1
वन्दितः			वृत्तम्		

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
विंशो विंशो—विन्ध्यः	20	9	स सो—स	191	2
विंशो—वृद्धिकः	91	1	सभळापिच्छीविज्—सकळपृथ्वी-		
वि पि—अपि	287	2	विद्वान्	102	२
विभारुको—विकारवान्	184	2	सभा सद्—सदा	41	1
विईभो, बीभो—द्वितीयः	10	1	सकभो—संस्कृतः	23	6
विण्—विष्णु.	104	4	सकारो—सत्कारः	23	6
विज्जुला विज्जू—विष्टव	140	4	सक्खिणो सक्खी—साक्षी	18	4
विज्—विष्टव	14	6	सर्ध—सत्यं	90	5
”	26	7	सजणो—सजनः	128	3
”	186	3	सज्जं—सर्ध	93	8
विजुभो—वृद्धिक.	90	8	सणिं—दानैः	139	2
विदाभो—विद्रुतः	50	5	सण्हं सुण्हं—सूक्ष्मं	52	9
विम्हभो—विस्मयः	103	5	सण्हं—अक्षुण्णं	109	9
विस्सं—विष्वक्	19	1	सचरी—ससतिः	75	5
विहणो ?—विह्वलः	115	4	सहाळो—शब्दवान्	133	7
विहप्पई विहत्सई—वृहस्पति.	106	5	सहो—शब्दः	83	5, 101-2
विण् वण्—विष्णुः	45	1	सहा—शब्दा	11	4
वीसा—विंशतिः	23	9	समिद्धी सामिद्धी-ससुद्धिः	31	5
वीसाण वीसाणं—विंशतीनां	214	5	ससुद्धो—ससुद्धः	109	4
वीसासो—विश्रम.	30	1	ससुद्धो—ससुद्ध.	170	2
वीसामो—विश्वासः	30	1	सम्मं—सम्यक्	19	1
वीसुं—विष्वक्	30	2, 34-5	सम्मं - दानं	25	4
वुद्धकई—वृद्धकविः	95	5	सरभो—शरत्	18	1
वेणुवणं वेणुवणं—वेणुवनं	8	1	”	26	2
वेसो—वेप.	83	6	सरिभा—सरिप	14	5
			सरिच्छो—सदक्षः	60	5
स			सरिसो—सदद्याः	60	6
संशो—शंखाः	71	1	सरी—सदक्	60	5
संणा—संज्ञा	35	4	सरो—स्मरः	103	6
संदणो—स्पन्दनः	83	5	सकाहा—काषा	121	3
संपभा—संपव	14	6			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
सब्धं—सर्वं	228	5	सीसो—शिष्यः	30	2
सब्धो—सर्वतो	137	3	सीहो—सिंहो—सिंहः	24	4
सब्धस्य—सर्वस्मिन्			सुदेरं—सान्दयम्	100	5
सर्वस्मिन्	187	12	सुतरिसो—सुपुरुषः	10	1
सब्धहिं—सर्वस्मिन्	188	1	सुभो—श्व.	128	2
सब्धा—सर्वे	187	5-6	सुढो—शौण्ड	62	3
सब्धा—सर्वा	216	2	सुण्हं—सोण्हं—सुहम्	106	2
सब्धा—सर्वा	232	7	सुत्तो—सुसः	109	2
सब्धाह—सर्वाणि	229	1	सुव्यं—सुव्यं	112	7
सब्धाणं—सर्वे	187	9	सुवं—स्वम्	128	2
सब्धे—सर्वे	187	5	सुवह—सोवह—स्वपिति	39	4
सब्धे—सर्वाणि	228	5	सुहं—सुभ (सुखं)	70	6
सब्धेसिं—सर्वासाम्	216	3	सुहकरो—सुहभरो—सुखकरः	67	5
सब्धो—सर्वः	187	3	सुहवो—सुहवो—सुभग	52	2
ससा—स्वसा	169	1	"	70	1
(हि) ससा—(हि) स्वसः	169	2	से—अस्याः	225	1
सहमाणी—सहमाणा—सहमाना	232	6	से—एतस्याः	223	5
सा—सा	220	5	सेजा—शय्या	38	1
सारङ्गं—शार्ङ्गं	121	3	सेळो—शैलः	62	1
सालाहणो—शातवाहनः	9	8	सो अ—स च	68	4
सारसं—सस्यम्	30	4	सोष सोषिष सोषेण सो णइ—	235	1-2
साहणा—साहणी—साधनी	233	3	स एव		
साहा—शाखा	70	5	"	118	5
सिंहो—सिंहः	83	3	सोहिळो—शोभावान्	134	1
सिभावाभो—स्याद्वाद.	124	3			
सिमिणो—सिबिणो—स्वमः	83	1	ह		
सिरं—शिरः	25	2	हशुमं—हनुमन्तम्	151	3
सिरिमंतो—श्रीमान्	133	4	हशुमत्तो—हशुमाउ—हशुमाभो		
सिरी—श्रीः	123	3	हशुमासुंतो—हशुमाहितो—		
सिबिणो—स्वम.	32	2	हनुमन्तयः	151	6

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
हयुमचो हयुमाव हयुमानो	151	5	हरिचो हरीव हरीभो हरीसुतो	154	1
हयुमाहिंशो—हयुमवः			हरीहिंशो—हरिम्यः		
हयुमन्मि—हयुमति	151	9	हरिमि—हरौ	154	4
हयुमस्स—हयुमवः	151	7	हरी—हरिः हरी	152	4
हयुमा— हयुमान्	138	6	(हि) हरी हरि—हे हरे	152	12
”	151	2	हरी हरिणो—हरीण्	153	1
हयुमा— हयुमन्तः	151	2-3	हरीण हरीणं—हरीणाम्	154	3
हयुमाभा—हयुमवा	151	4	हरीसु हरीसुं—हरिसु	154	4
हयुमाण हयुमाणं—हयुमवाग्	151	8	हरीहि हरीहिं हरीहिं—	153	5
हयुमासु हयुमासुं—हयुमसु	151	9	हरिमिः		
हयुमाहि हयुमाहिं हयुमाहिं—	151	5	हरो हरीरो—हरः	34	2
हयुमनिः			हळदा हळदी—हरिदा	234	2
हृत्यो—हृत्	96	7	हळदी—हरिदा	81	5
हरसन्धा हरसन्धा—हरस्कन्धौ	116	5	हिरी—हीः	123	3
हरिसो—हर्षः	123	2	होह हह—भवतीह	10	3
हरव हरवो हरिणो—हरवः	152	8			
हरिं—हरिम्	153	1	ळ		
हरिणा—हरिणा	153	3	कक्षणो—कक्षमण.	105	2
हरिणो हरितो हरीव हरीभो	153	7	कक्षो—कक्षम	105	3
हरीहिंशो—हरेः			कगं—कगम्	110	5
हरिणो हरिस्स—हरेः	154	3	कडी—घटि.	80	5
			काक अकाक—अकाक्	28	7

प्राकृतमणिदीपानुरोधी प्राकृतसुबन्तशब्दरूपसंग्रहः.
साधारणशब्दाः.

अकारान्तपुंलिङ्गो रामशब्दः.

	एकवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	रामो	रामा ¹
संबोधनप्रथमाविभक्ति	रामो दे राम	दे रामा
द्वितीयाविभक्तिः	रामं	रामा रामे
तृतीयाविभक्ति	रामेण रामेण	रामेहि रामेहि ^२ रामेहि
² पञ्चमीविभक्ति.	रामाहितो रामत्तो रामाणो रामाढ रामा रामाहि	रामाहितो रामेहितो रामासुतो रामेसुतो रामाहि रामेहि रामत्तो रामाणो रामाढ
षष्ठीविभक्ति.	रामस्त	रामाण रामाणं
सप्तमीविभक्तिः	रामे रामन्मि	रामेसु रामेसुं

एवं वृक्षादयोऽदन्ताः पुंलिङ्गाः.

भाकारान्तपुंलिङ्गो ह्युमाशब्दः.

	एकवचनम्	बहुवचनम्
प्र	ह्युमा	ह्युमा
सं	दे ह्युमा	दे ह्युमा
द्वि	ह्युमं	ह्युमा
तृ	ह्युमाणा	ह्युमाहिं ह्युमाहि ^२ ह्युमाहि
पञ्च.	ह्युमाहितो ह्युमत्तो ह्युमाणो ह्युमाढ	ह्युमाहितो ह्युमासुतो ह्युमत्तो ह्युमाणो ह्युमाढ
ष.	ह्युमस्त	ह्युमाण ह्युमाणं
स.	ह्युमन्मि	ह्युमासु ह्युमासुं

¹ प्राकृते द्विवचनस्थानेऽपि बहुवचनस्यैव प्रयोगात् सर्वत्र द्विवचनान्तरूपं नास्त्येव ।

² प्राकृते तादर्थ्यचतुर्थ्यैकवचनमात्रप्रयोगानुप्रादकस्य सत्तात् तद्वेतरत्र चतुर्थीविभक्ति-
प्रयोग एवेति शक्यते । तादर्थ्यविवक्षायां तु चतुर्थीस्थाने षड्धा हैकल्पिकतया विधानान् षष्ठीप्रवृत्ति-
पक्षे 'रामस्त' इति, तदभावपक्षे 'शेष सस्कृतवद्' इत्युक्त्या 'रामाय' इत्येव सस्कृतवदे-
वान्यस्य बोध्यम् ।

इकारान्तपुंलिङ्गो हरिश्चन्दः.

	एक	बहु
प्र.	हरी	हरउ हरओ हरिणो हरी
सं.	दे हरी दे हरि	दे हरउ दे हरओ दे हरिणो दे हरी
द्वि.	हरिं	हरी हरिणो
तृ.	हरिणा	हरीहिं हरीहि हरीहि
पञ्च.	हरीहिंतो हरित्तो हरीउ हरिओ हरिणो	हरीहिंतो हरीयुंतो हरित्तो हरीओ हरीउ
ष.	हरिस्स हरिणो	हरीण हरीणं
स.	हरिन्मि	हरीसु हरीसुं

पूर्वं गिर्यादय इदन्ताः पुंलिङ्गाः । एवमेव ग्रामाण्वादय
इकारान्तपुंलिङ्गा अपि बोध्याः.

उकारान्तपुंलिङ्गः तरुश्चन्दः.

	एक	बहु
प्र.	तरु	तरउ तरवो तरओ तरु तरुणो
सं.	दे तरु दे तरु	दे तरउ दे तरवो दे तरओ दे तरु दे तरुणो
द्वि.	तरुं	तरु तरुणो
तृ.	तरुणा	तरुहिं तरुहिं तरुहि
पञ्च.	तरुहिंतो तरुत्तो तरुउ तरुओ तरुणो	तरुहिंतो तरुयुंतो तरुत्तो तरुओ तरुउ
ष.	तरुस्स तरुणो	तरुण तरुणं
स.	तरुन्मि	तरुसु तरुसुं

पूर्वं चाण्वादय उकारान्ताः, सक्ण्वादय उकारान्ताश्च बोध्याः.

अकारान्तपुंलिङ्गो धातुशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	धाभा धाभारो	धाभारा धाऊ धाभवो धाडणो धाभउ धाभवो
सं.	हे धाभ हे धाभारो हे धाभार (हे धाभां)	हे धाभारा हे धाऊ हे धाभवो हे धाडणो हे धाभउ हे धाभवो
हि.	धाभारं	धाभारा धाभारे धाऊ धाडणो
वृ.	धाडणा धाभारेण धाभारेणं	धाभारेहिं धाभारेहिं धाभारेहि धाऊहिं धाऊहिं धाऊहि
पञ्च.	धाभाराहिंतो धाभारत्तो धाभाराभो धायाराउ धाभारा धाभाराहि धाऊहिंतो धाडत्तो धाऊउ धाऊभो धाडणो	धाभाराहिंतो धाभारेहिंतो धाभाराधुंतो धाभारेसुंतो धाऊहिंतो धाऊसुंतो धाभारत्तो धाभाराउ धाभाराभो धाभाराहि धाडत्तो धाऊउ धाऊभो
ष.	धाभारस्स धाडणो धाडस्स	धाभाराण धाभाराणं
स.	धाभारे धाभारम्मि धाडम्मि	धाभारेसु धाभारेसुं धाऊसु धाऊसुं

एव कर्त्तव्यः अकारान्ताः पुंलिङ्गाः

अकारान्तपुंलिङ्गः पितृशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	पिआ पिअरो	पिअरा पिअउ पिअभो पिअवो पिऊ पिडणो
सं.	दे पिअ दे पिआ दे पिअरो दे पिअर	दे पिअरा दे पिअउ दे पिअभो दे पिअवो दे पिऊ दे पिडणो
हि.	पिअरं	पिअरे पिअरा पिडणो पिऊ
वृ.	पिअरेण पिअरेणं पिडणा	पिअरेहिं पिअरेहिं पिअरेहि पिऊहिं पिऊहिं पिऊहि
पञ्च.	पिअराहितो पिअरत्तो पिअराभो पिअराउ पिअरा पिअराहि पिऊहितो पिडत्तो पिऊभो पिऊउ पिडणो.	पिअराहितो पिअरेहितो पिअराधुंतो पिअरेसुंतो पिऊहितो पिऊसुंतो पिडत्तो पिअरत्तो पिअराभो पिअराउ पिअराहि पिअरेहि पिऊभो पिऊउ

प.	पिअरस्स पिठणो पिठस्स	पिअराण पिअराणं
स.	पिअरे पिअरम्मि पिठम्मि	पिअरेसु पिअरेसुं पिअसु पिअसुं

एवं जामात्रादयः अकारान्ताः पुच्छिङ्गा रुदिशब्दाः

इत्यजन्तपुच्छिङ्गसाधारणशब्दाः.

आकारान्तस्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	गङ्गा	गङ्गाठ गङ्गाओ गङ्गा
सं.	दे गङ्गा दे गङ्गे	दे गङ्गाठ दे गङ्गाओ दे गङ्गा
द्वि.	गङ्गं	गङ्गाठ गङ्गाओ गङ्गा
तृ.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए	गङ्गाहिं गङ्गाहिं गङ्गाहि
पञ्च.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए गङ्गाहितो गङ्गत्तो गङ्गाओ गङ्गाठ	गङ्गाहितो गङ्गत्तो गङ्गाओ गङ्गाठ गङ्गासुतो
ष.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए	गङ्गाण गङ्गाणं
स	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए	गङ्गासु गङ्गासुं

एवं रमादय आकारान्तस्त्रीलिङ्गाः.

इकारान्तस्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	बुद्धी	बुद्धी बुद्धीओ बुद्धीठ
सं.	हे बुद्धी हे बुद्धि	हे बुद्धी हे बुद्धीओ हे बुद्धीठ
द्वि.	बुद्धिं	बुद्धी बुद्धीओ बुद्धीठ
तृ.	बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए	बुद्धीहिं बुद्धीहिं बुद्धीहि
पञ्च.	बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए बुद्धीहिंतो बुद्धित्तो बुद्धीओ बुद्धीठ	बुद्धीहिंतो बुद्धीसुतो बुद्धित्तो बुद्धीओ बुद्धीठ

घ.	बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए	बुद्धीण बुद्धीणं
स.	बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए	बुद्धीसु बुद्धीसुं

एवं बल्लथादय इकारान्ता. स्त्रीलिङ्गाः.

ईकारान्तस्त्रीलिङ्गो गौरीशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	गोरी गोरीआ	गोरीआ गोरीओ गोरीठ गोरी
सं.	हे गोरि	हे गोरीआ हे गोरीओ हे गोरीठ हे गोरी
द्वि.	गोरिं	गोरीआ गोरीओ गोरीठ गोरी
तृ.	गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीए	गोरीहिं गोरीहिं गोरीहि
पञ्च.	गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीए गोरीहिंतो गोरित्तो गोरीओ गोरीठ	गोरीहिंतो गोरीसुंतो गोरित्तो गोरीओ गोरीठ
ष.	गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीए	गोरीण गोरीणं
स.	गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीए	गोरीसु गोरीसुं

एवं लक्ष्म्यादय ईकारान्ता. स्त्रीलिङ्गाः.

उकारान्तस्त्रीलिङ्गो धेनुशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	धेणू	धेणू धेणूओ धेणूठ
सं.	हे धेणू हे धेणु	हे धेणू हे धेणूओ हे धेणूठ
द्वि.	धेणुं	धेणू धेणूओ धेणूठ
तृ.	धेणूअ धेणूआ धेणूइ धेणूए	धेणूहिं धेणूहिं धेणूहि

पञ्च.	धेणूळ धेणूळा धेणूह धेणूए धेणूहितो धेणूत्तो धेणूठ धेणूळो	धेणूहितो धेणूसुतो धेणूत्तो धेणूळो धेणूठ
ष.	धेणूळ धेणूळा धेणूह धेणूए	धेणूण धेणूणं
स.	धेणूळ धेणूळा धेणूह धेणूए	धेणूसु धेणूसुं

एवं तन्वाद्य उकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः.

उकारान्तस्त्रीलिङ्गो बहुशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	वहू	वहू वहूओ वहूउ
सं.	हे वहू	हे वहू हे वहूओ हे वहूउ
द्वि.	वहुं	वहू वहूओ वहूउ
तृ.	वहूअ वहूआ वहूइ वहूए	वहूहिं वहूहिं वहूहि
पञ्च.	वहूअ वहूआ वहूइ वहूए वहूहितो वहूत्तो वहूओ वहूठ	वहूहितो वहूसुतो वहूत्तो वहूओ वहूउ
ष.	वहूअ वहूआ वहूइ वहूए	वहूण वहूणं
स.	वहूअ वहूआ वहूइ वहूए	वहूसु वहूसुं

एवं चन्वाद्य उकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः.

ऋकारान्तखीलिङ्गो मातृशब्द

	एक	बहु
प्र	भाभा भाभरा	भाक भाकभो भाकड भाभारा भाभवो भाडणो भाभडं भाभभो
सं	हे भाभ हे भाभा	हे भाक हे भाकभो हे भाकड हे भाभरा हे भाभवो हे भाडणो हे भाभड हे भाभभो
द्वि.	भाभं भाभर	भाक भाकभो भाकड भाभारा भाभारे भाडणो
तृ	भाडणा भाभारेण भाभारेणं	भाभारेहि भाभारेहिं भाभारेहि भाकहि भाकहिं भाकहि
पञ्च.	भाकभ भाकभा भाकह भाकणु भाकहितो भाडत्तो भाकभो भाकड भाभाराहितो भाभारत्तो भाभाराभो भाभाराड भाभारा भाभाराहि	भाकहिंत्तो भाकसुंत्तो भाडत्तो भाकभो भाकड भाभाराहिंत्तो भाभारेहिंत्तो भाभारासुंत्तो भाभारेसुंत्तो भाभारत्तो भाभाराड भाभाराभो भाभाराहि भाडत्तो भाकड भाकभो
ष	भाकभ भाकभा भाकह भाकणु भाभारस्स भाडणो भाडस्स	भाभाराण भाभाराणं
स	भाकभ भाकभा भाकह भाकणु भाभारे भाभारम्मि भाडम्मि	भाकसु भाकसुं भाभारेसु भाभारेसुं

स्वप्ननान्दुहित्रादीना 'ससा' इत्यादीनि रमाशब्दवद्गूपाणि बोध्यानि । धातु-
शब्दस्य स्त्रियां धाई धची इति रूपद्वयेन गौरीशब्दवद्गूपाणि, तथा भर्तृशब्दस्य स्त्रियां
भट्टी इति गौरीशब्दवद्गूपाणि च बोध्यानि ।

इत्यन्तखीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अकारान्तनपुंसकलिङ्गो घनशब्दः.

	एक	बहु
प्र	घणं	घणाणि घणाद् घणाहँ
सं.	हे घण	घणाणि घणाद् घणाहँ
द्वि.	घणं	घणाणि घणाद् घणाहँ
तृ.	घणेण घणेणं	घणेहिं घणेहिं घणेहि
पञ्च.	घणाहितो घणत्तो घणामो घणाड घणा घणाहि	घणाहितो घणेहितो घणासुतो घणेसूलो घणाहि घणेहि घणत्तो घणामो घणाड
ष.	घणस्स	घणाण घणाणं
स.	घणे घणम्मि	घणेषु घणेसुं

एवं गुणवृक्षादयोऽदन्तनपुंसकलिङ्गाः.

इकारान्तनपुंसकलिङ्गो धञिशब्दः.

	एक	बहु
प्र	दहिं दहिँ	दहीणि दहीँ दहीद्
सं.	हे दहि	दहीणि दहीँ दहीद्
द्वि.	दहिं	दहीणि दहीँ दहीद्
तृ.	दहिणा	दहीहिं दहीहिं दहीहि
पञ्च.	दहिणो दहीहितो दहितो दहीभो दहीड	दहीहितो दहीसुतो दहितो दहीभो दहीड
ष.	दहिणो दहिस्स	दहीण दहीणं
स.	दहिम्मि	दहीसु दहीसुं

एवं बापादय इदन्तनपुंसकलिङ्गाः.

उकारान्तरनपुंसकलिङ्गो मधुशब्दः

	एक	बहु
प्र	महुं महुँ	महूणि महुँ महूइ
सं	हे महु	महूणि महुँ महूइ
छि	महु	महूणि महुँ महूइ
ट	महुणा	महूहि महूहिँ महूहि
पञ्च	महुणो महूहिँतो महुत्तो महूओ महुउ	महूहिँतो महूयुँतो महूत्तो महूओ महूउ
ष	महुणो महूस्स	महूण महूणं
स.	महुम्मि	महूसु महूसुँ

एवं चिन्दादय उदन्ता नपुंसकलिङ्गाः.

ऋदन्तनपुंसकलिङ्गो धातुशब्दः

	एक	बहु
प्र.	धाभार	धाभाराणि धाभाराइ धाभाराई
सं.	हे धाभ	धाभाराणि धाभाराइ धाभाराई
छि.	धाभारं	धाभाराणि धाभाराइ धाभाराई
ट.	धाभारेण धाभारेणं	धाभारेहि धाभारेहिँ धाभारेहि
पञ्च.	धाभाराहिँतो धाभारत्तो धाभाराहिँतो धाभाराओ धाभाराउ धाभारा	धाभारेहिँतो धाभारेहिँतो धाभाराहुँतो धाभारेयुँतो धाभारेहि धाभारेहि धाभारत्तो धाभाराओ
ष.	धाभारस्स	धाभाराण धाभाराणं
स.	धाभारे धाभारम्मि	धाभारेसु धाभारेसुँ

एवं कर्त्तादयः ऋदन्तनपुंसकलिङ्गाः .

अथ सुबन्ते विशेषशब्दाः.

इकारान्तः पुंलिङ्गः त्रिशब्दः.

	एक	बहु
प्र. 1		तिणिण
द्वि.		तिणिण
तृ.		तीहीं तीहिं तीहि (३)
पञ्च.		तीसुंतो तीहिंतो तिचो तीभो तीठ (५)
ष.		तिण्ह तिण्हं (२)
स.		तीसु तीसुं (२)

रेफान्तपुंलिङ्गः चतुश्शब्दः

	एक	बहु
प्र. 1		चऊ चउणो चउरो चत्तारो चत्तारि
सं.		हे चऊ हे चउणो हे चउरो हे चत्तारो हे चत्तारि
द्वि.		चऊ चउणो चउरो चत्तारो चत्तारि
तृ.		चऊहिं चऊहिं चऊहि चउहिं चउहि चउहि
पञ्च.		चऊहितो चऊसुंतो चउत्तो चउहितो चउसुंतो चऊभो चउभो चऊठ चउठ
ष		चउण्ह चउण्हं
स.		चऊसु चऊसुं चउसु चउसुं

नकारान्तपुंल्लिङ्गो राजन्-शब्दः.

	एक	बहु
प्र.	रम्भा राज्ञो राजाणो (राजाणा)	राइणो राजाणो राजा राजाणा (राजाणाणो)
सं.	हेराभा हेराज्ञो हेराभ हेराभाण हेराभाणो	राइणो राजाणो राजा गभाणा (राजाणाणो)
द्वि.	राइणं राजं राजाणं	राइणो राजाणो राजा राष्ट्र राजाणो राजाणे (राजाणा) (राजाणाणो)
तृ.	राइणा रण्णा राजणा राष्ट्रण राइणं राजाणेण राजा- णेण	राइहिं राष्ट्रिं राष्ट्रि राष्ट्रिं राष्ट्रिं राइहिं राजाणेहिं राजाणेहिं राजाणेहिं
पञ्च	रण्णो राइणो राजाणो राजाहितो राजत्तो राजाड राजाओ राभा राजाहि राजाणाहिंतो राजाणत्तो राजाणाओ राजाणाड राजाणा राजाणाहि (राजाणाणो)	राजाहितो राष्ट्रिहितो राष्ट्रितो राजासुतो राइसुतो राष्ट्रसुतो राजत्तो राइत्तो राजाणाहितो राजाणेसुतो राजाणेहितो राजाणत्तो राजाणाओ राजाणाड राइओ राइड राजत्तो राजाओ राजाड राजाणाहिं राजाणेहिं राष्ट्रिं राजाहिं राइहिं
ष.	राइणो रण्णो राजाणो राजस्म राजाणस्स (राजाणाणो)	राइणं राष्ट्रणं राष्ट्रण राजाणाणा राजाणाणं (राजाणं राजाण)
स	राजाणाणे राजाणम्मि राइम्मि राइ राजम्मि	राजाणेषु राजाणेसुं राष्ट्रिसुं राष्ट्रिसुं राष्ट्रिसुं राइसुं

नकारान्तपुंलिङ्ग आत्मन्-शब्दः.

	एक	बहु
प्र.	अप्पाणो अप्पाणा अप्पा अप्पो	अप्पाणो अप्पा
सं.	हेअप्पा हेअप्पो	अप्पाणो अप्पा
द्वि.	अप्पं (अप्पाणं)	अप्पाणो अप्पा अप्पे (अप्पाणा अप्पाणे)
तृ.	अप्पणा अप्पेण अप्पेणं (अप्पाणणा अप्पाणेणं अप्पाणेण अप्पाणिणा अप्पाणइआ) अप्पणिआ अप्पणइई	अप्पेहि अप्पेहि अप्पेहि (अप्पाणेहिं अप्पाणेहिं अप्पाणेहि
पञ्च.	अप्पाणो अप्पाणाहिंत्तो अप्पा- णत्तो अप्पाणाओ अप्पाणाउ अप्पाणाहि अप्पाणा अप्पा- हिंत्तो अप्पत्तो अप्पाओ अप्पाउ अप्पाहि अप्पा	अप्पाणेहिंत्तो अप्पाणेतुंत्तो अप्पाणाहिंत्तो अप्पाणासुंत्तो अप्पाणेहि अप्पाणाहि अप्पाहि अप्पेहिंत्तो अप्पेतुंत्तो अप्पेहि अप्पाहिंत्तो अप्पासुंत्तो अप्पाणत्तो अप्पाणाओ अप्पाणाउ अप्पत्तो अप्पाओ अप्पाउ
ष.	अप्पाणो अप्पस्स अप्पाणाणो अप्पाणस्स	अप्पाणाणं अप्पाणाण अप्पाणं अप्पाण
स.	अप्पस्मि अप्पे अप्पाणस्मि अप्पाणे	अप्पाणेषुं अप्पाणेषु अप्पेषुं अप्पेषु

तकारान्तस्त्रीलिङ्गो द्वप्रच्छब्दः

प्र दिसआ इत्यादि गङ्गाशब्दवत्

तकारान्तस्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः.

प्र विज्जू इत्यादि धेनुवत्तत्त्ववत्.

नकारान्तनपुंसकलिङ्गो दामन्-शब्दः

	एक	बहु
प्र.	दाम	'दामाइ' इत्यादि धनशब्दवत्

अथ सर्वनामसंज्ञकविशेषशब्दाः.

अकारान्तपुंलिङ्गः सर्वशब्दः

	एक	बहु
प्र.	सब्बो	सब्बे
द्वि.	सब्बं	सब्बा सब्बे
तृ.	सब्बेण सब्बेणं	सब्बेहिं सब्बेहिं सब्बेहि
पञ्च.	सब्बाहिंतो सब्बतो सब्बाभो सब्बाढ सब्बा सब्बाहि	सब्बाहिंतो सब्बेहिंतो सब्बासुंतो सब्बेसुंतो सब्बाहि सब्बेहि सब्बतो सब्बाभो सब्बाढ
ष	सब्बस्स	सब्बाण सब्बाणं मब्बेसिं
स.	सब्बत्थ सब्बम्मि सब्बस्सिं सब्बाहिं	सब्बेसु सब्बेसुं

दकारान्तपुंलिङ्गो यच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	जो	जे
द्वि.	जं	जा जे
तृ.	जिणा जेण जेणं	जेहिं जेहिं जेहि
पञ्च.	जब्बा जाहिंतो जत्तो जाभो जाढ जा जाहि	जाहिंतो जेहिंतो जासुंतो जेसुंतो जसो जाभो जाढ जाहि जेहि
ष	जास जस्स	जाण जाणं जेसिं
स.	जब्बा जाहे जाला जत्थ जम्मि जस्सिं जाहिं	जेसु जेसुं

दकारान्तपुंलिङ्गस्तच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	सो स	से
द्वि.	सं णं	सा से
तृ.	तिणा तेण तेणं पेण पेणं	1 तोहिं तेहिं तेहि

1 अत्र गेहिं गेहिं गेहि इत्यपि रूपत्रयमिति त्रिविक्रमदेव .

पञ्च.	तम्हा ताहितो तत्तो ताओ ताळ ता चाहि तो	ताहितो तेहितो तासुतो तेसुतो ताहि तेहि तत्तो ताओ ताळ
ष.	तास तस्म से	तास तेसि सिं ताण
स.	वइआ ताहे ताळा तथ तस्सि तम्मि ताहिं	तेसु तेसु

वकारान्तपुलिङ्ग एतच्छब्दः

	एक	बहु
प्र	एसो एस इणसो इणं	एए
द्वि.	एअं	एआ एए
तृ.	एइणा एएण एएणं	एएहिं एएहिं ^१ एएहि
पञ्च	एत्तो एत्ताहे एआहितो एअत्तो एआओ एआठ एआ एआहि	एआहितो एएहितो एआसुतो एएसुतो एआहि एएहि एअत्तो एआओ एआठ
ष	से एअस्स	एआण एआणं एएसिं ^१
स.	^२ एएथ एअस्सि एअम्मि अअम्मि इअम्मि	एएसु एएसु

मकारान्तपुलिङ्ग इदंशब्दः.

	एक	बहु
प्र	इसो इमिआ अयं	इमे
द्वि.	इण इमं ण	इमा इमे णा णे
तृ	णेण णेण इमेण इमेण णिणा इमिणा	इमेहिं इमेहिं ^१ इमेहि णेहिं णेहिं ^१ णेहि एहि
पञ्च	इआहितो इअत्तो इआओ इआठ इआ इआहि आहि	इआसुतो इमेसुतो इआहितो इमेहितो इअत्तो इआओ इआठ इआहि इमेहि आहि ऐहि
ष.	से अस्स इअस्स	इआण इआणं सिं इमेसिं
स.	इअस्सि अस्सि इअम्मि इह	इमेसु इमेसु एसु एसु

१ से इत्यपि रूपान्तरमिति केचिच्च

२ एएथ इत्यस्य स्थाने एथ इत्येव रूपं मन्वांत त्रिविक्रमलक्ष्मीधरौ.

सकारान्तपुंलिङ्गोऽद्भवाब्दः,

	एक	बहु
प्र.	अम् अह	अमव अमवो अमवो अम् असुणो
द्वि.	अमुं	अम् असुणो
तृ.	असुणा	अम्हिं अम्हिं ^१ अम्हि
पञ्च.	अम्हिंवो असुत्तो असूवो अमूव असुणो	अम्हिंवो अमूमूवो असुत्तो अमूवो अमूव
ष.	असुत्स असुणो	अमूण अमूणं अमेसिं
स.	असुम्मि इअम्मि अअम्मि	अमूसु अमूसुं

अकारान्तपुंलिङ्ग. किंशब्द

	एक	बहु
प्र.	को	के
द्वि.	कं	का के
तृ.	किणा केण केणं	केहि केहि ^१ केहि
पञ्च.	कम्हा कीस किणो काहिंवो कत्तो काथो का काहि	काहिंवो केहिंवो कासुवो केसुंवो कत्तो काथो काठ काहि केहि
ष.	कास कत्स	कास केसिं काण काणं
स.	काह्था काहे काळा कथ कासिं कम्मि काहिं	केसु केसुं

दकारान्तपुंलिङ्गो शुष्मच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	शुवं शुं शुमं शुहं शं (५)	हे शुम्मे शुव्हे उव्हे शुब्भ शुम्भे शुज्जे शुम्ह शुज्ज (९)
द्वि.	शुए शुमे शुवं शुं शुमं शुहं शं (७)	वो हे शुव्हे शुम्मे उव्हे शुब्भ शुम्भे शुज्जे शुम्ह शुज्ज (१०)
तृ.	हे ते दे दि शुमं शुमइ शुमए शुइ शुए शुमाइ शुमे (११)	हे शुम्मेहि उव्भेहि उव्भेहि शुव्हेहि शुम्भेहि शुज्जेहि उव्भेहि उव्भेहि (९)

दुकारान्तपुच्छितोऽस्मच्छब्द-

	एक	वहु
प्र.	अम्हि हं अहं अहं मि अम्मि (६)	मे हे वधं अम्हे अम्हो अम्ह (६)
द्वि	अं णे णे मि म्मि ममं अम्मि अहं मम्ह अम्ह (१०)	अम्हे अम्हो अम्ह णे (४)
तृ.	मि म्हा ममाह् मप् मे ममं णे मजाह् ममप् (९)	णे अम्हेहि अम्हाहि अम्हे अम्ह (५)
पञ्च.	मह्हिंत्तो मह्त्तो मह्हो मह्हं ममाहिंत्तो ममत्तो ममाओ ममाठ ममा ममाहि महाहिंत्तो महत्तो महाओ महाठ महा महाहि मज्जाहिंत्तो मज्जात्तो मज्जाओ मज्जाठ मज्जा मज्जाहि (२२)	अम्हाहिंत्तो अम्हाहुंत्तो अम्हेहिंत्तो अम्हेहुंत्तो अम्हाहि अम्हेहि अम्हत्तो अम्हाओ अम्हाठ ममाहिंत्तो ममाहुंत्तो ममेहिंत्तो ममेहुंत्तो ममाहि ममेहि ममत्तो ममाओ ममाठ (१८)
ष.	अम्हं मज्ज मज्ज मह् मह् महं मे अम्ह मम (९)	अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्जाण मज्ज अम्ह अम्हं णे णो अम्हाणं ममाणं महाण मज्जाणं (१५)
स	अम्हत्थ अम्हत्ति अम्हम्मि अम्हहिं ममत्थ ममत्ति ममम्मि ममाहि मज्जत्थ मज्जात्ति मज्जम्मि मज्जाहि महत्थ महत्ति महम्मि महहिं मि मह् ममाह् मप् मे (२१)	अम्हेसु ममेसु मज्जेसु महेसु अम्हेसुं ममेसुं मज्जेसुं महेसुं अम्हसु अम्हसुं ममसु ममसुं महसु महसुं मज्जसु मज्जसुं अम्हासु अम्हासुं ममासु ममासुं महासु महासुं मज्जासु मज्जासुं (२४)

इकारान्तपुलिङ्गो द्विगब्दः.

	एक	वहु
प्र. 1		दोणिण हुवे वेणिण (वेणिण) दो वे दुणिण विण्णि (७)
द्वि.		दोणिण हुवे वेणिण (वेणिण) दो वे दुणिण विण्णि (७)
च. पञ्च.		दोहिं दोहिं दोहिं वेहिं वेहिं वेहिं (६) दोसुंतो दोहितो दोत्तो दोओ दोठ वेसुंतो वेहितो वेत्तो वेओ वेठ (१०)
ष.		दोण्ह दोण्हं वेण्ह वेण्हं (४)
स.		दोसु दोसुं वेसु वेसुं (४)

इति सर्वनामपुलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः.

आकारान्तस्त्रीलिङ्गः सर्वाण्यब्दः

	एक	वहु
प्र.	सब्बा	सब्बाद सब्बामो सब्बा
		इत्यादि गङ्गाशब्दवत्-पटी बहुवचने सब्बेति इत्येकमधिकं रूपं बोध्यम्, एवमेव विश्वाद्य आवन्ताः स्त्रीलिङ्गाः.

इकारान्तस्त्रीलिङ्गो अच्छब्दः.

	एक	वहु
प्र.	जा	जामो जाठ जा जीओ जीठ जीजा जी
द्वि.	जं	जामो जाठ जा जीओ जीठ जीजा जी

1 द्विशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तरत्वेन तत् एकवचनाभावात् प्राकृते द्विवचनस्थाने बहुवचन-
विधानात् बहुवचनान्तान्येव रूपाणि बोध्यानि.

ठकारान्तस्त्रीलिङ्ग एतच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	एसा	एसाओ एसाउ इत्यादि गङ्गाशब्दवत्.

षष्ठ्येकवचनबहुवचनयोः से एएसिं इति विशेषो बोध्यः.

मकारान्तस्त्रीलिङ्ग इदंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	इसा इमिआ	इसाओ इसाउ शेषं गङ्गाशब्दवत्.

षष्ठ्येकवचने 'से' इति, षष्ठीबहुवचने 'सिं इमोसिं' इति विशेषो बोध्यः.

सकारान्तस्त्रीलिङ्गोऽदृशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	असू अह	इत्यादि । शेषं धेनुशब्दवत् । षष्ठीबहुवचने 'अमोसिं' इति विशेषो बोध्यः

मकारान्तस्त्रीलिङ्गः किंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	का	काओ काउ का कीओ कीउ की
द्वि.	के	काओ काउ का कीओ कीउ की
तृ.	काअ काइ काए	काहिं काहिं काहि कीहिं कीहिं कीहि
	कीअ कीइ कीए	

- पञ्च. काज काह काए काहितो कत्तो काजो काउ कासुंतो
 काहितो कत्तो काजो कीहितो कित्तो कीजो कीउ कीसुंतो
 काउ कीज कीह
 कीए कीहितो कित्तो
 कीजो कीउ
- ष. कास कीस काज काथ काण काण केसिं
 काए कीज कीभा
 कीह कीए कीसे
 किस्सा
- स. काज काह काए कीज कासु कासुं कीसु कीसुं
 कीभा कीह कीए
 काहिं कीहिं
-

अथ नपुंसकलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः.

अकारान्तनपुंसकलिङ्ग सर्वशब्दः

एक

बहु

प्र.
द्वि.

सर्व
सर्व

सब्बे (सब्बाणि सब्बाहं सब्बाहँ)

सब्बाणि सब्बाहं सब्बाहँ

शेषं पुंलिङ्गसर्वशब्दवत्.

इकारान्तनपुंसकलिङ्गो यच्छब्दः

एक

बहु

प्र.
द्वि.

ए
ए

जे

जाणि जाहं जाहँ

शेषं पुंलिङ्गपञ्चशब्दवत्.

ढकारान्तनपुंसकलिङ्ग स्तच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	तं	ते
द्वि.	तं	ताणि ताहं ताहँ
		शेषं पुलिङ्गस्तच्छब्दवत्.

ढकारान्तनपुंसकलिङ्ग एतच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	एअं	एए
द्वि.	एअं	एआणि एआहँ एआहँ
		शेषं पुलिङ्गैतच्छब्दवत्.

मकारान्तनपुंसकलिङ्ग इदंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	इदं इणं इणमो	इसे
द्वि.	इदं इणं इणमो	इसाणि इसाहँ इसाहँ
		शेषं पुलिङ्गैदंशब्दवत्

अकारान्तनपुंसकलिङ्ग किंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	किं	के
द्वि.	किं	काणि काहँ काहँ
		शेषं पुलिङ्गकिंशब्दवत्.

इति प्राकृतमणिदीपानुरोधी प्राकृतसुवन्तशब्दरूपसंग्रहस्तमाह..

टिप्पण्युपात्तप्राकृतपदानामकारादिक्रमेण सूचनी.

प्राकृतपदानि	पृ	सं	पङ्क्तिः.	प्राकृतपदानि ^२	पृ	सं, पङ्क्तिः.
अ				अह्वयेरो-अस्मदीयः	136	17
अंगुलं हृगुलं-हृद्गुदं	46	7		अन्हेपुत्य अन्हेत्य-वयमत्र	28	19
अंविर्-आंभ्र	98	25		अन्हेषलं-अस्माकं	136	20
अंस्-अञ्जु	21	15	अलमपुरं-अचलपुरं	129	20
अहर्दत्तलं-अतिसुक्कं	69	7		अलसी-अतसी	75 11
अहसरिभं-ऐश्वर्यं	63	5		अचद्दालं-अपद्दारं	..	82 19
अगरु-अगरु.	50-16, 67-16			अचर्ह-उभयं	.	85 8
अङ्गोष्ठं-अङ्गोष्ठं	72	15		अहर्दुष्टं-अचरोष्ठं	..	44 18
अच्छरभं अच्छरिभं अच्छेरं- आश्वर्यं	93	12		अहिजाहं आहिजाहं-अभि- जाति.		81 26
अच्छरभा-अप्सरा.	17-8, 25-26			अहिज्वाणं-अभिर्हं	.	35 14
अच्छी-अक्षि	92	23		अहिमन्त् अहिमन्त्-अभि- मन्त्युः	93	19
अद्दारह-अद्दाद्दश	75	19		अहिमन्त्-अभिमन्त्यु	.	79 12
अद्दी-अक्षि	90	17		आ		
अद्दो-अर्थ	90	17		आभारिभो-आचार्यः	42 6
अदो-अवट	84	18		आभो-आगतः	..	84 18
अण्डित्तलं-अतिसुक्कं	7	24		आडिभो-आदवः	59 24
अण्डित्तलं-अतिसुक्कं	21	17		आडत्तो-आरुधः	106 17
अण्णणं अण्णोणं— अन्योन्यं	61	22		आणाल-आनाल.	...	129 19
अहंसणं अहंसणं-अहंसं	118	7		आणिभं-आणीसं	..	48 9
अहंसो अहंसो-अस्वयैः	91	27		आत्तमारुणं-आवर्तमानं		84 18
अभ्यणभं-आत्सीय	135	26		आमेदो आमेदो-आपीडः	71	29
अभ्यो अचो-आत्मा	97	11				

प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्तिं.	प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्ति म.
आमेलो (आवेलो)- आपीढः.	78-8, 49-20	उद्धी-वृद्धिः	... 56 28
आलिद्धो-आलिष्टः	... 106 14	उणं रिणं-ऋणं	61-12, 56-29
आसारो उसारो-आसारः	36 16	उत्तिमो-उत्तमः	... 32 18
आसिमा-आशीः	.. 16 18	उ.थारो-उत्साह.	... 96 21
इ		उइ उठमं-उंथ्रं	.. 99 7
इलाणि इभाणी-इदानीं	23 14	उहं उछं ओहं ओछं-आइं	99 26
इज्जह-इन्धे	.. 93 24	उथरिछं-उत्तरीयं	. 139 5
इटा-इष्टः	... 94 21	उव्वीहं उव्वूहं-उव्वूहं	... 53 14
इत्थी-त्थी	... 84 26	उसहो वसहो-वृषभः	... 56 8
इद्धी इद्धी-ऋद्धिः	54-18, 95 21	उसहो रिसहो-ऋषभः	.. 61 12
इण्हं चिंधं चिण्हं-चिहं	.. 68 18	ए	
इसि-ईषव	. 48 21	एकइथा एकसि एकसि-	138 7
इसी-ऋपिः	54 23	भा-एकदा.	
इसी रिसी-ऋपिः	... 61 12	एमारह-एकादश	... 75 19
ईसरो-स्मरः	... 85 8	एओ एकओ-एकः	.. 118 17
ईसि-ईषव	.. 32 18	एकछो-एकः	... 139 7
उ		एकारो-अयस्कारः	. 65 25
उंवरु-उदुम्बरः	... 84 18	एगो-एक	69 15
उभारिं-उपरि	.. 21 16	एण्ह एत्ताहे-इदानीं	... 85 8
उरु-ऋतुः	56 26	एमेअ-एवमेव	... 84 18
उनिकुहं-उत्कृष्टं	... 54 22	एरिसो-ईइस.	... 49 20
उच्छा-उक्षा	... 92 23	एव्व एव्वं-एवं	... 23 13
उच्छुओ ऊसुओ-उत्सुकः	91 24	ओ	
उच्छू-इक्षु.	92 22	ओव्वखलं-उत्खलं	... 120 28
उज्जु रिज्जु-56-26, 61-22, 120-21		ओझरो गिज्जरो-निर्जरः	... 47 21
ऋसुः		ओमछं निम्मछं-निर्माल्यं	28 12
उहो-उह.	... 94 21	ओसहं ओसहं-औषधं	.. 76 14
		ओसिअंतो-अवसीदन्	... 48 10

प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति.
ओहलं उल्ललं-उल्ललं..	66	23	कसा कासा—कृषा	54 11
क			काईओ—कासुकः	.	7 23
कंक्रोडो—कक्रोटः	21	15	कारं—कडु	85 8
कंहुणइ—कण्डूपाति	... 53	14	कालासं—कालायसं	..	84 19
कंमारं कम्हारं—काइमीरं	47-21	99-19	काइलो—कातरः	82 19
कंसं कासं—कांस्यं	23	14	काहावणो—कार्वाणः	..	67 12
कहरवं छेत्रव—कैरवं	62	20	काहिइ काही—करिज्यति		8 19
कइलसो केलासो—कैलासः	62	19	किई—कृतिः	...	54 24
कइयम—कैतवं	63	5	कि कि—किं	..	23 13
कइववो कइवाहो—कतिपयः	80-24		किमुओ—किं मुक.	...	24 16
कउच्छेअअं—कौक्षेयकं	63	24	किच्छं—कृच्छं	.	54 25
कउरओ—कौरवः	63	23	किच्छा—कृत्या	..	54 26
कउओ—कौलः	63	24	किच्छी—कृत्तिः		90 18
कउसल कौशलं	63	24	किदी—किरि.		82 23
कउहं—ककुपं	.. 75	8	किराओ—किरातः	..	82 14
कण्ठा—कइया	.. 92	23	किलिसो—कृत्स.		61 21
कह कइ—कथं	. 23	13	किवणो—कृपणः		54 18
कवणं कदणं—कदवं	... 74	21	किवा—कृपा		54 25
कणवीरो—करीवीरः	.. 82	23	किवाणो—कृपाण.	...	54 24
कणेरु—करेणुः	.. 129	20	किविणो—कृपण.	.	32 17
कणबलिआ—कण्डलिका	74	14	किसरं—केसरं		61 21
कणोरं—कणिंकार	.. 66	7	किसरो—कृसरः		54 24
करली—कवली	. 75	24	किसलं—किसलयं	.	84 19
कलओ कलाओ—कलादः	43	20	किसापू कृषातुः	...	54 19
कलुणो—करुणः	... 82	18	किसिओ—कृषिक	..	54 24
कवट्टिओ—कदर्थितः.	75-24, 94-21		किसो—कृषाः	..	54 18
कवैन्धो—कवन्धः 79	12	कुंपलं कृदमलं		21 15
कसणफणी—कृष्णफणी	78	19	कुच्छी—कृत्ति.	...	92 23
			कुच्छेअअं—कौक्षेयकं	..	61 23
			कुच्छेअओ—कौक्षेयक.	..	92 24

प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति.
कुमारो कुमारो—कुमारः	43 18	गच्छई—गुर्वी	... 50	16
कूरं - ईषत्	85 8	गच्छणो—गरुहः	82 19
केडभो कैटभः		79 12	गच्छलो—गरुहः		73 11
केडभो (कहडभो) कैटभः		72 15	गलोई—गुल्लची	50-16, 53-24	
केरिसो—की श.	49 19	गन्विरो—गर्ववान्	... 134	9
केलं—कदलं	66 7	गहिर्भं—गृहीतं	... 48	9
कोवहलं—कौतूहलं		52 21	गिंठी गिठी -	21-15, 21-20, 24	
कोडहलं कोडहलं—कुतूहलं	118	17	गृष्टिः.		
कोप्परं—कूर्परं	...	53 24	गिद्धो—गृध्रः	... 54	19
कोहण्डी कोहल्ली—	53-24, 102 6		गुडं (गुलं) गुडं		71 29
कूष्माण्डी.			गुर्फं—गुल्फं.	79 7
कोहलं (कुकहलं) कुतूहलं	66	23	गुर्धं—गुडं	129 20
			गोदुर्भं—कन्दुकं	69 15
ख			घ		
खहरं खाहरं—खादिरं		43 20	घिणा—घृणा	.. 54	26
खण्णू खाण्णू—स्थाणुः	..	118 18	घुसिर्णं—घुसुर्णं	54 26
खप्परं—कर्परं	..	69 14			
खल्लीधो—खल्वाटः	40 22	च		
खसिभो—खचित.	..	71 17	चहत्तं—चैत्यं	.. 63	7
खुज्जो—कुब्जः	69 14	चहत्तो चेतो—चैत्र	.. 62	19
खेडभो - क्ष्वेटकः	87 16	चठरंतं चाठरंतं—चतुरन्तं		31 26
			चखरं—चखरं	90 18
ग			चन्दिमा—चन्द्रिका	... 69	15
गडडो—गौडः	63 24	चन्द्रो चन्दो—चन्द्रः	... 113	29
गवरवं गारवं—गौरवं	63-15, 16		चमरो चामरो—चामरः	43 18
गरु गारु—गौः	61 23	चलणो—चरणः	.. 82	17
गग्गरो - गरुदः	...	75 19	चविडा चवेडा—चपेटा	.. 61	21
गकुहो (गह्वो) गर्दभः		74 20	चवेडा चविला चवेला—	71	27
गड्डो—गर्तः	95 14	चपेटा.		
गडिसणो—गर्भितः	76 24			

प्राकृतपदानि	पृ सं. पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ सं. पङ्क्ति.
चाडैण्डा—चामुण्डा	7-24, 69-7	छोरं—क्षीरं 92 23
चिण्हं इण्हं—चिह्नं	.. 94 28		
चिळाळो—किरावः	69-15, 82-18	ज	
चुळं कुळं—मुळं	.. 74 24	जइइमा जइमा—यदीमाः	28 20
चेइभं—चैत्यं	124 21	जडैणा—यमुना	7-23, 69-7
चोगुणो चउगुणो—चउगुणं	66 22	जओ—जयः	.. 67 12
चोथो (चउथो)—चउथं	66 21	जडलं (जडरं)—जडरं	.. 81 20
चोइद (चउइद)—चउइद	66 22	जहिट्टिलो जहुट्टिलो—युधि-	46 18
चोन्नालो (चउन्नालो)—	66 22	छिरः	
चउद्वारः		जहुट्टिलो—युधिछिरः	50-16, 82-17
च्यार—क्षारं 92 22	जा—यावत्	84 18
		जाणं गाणं—ज्ञानं	.. 114 8
छ		जामाडओ—जामाटुकः 56 28
छइवं—स्थिति 92 23	जिअड—जीव 48 9
छडी—छदिः	.. 95 14	जीभं—जीवितं	84 18
छणो—क्षणः	92 13	जुण्णं—जीर्णं	.. 48 26
छत्तं—क्षत्तं	.. 92 24	जोन्वणं—यौवनं	120 28
छतिअण्णो - ससपणं	.. 84 11		
छमी—वामी	.. 84 11	झ	
छलो—छागः	.. 69 14	झओ—छवजः	.. 93 24
छओ—झावः	84 11	झट्टिलो—जट्टिलः 71 18
छाहा—छाया	80 18		
छिरा—सिरा	.. 84 17	ट	
छिहा—स्युहा	.. 54 21	टगरो—तगरः	.. 74 25
छीभं—छुत्तं	51 10	टसरो - त्रसर 74 25
छुण्णं—छुण्णं	.. 92 22	ट्वरो - त्वर. 74 25
छुरो—छुर	.. 92 22	ठड्डो स्तव्वः	.. 106 15
छुहा—छुघा	.. 92 24	ठविओ ठविओ—स्थापितः	43 20
छुहा—छुघा	.. 84 11	ठीणं—स्थानं 40 22
छेत्तं—क्षेत्रं	.. 92 23		

प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्ति.
ड			गिञ्चुई—निवृत्तिः	56 22
डडो (दडो)—दण्डः	...	74 21	गिञ्चुत्तो—निवृत्तः	56 27
डट्टो (दट्टो)—दष्टः	...	74 20	गिसीडो गिसीहो—निदीयः	76	14
डड्डो (दड्डो) दग्धः	74 21	गिहवो—निहवः	..	129 20
डड्भो (दड्भो) दभे	..	74 20	गिहित्तो गिहित्तो—निहित्तः	118	16
डडरुओ—डडरुक.	...	73 15	गिहुअं—निहुतं	...	56 28
डरो (दरो)—दरः	..	74 20	गील्लुप्पलं—नील्लोप्पलं	..	44 18
डसणं (दसणं)—दशनं	74 20	गुमण्णो—नियण्णः	67 18
डाहो (दाहो)—दाहः	74 21	गूण गूणं—नूनं	..	23 13
डिप्पह—दीप्यति	75 24	गेढं गेहुं—नीढं	118 17
डोला (दोला)—दोला	...	74 21	गोहल्लिआ—नवमालिका	..	66 13
डोहअं द्रोहअं—दोहदं	...	74 21	गोहलो—लोहलः	83 9
ण			ण्हाविओ (णाविओ हाविओ)	77	12
णंगलं—लाङ्गलं	83	9	नापित.		
णंगूलं—लाङ्गूलं	..	83 9	त		
णक्खो णहो—नखः	118 18	संविरे (दे) ताअं	98 25
णडालं - लडालं	...	129 20	संसं—अयअं	21 16
णत्तिओ णत्तुओ—नप्तुकः	57	18	सहओ—वृतीयः	48 10
णरिदो—नरेन्द्रः	44 18	सगुणा (सग्गुणा)—	11-21, 116-27	
णिडअं—निवृत्तं	56	26	सट्टुणाः.		
णिडत्ती—निवृत्तिः	56	28	सणं—सृण	...	7 12
णिडत्तो णिवत्तो—निवृत्तः	56	9	सम्मो—सुम्मः	.	89 24
णिडालं—लडालं	82	19	सलवेदं सलवोदं सलवेदं	43	19
णिप्पिहो—निसृष्टः	...	108 5	सालवोदं—सालवृत्तं.		
णिम्माणं—निर्माणं	...	46 20	सविओ—सप्तः	..	122 28
णिम्मिअं—निर्मितं	...	46 20	सा—सावत्	..	84 19
णिवडह—नियतति	..	47 14	सावोळं—साम्बूलं	53 24
णिवो—वृषः	54 18	सिक्खं तिणहं—सीष्णं	89 18
णिञ्चुअं—निवृत्तं	...	56 27	तिप्यं—सृपं	54 21
			तिरिच्छि—तिर्यक्	..	85 9

प्राकृतपदानि	पृ सं.	पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति.
तिसिओ—तृषित	..	54 27	दृह्वं देव्वं—दैवं	...	62 20
तुण्डो—तुण्ड	..	73 15	द्वको—द्वः	...	87 16
तुण्डको तुण्हीओ— तृणीकः.	118	17	द्वळो—द्वः	92 23
तुण्डो—तुण्मदीय.	. 136	17	द्वडो—द्वघः	95 24
तुण्डेव्वं—तुण्माकं	. 136	20	दणुवहो—दणुवघः	...	84 19
तुं—तुवं	.. 100	27	दत्तं विण्णं—दत्तं	32 18,	25
तुहं—तीर्थं	. 48	26	दणुळो—दणुवाव्	134	10
तेचीसा—त्रयसिंसाव्	. 65	25	दलिहाह—दरिद्राति	...	82 19
तेरसो—त्रयोदश	. 65	16	दळिहो—दरिद्र.	82 19
तेरह—त्रयोदश	.. 75	19	दव्वीरओ—दव्वीकर.	129 20
तेळोक्कं तेळोक्कं— त्रैलोक्यं.	111-23, 118-6		दसारो—दशार्हः	..	100 27
तेणं—स्थूणं	. 53	24	दस दह—दश	..	84 7
तेणीरं—तृणीरं	. 53	24	दावो—दाह.	. 83	21
थ			दाळिंमं (दाळिंमं)—दाळिंमं	72	6
थवो—स्त्वः	...	98 21	दाढा—दंष्ट्रा	95	25
थिण्णं—स्थानं	...	90 13	दाणवो—दानघः	. 67	16
थीणं—स्थानं	.. 118	18	दांरं देरं—द्वारं	..	36 27
थूणो थेणो—स्तेनः	...	61 23	दाळिहं—दारिद्र्यं	..	82 18
थूळो—स्थूल	.. 119	26	दिअरो देअरो—देवरः	61	21
थोक्कं—स्तोकं	44	19	दिअहो—दिवसः	.. 84	7
थोरो—स्थूलः	.. 83	9	दिअओ—द्वितीयः	48	10
द			दिअं दीहं दीहरं—दीर्घं	101	25
दंसणं—दहनं	21	15	दिहं—दष्टं	...	54 26
दइओ—दैत्यः	. 63-5, 9		दिह्ठी—दष्टिः	54 20
दइवं—दैत्यं	.. 63	5	दिट्टिक्कं—दृष्टयैकं	44	18
दइव्वं—दैवतं	.. 63	5	दिरओ—द्विरद.	. 47	14
			दिसा—दिव्	.. 17	16
			दिहागओ—द्विधागत.	47	14
			दिही—दृष्टि	85	8
			दिअळं दुअळं—दुष्कळं	... 53	14

प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्तिसं.	प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्तिसं.
डुवारं डुपरं—द्वारं	37-7,	12	प		
दुक्खं दुहं—दुःखं	101	25	पंसू पासू—पांसुः	..	23 15
दुग्गावी—दुर्गादेवी 84	18	पभञं पाभञं—प्राकृतं	...	43 18
दुवारं दारं—द्वारं	... 128	24	पभट्टो—प्रबृत्त.	..	94 21
दुवारिभो—दौवारिक	... 62	15	पद्दहा परिद्धा—प्रतिद्धा	28 13
दुहाह्वं दोहाह्वं—द्विधागतं	47	21	पद्दभो पाद्दभो—प्रकृतः	32	11
देउलं—देवकुलं	... 84	18	पद्दविञं—प्रदीपितं	48 9
देवो—देवः	... 67	16	पउट्टो—प्रबृष्टः	56 26
दोक्करं—दुष्करं 88	10	पउत्तो—प्रबृत्तः	..	56 27
महो—हवः 129	20	पउरिसं—पौरुषं	..	63 24
			पउरो—पौरः	..	63 23
घ			पउमं पोम्मं—पथं	...	128 23
भिई—इतिः 54	25	पभोभो—प्रयोगः	81 18
धीरं—धैर्यं 100	27	पभोट्टो पवट्टो—प्रकोष्ठ	61 22
धूमा—दुहिवा	.. 84	26	पट्टणं—पत्तनं	..	94 21
धट्टो दिट्टो—इष्टः 55	17	पट्टविभो पट्टाविभो—प्रस्था	43	19
धणु धणुहो—धनुः	... 15	25	पित्तः		
धणुहो—धनु 25	19	पढायणं (पल्लणं)—पर्याणं	81	20
धत्ती धारी धार्ह—धात्री	113	29	पहिंसुमा—प्रतिश्रुत्	...	21 16
			पविक्कूलं पडिक्कूलं—प्रतिक्कूलं	118	7
न			पडिप्पट्टी पाडिप्पट्टी—	32	11
नडं (नलं)—नडं 71	29	प्रतिस्पर्धी.		
नराभो नाराभो—नाराच.	43	19	पडिविमा पाडिविमा—प्रति-	32	10
नवछो—नव 139	6	पत्.		
नाडी (नाली)—नाडी	... 71	29	पडिसिद्धं पाडिसिद्धं—प्रति-	31	24
नावा—नौः	.. 63	11	विद्धं		
निददुलो (निददुरो)—	81	20	पण्णरह—पञ्चदश	...	75 19
निदुरः			पण्हो—पद्म	... 104	14
नीभो—नीपः 78	8	पण्युलं पणुलं—प्रकुलं	.. 118	8

प्राकृतपदानि	दृ. स	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	दृ स	पङ्क्ति
पयागजलं—प्रयागजलं	..	67 16	पासाणो पाषाणो—पाषाणः	84	7
परत्रेणो पारकेरो—परकीयः		32 9	पाहुवं—प्राभृतं	56-28,	74-14
परकको पारकको—पारक्यः		32 10	पारावणो पारेवणो—पारावतः	36	21
परव्वलो परवतो—परवव्व	118	8	पिडणो—पिवुकः	56	27
परहुणो—परवृतः		56 28	पिच्छी—पृथ्वी	54	25
परावत्तो—परावृत्तः		56 23	पिट्टं—पृष्टं	..	55 24
परोप्परं—परस्परं		108 5	पिट्ठी—पृष्टं	..	27 21
परोहो पारोहो—प्ररोह		82 9	पिठं पुठं पृथक्	19 26,	71-17
पलीवेह—प्रदीपि	..	75 11	पिथं (हे. चं) पृथक्	71 20
पलसू—परल्लुः		82 18	पिसळो—पिसाच.	...	71 18
पल्लहं—पर्यस्तं	..	99 29	पिहं पुहं—पृथक्	..	57 18
पल्लथं—पर्याणं		99 29	पिहवो—पिठरः	72 26
पवअणं पावअणं—अवचनं		31 28	पीवलं—पीतं	.	75 24
पसिअ—प्रसीद्	48 9	पुंछो—पुच्छः	...	21 15
पसिद्धी पासिद्धी—प्रसिद्धि		32 9	पुटो—स्पृष्टः	.	56 27
पसुत्तो पासुत्तो—प्रसुतः		31 25	पुढवी—पृथिवी		56 26
पह्थियो—पान्यः	135 24	पुण्णामो—पुंनारगः	..	69 15
पहुहं—प्रभृति	..	56 28	पुरिमं—पूर्वं	.	85 8
पहुहि—प्रभृति	..	74 14	पुरिल्लं—पुरोमवं		136 12
पहुतं—प्रभृतं	..	120 21	पुलोमी—पौलोमी		62 15
पाहकको—पदातिः		85 9	पुव्वण्हो पुव्वण्हो—		43 21
पाउसो—प्रावृद्	56 27	पूर्वाह.		
पारणो—प्रावारक		84 18	पुहवी—पृथिवी	.	76 13
पारदी—पारपथिः		78 8	पुह्वी—पृथ्वी	127 24
पारिककं पारककं पारकेरं—	136	19	पेऊसं—पीथूष	..	49 20
परकीयं.			पेम्मं—प्रेम	..	120 21
पारो—प्राकारः	..	84 18	पोहल्लिआ—पूगालिका	..	66 14
पावअणं—पादपतनं		84 17			
पानासी पवासी—प्रवासी		31 26			
पावीदं—पावपीठं	..	84 17	फ		
			फंसो—स्पर्शः	21 25

प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्ति.
फणसो—पनसः 78 8	भ	
फरुसो—परुषः	.. 78 7	भप्पो भम्हो—भस्म 97 15
फलिहा—परिखा	78-7, 82-18	भाउओ—भावुकः 56 26
फलिहो—परिघः	78-7, 82-19	भामिणी—भागिनी 69 15
फाडइ—पाटयति	. 78 7	मिळ—मृगुः	54 25
फाडेइ फालेइ—पाटयति	72 6	मिगारू—मृगारूः 54 20
फालिहइं—पारिभद्रं	... 82 19	मिन्नो—मृन्नः 54 23
फालिहइओ—पारिभद्रः 78 8	मिण्डवालो—मिण्डपालः	74 14
व		मिप्यो—मीप्यः 98 9
वन्दारओ वुन्दारओ—वृन्दा-	56 9	मिसिणी—विसिनी	... 79 12
रकः		मिहलो विम्भलो विहलो—	99 17
वद्धफलो वद्धफलो—वद्ध-	118 6	विह्लः	
फलः		मुई—मृतिः	... 56 28
वम्हणो वाम्हणो—ब्राह्मणः	43 21	मुओ—मृत.	... 56 28
बलभा बलाभा—बलाका	43 21	मेडो—मेरः 82 23
बहप्पई बहप्पई वहस्सई	58	भोणं—भोजनं 84 19
मिअस्सई मियप्पई मियप्पई		म	
विहप्पई विहप्पई		मंजारो—मार्जारः	. 21 16
बिहस्सई बुहप्पई		मंसु—इमसु	21-16, 108-5
बुहप्पई बुहस्सई		मंसलं मासलं—मांसलं	... 23 14
भयप्पई भयप्पई		मअंको मिअंको—सुगाङ्कः	55 16
भयस्सई भुयप्पई		मअगलो—मदकळ 69 15
भुयप्पई भुयस्सई		मइलं—मलिनं	.. 85 8
बहिणी—भगिनी 84 26	मउणं—मौनं	. 63 24
वाहिं वाहिरं—वाहिः	. 85 8	मउअं माउअं—सुदुअं	... 54 11
विहिअं—वृंहिअं 54 27	मउअं—सुदुअं	... 87 16
बिसी—वृसी 54 26	मउअं—सुकुअं	... 50 16
वुंदं—वृन्दं	.. 56 26	मउअणं—सुदुअं	... 54 11
वुंदारणं—वृन्दावनं 56 26	मउअं—सुकुअं	... 50 16
वुअं—वृअं 21 15		

प्राकृतपदानि	पृ. सं. पक्षिस.	प्राकृतपदानि	पृ सं. पक्षिस
मठल—सुकुलं	50 16	सुंजावणो—सौजावणः .	62 15
मच्छ् मिच्छ्—स्युः	.. 55 17	सुंघा—सूर्घा	21 16
मच्छलो—मत्सरः	82 18	सुकको—सुकः	87 16
मच्छिमा—मक्षिका	92 28	सुकको सूको—सूकः	118 16
मजारो—मार्जालः	... 21 20	सुहृदा सुहृदा—सूर्घा	95 22
मज्झणो मज्झणो—	114 7	सुणाळं—सुणाळं	56 26
मध्याह्नः.		सुरुक्खो मोकखो—सूर्खः	128 24
मटी—सृषिः 94 21	सुहलो—सुसरः	82 17
मढवो—सृतकः	. 74 14	मेरा—मिरा	... 45 14
मणसिणी मणसिणी—	21-16, 31-25	मोहो मकहो—मयूहाः	.. 66 22
मनस्विनी.		मोहं—सूर्खं	.. 53 24
मणसिका मणसिका	21-20, 21-16		
मणोसिका—मनस्विका.		र	
मणसी—मनस्वी	21 16	रत्ती राई—रात्रि.	114 18
मणहरं मणोहरं—मवोहरं	61 22	राजकं राजकेतं राहकं—	136 18
मण्डुकको—मण्डुकः	120 21	राजकीयं.	
मरणं—मरकटं	69 16	रावळं—राजकुळं 84 19
मरदटो—महाराष्ट्रः	129 19	रिऊ—रिपुः	67-12, 77-27
मसणं मसिणं—मस्यणं	. 54 17	रिक्खो रिक्खो—रक्खः	91 21
मसार्थं—स्मश्चार्थं	108 5	रक्खेण रक्खेणं—रुक्खेण	22 16
महुं महुं—मधुं	... 53 14		
मातया—मातृका	. 56 29	रु	
माडकं भावकं—सुहुत्वं	118 11	रुळं—रुळम	... 92 23
माहुळं—मातुळं	75 9	रुळी—रुळी	... 92 24
मिहंगो सुहंगो—सुद्वं.	. 57 18	लावण्यं—लावण्यं	.. 67 13
मिजो—सुगः	. 54 20	कावू—मकावू	. 28 25
मिहं—सुहं	... 54-22, 28	लिच्छा—लिच्छा	... 92 23
मिरियो—मरिच.	. 72 19	लुक्खो—रुणः	87 16
मीवाळिनं—मिर्झ	139 8	लुगो—रुण	.. 82 18
सुद्वो—सुद्वः 32 17	खोगो—खोक.	69 15
		खोणं लवणं—रुवणं	... 66 23

प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्तिं.	प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्तिं.
व			
वर्क—वर्क	21 15	वाणारसी—वाराणासी ...	129 20
वर्मिओ—वर्मीकः	48 9	वारणं—व्याकरणं	84 18
वर्षसो—वयस्य.	21 16	वारह—द्वादश ..	75 19
वर्हणणो—वैजननः	63 6	वाहिर्षं वाहित्तं—व्याहृतं	54 23
वर्हण्णो—वैवर्षः	63 5	विञ्जुओ—वृश्चिकः	21 16
वर्हणालिओ वेयालिओ—	62 19	विंछिओ—वृश्चिक.	21-25, 91-6
वैतालिकः.		विअद्दी विवर्दिः	95 14
वर्हणसो—वैदेशः	63 6	विअद्दो—विदग्धः	95 25
वर्हणहो—वैदेशः	63 5	विअणा वेअणा—वेदना	61 21
वर्हणैसिअं वेदेसिअं—	62 18	विअणं—व्यजनं	32 19
वैदेशिकं.		विहओ विर्हओ—द्वितीयः	48-17, 19
वर्हरं वेरं—वैरं	62 18	विहण्हो—वितृष्णः	54 24
वर्हणवणो वेसवणो—वैअवणः	62 19	विठणो विठणो—द्विगुणः	47-7, 11
वर्हणारो—वैशानरः	63 6	विठहो—विद्वधः	67 14
वर्हणालो—वैशालः	63 6	विच्छद्दी—विच्छर्दिः	95 14
वर्हणसो—वैशाखः	63 6	विच्छलो विठमलो विहलो—	115 27
वर्हणपायणो वेसंपायणो—	62 18	विहलः	
वैशंपायनः.		विजणं—विजनं	67 16
वच्छो—वक्षः	92 22	विञ्जुला—विञ्जुत्	14 18
वच्छो—वृक्षः	92 23	विञ्जुओ—वृश्चिकः	54 20
वठलो वठरो—वठरः	81 20	विट्टो वुट्टो—वृष्टः	57 18
वट्टं—वृत्तं	94 21	विट्टं—वृष्टं	54 27
वनस्सर्हं—वनस्पतिः	107 7	विट्टा—श्रीडा	120 21
वयस्सो—वयस्यः	21 28	विण्हू वेण्हू—विष्णुः	45-8, 9
वल्लणो—वरुणः	82 18	विप्पी—वृत्तिः	54 23
वहुत्तं—प्रभूतं	78 8	विहुरो—विदुरः	67 16
वहेडओ—विभीतकः	49-20, 74-14	विहाओ—विदुतः	50 17
वाटलो—वातुलः	53 14	विदिक्कहं—वृद्धकवि.	54 19
वाटहो वाटलो—व्याकुलः	118 16	विलमा—वमिता	85 8
		विदिअं—व्यलीकं	32 18

प्राकृतपदानि	पृ. सं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृ सं.	पङ्क्तिः.
विलिङ्—त्रीळिंत	.	48 10	सह—सकृत्	... 54	26
विसंढुळो—विसंस्थुळ.	..	90 17	सहरं—स्वैरं	..	63 6
विसढो विसमो—विषम.		79 26	सडरो—सौरः	...	63 23
विसमओ—विषमप.		80 18	सडहं—सौधं	.	63 24
विहृत्थी—वितस्तितः	75 8	सक्कालो—सत्कारः	...	82 17
विहृणं—विहीनं	.	48 26	सक्को—शक्तः		87 16
वीसुं—विष्वक्		19 20	सचापं—सचापं	..	67 16
बुड्डी—बुद्धिः		95 25	सजणो सजणो—सज्जनः		116 27
बुड्ढो—बुद्धः	56-26	95-25	सज्जसं—साज्जसं	...	93 24
बुचंतो—बृचान्तः	...	56 27	सडा—सदा	..	72 16
बेहळं—विचकिलं	65-25, 120-21		सडा, सडा—भडा	.	95 22
बेडिसो—वेतस.	32-17, 22, 73 25		सडिलं सिडिलं—डिण्डिलं		46 17
बेणू बेल्—बेणुः	... 72	6	सण्णिच्छरो—शानैश्वर.	.	61 22
बेण्टं—बुन्तं	.. 74	25	सत्तरह—ससदश		75 19
बेरुळिंभं—बैहूर्यं	.	85 8	सपावं—सपापं	67 16
			सप्परितावो, सपरितावो—		118 7
			सपरिताप..		
			सप्परिहासं सपरिहासं—		118 8
			सपरिहासं.		
			सप्पिवासो सपिवासो—		118 7
			सपिपास .		
			सभळं सहळ—सफळं	78 18
			सभिक्खं सभिक्खं—	11-21, 116;27	
			सभिद्धुः		
			समचो—समस्त.	...	108 4
			समरो—शबरः	..	83 9
			समवायो—समवायः	...	67 16
			समिद्धी—ससुद्धिः	.	54 23
			ससुहं संसुहं—ससुखं	..	23 15
			सररुहं सरोरुहं—सरोरुहं		61 22
संडबं—संडुत्तम्	.	56 27			
संफळं—शृङ्खलम्	...	69 15			
सगं सिंगं—शृङ्गं	.	55 16			
संजमो—संयमः	.	81 17			
संजोद्यो—संयोग		81 17			
संठविओ संठाविओ—संस्था-	43	18			
पितः					
संदहो—सदष्टः	...	94 21			
संमडुओ—संमर्दः	95 14			
संभच्छळो—संभत्सरः		82 18			
संहुणं—संभृत्		56 27			
सणढो—शकट.		72 16			
सणहुत्तं—शतकृत्वः	.	136 9			

माकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्तिं	माकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्तिं
सरिच्छं—सद्व्यं	92 23	सुवणिगो—सौवर्णिकः	62 15
सरिच्छो सारिच्छो—सद्व्यः	९१ २५	सुण्हा—साक्षा	.. 35 21
सर्वंगिगो—सर्वाङ्गीणः ..	135 24	सुण्हा—सुषा	... 84 10
सामगो—दयामाकः	42 27	सहगो—सुभग.	.. 70 13
सामच्छं सामत्थं—सामर्थ्यं	91 25	सूसासो—सोच्छ्रासः ...	61 23
सारिच्छं—साद्व्यं ..	92 24	सेष्वा—सेवा	44-19, 118-18
सालाहणो—शातवाहनः	75 11	सेष्पो—सेष्प	98 10
सिंगारो—शृङ्गारः	54 19	सोभमच्छं—सौकुमार्यं	50-16, 99 29
सिम्बालो—सुगलः	54 20	सौदीरं—शौण्डीर्यं .	100 27
सिद्धी—सृष्टिः	54 27	सोवर्कं सोवर्कं—सुवर्कं .	89 18
सिद्धिलो—सिधिरः .	83 18	सोच्चिञ्च सोच्चिञ्च सोचेञ्च	118 26
सिण्यं सेण्यं—सैन्यं .	61 21	सोचेञ्च—स एव	
सिन्धवं—सैन्यवं .	61 21	सोचं—स्रोत.	120 21
सिप्पी—सृष्टिः ..	85 9	सोमालो सुउमालो—सुकुमारः	66 22
सिरिसो—सिरीषः	48 9	सुवगो—स्तावकः	85 20
सिविणो—स्वप्नः ..	125 26		
सिहरकखं—सिहरखं—	118 6		
सिखरखण्डं.			
मीमरो सीहरो—शीकरः...	69 16	ह	
सुगं—सुवर्कं	87 16	हशुमन्तो—हनुमान्	53 14
सुंदेरं—सौन्दर्यं .	62 15	हरदई—हरीतकी	47-21, 74-15
सुउमालो—सुकुमारः	82 17	हरिभंदो—हरिभन्द्रः .	108 10
सुगो—सुरः	67 12	हलिमारो—हरितालः	129 20
सुकुसुमं—सुकुसुमं .	67 15	हलिगो हलिगो—हलिक	43 20
सुगगो—सुगतः .	67 16	हल्लगो—लघुकः ..	129 20
सुगन्धत्तणं—सौगन्ध्यं	62 15	हिअं—हृदयं	84 19
सुवारं - सुवारं ..	67 16	हिअअं—हृदयं .	54 21
सुदोअणी—सौदोवनिः ...	62 15	हिट्टं—अधः ..	85 8
सुखं—सुखं .	128 8	हीनं—हूणं 48 26
		हुत्तं हूअं—हूत्तं 118 19

प्राकृताभ्ययपदानि	पृ स. पङ्क्तिं	प्राकृताभ्ययपदानि	पृ स. पङ्क्तिं.
अभ्ययानि		ये	
अ		दे—अयीत्यर्थे 242 11
अंहो—(संस्कृतवदेव) ...	242 14	ओ	
अह—संभावनायै ...	239 6	ओ—पश्चात्तापसूचनयोः	241 2
अण—नमर्थे ..	241 5	ओ—उपार्थे ..	236 5
अप्यणा—स्वयमर्थे .	241 24	ओ—अव, उप, उत, एषां- स्थाने	236 2
अन्तो—पश्चात्ताप-सूचना—	238 13		
दु.ख-संभावण—अपराध-भान- न्द-आदर-खेव-विस्मय-विषाद- -अयेषु		क	
अम्हो—आश्चर्ये	235 6	किणो - प्रज्ञे ..	238 5
अरे—संभाषणरतिकलहयोः	239 26	किर—किलार्थे ...	238 7
अलाहि—निवारणे	241 16	ख	
अहह - (संस्कृतवदेव) ..	242 14	खु—निश्चयवितर्कविस्मयेषु	235 7
अहो—संस्कृतवदेव .	242 14	च	
आ		चिज—एवार्थे .	234 9
आम—अभ्युपगमे	234-8, 21	चेज—एवार्थे .	234 9
इ		च—एवार्थे ..	234 9
इ—पादपूरणे .	242 13	ज	
इर—किलार्थे .	238 7	जे—पादपूरणे	242 13
इहरा—इतरथेत्यर्थे	242 5	जेण—लक्षणेऽर्थे ...	241 18
उ		ण	
उ—उपार्थे	236 5	णह—एवार्थे ...	234 9
उप (उभ) पश्चार्थे	236 7	णवर—केवलार्थे	239 11
ऊ		णवरिज—भानन्तर्थे ...	239 9
ऊ—गर्हाविस्मयसूचनाक्षे- पेषु.	240 9	णत्रि—वैपरीत्ये ..	240 16
ए		णाहं—नमर्थे .	241 5
एकसारिज—अटितिप्रत्य- र्थयोः .	242 2	त	
		तं—वाक्योपन्यासे ...	237 17
		तेण—लक्षणेऽर्थे ...	241 18

प्राकृताभ्ययपदानि	पृ. सं.	पङ्क्तिः.	प्राकृताभ्ययपदानि	पृ. सं.	पङ्क्तिः.
थ			व		
थू—कुत्सायां ...	240	5	व—इवार्थे ...	2J5	1
द			वणे—संभावनानिश्चयानु-	239	2
दर—अर्धे अल्पे च .	238	2	कम्पाविकल्पेषु.		
नाम—(संस्कृतवदेव)	242	14	चले—निश्चयनिर्धारणयोः	241	8
प			वि—अप्यर्थे ...	237	2
पाडिअङ्ग—प्रत्येकमित्यर्थे	241	21	विअ—एवार्थे . .	235	4
पाडिङ्ग—प्रत्येकमित्यर्थे ...	241	21	विव—एवार्थे	235	4
पि—अप्यर्थे	237	2	वेच्चे—विवादभयवा	240	19
पिव—इवार्थे	235	4	रणेषु.		
पुणरुत्तं कृतकर गेऽर्थे	240	13	ज्व—इवार्थे	235	4
पेच्चे—आमन्त्रणे ..	240	23			
भंद—गृहणार्थे ..	239	15	ह		
भंदि—विकल्पविषादसत्य-	239	19	हद्धि—निर्वेदे	235	3
निश्चयपश्चात्तापगृहाणार्थेषु.			हरे—निन्दासंभाषणरति-	240	3
म			कलहेषु.		
मणे—विमर्से	241	11	हृत्वा—सख्या आमन्त्रणे .	240	27
माह—निषेधार्थे .	241	13	हृले—सख्या आमन्त्रणे	240	27
मामि—सख्या आमन्त्रणे	240	27	हा—(संस्कृतवदेव) .	242	14
मिव—एवार्थे ..	235	4	हि—(संस्कृतवदेव) ..	242	14
मुहा—मुधा ...	242	8	हिर—किलार्थे ..	238	7
मोरउच्छा—मुघार्थे	242	8	हु—संशयनिश्चयोहविस्मयेषु	235	24
र				236-9, 10	
रा—पादपूरणे ...	242	13	हुं—पृच्छादाननिवा-	238	25
रे—संभाषणरतिकलहयोः	239	6	रणेषु		
			हे—(संस्कृतवदेव) .	242	14

मैसूरुभाष्यविद्यासंशोधनसंस्थायां परिष्कृत्य देवनागराक्षरै
संमुद्रय प्रकाशिताः
संस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थनाम		मूल्यम्
		रु. आ
* 1	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्थग्रणीततात्पर्यदर्श- नाख्यभाष्यसहितम् .	1 12
* 2	आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्त्तिस्वामि- भाष्याभ्यां सहितम् .	1 0
* 3	माघवीयधानुवृत्तिः (अदादि-दिवदि-जुहोत्यादयः) .	2 0
* 4	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा, मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, प्रथमं संपुटम् .	2 8
* 5	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, द्वितीयं संपुटम् .	2 8
* 6	दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यटीकासहितम् .	1 4
* 7	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, तृतीयं संपुटम् .	3 0
* 8	श्रीभगवद्गीता, श्रीज्ञानराचार्यभाष्यसहिता	.. 2 12
* 9	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्ययुता च. चतुर्थं संपुटम् 3 0
* 10	मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	.. . 0 6
* 11	सौन्दर्यलहरी	... 1 0

* एतच्चिह्नासहिता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयायात्र नोपलभ्यन्ते,

*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट	...	3	0
	भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चमं			
	संपुटम्.			
*13	" "	दशमं संपुटम्	...	3 0
*14	" "	एकादशं संपुटम्	...	3 0
*15	आपस्तम्बधर्मसूत्रं	हरदत्ताचार्यप्रणीतोद्गूलाख्य-	...	1 12
	वृत्तिगतम्.			
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट-	..	3	0
	भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च. अष्टमं			
	संपुटम्.			
*17	" "	नवमं संपुटम्	...	2 4
*18	" "	द्वादशं संपुटम्	..	1 12
*19	श्रीगङ्गाराचार्यप्रवन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (श्रीविष्णु-	.	1	1
	सहस्रनाम-सनत्सुजातीयभाष्यम्).			
*20	" द्वितीयसंपुटम्, (अपरोक्षानुभूतिः,	.	1	4
	शतरुक्मी, हरिस्तुतिः, दशरुक्मी च).			
*21	" तृतीयसंपुटम्, (उपदेशसाहस्री गद्य-	..	2	0
	पद्योभ्यात्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता).			
*22	" चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध-त्रिवेक-		1	0
	चूडामणि-वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योग-			
	तारावली-सर्वत्रेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः)			
*23	माधवीयधातुवृत्तिः श्वादायै प्रथमसंपुटम्	..	2	0
*24	" " द्वितीयसंपुटम्	.	2	0
25	गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बम्	...	2	0
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय-	...	1	12
	भाष्यसहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः).			
*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय-	..	1	0
	भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ).			
*28	एकाग्रिकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः	.	1	4

ग्रन्थनाम	मूल्यम्—रु. आ
*20 तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितं, तृतीयसंपुटम् (7 8 प्रश्नौ).	1 0
*30 ब्रह्ममीमांसा, श्रीकण्ठभाष्यसहिता	2 0
*31 माघवीथघातवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समग्रा	2 0
*32 बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् (प्रथमसुद्रणम्)	2 4
*33 तैत्तिरीयप्रतिशाख्यम्, (वैदिकाभरणत्रिभाष्य- रक्षाख्यव्याख्याद्वययुतम्.)	4 0
*34 बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिविचरणसपे- त्तम्.	3 0
*35 भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीय- पादान्तम्)	3 0
*36 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम्.	3 8
*37 कौटलीयमर्यशास्त्रम् (प्रथमसुद्रणम्)	3 0
*38 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय भाष्यसहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः).	3 8
*39 श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशसहितम्, I सं	3 0
*40 भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्).	3 0
*41 खादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्	1 0
*42 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः).	2 4
*43 स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, संस्कारकाण्डः	1 8
*44 " " आह्निककाण्डः	2 8
*45 स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्.	2 0
*46 भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे 4 पादान्तम्).	2 8

* पत्राधिष्ठाहिता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयान्न नोपलभ्यन्ते.

*47	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. समन्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्.	3 0
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे द्वितीयसंपुटम्.	3 0
*49	भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमाध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रम्).	3 0
*50	गौतमधर्मसूत्रम्, मस्करिभाष्ययुतम् .	3 8
*51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्तयलङ्कारान्तः).	3 0
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, श्राद्धकाण्डः .	3 4
53	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्रणाधिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तम्).	1 0
*54	कौटलीयमर्थशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्) ...	3 0
*55	बोधायनगृहसूत्रम्, सर्पाशिष्टम् (द्वितीयमुद्रणम्) ...	2 4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, भाषाचकाण्डः .	1 8
57	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयकाचित्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीयपादकम्.	3 8
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कारप्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः).	3 8
59	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं. (प्रथमाध्याये तृतीयपादे आदितः अपशुद्राधिकरणान्तम्).	3 8
*60	काव्यप्रकाशः, मम्मटभट्टकृतः, माणिक्यचन्द्रकृतसङ्केताख्यटीकायुतः .	3 8
61	आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम् .	3 0

	ग्रन्थनाम	शुल्कम्—रु. आ.
62	अलंकाराणिहारः, तृतीयसंपुटम् (सारालङ्कारप्र- भृतिहेत्वलङ्कारान्तः).	2 8
63	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटी- कायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः).	2 0
*64	कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (तृतीयसुद्वणम्) .	3 0
65	अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम् .	2 8
66	” द्वितीयसंपुटम् .	2 8
67	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीका- युतम्, II सं. (3-10 अध्यायाः).	2 0
68	अर्थशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम् . . .	2 0
69	अभिलषि तार्थचिन्ताः णिः, प्रथमसंपुटम्	2 0
70	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीका- युतम्, III सं. (11-15 अध्यायाः).	1 8
71	सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः . . .	2 8
72	अलङ्काराणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (सषडलङ्कार- प्रभृति समग्रः).	2 4
73	भाष्यस्तम्भाशुल्कसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दरराजीयव्याख्याभिस्सहितम्.	2 12
74	तर्कताण्डवम्, व्याख्यतिकृतम्, न्यायदीपाख्य- व्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः.	3 0
75	अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रि- काटीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विश्व- मिष्णात्वप्रभृत्यान् मादिवाचोद्धारान्ता).	3 12
76	तत्त्वमुक्तकलापः, वैदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि- तन्त्राख्यानन्ददाशैनीभावप्रकाशाभ्यां युतः, प्रथमे जडद्रव्यसरः.	4 0
77	तर्कताण्डवम्, व्याख्यतिकृतम्, न्यायदीपाख्य- व्याख्यायुतम्, II सं. (द्वितीयपरिच्छेदे विधिवादान्तम्).	2 0

	ग्रन्थनाम	सूक्ष्म—सं. अ.
78	अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका- रीकायुता, II सं. प्रथमपरिच्छेदे असतस्साध- न्त्वोपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकश्रुत्युप- त्तिपर्यन्ता. 3 4
79	तर्कतण्डवम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, III सं. ...	2 0
80	अद्वैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 1
81	नत्त्वम्, चाकलापः. वेदान्ताचार्यकृत सवार्थसिद्धि- तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाम्यां युतः, II सं. 3 0
82	तर्कतण्डवम्. न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं. ...	2 1
83	वाक्यार्थरत्नम्. सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यानमलङ्कृतम् 1 0
84	नत्त्वार्थसूत्रं, श्रीमद्भुमास्वानिविरचितम्, श्रीभास्करजन्दि- रिविरचितसुखबोधोद्यमवृत्तियुतम्.	2 4
*85	सौन्दर्यलहरी. शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीधरव्याख्या- समलङ्कृता, भावनोपनिषद् भास्करराजभाष्यसहिता. वेर्षापञ्चस्तवी च. (द्वितीयमुद्रणम्).	2 8
86	यादवाभ्युदयकाव्यम्, श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं श्रीमद्- पण्यदीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्यानमलङ्कृतम्, प्रथम- संपुटम् (सर्गाः 13-18).	3 4
87	आपस्वभ्युदयसूत्रम् श्रीरामाग्निचिह्नचित्तसहितधूर्त- स्वामिभाष्यभूषितम्, I सं. (प्रश्नाः 1-5). 4 0
88	प्रमेय-ज्वालहारः अभिनवचरुकीर्तिपण्डिताचार्यविरचितः	2 12
89	यादवाभ्युदयकाव्यं श्रीवेदान्ताचार्यविरचितम् ... श्रीमदण्यदीक्षितेन्द्रकृतव्याख्यानमलङ्कृतम् द्वितीयसंपुटं (19-21 सर्गाः).	5 0
90	शैवपरेभाषा शिवाप्रयोगिकृता ...	3 0
91	सौन्दर्यलहरी शंकराचार्यकृता लक्ष्मीधराचार्यकृत- व्याख्यायुता. भास्कररायकृतभाष्यसहिता भावनोपनिषद्. कालिदासकृता पञ्चस्तवी च. द्वितीयमुद्रणम्.	3 0

	ग्रन्थनाम	दूह्यसं—रु. आ.
92	प्राकृतमणिदीपः, श्रीमद्विष्णुदीक्षितसुधीप्रणीतः, तिरु तिरु—श्रीनिवासगोपालाचार्यसुधीप्रणी- तया प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया विष्णुया समलङ्कृतः प्रथमसंपुटम्	. 6 4

Miscellaneous Publications

1	योगरत्नाकरः कर्णाटान्ध्रभाषाटीकायुतः	. 2 12
2	मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थसूचनी सखिवरणा, I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणम्. आरण्यकम्, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च)	3 12
3	” द्वितीयं संपुटम्—वर्मशास्त्रम् (स्मृतिः)	1 4
4	मैसूरु—प्राच्यकोशागारस्थमुद्रितसंस्कृतपुस्तकानां प्रदर्शनी.	. 2 12

ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ

ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು

		ಪರಿ
		ರೂ ಆ.
*1	ಪಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಅದಿಪುರಾಣ ..	2 8
*2	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ ...	2 12
3	ಸದಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಧಾರತ (ಪಾರೋಮಾಸ್ತಿ ಕಪರ್ನ ಗಳು) ...	1 8
*4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಧಾರತ, ಸಂಧಪರ್ವ ...	2 0
*5	ಜತುಗೃಹಾದಿ ಪರ್ವ ...	1 12
*6	ಸಭಾಪರ್ವ ...	1 12
*7	ಆರಣ್ಯಪರ್ವ ..	2 0
*8	ವಿರಾಟಪರ್ವ ..	1 8
9	ಲಂಗಣನ ಕಳದಿನ್ಯವವಿಜಯ ..	1 8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಭಟಕಾವ್ಯ ...	2 0
*11	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ: (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ) ...	2 12
*12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಧಾರತ, ಉದ್ಯೋಗಪರ್ವ ...	1 2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಆಕ್ರೂರಚರಿತ್ರೆ ..	1 0
14	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಪ್ಯುಷ ಸಂ. I ..	2 4
15	ಗೋವಿಂದವೈದ್ಯನ ಕಂಠೀ ವನರಸರಾಜವಿಜಯ ...	2 8
16	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಪ್ಯುಷ ಸಂ. II ..	1 4
17	ವೀರಭದ್ರನೃಪಾಲನ ವೀರಬದ್ರವಿಜಯ ...	1 4
*18	ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ ...	2 0
*19	ಸಕಲವೈದ್ಯ ಸಂಹಿತಾಸಾರಾಂಶವ ಸಂ. I ..	1 14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಧಾರತ, ಬೀಷ್ಮ ಪರ್ವ ..	1 0
*21	ದೋಣಪರ್ವ ..	1 12
22	ನಾಗವರ್ಮನ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) ..	1 8
*23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಧಾರತ, ಕರ್ಣಪರ್ವ ..	2 4
24	ಶಲ್ಯಗದಾಪರ್ವಗಳು ..	1 0
25	ಮಲ್ಲಕಾರ್ಜುನನ ಸೂಕ್ತಿಸುಧಾರ್ಣವ ...	2 8
26	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಬೀಷ್ಮ ಪರ್ವ (ದ್ವಿತೀಯಮುದ್ರಣ)	1 4
*27	ಶಿಂಗಿರಾಜನ ಶಿಂಗಿರಾಜಪುರಾಣ ..	6 0
28	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ದೋಣಪರ್ವ (ದ್ವಿತೀಯಮುದ್ರಣ) ..	2 12
29	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಕರ್ಣಪರ್ವ (ದ್ವಿತೀಯಮುದ್ರಣ) ..	3 0
30	ಚಂಡರಾಜನ ನಳಚಂಪು ...	2 4

* ಈ ಗುರ್ತಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ಬರಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

**LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE ORIENTAL
RESEARCH INSTITUTE, MYSORE**

A—Sanskrit Publications

	PRICE
	Rs a
*1 Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya	1 12
*2 Apastamba Paribhasha Sutra with the commentaries of Haradatta and Kapardi Swami . .	1 0
*3 Madhaviya Dhatuvrtti, Vol II, Part I (Adādi-Drvādi-Juhotyādi)	2 0
*4 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol I	2 8
*5 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol II	2 8
*6 Dakṣiṇamūrtistotra with the commentary of Suresvaracharya	1 4
*7 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol III	3 0
*8 Bhagavadgīta with the commentary of Sankaracarya	2 12
*9 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol IV	3 0
*10. Mandala Brahmaṇopaniṣad with a commentary ..	0 6
*11 Saundaryalaharī with the commentary of Lakṣmīdhara, Bhavanopaniṣad with a commentary, and Devīpāncastavi	1 0
*12 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol V	3 0
*13 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol X	3 0

NB—Numbers marked thus * are out of stock

	PRICE Rs a
*14 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha-Vol XI	3 0
*15 Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujvala ..	1 12
*16 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol VIII	3 0
*17 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol IX	2 4
*18. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol XII	1 12
*19 Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanatsujātiya	1 4
*20 Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol II, Aparokṣānubhūti, Satasloki, Haristuta and Dasasloki with a commentary	1 4
*21 Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol III, Upadesasāhasri with a commentary	2 0
*22 Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekaśūdhāmanī, Vākyavṛtta, Svātmanīrūpana, Yogatārāvalī, Sarva vedanta-siddhanta sārāngraḥa	1 0
*23 Madhaviya Dhatuvṛtta, Vol I, Part I (Bhṛvādi)...	2 0
*24 Madhaviya Dhatuvṛtta, Vol I, Part II (Bhṛvādi)	2 0
*25 Gotra-pravara-mbandha-kadambakam	2 0
*26 Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol I	1 12
*27 Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol II	1 0
*28. Ekāgnikānda with the commentary of Harādatta with Svarapatha	1 4
*29 Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol III	1 0
*30 Brahmamīmāṃsā with the commentary of Srikantha	2 0
*31 Madhaviya Dhatuvṛtta, Vol. II, Part II (Svādī and Curādī)	2 0
*32 Bodhayana Gṛhya Sutra with Panisista	2 4
*33 Taittiriya Pratisakhya with Vaidikābharana and Tribhāshyaratna	4 0

		PRICE	
		Rs	a.
*34.	Bodhayana Dharma Sutra with a commentary ...	3	0
*35	Bhattadīpika, Vol. I ..	3	0
*36	Taittiriya Brāhmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I .	3	8
*37	Kautilya Arthasastra (First Edition) .	3	0
*38	Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I ..	3	8
*39	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc, Vol I	3	0
*40	Bhattadīpika, Vol II ..	3	0
41	Khādira Grihya Sutra with Rudraskandya ..	1	0
*42	Taittiriya Brahmana with Bhatta-Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II .	2	4
43	Smṛticandrika, Samskara Kanda .	1	8
44	Smṛticandrika, Ahnika Kanda .	2	8
45	Smṛticandrika, Vyavahara Kanda, Part I .	2	0
*46	Bhattadīpika, Vol III ..	2	8
*47	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc, Vol II .	3	0
48	Smṛticandrika, Vyavahara Kanda, Part II	3	0
*49	Bhattadīpika, Vol IV ..	3	0
*50	Gautama Dharma Sutra with Maskariya ..	3	8
*51	Alankāra Manhāra, Vol I .	3	0
52	Smṛticandrika, Sraddha Kanda .	3	4
*53	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol III ..	4	0
*54	Kautilya Arthasastra (Second Edition)	3	0
*55	Bodhayana Grihya Sutra with Parisishṭa .	2	4
56	Smṛticandrika, Aśauca Kanda .	1	8
57	Taittiriya Brahmana with the commentary partly of Bhatta-Bhaskara and partly of Sāyana, Ashtaka II ..	3	8
58	Alankāra Manhāra, Vol II .	3	8
59	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc, Vol IV	3	8
*60	Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa .	3	8
61	Ayurveda Sutra with the commentary of Yoga- nandanatha .	2	0
62.	Alankāra Manhāra, Vol III ..	2	8
*63	Vidvamedhaviya of Vidyamedhava with the com- mentary of Muhurtadīpika by Vishnu Saama, Vol I ...	2	0

N B —Numbers marked thus * are out of stock

		Price	
		Rs	a
*64.	Kautilya Arthashastra (Third Edition) ...	3	0
65	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol I ..	2	8
66	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol II ..	2	8
67	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol II ...	2	0
68	Index Verborum to the published texts of Arthashastra, Vol III ...	2	0
69	Abhilashittha Cintamani, Vol I ...	2	0
70	Vidyamadhaviya, Vol III ..	1	8
71	Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) .	2	8
72	Alankara Manihara, Vol IV ..	2	4
73	Apastamba Sulba Sutra .	2	12
74.	Tarkatandava with Nyayadipa, Vol I	3	0
75	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol I	3	12
76.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol I ..	4	0
77	Tarkatandava, Vol II ..	2	0
78	Advaitasiddhi with Guuncandrika, Vol II ..	3	4
79	Tarkatandava, Vol III ..	2	0
80	Advaitasiddhi with Guruchandrika, Vol III ..	2	4
81	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. II ..	3	0
82	Tarkatandava, Vol IV ..	2	4
83	Vakyartharatna with the Suvarnamudrika .	1	0
84	Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi ..	2	4
*85	Saundaryalahari Bhavanopanishat, Devipancastavi	2	8
86.	Yadavabhyudaya of Sri Vedantacharya with the commentary of Appaya dikshit, Vol I, (Sargas 13—18) .	3	4
87.	Apastamba Sruta Sutra with the Vritti of Ramagnic and Bhashya of Dhurtaswami, Vol I, Prasnas 1—5 ..	4	0
88	Prameyaratnalankara of Charukutipanditacharya.	2	12
89	Yadavabhyudaya of Sri Vedantacharya with the commentary of Appaya-dikshit Vol II (Sargas 19—24) ...	5	0
90	Saivaparibhasha of Sivagra yoga ...	3	0
91	Saundaryalahari, Bhavanopanishat Devipancastavi, etc (Third Edition)	3	0

	PRICE
	RS &
92. Prakritamanidipa of Appayyadiksita with the gloss Prakritamanidipadidhiti of Vidwan T. T. Srinivasa- gopalacharva Vol I	6 4

B—Kannada Publications.

*1 Adipurana of Pampa	2 8
*2 Jagannatha Vijaya	2 8
3. Mahabharata—Pauloma and Astaka Parvas . .	1 8
*4. Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva	2 0
*5. Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva	1 12
*6. Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva ...	1 12
*7. Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva ..	2 0
*8. Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva ..	1 8
9 Kaladinripa Vijaya of Langanna	1 8
10 Udbhatakavya of Somaraja	2 0
*11. Jagannatha Vijaya of Rudrabhatta (Second Edition)	2 12
*12. Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva ..	1 2
13. Akruva Caritra of Somanatha	1 0
14 Dharmamrita of Nayasena, Vol. I	2 4
16 Kantarava Narasaraja Vijaya	2 8
16 Dharmamrita of Nayasena, Vol II	1 4
*17. Virabhadriavijaya	1 4
*18. Anantanathapurana of Janna	2 0
*19. Sakalavaidya Samhuta Sararnava by Virarajendra	1 14
*20. Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva	1 0
*21. Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva ..	1 12
*22. Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition) ...	1 8
*23. Mahabharata. by Kumara Vyasa, Karna Parva ..	2 4
*24. " Salya and Gada Parvas	1 0
25 Sukti Sudharnava of Malhkarjuna	2 8
26 Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva (Second Edition)	1 4
27. Singiraja Purana by Singiraja	6 0
28. Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva (Second Edition)	2 12
29. Mahabharata by Kumara Vyasa Karna Parva (Second Edition)	3 0
30 Nalachampu by Chaundaraja	2 4

NB—Numbers marked thus * are out of stock

PRICE
Rs. a.

MISCELLANEOUS

1.	Yogarajna ¹ ara with translation in Kannada and Telugu, Part I	2 12
2.	A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Institute, Mysore, Vol. I—Vedas				3 12
3.	Do	Do	Vol. II—Smritis		1 4
4.	A Catalogue of printed Sanskrit Books in the Library of the Institute	2 12
5.	A Catalogue of printed Kannada Books in the Library of the Institute	3 -
